

SVR - Studie

2008 / 1

Naar een democratische arbeidsverdeling in Vlaanderen en Europa?

Het Combinatiemodel als basis
voor een geïntegreerd beleid

Walter Van Dongen

Studiedienst van de Vlaamse Regering

Vlaamse overheid

VOORWOORD

De voorbije decennia heeft de thematiek 'verdeling van beroeps- en gezinsarbeid' in alle Europese landen een centrale plaats verworven in het maatschappelijke, wetenschappelijke en politieke leven. Onderzoeker Walter Van Dongen heeft in het voormalige Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudie (CBGS¹) vele jaren beleidsgericht onderzoek gedaan naar de dagelijkse combinatie van beroeps- en gezinsarbeid in Vlaanderen.

In 1999 werd het 'Combinatiemodel' geïntroduceerd tijdens de Vlaamse rondetafelconferentie 'Beroeps- en gezinsleven', als een beleidsgerichte wetenschappelijke benadering van de verdeling van beroeps- en gezinsarbeid. De voorbije jaren was het Combinatiemodel een inspiratiebron voor de beleidsdiscussie in Vlaanderen.

Dit onderzoek wordt binnen de Studiedienst van de Vlaamse Regering voortgezet. Deze studie plaatst deze thematiek in een internationaal perspectief. Ze behandelt de verdeling van de beroeps- en gezinsarbeid in de diverse Europese landen, met specifieke aandacht voor de situatie in Vlaanderen/België. Ze wil een antwoord geven op de centrale beleidsvraag: welke verdeling van beroeps- en gezinsarbeid is wenselijk en haalbaar in een echt democratische maatschappij?

Uitgaande van een brede theoretische en normatieve benadering wordt de feitelijke evolutie van de arbeidsverdeling van mannen en vrouwen voorgesteld aan de hand van een aantal eenvoudige empirische modellen. In het verlengde daarvan worden drie normatieve toekomstmodellen uitgewerkt om de mogelijke en wenselijke arbeidsverdeling weer te geven, uitgaande van het normatieve concept 'democratische arbeidsverdeling'. Eén van deze modellen, het Volledige Combinatiemodel, wordt als het meest geschikte beleidsmodel naar voren geschoven. Dit model wordt dan gebruikt om beleidsperspectieven uit te tekenen op diverse maatschappelijke domeinen.

De studie is niet tot stand gekomen in een Vlaamse cocon maar door wisselwerking met soortgelijke integrerende modellen in het buitenland, in de context van enkele internationale wetenschappelijke netwerken. Daarom gaat de nodige aandacht naar de gelijkenissen en verschillen tussen deze beleidsgericht modellen.

---

¹ In het kader van haar algemene bestuurlijke reorganisatie (BBB) besliste de Vlaamse Regering om het Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudies op te heffen. Sedert april 2006 is de expertise van het CBGS-personeel verdeeld over de Studiedienst van de Vlaamse Regering en het Kenniscentrum van het Departement Welzijn, Volksgezondheid en Gezin.

De voorbije jaren werd het Combinatiemodel consequent verder uitgediept en toegepast op de brede maatschappelijke context. Het uitgangspunt is dat alle landen voor dezelfde grote uitdagingen staan. Deze studie wil aantonen dat het Combinatiemodel een nuttig wetenschappelijk instrument is voor alle democratische landen: voor de studie van het dagelijks leven van mannen en vrouwen binnen de maatschappelijke context en voor de ontwikkeling van een geïntegreerd beleidsprogramma inzake de verdeling van beroeps- en gezinsarbeid.

We hopen dat dit boek opnieuw een inspiratiebron is voor het maatschappelijke en politieke debat tijdens de komende maanden en jaren. We nodigen alle maatschappelijke en politieke organisaties uit om actief het Combinatiemodel te gebruiken als een beleidsgericht instrument voor de ontwikkeling van een eigentijdse toekomstvisie en een doelmatig beleidsprogramma.

Josée Lemaître

INHOUD

1. Uitdagingen inzake de verdeling van beroeps- en gezinsarbeid	9
1.1 Maatschappelijke achtergrond: omschakeling naar een nieuw basismodel	9
1.2 Doel van het Combinatiemodel	12
1.3 Oorsprong van het Combinatiemodel	13
1.4 Andere integrerende modellen in het buitenland	15
1.5 Ontwikkeling van het Combinatiemodel in Vlaanderen/België	17
1.6 Betekenis van het Combinatiemodel voor andere landen	21
1.7 Inhoud van het boek	22
2. Geïntegreerde conceptuele benadering van het dagelijks leven	27
2.1 Traditionele benadering van de arbeidsverdeling en de maatschappij	27
2.1.1 Traditionele duale benadering van menselijke activiteiten	27
2.1.2 Traditioneel basismodel van de maatschappij	32
2.2 Geïntegreerde benadering van het dagelijks leven en de levensloop in een complexe maatschappij	36
2.2.1 Het concept dagelijks leven of leefsituatie	36
2.2.2 Arbeidsverdeling in organisaties en het marktsysteem	43
2.2.3 Het Combinatiemodel: integratie van bestaande deelmodellen voor de verdeling van beroeps- en gezinsarbeid	64
2.2.4 Vergelijking met de modellen in het buitenland	68
3. Normatieve benadering van het Combinatiemodel	77
3.1 Democratie als algemeen normatief concept voor de maatschappij	77
3.2 Basiswaarden van de democratie	79
3.2.1 Vrijheid	79
3.2.2 Gelijkheid	80
3.2.3 Sociale verbondenheid - Solidariteit	82
3.2.4 Efficiëntie of doelmatigheid	83
3.3 Sterke democratie als maximale balans van de basiswaarden	83
3.3.1 Maximale balans van de basiswaarden	83
3.3.2 Democratische arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen, binnen gezinnen en organisaties	84
3.3.3 Basisnormen voor het collectieve systeem	87
3.3.4 Basisnormen voor het fiscaal systeem	89
3.4 Vergelijking met de modellen in het buitenland	91

4.	Feitelijke evolutie van de verdeling van beroeps- en gezinsarbeid	95
4.1	Evolutie van de arbeidsverdeling tussen 1800 en 2000	96
4.2	Evolutie van de verdeling van beroeps- en gezinsarbeid tussen 1950 en 2000	103
4.2.1	Totale activiteitsgraad van mannen en vrouwen	103
4.2.2	Evolutie van het gemiddeld aantal uren per week besteed aan beroepsarbeid, gezinsarbeid en totale arbeid	105
4.2.3	Evolutie van de verdeling van het aantal uren beroepsarbeid en gezinsarbeid	111
4.2.4	Vergelijking met andere historische modellen	116
4.3	Evolutie van de verdeling van beroeps- en gezinsarbeid tussen 1985 en 2005	117
4.3.1	Arbeidssituatie van de mannelijke en vrouwelijke bevolking	118
4.3.2	Algemene tijdsverdeling van mannen en vrouwen	125
4.3.3	Totale activiteitsgraad per leeftijdsgroep	131
4.3.4	Uren beroepsarbeid: de verdeling van het aantal uren en het gemiddeld aantal uren per leeftijdsgroep	134
4.3.5	Uren gezinsarbeid: de verdeling van het aantal uren en het gemiddeld aantal uren per leeftijdsgroep in enkele landen	146
4.3.6	Uren vrije tijd: verdeling van het aantal uren en het gemiddeld aantal uren per leeftijdsgroep	151
4.3.7	Uren persoonlijke verzorging: verdeling van het aantal uren en het gemiddeld aantal uren per leeftijdsgroep	153
4.3.8	Temporele kenmerken van de beroepsarbeid	155
4.4	Synthese: evolutie van de verdeling van beroeps- en gezinsarbeid	162
4.4.1	Van het Kostwinnersmodel naar het Matige Combinatiemodel	162
4.4.2	Het Matige Combinatiemodel in de diverse welvaartsstaten als uitgangspunt voor de toekomstmodellen	165
4.4.3	Complementaire empirische modellen van de arbeidsverdeling	168
5.	Het Volledige Combinatiemodel als basis voor een geïntegreerd beleid in een sterke democratie	173
5.1	Betekenis van normatieve toekomstmodellen of beleidsmodellen	173
5.2	Voorstelling van de normatieve toekomstmodellen	174
5.3	Het Volledige Combinatiemodel (VCM) als het meest geschikte toekomstmodel in een sterke democratie?	179
5.3.1	Toekomstige arbeidsverdeling van mannen en vrouwen in het Volledige Combinatiemodel	179
5.3.2	Evenwicht tussen de basiswaarden in de arbeidsverdeling	183
5.3.3	Nieuwe visie op de opvoeding/verzorging van kinderen	186
5.3.4	Het Volledige Combinatiemodel voor organisaties	189

5.4	Vergelijking met het Sterke en het Matige Combinatiemodel	196
5.4.1	Sterke Combinatiemodel	196
5.4.2	Matige Combinatiemodel	197
5.5	Vergelijking met de toekomstmodellen in het buitenland	198
5.5.1	Combinatiescenario	198
5.5.2	Model van de Transitionele Arbeidsmarkten	199
5.5.3	Flexicurity-model	200
5.5.4	Tweeverdiener-Tweeverzorgermodel	200
5.5.5	Universeel Zorgverlenermodel	201
5.5.6	Besluit	203
6.	Beleidsperspectieven voor de realisatie van het Volledige Combinatiemodel	205
6.1	Promotie van het concept Sterke Democratie en het Volledige Combinatiemodel	206
6.2	Geïntegreerd beleid voor 'volledige werkgelegenheid'	207
6.2.1	Nieuwe betekenis van 'volledige werkgelegenheid'	207
6.2.2	Hervorming van het fiscaal systeem	209
6.2.3	Geïntegreerd beleid voor 'maximale werkgelegenheid' en 'minimale werkloosheid'	220
6.2.4	Doelmatige verlofregelingen als brug tussen het beroeps- en gezinsleven	226
6.3	Doelmatige voorzieningen voor kinderen en jongeren	230
6.3.1	Directe collectieve vergoeding voor afhankelijke kinderen	230
6.3.2	Externe dageducatie als basisvoorziening voor alle kinderen en ouders	231
6.3.3	Bijkomende kinderopvang voor de diverse leeftijdsgroepen	237
6.3.4	Secundair en hoger onderwijs als basisvoorziening voor jongeren	238
6.4	Doelmatige voorzieningen voor volwassenen	239
6.4.1	Levenslang leren als basisvoorziening voor volwassenen	239
6.4.2	Infrastructuur voor mobiliteit	240
6.4.3	Huishoudelijke diensten	242
6.4.4	Openingsuren van winkels, kantoren en voorzieningen	243
6.4.5	Maatschappelijke voorzieningen voor ouderen	244
6.5	Doelmatig combinatiebeleid in professionele organisaties	247
6.5.1	Doelmatig combinatiebeleid	247
6.5.2	Toepassing van Family & Business Audits	248
6.5.3	Levensloopplanning voor werknemers en/of gezinnen	250
6.6	Doelmatige datasystemen en onderzoek inzake de arbeidsverdeling van mannen en vrouwen	251

7. Krachtlijnen	253
7.1 Doel van de studie	253
7.2 Conceptuele benadering van het Combinatiemodel	254
7.3 Normatieve benadering van het Combinatiemodel	255
7.4 Feitelijke ontwikkeling van het Combinatiemodel	256
7.5 Beleidsmodellen voor een democratische arbeidsverdeling	263
7.6 Beleidsperspectieven voor een democratische arbeidsverdeling	266
Bibliografie	275

1. UITDAGINGEN INZAKE DE VERDELING VAN BEROEPS- EN GEZINSARBEID

1.1 Maatschappelijke achtergrond: omschakeling naar een nieuw basismodel

De voorbije decennia heeft de thematiek 'verdeling van beroeps- en gezinsarbeid' in alle Europese landen een centrale plaats verworven in het maatschappelijke, wetenschappelijke en politieke leven. De diverse maatschappelijke actoren beseffen in toenemende mate dat de verdeling van beroeps- en gezinsarbeid een centraal onderdeel is van de dagelijkse tijds- of arbeidsverdeling en bijgevolg het kloppend hart is van het maatschappelijk leven. De realisatie van een meer gelijke en evenwichtige verdeling van beroeps- en gezinsarbeid is bijgevolg een van de centrale uitdagingen in de moderne democratische maatschappijen. Deze uitdaging raakt immers veel maatschappelijke actoren (mannen en vrouwen, gezinnen, bedrijven, verenigingen en overheidsorganisaties) en diverse maatschappelijke domeinen (werkgelegenheid, fiscaliteit, gezinsleven, arbeidsorganisatie, kinderopvang, onderwijs, mobiliteit, huishoudelijke diensten enz.).

Daarom moet men het onderzoek, de maatschappelijke discussie en het beleid inzake de verdeling van beroeps- en gezinsarbeid plaatsen binnen de algemene ontwikkeling van de maatschappij. Dit boek behandelt de lange zoektocht naar een geïntegreerde benadering van de dagelijkse leefsituatie of arbeidsverdeling van mannen en vrouwen binnen de complexe samenleving. Om die zoektocht overzichtelijk en doelmatig voor te stellen, maken we gebruik van diverse wetenschappelijke modellen, d.w.z. vereenvoudigde voorstellingen of beelden van de realiteit.

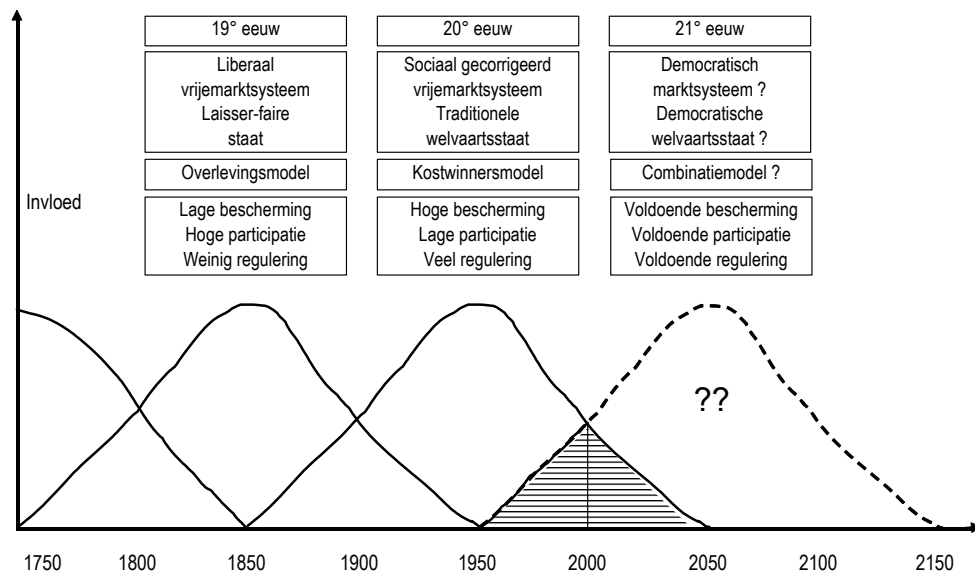
Elk model heeft een conceptuele, een feitelijke of empirische en een normatieve dimensie. De *conceptuele* dimensie verwijst naar de manier waarop we de realiteit benaderen, bekijken en interpreteren. De *empirische* dimensie geeft weer in welke mate een model reëel werkzaam is en verwijst naar de zoektocht om die werkelijkheid zinvol en bevattelijk voor te stellen. De *normatieve* dimensie verwijst naar de waarden en normen van een model en geeft weer in welke mate het model wenselijk is binnen de maatschappij. De drie dimensies vervullen elk een volwaardige functie: ze voeden, stimuleren en begrenzen elkaar. De permanente wisselwerking tussen de drie dimensies bepaalt de zoektocht naar meer geschikte modellen of benaderingen en bijgevolg ook de reële ontwikkeling van de maatschappij.

Naarmate één van de drie dimensies wordt beklemtoond, kan men spreken van conceptuele, empirische of normatieve modellen. Conceptuele modellen oriënteren en beïnvloeden het feitelijke en normatieve handelen maar worden slechts ten dele gerealiseerd. De empirische modellen geven een beeld van de feitelijke ontwikkeling,

d.w.z. de concrete toepassing van conceptuele en normatieve modellen. Vaak voldoen ze niet volledig aan de verwachtingen of de wensen van de mensen. De onvrede met bepaalde situaties is een stimulans om nieuwe concepten te ontwikkelen, nieuwe gegevens over de realiteit te verzamelen en op basis daarvan veranderingen door te voeren. De feitelijke ontwikkelingen zijn op hun beurt een uitdaging om de normatieve visie aan te passen.

Zeer algemeen kunnen we de ontwikkeling van de westerse maatschappij voorstellen aan de hand van een aantal opeenvolgende *basismodellen*. Figuur 1.1 geeft schematisch de op- en neergang weer van drie basismodellen van de westerse maatschappij in de periode 1750–2150.

Figuur 1.1 Ontwikkeling van drie basismodellen van de westerse maatschappij en de arbeidsverdeling van mannen en vrouwen

Een *basismodel* van de maatschappij is een algemeen kader of paradigma voor de structuur en de dagelijkse werking van de maatschappij en de diverse actoren: individuen, gezinnen, families, verenigingen, ondernemingen, overheden enz. Het is de grootste gemene deler van diverse varianten, waarvan het karakter wordt bepaald door de specifieke combinatie van actor(en), activiteiten, middelen en invalshoek. De levensloop van de drie basismodellen strekt zich uit over een zeer lange periode van ongeveer 200 jaar. Dit impliceert dat twee basismodellen lange tijd naast elkaar bestaan, met het oude in een neergaande en het nieuwe in een opgaande fase. Elk

---

nieuw basismodel is deels een reactie tegen en de verwerping van het vorige basismodel, maar deels ook een voortzetting ervan omdat bepaalde (positieve) elementen worden gehandhaafd. Het kan tot op zekere hoogte worden beschouwd als de synthese van (positieve) elementen van vorige basismodellen en van een aantal nieuwe concepten, processen, uitdagingen en normen die zich aandienen in de hedendaagse maatschappij.

De figuur laat zien dat het basismodel van het *liberale vrijemarktsysteem* vanaf het midden van de achttiende eeuw is uitgegroeid tot het dominante model in de negentiende eeuw. Het model is gekenmerkt door een *laisser-faire* staat die weinig aandacht had voor de dagelijkse leefsituatie van mannen en vrouwen binnen gezinnen en bedrijven. De arbeidsmarkten waren zeer weinig gereguleerd en de beroeps participatie was hoog bij zowel volwassen mannen en vrouwen als bij kinderen. Tegelijk waren de maatschappelijke voorzieningen inzake sociale bescherming en ondersteuning beperkt. Voor gezinnen komt dit neer op een klassiek combinatiemodel of *overlevingsmodel*: alle gezinsleden moesten actief bijdragen om het gezin (minimale) overlevingskansen te bieden (Lis, 1984; Sullerot, 1979, Smith & Wallerstein, 1992; Seccombe, 1992, 1993; Arrighi, 1994; Hopkins & Wallerstein, 1996; Vanhaute, 1992, 1997a, 1997b, 1998, 2002).

Tijdens de twintigste eeuw werd het basismodel van het *sociaal gecorrigeerde vrijemarktsysteem* dominant. Het heeft zijn wortels in de tweede helft van de negentiende eeuw en kende zijn hoogtepunt rond 1950. Dit basismodel legde de klemtoon op de sociale correctie van het vrijemarktsysteem door de overheid. De traditionele verzorgingsstaat toonde een grote bekommernis om de dagelijkse leefsituatie van mannen en vrouwen binnen gezinnen, bedrijven enz. Ze beklemtoonde de regulering van de arbeidsmarkten en op de bescherming van kinderen en vrouwen (gehuwde moeders). Dit leidde tot een aanzienlijke daling van de beroeps participatie van (gehuwde) vrouwen en kinderen. Ter compensatie werden de maatschappelijke voorzieningen inzake sociale bescherming sterk uitgebreid. Voor de gezinnen wordt dit basismodel voorgesteld als het *Kostwinnersmodel*, het model met een zeer ongelijke verdeling van beroeps- en gezinsarbeid waarbij gehuwde mannen de rol van kostwinner krijgen toebedeeld en gehuwde vrouwen hoofdzakelijk instaan voor het gezinsleven (huishoudelijke taken en opvoeding van de kinderen). Het traditionele basismodel was/is de basis voor alle varianten van de moderne welvaartsstaat zoals voorgesteld door de bekende classificatie van Esping-Anderson (1990, 1999) en de meer genuanceerde versie van Korpi (2000). We verwijzen hier ook naar de uitvoerige beschrijving van de westerse welvaartsstaat in Deleeck (1992, 2001).

Het basismodel van de traditionele welvaartsstaat werd evenwel al gecontesteerd vanaf de jaren vijftig. De voorbije decennia werd het model geconfronteerd met een aantal grote maatschappelijke uitdagingen, zoals de vergrijzing van de bevolking, de grote kloof tussen de rijke en arme wereld, de milieuproblemen, het gebrek aan economische democratie, de ongelijke positie van mannen en vrouwen, de versnelde ontwikkeling op het vlak van informatica en communicatie enz.

Langzaam maar zeker werden tijdens de voorbije decennia bouwstenen gevormd en fundamenten gelegd voor een nieuw basismodel dat dominant zal zijn in de eenentwintigste eeuw. De concrete inhoud van het nieuwe model is afhankelijk van de huidige situatie op lokaal, nationaal en internationaal niveau en van de maatschappelijke keuzes die voor de toekomst worden gemaakt.

De ontwikkeling van het nieuwe basismodel van de maatschappij is al vele jaren bezig op alle niveaus van het maatschappelijk leven. Tegelijk brokkelt het traditionele basismodel verder af en verliest het zijn invloed op de maatschappij. Volgens de figuur bevinden de meeste westerse landen zich in de periode 1990-2010 rond het omslagpunt van het traditionele naar het nieuwe basismodel. Vanaf dat punt wordt het nieuwe basismodel dominant terwyl de invloed van het oude met de jaren verder zal afnemen. De centrale normatieve vraag is dan in welke mate het nieuwe basismodel zal staan voor een volwaardige 'democratische maatschappij' met een 'democratisch marktsysteem' en een 'democratische arbeidsverdeling' in gezinnen en (professionele) organisaties. Het concept 'democratie' wordt hierbij gebruikt als algemene normatieve richtlijn voor de ontwikkeling van (alle geledingen van) de maatschappij. Dit brede normatieve concept voor de maatschappij wordt in Hoofdstuk 3 toegelicht als basis voor de normatieve toekomstmodellen van de arbeidsverdeling.

Het nieuwe basismodel is nog in volle ontwikkeling en de komende jaren zal het traditionele basismodel nog een vrij grote invloed uitoefenen. Het is de uitdaging om in het nieuwe maatschappijproject een evenwicht te vinden tussen de positieve aspecten van het verleden en de noodzakelijke vernieuwingen. Het spreekt voor zich dat de diverse ideologische strekkingen een eigen, specifieke invulling geven aan het algemene concept. De toekomst zal uitwijzen welke variant het best beantwoordt aan de uitdagingen, wensen en noden in de maatschappij en gedurende de komende decennia dominant zal worden.

De overgang naar een nieuw basismodel beïnvloedt alle niveaus van de maatschappij en impliceert dat bestaande concepten worden aangepast en nieuwe concepten worden uitgewerkt. Ze vereist ook andere empirische gegevens en aangepaste normatieve uitgangspunten. Zoals de titel aangeeft, wordt dit maatschappelijk proces in dit boek toegespitst op de dagelijkse verdeling van beroeps- en gezinsarbeid.

1.2 Doel van het Combinatiemodel

In de brede zin van het woord is de *combinatie van beroeps- en gezinsleven* de centrale motor van het dagelijks leven van mannen en vrouwen, binnen de bredere maatschappelijke context (gezinnen en andere maatschappelijke organisaties). Op die manier is het de uitdrukking van het complexe interactiesysteem tussen deze domeinen, verwijzend naar de noodzaak om deze interacties op een geïntegreerde wijze te benaderen, zowel conceptueel, empirisch als normatief. Een effectief 'combinatiebeleid' moet bijgevolg een samenhangend en doelmatig beleidsprogramma realiseren op alle relevante maatschappelijke gebieden.

In dit boek gaan we uit van een brede geïntegreerde benadering van *het dagelijks leven en de levensloop van mannen en vrouwen binnen de diverse maatschappelijke actoren (gezinnen, verenigingen, bedrijven enz.)*. Het *dagelijks leven* of de *leefsituatie* van mannen en vrouwen wordt omschreven als de dagelijkse verdeling van de diverse activiteiten (tijdsverdeling of arbeidsverdeling) en de verdeling van de beschikbare (persoonlijke, sociale, materiële en financiële) middelen. De *levensloop* is de evolutie van die leefsituatie tijdens het individuele bestaan. De maatschappelijke *ontwikkeling* van de leefsituatie en de levensloop van mannen en vrouwen verwijst dan naar de veranderingen ervan doorheen de tijd, vanuit het (verre) verleden, naar het heden en de (verre) toekomst.

De verdeling van beroeps- en gezinsarbeid is een centraal onderdeel van de tijdsverdeling. *Beroepsarbeid* verwijst naar alle betaalde beroepsactiviteiten. *Gezinsarbeid* omvat alle huishoudelijke taken en opvoedingsactiviteiten binnen het gezin, ten behoeve van de gezinsleden. Deze twee basisactiviteiten worden geplaatst naast de andere basisactiviteiten zoals persoonlijke verzorging, externe opvoeding/zorg (opvang, vorming, opleiding, onderwijs enz.), vrijwillige of sociale arbeid en ontspanningsactiviteiten (vrije tijd).

Het *Combinatiemodel* is een *wetenschappelijk instrument* voor de ontwikkeling van een geïntegreerd beleid voor de verdeling van beroeps- en gezinsarbeid in een democratische maatschappij. Het staat voor de *integratie van het conceptuele, empirische en normatieve perspectief*. In de eerste plaats formuleert het model een interdisciplinaire conceptuele benadering van het dagelijks leven van mannen en vrouwen in een complexe maatschappij (Van Dongen, 1990, 1993). Deze benadering is de basis voor de uitwerking van conceptuele modellen voor de verdeling van beroeps- en gezinsarbeid, door middel van eenvoudige grafische voorstellingen. Vervolgens worden empirische modellen geconstrueerd om de feitelijke ontwikkeling van de graduele arbeidsverdeling op een eenvoudige en bevattelijke manier voor te stellen. In het verlengde daarvan worden ten slotte enkele normatieve toekomstmodellen of beleidsmodellen uitgewerkt om de mogelijke/wenselijke arbeidsverdeling duidelijk weer te geven, uitgaande van de relevante normatieve visies in de maatschappij. Op basis van enkele criteria wordt één van deze modellen als het meest geschikte beleidsmodel naar voren geschoven, met name het Volledige Combinatiemodel (VCM). Dit model wordt dan gebruikt om consistente beleidsperspectieven uit te tekenen voor diverse maatschappelijke domeinen.

Deze studie wil aantonen dat het Combinatiemodel een nuttig instrument is voor alle democratische landen, ofschoon het grotendeels ontwikkeld is binnen de Vlaamse/Belgische context.

1.3 Oorsprong van het Combinatiemodel

Het begrip Combinatiemodel werd in 1999 voor de eerste keer in Vlaanderen gelanceerd, in het kader van de Vlaamse Rondetafelconferentie 'Beroeps- en Gezinsleven'

(1998-2000) (Van Dongen et al., 1999a, 1999b, 2001). Het begrip was in hoge mate geïnspireerd op het 'Combinatiescenario' dat in Nederland veel aandacht genoot in de periode 1995-2000 (Commissie Dagindeling, 1998; Plantenga & Schippers, 2000; Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 1997, 1999a, 1999b, 2000). Het Combinatiescenario werd expliciet voorgesteld als een beleidsmodel voor de toekomstige arbeidsverdeling. Het model resulteerde uit de wetenschappelijke en politieke discussie in de periode 1990-1998 over de wenselijke arbeidsverdeling in Nederland. Deze discussie was in hoge mate dezelfde als in België en andere Europese landen. De centrale gedachte was dat de komende decennia een (meer) gelijke verdeling van beroeps- en gezinsarbeid tussen mannen en vrouwen moest worden gerealiseerd, zij het met voldoende differentiatie onder de verschillende gezinsvormen. Het Combinatiescenario werd evenwel in hoofdzaak gepresenteerd via één ideaal gezinstype met een zeer gelijke verdeling van beroeps- en gezinsarbeid tussen partners. Het werd voorgesteld als het enige alternatief voor het traditionele kostwinnersgezin dat dominant was in de periode 1960-1990. Zo werd impliciet gesuggereerd dat op lange termijn (bijna) alle gezinnen met twee partners dat ideale gezinstype moeten navolgen. Mede op basis daarvan werd het Combinatiescenario door de tegenstanders voorgesteld als een dogmatisch beleidsmodel dat onvoldoende ruimte biedt voor de vrije keuze van gezinnen inzake hun verdeling van beroeps- en gezinsarbeid. Men had dus te weinig aandacht voor het graduele karakter van de feitelijke en de wenselijke arbeidsverdeling in Nederland (en andere landen). Bijgevolg botste het Combinatiescenario op veel weerstand bij maatschappelijke groepen die de 'vrije keuze' van gezinnen hoog in het vaandel hebben. Zo ging ook de politieke steun grotendeels verloren, wat op zijn beurt de verdere uitwerking, verbetering en communicatie belemmerde. Na enkele jaren was het Combinatiescenario bijna volledig van de Nederlandse wetenschappelijke en politieke agenda verdwenen.

Deze ontwikkeling in Nederland was een stimulans om in Vlaanderen/België een onproductief debat over dit belangrijke beleidsthema zoveel mogelijk te vermijden. Deze beleidsdiscussie was (en is) in Vlaanderen/België immers even ideologisch en emotioneel geladen. Daarom werden tijdens de Vlaamse rondetafelconferentie over de combinatie van beroeps- en gezinsleven (1998-2000) enkele normatieve 'Combinatiemodellen' geïntroduceerd als mogelijke beleidsmodellen voor de toekomst (Van Dongen et al., 2001). Bij de ontwikkeling van deze modellen werd uitgegaan van de feitelijke graduele arbeidsverdeling in Vlaanderen/België en Nederland die via eerder onderzoek was aangetoond (Van Dongen, 1990, 1993; Van Dongen et al. 1995, 1998). Centraal daarbij was de vaststelling dat de nog vrij ongelijke verdeling van beroeps- en gezinsarbeid niet langer strookte met de (nieuwe) basiswaarden (van de meerderheid van de mensen) in de moderne maatschappij. Samen met de meeste Europese landen koos Vlaanderen/België immers voor een meer gelijke arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen in de context van gezinnen, bedrijven en de maatschappij als geheel. Tegelijk willen democratische landen aan individuen en gezinnen voldoende vrijheid bieden om een eigen, specifieke arbeidsverdeling te

---

realiseren. De voorbije jaren zijn alle Europese landen op zoek naar een nieuw evenwicht tussen de basiswaarden *vrijheid* en *gelijkheid*. De centrale vraag is dan hoever de vrijheid (en diversiteit) en de gelijkheid mogen/moeten doorwegen in de dagelijkse arbeidsverdeling. Hoe gelijk moet de arbeidsverdeling zijn: volledig, in hoge mate gelijk of maar een beetje? Moeten alle mannen en vrouwen evenveel uren beroepsarbeid en gezinsarbeid presteren? Zo nee, hoe ongelijk mag de verdeling dan zijn? En analoog, hoeveel vrijheid krijgen mensen en gezinnen om zelf hun arbeidsverdeling te kiezen: zeer veel, vrij veel of maar een beetje vrijheid? De discussie over de verhouding tussen gelijkheid en vrijheid inzake de arbeidsverdeling vereist bijgevolg een duidelijke voorstelling van die arbeidsverdeling.

Deze discussie bracht ons logischerwijs tot de centrale wetenschappelijke uitdaging om *alternatieve normatieve toekomstmodellen* te ontwikkelen voor de graduele verdeling van beroeps- en gezinsarbeid op langere termijn. Deze toekomstmodellen moeten gebaseerd zijn op een brede conceptuele benadering en ze moeten voldoende aansluiten bij de feitelijke ontwikkelingen (haalbaarheid) en de normatieve visies in de maatschappij (wenselijkheid). Essentieel is ook dat de modellen voor een breed publiek van niet-specialisten toegankelijk en bevattelijk zijn.

1.4 Andere integrerende modellen in het buitenland

Tijdens de voorbije jaren hebben diverse onderzoekers of onderzoeksgroepen in binnen- en buitenland soortgelijke 'integrerende' modellen ontwikkeld, uitgaande van hun specifieke maatschappelijke en wetenschappelijke achtergrond en oriëntatie. Deze modellen werden grotendeels los van elkaar uitgewerkt, hoewel de betrokken onderzoekers beïnvloed zijn door de algemene maatschappelijke ontwikkelingen in de (westerse) wereld en door de specifieke evolutie met betrekking tot dit brede maatschappelijke thema. Toch hebben deze modellen ons geïnspireerd bij de verdere uitwerking en verbetering van het Combinatiemodel, op conceptueel, empirisch en normatief gebied. Daarom besteden we kort aandacht aan enkele andere integrerende modellen.

In de eerste plaats is er het *model van de Transitionele Arbeidsmarkten*, hier kort het TAM-model genoemd (Transitional Labour Markets, TLM). Het model werd gelanceerd door Günther Schmid, hoofdzakelijk vanuit het traditionele arbeidsmarkt-onderzoek in de economie en sociologie (Schmid, 1997, 1998, 2002a, 2002b; Schmid et al., 2002, 2004). Het TAM-model had in de periode 2001-2005 een vrij grote aantrekkingskracht en was de basis voor een internationaal wetenschappelijk netwerk, TLM.NET genoemd (zie <http://www.siswo.uva.nl/tlm>). Het netwerk bracht onderzoekers uit heel Europa samen vanuit diverse sociale wetenschappen. Het eerste doel was het verzamelen en vergelijken van onderzoeksresultaten met betrekking tot de diverse transitie tijdens de levensloop: de transitie van onderwijs naar de arbeidsmarkt, de transitie binnen de arbeidsmarkt, de transitie van de ar-

beidsmarkt naar het huishouden en het pensioen. Dit internationaal vergelijkend onderzoek moest leiden tot beleidsvoorstellen om het Europese Sociale Model te moderniseren en te hervormen (cfr. de TAM-conferentie in Boedapest in 2005). Meer specifiek werden nieuwe beleidsperspectieven voorgesteld inzake werkgelegenheid, werkloosheidsverzekering, levenslang leren, gezinsleven en pensioensystemen. Deze voorstellen moeten geplaatst worden binnen de brede vergelijkende studie van het maatschappelijk leven in de diverse welvaartsstaten of welvaartsregimes (Esping-Anderson, 1990, 1999; Korpi, 2000).

De voorbije jaren was het wetenschappelijke en politieke debat over het Combinatiescenario en het TAM-model tevens verbonden met de ontwikkeling van het *Flexicurity-model*. Deze discussie was grotendeels geconcentreerd binnen enkele onderzoeksgroepen in Nederland en Denemarken (Muffels et al., 2004; Wilthagen, 2004a, 2004b; Madsen, 2006; Van den Heuvel et al., 2006). De term Flexicurity resulteert uit de samentrekking van de termen 'flexibility' en 'security' en wijst op de noodzaak om meer flexibiliteit te creëren in de arbeidsmarkt en tegelijk voldoende arbeidszekerheid en sociale bescherming te bieden aan de werknemers. Het model werd uitvoerig besproken op de internationale conferentie in Amsterdam in 2006: 'Innovating Labour Market Policies: Transitional Labour Markets and Flexicurity' (<http://www.tilburguniversity.nl/faculties/law/research/flexicurity/ILP>).

Het uitgangspunt is dat een innoverend arbeidsmarktbeleid nodig is voor de hervorming en verdere ontwikkeling van de Europese welvaartsstaten. Alleen dan kunnen de grote uitdagingen worden beantwoord, onder meer de internationalisering van de economie en de toenemende diversiteit in de maatschappij. Enerzijds moeten het aanpassingsvermogen en de flexibiliteit van de organisaties en de sociale instituties worden verhoogd, in het belang van de economische concurrentiepositie. Anderzijds moet de sociale cohesie worden versterkt om te vermijden dat op sociaal en economisch gebied nog grotere groepen worden uitgesloten. De Europese landen hebben nood aan innoverende beleidsperspectieven die zowel de arbeidsmarktparticipatie en de productiviteit van mannen en vrouwen als hun arbeidsflexibiliteit en maatschappelijke zekerheid (bescherming) doen toenemen. De hypothese hierachter is dat het TAM-model en het Flexicurity-model een goede basis bieden voor zo'n innoverend arbeidsmarktbeleid.

In de Verenigde Staten (VSA) biedt het internationale 'Sloan Work & Family Research Network' (<http://wfnetwork.bc.edu>) een open forum voor onderzoekers in alle sociale wetenschappen om het beleid inzake de verdeling van beroeps- en gezinswerk nieuw leven in te blazen en de betrokken beleidsactoren aan te sporen om effectief vernieuwingen door te voeren. Binnen de context van de VSA willen we in de eerste plaats aandacht schenken aan het Tweeverdiener-Tweeverzorgermodel (TTM) (Dual earner - Dual carer Model) dat door Crompton (1999) werd gelanceerd als een mogelijk normatief antwoord op de diverse historische modellen in de VSA en Europa. Dit toekomstmodel werd verder uitgewerkt en toegepast door Gornick & Meyers (2003, 2004a, 2004b) en indirect ook door Jacobs & Gerson (2004). Het normatieve

---

model reflecteert duidelijk de specifieke maatschappelijke achtergrond en de normatieve visies in de VSA. Bittman et al. (2005) gebruiken de historische modellen van Crompton (1999) om de veranderingen in de arbeidsverdeling in Australië te bestuderen en te vergelijken met die in andere moderne welvaartsstaten.

Het Tweeverdiener-Tweeverzorgermodel (TTM) is gedeeltelijk geïnspireerd op het toekomstmodel dat werd voorgesteld door Fraser (1994) vanuit een feministisch politiek-wetenschappelijk perspectief. Zij stelt vast dat veel actoren niet tevreden zijn met de nog ongelijke verdeling van beroeps- en gezinsarbeid in de VSA. Vanuit dat perspectief vindt ze dat "normative theorizing remains an indispensable intellectual enterprise for feminism, indeed for all emancipatory social movements. We need a vision or picture of where we are trying to go, and a set of standards for evaluating various proposals as to how we might get there." (Fraser, 1994, 595) Uitgaande van een kritische evaluatie van het Universele Kostwinnersmodel (Universal Breadwinner Model) en het Gelijkwaardig Zorgverlenermodel (Caregiver Parity Model), stelt ze een nieuw integrerend toekomstmodel voor dat de troeven van de twee modellen combineert. Dit toekomstmodel beoogt volledige gelijkwaardigheid tussen mannen en vrouwen inzake de verdeling van beroeps- en gezinsarbeid en de resultaten ervan. Fraser (2006) noemt dit nieuwe model het Universeel Zorgverlenermodel (Universal Caregiver Model).

Om de ontwikkeling en de betekenis van het Combinatiemodel in de Europese landen te laten zien, is het nuttig een vergelijking te maken met de bovenvermelde beleidsmodellen. We beklemtonen de gelijkenissen tussen de modellen maar besteden ook voldoende aandacht aan de graduele verschillen, uitgaande van de maatschappelijke context, de wetenschappelijke disciplines, de maatschappelijke domeinen en de conceptuele en normatieve benadering van de arbeidsverdeling. Elk model is gebaseerd op enkele structurerende factoren van de arbeidsverdeling die worden gebruikt om enkele centrale typologieën te ontwikkelen. Deze vormen op hun beurt de basis voor de maatschappelijke modellen.

1.5 Ontwikkeling van het Combinatiemodel in Vlaanderen/België

Dit boek is gebaseerd op het onderzoek van de voorbije jaren naar de ontwikkeling van het Combinatiemodel (conceptueel, empirisch en normatief) in Vlaanderen en België in de periode 1950-2000, binnen de Europese context.

In Van Dongen (1990, 1993) (Nieuwe Krijtlijnen voor gezin, markt en maatschappij: een geïntegreerde benadering) werd de basis gelegd voor een geïntegreerde, interdisciplinaire benadering van de arbeidsverdeling binnen gezinnen en organisaties, conceptueel, empirisch en beleidsgericht. Het empirisch onderzoek laat de vrij positieve ontwikkeling van de arbeidsverdeling van vrouwen zien, met de klemtoon op de meer volwaardige deelname aan de arbeidsmarkt. Tegelijk worden de maatschappelijke drempels voor een meer gelijke arbeidsverdeling tussen mannen en

vrouwen zichtbaar gemaakt. Uitgaande van de empirische analyse en de 'democratisering van de arbeidsverdeling' als normatieve leidraad worden de belangrijkste beleidsperspectieven uitgetekend.

Van Dongen et al. (1995) (De dagelijkse puzzel Gezin en Arbeid) presenteert de resultaten van een brede, integrerende enquête over de dagelijkse combinatie van beroeps- en gezinsarbeid in Vlaamse gezinnen vanuit een combinatie- en levenslooperspectief. De studie behandelt de voorbije en de huidige arbeidsverdeling als uitgangspunt voor de toekomstgerichte keuzes. Deze studie was in hoge mate de basis voor de ontwikkeling van de empirische en normatieve combinatiemodellen. Een centrale conclusie is dat bijna alle Vlaamse vrouwen hun loopbaan gestart zijn met een betaalde baan maar veel vrouwen hebben vroeger of later, tijdelijk of definitief, gedeeltelijk of volledig hun baan opgegeven. De kloof tussen de partners neemt tijdens de eerste jaren toe en stabiliseert meestal na de geboorte van het laatste kind. De betaalde baan van vrouwen en mannen is gericht op een combinatie van persoonlijke, sociale, materiële en financiële middelen, maar bij velen speelt nog een kostwinnersmotief mee. Een tweede vaststelling is dat de gedachte van de 'dubbele dagtaak van beroepsactieve vrouwen' grondig moet worden herzien. Samen met alle beroepsactieve vrouwen hebben bijna alle mannen een 'dubbele dagtaak'. De voltijds werkende vrouwen hebben wel een zwaardere dagtaak dan de vrouwen uit de andere categorieën. Voorts zien we dat de verdeling van de huishoudelijke taken onder de partners in hoge mate verbonden is met de relatieve verdeling van het aantal uren beroepsarbeid. Voor de toekomst kiezen meer mannen en vrouwen voor een betaalde baan, maar tegelijk wil een significante groep beroepsactieve mannen en vrouwen minder uren werken. Zij willen meer tijd voor het persoonlijk en gezinsleven. Ter vergelijking kunnen we verwijzen naar een recente studie (Roman, 2006) die duidelijk de negatieve invloed toont van werkloosheid, deeltijdse arbeid en langdurige verlofregelingen - al dan niet op vrijwillige basis - op de latere arbeids- en inkomensverdeling van mannen en vrouwen. Deze regelingen bestendigen op langere termijn de ongelijkheid tussen mannen en vrouwen en hun economische afhankelijkheid.

Van Dongen (1998) (Het Kostwinnersmodel voorbij? Naar een nieuw basismodel voor de arbeidsverdeling binnen gezinnen) verzamelt vanuit een integrerend perspectief de analyse van een aantal Vlaamse en Nederlandse onderzoekers met betrekking tot de afnemende invloed van het Kostwinnersmodel in beide landen (binnen de Europese context). Tevens pogen zij een antwoord te geven op de vraag welke arbeidsverdeling in de toekomst mogelijk en wenselijk is. De algemene conclusie is dat het Kostwinnersmodel duidelijk in een neergaande fase zit, maar dat het nog in alle geledingen van de maatschappij een grote invloed uitoefent op de dagelijkse arbeidsverdeling. Er is nood aan een nieuwe toekomstvisie die de normatieve boodschap van een gelijke arbeidsverdeling kan vertalen naar een realiseerbaar beleidsmodel en naar concrete beleidsperspectieven. Dezelfde vraag of uitdaging vormde het uitgangspunt van Fraser (1994, 2006), Crompton (1999),

Gornick & Meyers (2003), Roman (2006) en van zoveel andere onderzoekers die een oplossing zoeken voor de ongelijke arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen. Deze studies waren in hoge mate de aanleiding voor de brede rondetafelconferentie 'Beroeps- en Gezinsleven' die in opdracht van de Vlaamse regering werd gehouden in de periode 1998-1999. De betrokken beleidsactoren werden uitgenodigd om samen te zoeken naar een antwoord op de centrale normatieve vraag: wat is de meest wenselijke verdeling van beroeps- en gezinsarbeid in de toekomst, op korte en lange termijn? En welke beleidskeuzes moeten in dat opzicht worden gemaakt op een aantal domeinen? Geïnspireerd door het debat over het Combinatiescenario in Nederland, werd op de rondetafelconferentie het concept 'Combinatiemodel' geïntroduceerd, uitgaande van een brede conceptuele en normatieve benadering. In Van Dongen et al. (2001) (Beroepsleven en Gezinsleven. Het Combinatiemodel als motor voor een actieve welvaartsstaat?) werd het Combinatiemodel officieel aan het bredere publiek voorgesteld als een wetenschappelijk instrument voor de studie van de dagelijkse verdeling van beroeps- en gezinsarbeid en voor de ontwikkeling van beleidsperspectieven. Centraal daarbij is de koppeling van het combinatieperspectief, het levenslooperspectief, het gezinsperspectief en het organisatieperspectief, verwijzend naar de permanente uitdaging om de juiste combinatie van activiteiten te realiseren tijdens alle fasen van de levensloop, binnen de context van gezinnen en bedrijven. Het Combinatiemodel beoogt een genuanceerde weergave van de feitelijke graduele verdeling van beroeps- en gezinsarbeid. De centrale beleidsvraag impliceert dan de zoektocht naar een *andere graduele arbeidsverdeling* die vanuit normatief oogpunt het meest wenselijk is in een democratische maatschappij. Essentieel hierbij is de juiste balans tussen de basiswaarden vrijheid, gelijkheid, solidariteit en efficiëntie. Daartoe werden enkele *normatieve combinatiemodellen* ontwikkeld die relevante normatieve richtingen uitdrukken, als basis voor de beleidsdiscussie over de toekomstige arbeidsverdeling. Uitgaande van enkele criteria presenteerden de auteurs het *Volledige Combinatiemodel* (VCM) als het meest geschikte en meest wenselijke beleidsmodel. Dit beleidsmodel vormde dan de basis voor de ontwikkeling van een samenhangend geheel van beleidsperspectieven.

De daaropvolgende jaren was het Combinatiemodel in Vlaanderen een inspiratiebron voor de democratische politieke partijen en grote maatschappelijke organisaties zoals werknemers- en werkgeversorganisaties, vrouwenorganisaties en gezinsorganisaties. De diverse beleidsactoren werden uitgenodigd om hun visie en doelen inzake de toekomstige verdeling van beroeps- en gezinsarbeid, en in overeenstemming daarmee ook de beleidsperspectieven, (meer) expliciet te formuleren. Dit vormde een extra stimulans voor het maatschappelijk en politieke debat. Vrij veel beleidsactoren onderschreven in hoge mate de basisgedachte van het Volledige Combinatiemodel als algemeen richtsnoer voor het toekomstige beleid. Effectieve veranderingen in de beleidsvisie vragen evenwel veel tijd. Het beperkte empirisch materiaal en de vrij ingrijpende beleidsaanpassingen waren wellicht geen stimulans om het beleidsmodel actief te gebruiken bij de uitwerking van concrete beleidsmaatregelen en het uit te dragen naar het bredere publiek.

Tegelijkertijd kwam er enige concurrentie vanwege andere, grotendeels overlappende beleidsmodellen in binnen- en buitenland, met de nodige aantrekkingskracht bij een deel van de onderzoekers en beleidsmakers. Dit heeft geleid tot een zekere verdeeldheid en een versnippering van de aandacht.

Het onderzoek naar de ontwikkeling van het Combinatiemodel kon evenwel op diverse manieren worden voortgezet in het toenmalige Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudie (CBGS). Zo biedt Van Dongen et al. (2003) (Maatschappelijke gelijkheid als basiswaarde van de democratie. Actualisering van het Combinatiemodel) bijkomend empirisch materiaal om de feitelijke ontwikkeling van het Combinatiemodel in Vlaanderen uitvoerig te illustreren aan de hand van tijdsbestedinggegevens van 1999 en inkomensgegevens van 1997. In deze studie wordt het Combinatiemodel expliciet gekoppeld aan de ontwikkeling van het concept Maatschappelijke Gelijkheid in Vlaanderen en Europa als een basiswaarde in een democratische samenleving. Algemeen gezien ondersteunt deze studie de keuze van het Volledige Combinatiemodel als het meest wenselijke en meest geschikte beleidsmodel. In het verlengde daarvan worden de beleidsperspectieven verder uitgewerkt en toegelicht.

In dezelfde periode werden enkele praktische toepassingen van het Combinatiemodel ontwikkeld. Danau & Van Dongen (2002) en Van Dongen & Danau (2002) brengen verslag uit van de ontwikkeling van de 'Family & Business Audit' (FBA) op basis van een aantal casestudies in Vlaamse professionele organisaties. De FBA is in hoge mate geïnspireerd op het Volledige Combinatiemodel en de beleidsperspectieven die er uit voortvloeien, met name de nood aan een voldoende gelijke arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen en een gezins- en gendervriendelijke arbeidsorganisatie in Vlaamse bedrijven. De FBA heeft als doel de bedrijven te ondersteunen bij de realisatie van een meer gezins- en gendervriendelijke arbeidsverdeling, met aandacht voor alle relevante aspecten van de arbeidsorganisatie en de belangen van alle belanghebbenden. In Hoofdstuk 6 geven we meer toelichting bij de ontwikkeling, de inhoud en de implementatie van het FBA-instrument in Vlaamse bedrijven. Om de casestudies van het FBA-project in een bredere context te plaatsen, geeft Van Dongen (2004b) (Het Combinatiemodel in Vlaamse organisaties: beschikbare faciliteiten voor werknemers) een analyse van de beschikbare 'combinatiefaciliteiten' in ruim 760 Vlaamse bedrijven met meer dan 50 werknemers. De data zijn afkomstig van de 'Family & Business Policy' module van de Vlaamse PASO-enquête van 2002 (Panel Survey of Organisations, Delarue et al., 2003). Spijtig genoeg kwam er al na enkele jaren een einde aan de PASO-enquête zodat dit onderzoek niet kon worden voortgezet, laat staan verbeterd. Algemeen gezien leerde deze studie ons dat de Vlaamse bedrijven nog een hele weg af te leggen hebben om te komen tot een meer gezins- en gendervriendelijke arbeidsorganisatie die in overeenstemming is met de basisgedachte van het Volledige Combinatiemodel.

Voorts tracht Van Dongen (2004c) (Kinderopvang als basisvoorziening in een democratische samenleving) een antwoord te geven op de vraag hoe de externe dag-

opvang (educatie, zorg) van kinderen jonger dan drie jaar verder moet worden ontwikkeld in Vlaanderen. De studie gaat uit van de pedagogische, sociale, materiële en financiële betekenis van de dagopvang zoals die geformuleerd is in het Combinatiemodel, voor de brede ontwikkeling van de kinderen zelf, voor de dagelijkse verdeling van het beroeps- en gezinswerk van de ouders, voor de arbeidsorganisatie in bedrijven en voor de maatschappij als geheel. Eerst wordt de historische achtergrond en ontwikkeling van de externe kinderopvang tijdens de twintigste eeuw behandeld. Vervolgens gaat de aandacht naar de ontwikkeling van de dagopvang in Vlaanderen in de periode 1990-2002, aan de hand van enkele centrale doelmatigheidsindicatoren: beschikbaarheid, participatiegraad, omvang van het gebruik, bezettingsgraad, productiviteit, kostenefficiëntie en billijkheid. De analyse toont aan dat het 'meersporenbeleid' van de Vlaamse overheid in de feiten weinig transparant en weinig doelmatig is geweest en geen basis kan zijn voor het toekomstige beleid. Ten slotte worden enkele toekomstscenario's uitgetekend voor de periode 2002-2010, in overeenstemming met de normatieve Combinatiemodellen voor de verdeling van beroeps- en gezinsarbeid van volwassen mannen en vrouwen. Voor elk scenario worden dan de centrale beleidsperspectieven geformuleerd. In het licht van het Volledige Combinatiemodel wordt gepleit voor de hervorming van de externe dagopvang tot volwaardige externe dageducatie, als een gratis basisvoorziening voor jonge kinderen, die pedagogisch, organisatorisch en financieel maximaal gestroomlijnd wordt met het kleuteronderwijs.

Uitgaande van het Combinatiemodel en de studie over kinderopvang, wordt in Van Dongen (2006d) een algemeen analysemodel ontwikkeld voor de doelmatigheid van maatschappelijke dienstverlening ('zorgverlening'). De dienstverlening wordt geplaatst binnen de benadering van de tijdsverdeling en ruilprocessen van mannen en vrouwen in gezinnen, families, buurten, verenigingen, bedrijven enz. Vervolgens wordt een overzicht gegeven van de aspecten van de vraag-aanboddynamic van de diverse soorten dienstverlening. Op basis daarvan worden algemene indicatoren uitgewerkt voor de doelmatigheid van de dienstverlening: beschikbaarheid, participatiegraad, omvang van het gebruik, bezettingsgraad, productiviteit, kostenefficiëntie en billijkheid. Ten slotte wordt gepleit voor de ontwikkeling van doelmatige evaluatie-instrumenten voor de registratie, analyse en rapportering van de centrale indicatoren op micro- en macroniveau. Deze instrumenten bieden een empirische basis voor de beleidsdiscussie: in welke richting en in welke mate moeten deze indicatoren wijzigen en hoe kan dit effectief worden gerealiseerd?

1.6 Betekenis van het Combinatiemodel voor andere landen

Ofschoon deze studies in hoge mate gesitueerd zijn binnen en begrensd zijn door de Vlaamse en/of Belgische context, zijn de resultaten relevant voor de internationale, vooral Europese context. Het Combinatiemodel kan ook voor de andere Euro-

pese landen een zinvol instrument zijn voor de studie van de arbeidsverdeling en voor de ontwikkeling van toekomstgerichte beleidsperspectieven.

Op diverse internationale conferenties over dit thema werden de ontwikkeling en toepassing van het Combinatiemodel in Vlaanderen met interesse gevolgd en vrij positief onthaald. Maar tegelijk hadden veel onderzoekers twijfels bij de relevantie en de toepasbaarheid ervan in andere (Europese) landen. De meeste internationaal vergelijkende studies beklemtonen vooral de verschillen tussen de landen. Uitgaande van de 'vastgestelde' verschillen tussen de (Europese) landen, konden/kunnen veel buitenlandse onderzoekers niet echt geloven dat het 'Vlaamse' Combinatiemodel ook bruikbaar is voor de beleidsdiscussie in andere democratische landen.

Daarom werd vanaf begin 2005 het onderzoek rond het Combinatiemodel uitgebreid naar het niveau van de Europese Unie. Alleen op die manier kan de waarde van het Combinatiemodel voor het toekomstig onderzoek en beleid worden bekrachtigd. Stap voor stap werd een internationaal vergelijkend beeld samengesteld van de ontwikkeling van de verdeling van beroeps- en gezinsarbeid. Aangezien de beschikbare mankracht en middelen binnen het toenmalige CBGS beperkt waren, gebruikten we hiervoor relatief gemakkelijk toegankelijke data over de verdeling van beroeps- en gezinsarbeid, afkomstig van de Labour Force Survey (LFS, Eurostat) en de multinationale dataset over tijdsbesteding (MTUS, CTUR, University of Oxford, Verenigd Koninkrijk).

In dit boek beperken we de vergelijkende empirische studie tot de verdeling van beroepsarbeid en gezinsarbeid, met geringe aandacht voor de persoonlijke verzorging en de vrije tijd (ontspanning). Het hoofddoel is de algemene ontwikkeling in kaart te brengen. De deelactiviteiten (bijv. huishoudelijke taken en opvoedingstaken) worden in deze studie niet afzonderlijk behandeld. Tegelijk wordt grotendeels abstractie gemaakt van verschillen naar gezinstype, aanwezigheid van kinderen, onderwijsniveau, sociale afkomst, attitudes enz., vooral om het overzicht te behouden en door de bomen nog het bos te kunnen zien. We leggen de klemtoon op de algemene verschillen en gelijkenissen onder de landen inzake de verdeling van beroeps- en gezinsarbeid.

1.7 Inhoud van het boek

De structuur van het boek is eenvoudig. Eerst is er een uiteenzetting van de conceptuele en de normatieve benadering. Vervolgens worden de empirische resultaten voorgesteld. Daarna volgt de presentatie van de normatieve beleidsmodellen en de beleidsperspectieven. Deze structuur geeft onvoldoende de permanente wisselwerking tussen de conceptuele, empirische en normatieve dimensie weer die zich tijdens het complexe onderzoeksproces voordoet. Het is evenwel de enige haalbare manier om de resultaten voldoende helder en overzichtelijk voor te stellen.

Het volgende hoofdstuk stelt de *geïntegreerde conceptuele benadering* van het Combinatiemodel voor met betrekking tot het dagelijks leven van mannen en vrouwen binnen een moderne complexe maatschappij, met de verdeling van beroeps- en gezinsarbeid als een centraal onderdeel ervan. De theoretische benadering is het resultaat van een lang integratieproces waarbij diverse belangrijke concepten van de sociale wetenschappen in een logisch geheel worden gecombineerd.

Het derde hoofdstuk start met de *centrale normatieve vraag* welke arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen in de toekomst het meest wenselijk is, uitgaande van de feitelijke ontwikkeling tijdens de voorbije decennia. Het uitgangspunt is gelijk aan dat van Fraser (1994, 2006), Crompton (1999), Gornick & Meyers (2003) en zoveel andere onderzoekers die een alternatief willen bieden voor de nog ongelijke arbeidsverdeling in de Verenigde Staten en Europa.

Het beantwoorden van de normatieve basisvraag vereist een aangepaste *normatieve benadering* voor de toekomstige maatschappij, in overeenstemming met de nieuwe conceptuele benadering van die maatschappij. Uit hoofde daarvan verruimen en verrijken we het normatieve concept 'democratie' (Kruithof, 1980; Becker, 1999; Van Dongen, 1993; 2004a, Van Dongen et al., 2003; Gratton, 2004), uitgaande van zijn lange historische ontwikkeling. We gebruiken het begrip 'democratie' als het overkoepelende normatieve concept voor (de werking van) de maatschappij en al haar deelsystemen. Democratie drukt een bepaalde combinatie uit van de basiswaarden die in alle geledingen van de maatschappij moeten worden gerealiseerd: vrijheid, gelijkheid, solidariteit en efficiëntie. Op basis daarvan worden ook de nieuwe concepten 'democratische arbeidsverdeling', 'democratisch bedrijfsleven' en 'democratisch marktsysteem' voorgesteld.

Het vierde hoofdstuk geeft een samenhangend beeld van de *feitelijke ontwikkeling van de verdeling van beroeps- en gezinsarbeid* in de Europese landen en enkele andere OESO-landen. Eerst schetsen we de ontwikkeling van het 'oude' combinatiemodel of overlevingsmodel in de periode 1750-1900 naar het 'nieuwe' Kostwinnersmodel in de twintigste eeuw. Daarna tonen we aan de hand van een aantal basisindicatoren of eenvoudige 'empirische modellen' de algemene ontwikkeling van het 'Sterke Kostwinnersmodel' in de periode 1950-1970 naar een 'Matig Combinatiemodel' in de periode 1985-2005, met aandacht voor de diverse varianten in de verschillende (soorten) landen. Deze historische modellen worden bondig vergeleken met de historische modellen voorgesteld door Crompton (1999) en door Gornick & Meyers (2003).

Deze indicatoren geven elk een specifiek aspect van de arbeidsverdeling weer en zijn in hoge mate complementair zodat ze samen een voldoende breed beeld van de realiteit geven: de arbeids situatie van de mannelijke en vrouwelijke beroepsbevolking, de algemene verdeling van de hoofdactiviteiten, de totale activiteitsgraad van mannen en vrouwen (per leeftijdsgroep), de verdeling van het aantal uren beroepsarbeid, gezinsarbeid, vrije tijd en persoonlijke verzorging, het gemiddelde aantal uren van deze basisactiviteiten per leeftijdsgroep en een aantal aspecten van

de temporele kwaliteit van de banen van mannen en vrouwen (tijdelijke arbeid, ploegendienst, nachtwerk, zondagswerk, thuiswerken).

In alle onderdelen van de empirische analyse beklemtonen we de algemene, gelijklopende ontwikkeling in alle landen, maar tegelijk laten we de graduele verschillen zien tussen de diverse (soorten) welvaartsstaten (Esping-Andersen, 1990, 1999; Korpi, 2000).

In Hoofdstuk 5 en 6 staat de *beleidsdiscussie* over de toekomstige arbeidsverdeling centraal, uitgaande van de normatieve basisvraag: welke verdeling van beroeps- en gezinsarbeid tussen mannen en vrouwen is op lange termijn het meest geschikt en meest wenselijk in een democratische maatschappij en welke beleidsperspectieven zijn nodig om de meest wenselijke arbeidsverdeling te realiseren? Deze taak wordt in twee stappen uitgevoerd.

Hoofdstuk 5 stelt eerst drie *normatieve Combinatiemodellen* van de toekomstige arbeidsverdeling voor: het Sterke Combinatiemodel (SCM), het Volledige Combinatiemodel (VCM) en het Matige Combinatiemodel (MCM). Deze modellen reflecteren in hoge mate de normatieve visies in de maatschappij (varianten van de democratie) en de band met de feitelijke ontwikkeling en situatie. Ze worden bondig vergeleken met de andere vermelde normatieve modellen in het buitenland.

We verdedigen de stelling dat, vanuit het normatieve perspectief van een sterke democratie en vanuit de feitelijke ontwikkeling tijdens de voorbije jaren, het *Volledige Combinatiemodel* (VCM) het meest geschikte en meest wenselijke beleidsmodel op lange termijn is voor alle democratische welvaartsstaten, dus zeker ook voor Vlaanderen/België.

Uitgaande van het Volledige Combinatiemodel als algemeen richtsnoer, behandelt Hoofdstuk 6 de belangrijkste *beleidsperspectieven* op lange termijn voor de meest relevante beleidsdomeinen:

- Promoten van het basisconcept 'sterke democratie' en van het Volledige Combinatiemodel als beleidsmodel voor een democratische arbeidsverdeling.
- Geïntegreerd beleid voor 'volledige werkgelegenheid'.
- Doelmatige voorzieningen voor kinderen en jongeren.
- Doelmatige voorzieningen voor volwassenen.
- Doelmatig combinatiebeleid in professionele organisaties.
- Doelmatige datasystemen en doelgericht onderzoek inzake de arbeidsverdeling van mannen en vrouwen.

Hoofdstuk 7 ten slotte geeft een kort overzicht van de empirische resultaten en de beleidsperspectieven.

De voorbije maanden is de interesse en aandacht voor de verdeling van beroeps- en gezinsarbeid in Vlaanderen/België en Europa weer toegenomen. Meer betrokkenen bekijken deze problematiek vanuit een brede invalshoek, met name de zoektocht naar een nieuwe visie op de dagelijkse arbeidsverdeling tussen mannen en vrou-

wen, met voldoende aandacht voor de diverse activiteiten en differentiërende factoren (onderwijsniveau, gezinstype, sociale afkomst, etniciteit enz.). Een aantal maatschappelijke organisaties en politieke partijen in Vlaanderen/België hebben de voorbije jaren op een actieve manier het Combinatiemodel gebruikt om hun eigen beleidsvisie en beleidsprogramma uit te werken. Zij hebben ondervonden dat een open en consequente toepassing van het model een goede basis biedt voor een doelmatige discussie die leidt tot een nieuwe en (meer) samenhangende beleidsvisie.

We hopen dat dit boek voor alle maatschappelijke en politieke organisaties een stimulans kan zijn om actief het Combinatiemodel te gebruiken als een beleidsgericht instrument voor de ontwikkeling van een consistente eigentijdse toekomstvisie en een doelmatig beleidsprogramma voor de komende jaren.

Alle geïnteresseerde personen en organisaties kunnen contact opnemen voor een presentatie, een seminarie of workshop, een lessenreeks of een beleidsgericht debat over dit belangrijk maatschappelijk thema. De concrete inhoud en vorm van de activiteit kan in onderling overleg worden vastgelegd.

Tot slot willen wij alle mensen bedanken die hebben geholpen bij de voorbereiding, de uitwerking en de afwerking van dit boek. In de eerste plaats gaat onze dank uit naar de externe reviewers, met name Robert Cliquet, Joris Ghysels, Jaap Kruithof, Eric Vanhaute en Xavier Verboven. Hun kritische opmerkingen hebben mij zeker geholpen om de tekst te verbeteren. Daarnaast bedanken wij ook enkele collega's van de Studiedienst van de Vlaamse Regering voor hun opmerkingen en suggesties, met name Luc Deschamps, Josée Lemaître, Ronald Schoenmaeckers en Christine Van Peer.

2. GEÏNTEGREERDE CONCEPTUELE BENADERING VAN HET DAGELIJKS LEVEN

Dit hoofdstuk stelt de *geïntegreerde conceptuele benadering* van het Combinatiemodel voor met betrekking tot het dagelijks leven van mannen en vrouwen binnen een moderne complexe maatschappij, met de verdeling van beroeps- en gezinsarbeid als een centraal onderdeel ervan. Eerst schetsen we de evolutie van het traditionele denken over de arbeidsverdeling van mannen en vrouwen en over de maatschappij, als startpunt voor de uiteenzetting van de geïntegreerde benadering.

2.1 Traditionele benadering van de arbeidsverdeling en de maatschappij

2.1.1 Traditionele duale benadering van menselijke activiteiten

Algemeen gezien kan men vanaf 1950 drie stadia onderscheiden in de ontwikkeling van de traditionele benadering, het best zichtbaar in de economische wetenschap. Rond 1950 was het klassieke micro-economische model dominant, met de centrale duale concepten 'arbeid versus vrije tijd (niet arbeid)' en 'productie versus consumptie' (Figuur 2.1) (Malinvaud, 1972; Kirzner, 1976; Gravelle & Rees, 1987, Kreps, 1990). Arbeid of productie wordt bijna volledig geïdentificeerd met betaalde beroepsarbeid, verwijzend naar alle productieve, economische, marktgerichte, waarde-creërende activiteiten. Zo wordt (betaalde) arbeid beschouwd als de (enige) basis voor de welvaart van de maatschappij. Alle andere activiteiten zijn dan consumptief, niet-productief, niet-economisch en niet-marktgericht. Zij 'consumeren' of verbruiken de waarde of welvaart die wordt voortgebracht door de productieve arbeid. Dit concept 'productieve arbeid' is het resultaat van het lange conceptuele veruimingsproces van de klassieke economen, als reactie op het arbeidsbegrip van de fysiocraten in de achttiende eeuw waarbij alleen de landbouw als productieve arbeid en dus als basis voor de welvaart geldt (Baeck, 1983; Van Dongen, 1990). Dit dualisme is een belangrijke erfenis van de filosofische traditie in de westerse wereld, samen met andere duale concepten zoals lichaam versus geest, natuur versus opvoeding, subject versus object, materieel versus niet-materieel. Deze traditie werd ruim 2000 jaar geleden ingezet door de filosofie van Plato en in hoge mate geformaliseerd door de Cartesiaanse filosofie in de 18de eeuw (Van Dongen, 1990, 1993; Adam, 1990).

In haar studie over de wijzigende betekenis van het concept 'tijd' in de natuurwetenschappen en de sociale wetenschappen, stelt Adam (1990) dat de meeste conceptuele dualismen hand in hand gaan met een (impliciete) hiërarchische ordening

en evaluatie die ingebed is in de maatschappijvisie. De traditionele economische classificatie impliceert dat de productieve, economische marktactiviteiten de waarde of welvaart produceren voor de maatschappij en daarom belangrijker worden geacht voor de ontwikkeling van de maatschappij.

Figuur 2.1 Traditionele economische classificatie van menselijke activiteiten

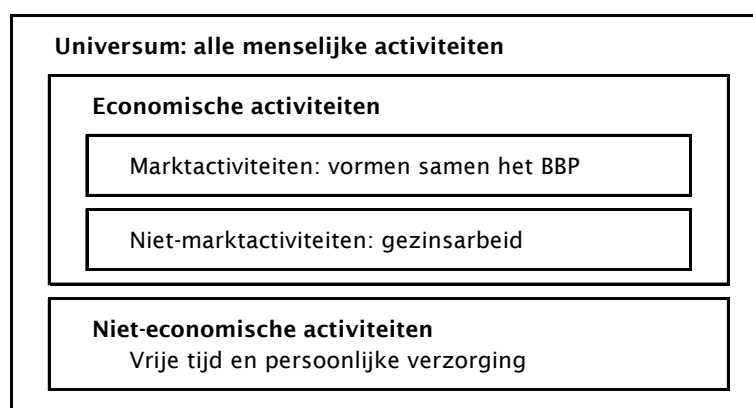
1. <i>Productieve, economische marktactiviteiten: arbeid of werk</i>   - betaalde beroepsarbeid: officiële job, nevenactiviteiten   2. <i>Consumptieve, niet-economische activiteiten: vrije tijd</i>   - slapen, rusten   - ontspanning: TV kijken, cafébezoek, muziek luisteren spelen, sport enz.   - onbetaalde huishoudelijke activiteiten   . voor het eigen gezin   . voor externe personen en organisaties

Al sinds 1930 bekritiseert Margeret Reid de duale visie in het economisch denken met het argument dat de zogenaamde niet-productieve activiteiten in het huishouden ook productief zijn omdat ze een materieel tastbaar product voortbrengen dat geconsumeerd kan worden door de gezinsleden (Reid, 1934). In deze periode ging de meeste aandacht evenwel naar de studie van het ruime concept 'vrije tijd' (leisure) als een waardevol goed dat door de productieve arbeid mogelijk wordt gemaakt. Hierdoor werd uit het oog verloren dat de vrije tijd een brede waaier van uiteenlopende activiteiten omvat. Als gevolg daarvan had het vernieuwende werk van Reid (1934) in die periode niet zoveel invloed.

Vanaf 1965 was de uitdaging van Reid (1934) het voornaamste motief voor de ontwikkeling van de New Home Economics (Becker, 1965, 1975, 1976, 1981; Pollak & Wachter, 1975; Hawrylyshyn, 1976, 1977; Gronau, 1973, 1977, 1980; Ferber & Birnbaum, 1977, 1980). De traditionele definitie van arbeid werd bekritiseerd met het argument dat huishoudelijke arbeid ook een productieve, economische activiteit is, weliswaar buiten de markt, aangezien huishoudelijke arbeid een waardevolle tastbare output voortbrengt door de combinatie van marktgoederen en huishoudelijke arbeid/tijd als inpulementen. Dit argument was de basis voor de ontwikkeling van een bredere definitie van 'betaalde en onbetaalde arbeid' (Figuur 2.2). In deze context formuleerde Hawrylyshyn (1976, 1977) twee criteria voor de nieuwe definitie en classificatie. Volgens het eerste criterium van het 'directe versus indirecte nut' is gezinsarbeid 'productief' of 'economisch' omdat gezinsarbeid ook 'indirect

nut' of 'materiële goederen' voortbrengt, naast het 'directe nut' dat verwijst naar de immateriële output of onmiddellijke satisfactie. Niet-economische activiteiten daarentegen leveren (bijna) alleen 'direct nut' op, met andere woorden immateriële diensten of onmiddellijke satisfactie. Het criterium van de 'derde persoon' sluit hierbij aan en stelt dat gezinsarbeid ook economisch is omdat de activiteit kan worden gedaan door een andere persoon (eventueel tegen betaling), zonder een noemenswaardig verschil in de materiële output (indirect nut).

Figuur 2.2 Nieuwe economische classificatie van menselijke activiteiten (Hawrylyshyn, 1977)

Deze nieuwe definitie leidde tot de belangrijke vraag of en hoe de waarde van de huishoudelijke productie kan worden uitgedrukt in monetaire termen, om zo de 'totale welvaart' van een land te bepalen. Deze vraag stimuleerde in de periode 1970-1985 diverse onderzoekers om economische methoden te ontwikkelen voor de bepaling van de monetaire waarde van huishoudelijke arbeid (bijv. Gronau, 1973a, 1973b, 1974; Hawrylyshyn, 1976; Ferber & Birnbaum, 1977, 1980; Hage-naars et al., 1982; Goldschmidt-Clermont, 1982, 1983; Kooreman & Wunderink, 1996; Ironmonger, 2004). Voor een overzicht en een kritische evaluatie van deze methoden verwijzen we naar Van Dongen et al. (1987a, 1987b) en Van Dongen (1990, 1993). De centrale conclusie daarvan is dat het niet mogelijk is een betrouwbare monetaire waarde te plakken op niet-monetaire activiteiten en ruilprocessen binnen het gezin. Dit werk vormde het concrete startpunt voor de ontwikkeling van een geïntegreerde conceptuele benadering van de maatschappelijke arbeidsverdeling.

De nieuwe formele definitie en classificatie van de menselijke activiteiten lokte na 1980 opnieuw een brede discussie uit rond de betekenis van 'productieve activi-

teiten' (Hagenaars, 1988, Van Dongen, 1990, 1993; Gershuny, 2000, 2005; Gronau & Hammermesh, 2002; Folbre (2006).

In de eerste plaats was er de vraag in welke mate de opvoeding/opleiding van kinderen (binnen of buiten het gezin) als een productieve activiteit kan worden beschouwd. Becker (1975) legde de basis voor de theorie van het 'human capital' die het belang van opleiding en onderwijs beklemtoonde als een investering in de toekomstige productiviteit van jongeren in de marktsector. De output van opleiding is een belangrijke input voor activiteiten in de marktsector. In dat opzicht is de externe opvoeding/opleiding van jongeren een productieve activiteit. Hetzelfde geldt voor diverse zorgactiviteiten ten behoeve van zieken, ouderen, gehandicapten.

Maar hoe moeten we dan de opvoeding en verzorging thuis bekijken? Folbre (2006a) geeft de krachtlijnen weer van de conceptuele discussie. Enerzijds wordt de opvoeding/verzorging van kinderen in het gezin beschouwd als consumptie, d.w.z. als een activiteit die vooral gericht is op het directe nut of de satisfactie van de betrokkenen. Anderzijds is opvoeding een vorm van productie omdat de activiteit 'iets van waarde voortbrengt' voor anderen en kan worden vervangen door een equivalente marktactiviteit. Opvoeding gaat gepaard met een ruilproces tussen de gezinsleden waarbij geld en tijd worden uitgewisseld. Bovendien hebben de opvoedingsactiviteiten in het gezin belangrijke, zichtbare implicaties voor activiteiten in de marktsector. Bepaalde resultaten van de opvoeding thuis vormen een input voor activiteiten in de marktsector en zijn daarom ook productief.

Bij de opvoeding van kinderen komt ook het probleem van de 'gezamenlijke productie' (joint production) duidelijk aan de oppervlakte, nl. dat men tijdens opvoedingsactiviteiten ook gedeeltelijk andere activiteiten doet of dat men tijdens andere activiteiten ook partieel opvoedingactiviteiten verricht of een zekere zorgverantwoordelijkheid heeft ten aanzien van de kinderen. Maar dat geldt dan ook voor andere activiteiten: betaalde arbeid, huishoudelijke arbeid, ontspanningsactiviteiten enz. gaan ook samen met andere deelactiviteiten. Hierdoor wordt de grens tussen de productieve en niet-productieve activiteiten verder vervaagd waardoor de kenmerken of criteria van productieve activiteiten ook voor de 'consumptieve' activiteiten van toepassing zijn.

In het verlengde van deze discussie gaan onderzoekers als Hagenaars (1988) nog verder en argumenteren dat ook 'consumptieactiviteiten' als slapen, eten, zich wassen, lichaamsverzorging enz. 'productieve' zorgactiviteiten zijn. Wanneer men deze activiteiten onvoldoende doet, ondervindt men de negatieve gevolgen voor zichzelf en anderen, vooral bij de andere activiteiten. Zij leveren immers een noodzakelijke menselijke input (menselijk kapitaal) voor de (echte) productieve activiteiten. Zij gebruikt de term 'investering in menselijk kapitaal' om het (semi-)productieve karakter van deze activiteiten uit te drukken. Folbre (2006b) laat duidelijk zien dat deze activiteiten ook een bepaalde waarde opleveren voor anderen en dat er voor deze activiteiten meestal een equivalente marktactiviteit bestaat zodat de economische kosten ervan zichtbaar zijn.

In een volgende fase werd ook de vrijwillige, sociale arbeid opgenomen in het bredere concept 'productieve onbetaalde arbeid' (Wilson & Musick, 1997; Wilson, 2000, Hook, 2004). Vrijwillige, sociale arbeid wordt ook beschouwd als een productieve, economische activiteit aangezien die een specifieke waardevolle output oplevert door de combinatie van marktgoederen en vrijwillige, sociale tijd/arbeid als input. De vraag is dan hoe de niet-betaalde sociale arbeid kan worden geplaatst tegenover de betaalde professionele arbeid en de onbetaalde huishoudelijke arbeid. Welke zijn de belangrijkste verschillen tussen deze activiteiten? Hoe kunnen ze op een logisch consistente manier worden gedefinieerd en afgebakend?

Het is duidelijk dat het domein van de economische, productieve activiteiten ('border of production') met de jaren werd verruimd. Toch bleef de fundamentele dualiteit tussen productieve en niet-productieve activiteiten bij de meeste sociale wetenschappers overeind. Deze conceptuele dualiteit is sterk verbonden met de teleologische ontologie achter de moderne economische modellen. Het dagelijks leven wordt bekeken als de opeenvolging van de afzonderlijke ketens van activiteiten binnen en buiten het gezin die stap voor stap leiden tot het ultieme einddoel van de keten, nl. nut, geluk of satisfactie (Becker, 1976, 1981; Hawryshyn, 1976, 1977; Gershuny, 2000; Hammermesch 2002; Folbre, 2004, 2006). In de eerste stap produceren de productieve betaalde marktactiviteiten de marktgoederen. In de tweede stap transformeren de productieve onbetaalde activiteiten in gezinnen of andere organisaties deze marktgoederen tot finale gebruiksvoorwerpen (commodities). De laatste stap is dan de 'consumptie' van deze finale gebruiksgoederen door de individuele consument, die leidt tot de ultieme satisfactie van een basisbehoefte, als het einde van de economische ketting (chain of provision) (Gershuny, 2000).

In tegenstrijd met deze teleologische visie werd tegelijkertijd de economie als systeem voorgesteld als een (min of meer) gesloten kringloop van stromen tussen de diverse actoren. Folbre (2006a) geeft een duidelijk overzicht van de evolutie van de conceptuele benadering van het economisch systeem. In dit kringloopperspectief is de 'economische ketting' in feite een eindeloos proces dat niet 'begint' met marktactiviteiten en eindigt met de consumptie van eindproducten die uiteindelijk satisfactie leveren. In plaats daarvan zijn alle soorten activiteiten schakels in het complexe kringloopsysteem. Dit betekent dat alle consumptieactiviteiten deel uitmaken van dat economisch systeem. In dat geval moet worden verhelderd welke soort elementen door al deze schakels (activiteiten) van de kringloop stromen.

Deze vraag wordt gedeeltelijk beantwoord door Hagedaars (1988) die aantoont dat ook beroepsarbeid direct nut (directe menselijke en sociale opbrengsten) oplevert, naast het indirect nut (materiële output). Bovendien laten de diverse varianten van de theorie van het menselijk kapitaal de betekenis zien van de menselijke en sociale opbrengsten van opleiding en opvoeding, aan de inputzijde en aan de outputzijde. Folbre (2006b) beklemtoont voorts het productieve karakter van persoonlijke zorgactiviteiten als eten, drinken, wassen, lichaamsverzorging omdat ze een menselijke en materiële input leveren voor echte productieve marktactiviteiten, zodat de alternatieve kosten ervan zichtbaar worden. Dit leidt vervolgens tot het inzicht dat alle

resterende 'consumptieve' activiteiten een specifieke combinatie van persoonlijke, sociale, materiële en financiële elementen als brede output hebben, bijv. sporten, een wandeling maken, een boek lezen, een kunstwerk maken, op café gaan, naar het theater gaan, TV kijken enz. Vervolgens kan men de outputelementen van deze consumptieve activiteiten in een volgende fase beschouwen als inputelementen voor andere, productieve activiteiten, aangezien die niet zomaar verdwijnen. Dit betekent dat al deze consumptieve activiteiten principieel ook 'productief' zijn aangezien ze waardevolle outputelementen realiseren, binnen of buiten de markt, die als input worden gebruikt bij volgende activiteiten. Op die manier wordt de duale basis van de traditionele benadering volledig ontkracht en komt men tot een fundamenteel nieuwe conceptuele benadering van de menselijke activiteiten.

Een laatste stap in deze ontwikkeling is de vaststelling dat activiteiten als opvoeding van kinderen en zorg voor ouderen gepaard gaan met een ruilproces tussen gezinsleden waarbij geld en tijd worden uitgewisseld (Folbre, 2006). Tijd verwijst hierbij naar diverse persoonlijke, sociale en materiële elementen die door de gezinsleden worden geproduceerd en onder elkaar worden geruild. Als binnen het gezin een ruilproces optreedt voor de opvoeding van kinderen en de verzorging van ouderen, is dat logischerwijs ook het geval voor alle andere activiteiten. Indien er in het gezin voor alle activiteiten permanent ruilprocessen zijn, is er telkens ook een proces van waardevorming dat leidt tot een ruilwaarde binnen het gezin. Dit impliceert dat ook de conceptuele benadering van de waardevorming in menselijke activiteiten grondig moet worden herzien.

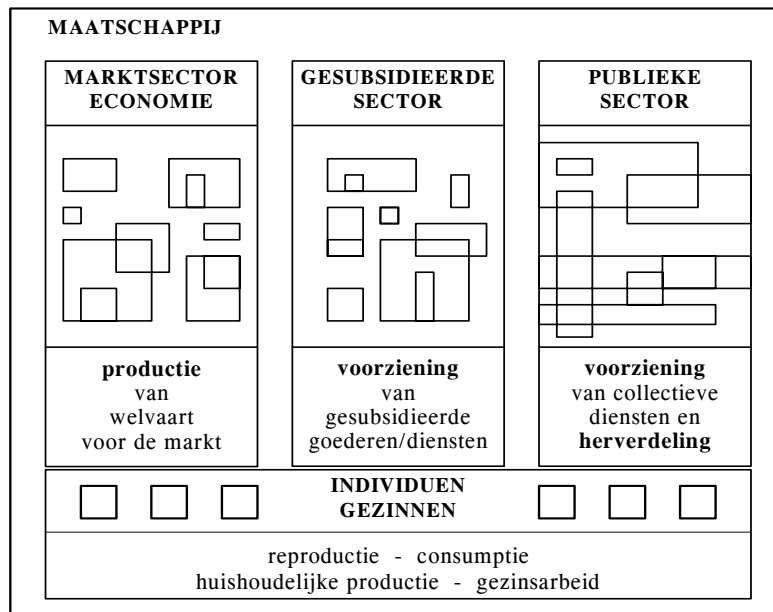
2.1.2 *Traditioneel basismodel van de maatschappij*

De duale benadering van menselijke activiteiten is nauw verbonden met de traditionele benadering van de maatschappij, waarin de concepten 'traditionele welvaartsstaat' en 'sociaal gecorrigeerd vrijemarktsysteem' centraal staan. Figuur 2.3 geeft een algemeen beeld van het traditionele basismodel als resultaat van een lange conceptuele evolutie. In dit model wordt de maatschappij ingedeeld enkele grote 'sectoren' die als het ware fysisch van elkaar gescheiden kunnen worden: de economie of marktsector, de publieke sector, de gesubsidieerde sector en de huishoudelijke sector.

De *economie of marktsector* wordt gezien als een afzonderlijke sector met eigen karakteristieken en mechanismen. De sector wordt beschouwd als het productieve systeem waar de productieve arbeid wordt verricht en de welvaart wordt gerealiseerd. Zo vormt de economie het productieve draagvlak voor de andere sectoren. De economie levert de materiële goederen ten behoeve van de diverse subjecten. Het marktsysteem is gebaseerd op het mechanisme van vraag en aanbod, op de vorming van marktprijzen en op het winstmotief.

Figuur 2.3 Traditionele basismodel van de maatschappij

In de *niet-economische sectoren* gaat het vooral om persoonlijke, sociale en meer collectieve gegevens waarvoor er geen echt productieproces en ruilproces bestaat en dus ook geen markten en marktprijzen. De *publieke sector* (overheidssector) is geen onderdeel van de marktsector maar vormt een afzonderlijke sector. Deze heeft wel een bepaalde relatie met en een invloed op de marktsector, maar staat er principieel buiten. De overheid wordt niet beschouwd als een normaal productiesysteem dat op dezelfde wijze werkzaam is in het totale marktsysteem. Ze is niet gericht op winst en volgt niet het(zelfde) prijsmechanisme. De overheid staat als 'interveniërende' instantie in voor een aantal collectieve goederen en diensten, voor de herverdeling van de opbrengsten van de marktsector en voor de sociale dimensie van de maatschappij. Vandaar dat men spreekt van een 'gemengde economie', waarbij de overheid 'interveneert' in de marktsector alsof ze er buiten staat en zelf niet echt een economische opbrengst genereert. De politiek-ideologische verschillen zijn vooral verbonden met de manier waarop en de mate waarin men wil herverdelen. Herverdeling van de welvaart van de economie of de marktsector impliceert dat de publieke sector zelf geen echte, volwaardige producten voortbrengt.

De *gesubsidieerde sector* wordt beschouwd als een intermediaire sector, waarbij (veel meer) niet-economische factoren een rol (kunnen) spelen. De vele gesubsidieerde 'sociale' organisaties worden in het traditionele basismodel niet echt tot de economische marktsector gerekend. Er worden diverse namen voor gebruikt die elkaar sterk over-

lappen: budgetsector, non-profitsector, not-for-profitsector, welzijnssector, zorgsector, niet-commerciële sector, zachte sector, sociale sector enz. De activiteiten van de gesubsidieerde sector zijn wel belangrijk en waardevol voor de maatschappij, maar ze hebben niet hetzelfde productieve karakter als de marktactiviteiten. Ze zijn niet echt economisch, ze leveren geen winst op, ze zijn niet commercieel, enz.

Gezinnen en gezinsleden worden voorgesteld als consumenten en zijn daardoor 'andere' actoren die werken volgens andere mechanismen, regels, principes. In dat opzicht kan men spreken van een consumentensector of huishoudelijke sector. Het 'gezinsleven' is niet vergelijkbaar met de andere subjecten. Het wordt vooral vereenzelvigd met wat zich tussen de gezinsleden afspeelt en verwijst zo naar een ander soort gedrag en een andere finaliteit. De activiteiten van gezinnen worden op een duale manier weergegeven: gezin(sleven) en arbeid, werken en niet werken, arbeid en vrije tijd. Het gezinsleven verwijst naar de interne activiteiten en wordt meestal omschreven in termen van consumptie en reproductie, waarbij de klemtoon (veel meer) ligt op de immateriële, persoonlijke, emotionele finaliteit. Arbeid verwijst naar de betaalde beroepsarbeid die productief is en voor het inkomen en de materiële welvaart van het gezin zorgt.

Met de jaren kwamen de theoretische *tegenstrijdigheden* binnen de traditionele modellen meer aan de oppervlakte. Belangrijk hierbij was de interactie en de spanning tussen het denkkader, de normatieve visie en de feitelijke toepassing en ontwikkeling. Belangrijk was evenzeer de overdracht van die contradicties en van nieuwe concepten tussen de diverse domeinen en disciplines.

Door dit proces vervagen mettertijd de conceptuele grenzen tussen de activiteiten in Figuur 2.2 en tussen de sectoren in Figuur 2.3. Men ziet in dat activiteiten buiten de markt eveneens gepaard gaan met ruil van objecten, waardebepaling, vraag en aanbod en een prijsmechanisme. Tegelijkertijd stelt men in toenemende mate vast dat marktactiviteiten typische kenmerken van niet-marktactiviteiten vertonen en niet-geldelijke, persoonlijke en sociale opbrengsten opleveren. Voorts vervalft ook het duale onderscheid tussen particuliere en collectieve objecten (goederen, diensten). Men beseft dat de extremen niet bestaan zodat vooral de tussenvormen zichtbaar en relevant worden. Ook de scheiding inzake de finaliteit van de activiteiten in de diverse sectoren vervaagt en leidt tot nieuwe combinaties. De economie of marktsector is eveneens in zekere mate gericht op menselijke en sociale opbrengsten, op welzijn, op een voldoende gelijke verdeling. De overheid en de gesubsidieerde sector streven ook naar voldoende productie, verkoop, winst enz. Voor gezinnen en individuen ten slotte zijn productie, welvaart, welzijn, winst, herverdeling enz. evenzeer centrale doelstellingen. De confrontatie van en wisselwerking tussen de diverse modellen heeft zo geleid tot een herziening van de basisbegrippen arbeid, arbeidsverdeling, kapitaal, productie, ruil, vraag en aanbod, markt, waarde, meerwaarde, winst enz.

Veel onderzoekers bleven de voorbije jaren werken met en binnen het bestaande basismodel en probeerden de contradicties op te lossen door middel van bijkomende verschuivingen, verruimingen of verfijningen van de concepten, classificaties en interacties. Maar de conceptuele fundamenteen van het traditionele model blijven daarbij overeind. We verwijzen in dit verband naar een zeer interessante recente bijdrage van Folbre (2006). Vanuit haar ambitie om de maatschappelijke en economische betekenis of waarde van de 'opvoeding van kinderen' binnen het gezin en in de maatschappij aan te tonen en te verklaren, herschikt en verfijnt ze het model in Figuur 2.3. In feite treedt ze met één voet buiten het traditionele basismodel om een ruimere benadering te ontwikkelen voor de complexe productie- en ruilprocessen die optreden bij de opvoeding van kinderen. Ze geeft een complexere variant van Figuur 2.3 waarbij de ruil binnen de gezinnen en organisaties wordt opgenomen en ook 'de gemeenschap' als omvattende actor wordt geïntroduceerd die 'gemeenschappelijke' materiële, persoonlijke en sociale diensten aanbiedt. Dit impliceert dat ze de activiteiten van de 'gemeenschap' als productieve processen moet aanvaarden en ook de ruilprocessen van de diverse actoren met de 'gemeenschap' als reële economische transacties moet zien. Op die manier wordt de traditionele scheiding tussen de menselijke activiteiten en maatschappelijke sectoren verder vervaagd en groeit bijgevolg de nood aan een nieuwe conceptuele benadering van de complexe maatschappij. Toch is haar ruimer model nog verankerd in het traditioneel basismodel aangezien ze blijft uitgaan van een fundamenteel conceptueel verschil tussen de activiteiten en ruilprocessen van de diverse actoren in de maatschappij. De conceptuele bijdrage van Folbre (2006) is wel een brug naar een geïntegreerde benadering en bijgevolg een stimulans om een stap verder te zetten in die richting.

Vanuit de diverse theoretische invalshoeken van onze interdisciplinaire opleiding werden we al in een vroeg stadium geconfronteerd met de fundamentele contradicties van het traditionele basismodel (Van Dongen et al., 1987a, 1987b; Van Dongen, 1990). Deze conceptuele vernieuwing neemt vele decennia in beslag. Samen met andere interdisciplinaire onderzoekers hebben we vastgesteld dat het traditionele basismodel, met al zijn varianten, grotendeels zijn limieten heeft bereikt en de voorbije decennia in toenemende mate onder druk stond. Dit proces dwingt de maatschappij te zoeken naar een nieuwe, meer aangepaste benadering. Dit proces leidt op een bepaald ogenblik tot een conceptuele ommekeer (Kuhn, 1962) en tot een nieuw basismodel waarin alle activiteiten bekeken worden als waardevolle, productieve input-outputprocessen die gereguleerd worden door een algemeen mechanisme van de ruil (vraag en aanbod) binnen de complexe maatschappij.

2.2 Geïntegreerde benadering van het dagelijks leven en de levensloop in een complexe maatschappij

In dit onderdeel wordt een geïntegreerde conceptuele benadering voorgesteld van het dagelijks leven of de leefsituatie van mannen en vrouwen binnen de diverse leefvormen (gezinnen, bedrijven, verenigingen enz.) van de maatschappij. *Geïntegreerd* betekent dat de positieve concepten van de sociale wetenschappen in elkaar worden geschoven en de centrale tegenstellingen worden overbrugd. Dit algemene kader biedt voor de sociale wetenschappen een gemeenschappelijke conceptuele basis voor permanente uitwisseling, samenwerking en integratie. De benadering is van toepassing op alle maatschappelijke actoren (individuen, gezinnen, bedrijven, verenigingen, overheidsinstanties enz.) en op alle soorten activiteiten of arbeidsprocessen.

De benadering wil consistent zijn met de basisconcepten van de moderne natuurwetenschappen (Csani, 1982, 1989; Rohrllich, 1987; Nicolis & Prigogine, 1989; Prigogine, 1980, 1996a, 1996b; Prigogine & Stengers, 1984; Jones, 1999). We verwijzen opnieuw naar Adam (1990) die een goede samenvatting geeft van de ontologische en conceptuele ontwikkeling van de natuurwetenschappen naar het algemene 'complexiteitsparadigma' en de betekenis ervan voor de ontwikkeling van de sociale wetenschappen.

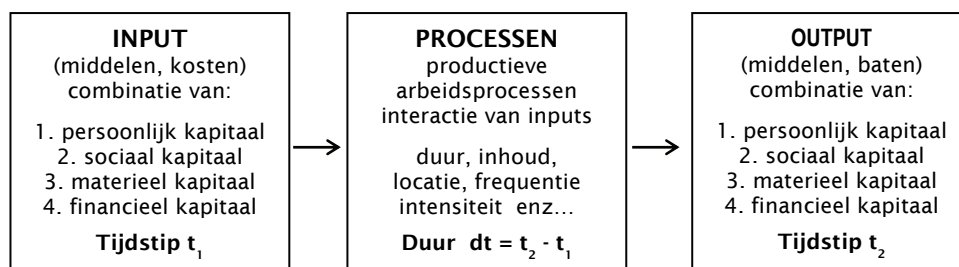
2.2.1 Het concept dagelijks leven of leefsituatie

Het *dagelijks leven* of de *leefsituatie* verwijst naar de dagelijkse verdeling of combinatie van de activiteiten of arbeidsprocessen en van de beschikbare middelen (input en output). De *activiteiten* van de actoren vormen het 'dynamische draagvlak' van hun leefsituatie en levensloop. Hierbij wordt *tijd* beschouwd als het 'medium' van alle activiteiten (Figuur 2.4). Elke menselijke activiteit wordt beschouwd als een productief arbeidsproces gedurende een bepaalde tijdsperiode ($dt=t_2-t_1$), d.w.z. een materieel input-outputproces waarbij (de elementen van) de input via het arbeidsproces worden omgezet in een kwalitatief verschillende output. Alle menselijke en materiële inpulementen leveren arbeid (fysieke energie), wat leidt tot een interactie tussen die elementen. De arbeid is dan het geheel van de interacties tussen de inpulementen die leiden tot een output die kwalitatief verschilt van de input. Elk arbeidsproces brengt dus vanuit de totale input een output voort die kwalitatief verschilt doordat een aantal elementen zijn veranderd door de interactie (Rohrllich, 1987, 4-7). De figuur laat zien dat de diverse (soorten) inpulementen verschillende vormen van arbeid of energie leveren die tijdens de activiteiten (arbeidsprocessen of transformatieprocessen) worden gecombineerd om een nieuwe output (combinatie van elementen) voort te brengen.

Het begrip *productief* wordt hier in *fysische* termen bepaald, d.w.z. dat elke activiteit een input omvormt tot een output. Input en output wijzen op het potentiële, op de

voorraad en ze worden algemeen uitgedrukt door de term *kapitaal of vermogen*. Het traditionele onderscheid tussen consumptie en productie, tussen arbeid en niet-arbeid, tussen productieve en niet-productieve activiteiten komt in deze benadering dus niet voor. *Alle* activiteiten van *alle* subjecten (individuen, gezinnen, bedrijven, organisaties enz.) zijn productieve arbeidsprocessen die worden gereguleerd via het algemene mechanisme van interactie, ruil of vraag en aanbod. Dit betekent evenwel niet dat alle productieve activiteiten (in gelijke mate) efficiënt of doelmatig zijn. Dit onderscheid wordt later toegelicht.

Figuur 2.4 Een algemeen model voor alle menselijke activiteiten

De basisgedachte van Figuur 2.4 is de principiële continuïteit en onomkeerbaarheid van alle (menselijke en niet-menselijke) activiteiten in de tijd. De output van een activiteit is altijd de input voor een volgende activiteit, die weer tot een nieuwe output leidt, die weer de input is voor een volgende activiteit, enz. Dit betekent dat geen enkele activiteit (noch het resultaat ervan) kan worden omgekeerd en kan worden hersteld tot het beginmoment. Een subject kan nooit *exact* teruggaan naar een vroeger moment of naar het startpunt van een activiteit (Rohrlich, 1987, 4-7; Nicolis & Prigogine, 1989; Adam, 1990; Van Dongen, 1993). Wel kan men bepaalde activiteiten (proberen te) kopiëren om maximaal hetzelfde resultaat te bereiken.

Hoewel elk subject permanent verandert, is een volledig continu tijdsperspectief praktisch gezien onmogelijk en onwenselijk. Het laat geen onderscheid toe tussen de objecten en hun veranderingsproces en is voor de menselijke perceptie en activiteiten onmogelijk en weinig zinvol. Elk subject bakent relevante perioden af waarbinnen de arbeidsprocessen kunnen worden bekeken, beschreven, vergeleken, uitgevoerd, geëvalueerd. Afhankelijk van de inhoud en impact van de activiteit, kan deze periode variëren van (zeer) kort tot (zeer) lang. Binnen de twee tijdsgrenzen t_1 en t_2 die men bewust of onbewust afbakent, leveren de inputelementen arbeid of energie gedurende een bepaalde tijd dt en worden ze omgezet tot kwalitatief verschillende outputelementen.

Zo kan men een nieuw en correct onderscheid maken tussen de bekende begrippen arbeid en kapitaal. *Arbeid* wijst op het proces, de transformatie, de productie, de

verandering tussen de tijdsgrenzen terwijl *kapitaal* wijst op de toestand voor en na de verandering, de voorraad of het potentiële aan het begin en het einde van de periode, vanuit het perspectief van het subject. De term kapitaal drukt ook het waardekarakter van de input- en outputelementen uit voor de betrokken subjecten. De twee begrippen maken altijd deel uit van hetzelfde proces. Dit betekent dus dat alle vormen van kapitaal fysieke arbeid of energie leveren en bijdragen tot de totale opbrengst van de activiteiten.

Het totale kapitaal van een subject is een complex geheel van diverse soorten componenten die uitgedrukt kunnen worden in termen van kwantiteit en kwaliteit, aan de input- en de outputzijde van elke activiteit. Uitgaande van de lange conceptuele discussie in de diverse (sociale) wetenschappen kan men de diverse componenten in vier basisgroepen onderbrengen.

- Het *persoonlijk kapitaal* omvat het complexe organisme van de persoon, bestaande uit diverse dimensies: de fysieke en cognitieve mogelijkheden, de affecties en emoties, de esthetische beleving, de wensen/noden en satisfacties, de waarden en waarderingen, de attitudes of houdingen. Deze dimensies zijn analytisch te onderscheiden maar komen bij alle activiteiten altijd samen voor.
- Het *sociaal kapitaal* verwijst naar de sociale positie van het subject, m.a.w. de andere subjecten, sociale groepen, organisaties en netwerken die in zekere mate beschikbaar zijn voor (de activiteiten van) het subject.
- Het *materieel kapitaal* omvat alle materiële objecten buiten het menselijk subject die in zekere mate ter beschikking zijn: duurzame en niet-duurzame goederen, machines, gronden, gebouwen, wegen enz. In de wetenschappelijke (economische) literatuur kan men verschillende classificaties terugvinden.
- Het *financieel kapitaal* betreft alle financiële middelen, gaande van korte termijn liquiditeiten (papieren, metalen en digitaal geld voor de dagelijkse ruil van goederen en diensten) tot de financiële beleggingen op zeer lange termijn.

Alle activiteiten gaan uit van een specifieke samenstelling van persoonlijke, sociale, materiële en financiële middelen aan de inputzijde. Via het arbeidsproces worden diverse elementen van de input getransformeerd tot een nieuwe, andere samenstelling van persoonlijke, sociale, materiële en financiële middelen aan de outputzijde. Afhankelijk van de invalshoek en focus kan elke activiteit als input-outputproces met een bepaalde mate van differentiatie worden weergegeven en behandeld.

In tegenstelling tot de moderne economische theorie, stelt de geïntegreerde benadering dat alle activiteiten in zekere mate leiden tot persoonlijke satisfactie, geluk of nuttigheid ('direct nut'), als onderdeel van het persoonlijk kapitaal aan de outputzijde. Maar deze elementen kunnen nooit het volledige kapitaal aan de outputzijde uitdrukken of als omvattend einddoel van een activiteit worden gezien. Tegelijkertijd heeft elke activiteit een bepaalde materiële output ('indirect nut') maar die kan nooit als enige, omvattende output worden beschouwd.

In dit deel behandelen we de *individuele leefsituatie en levensloop van mannen en vrouwen*, dus voorlopig nog los van de leefvormen waarin deze zich voordoen. In het volgende deel wordt de leefsituatie binnen de leefvormen bekeken. Elke man of vrouw heeft een individuele tijdsverdeling of een verdeling van de verschillende activiteiten. De tijdsverdeling kan worden uitgedrukt per minuut, per uur, per dag (dagindeling), per maand, per jaar, per decennium enz. Het begrip tijdsverdeling wijst erop dat de tijd die besteed wordt aan één activiteit (bijv. betaalde arbeid) ten koste gaat van de tijd die kan worden besteed aan een andere activiteit (bijv. gezinsarbeid of persoonlijke verzorging). Iedereen beschikt immers over 24 uur per dag, 168 uur per week, 52 weken per jaar, enz.

De individuele tijdsverdeling van mannen en vrouwen kan worden ingedeeld op basis van formele of inhoudelijke kenmerken van de activiteiten. Een *formele* indeling is mogelijk aan de hand van enkele centrale graduele dimensies: de verhouding van menselijke en niet-menselijke elementen, van particuliere en collectieve elementen, van monetaire en niet-monetaire elementen en van positief en negatief gewaardeerde elementen. Het uitgangspunt is dat de extreme posities niet bestaan, maar dat in alle activiteiten, aan de input- en outputzijde, een specifieke verhouding voorkomt van al deze elementen. Zo kunnen alle activiteiten op een coherente en zinvolle manier in een meerdimensionale matrix naast elkaar worden geplaatst.

Praktisch-inhoudelijk worden de activiteiten van individuen en gezinnen vaak in een aantal *hoofdcategorieën* ingedeeld: betaalde arbeid of beroepsarbeid, gezinsarbeid, vrijwillige of sociale arbeid, externe opvoeding, verzorging of opleiding, persoonlijke verzorging en vrije tijd (Figuur 2.5). Deze indeling is in hoge mate gebaseerd op het empirisch onderzoek naar de tijdsbesteding van mensen.

Beroepsarbeid verwijst naar alle activiteiten die als beroep worden uitgevoerd op de arbeidsmarkt met een (normale) geldelijke vergoeding: de hoofdactiviteit en nevenactiviteiten, overwerk, pauzes tijdens de werkuren, woon-werkverkeer. Beroepsarbeid levert de meeste financiële opbrengsten die nodig zijn om de inpu-telementen voor de andere activiteiten aan te schaffen. Toch zijn ook de persoonlijke, sociale en materiële opbrengsten belangrijk. Met andere woorden: de financiële opbrengst is belangrijk maar niemand heeft een betaalde baan omwille van het geld alleen.

Vrijwillige of sociale arbeid omvat alle soorten activiteiten ten behoeve van personen buiten het eigen gezin en voor diverse soorten verenigingen, zonder of met een kleine financiële vergoeding. Sociale arbeid levert meer persoonlijke, sociale en materiële baten op, maar een beperkte financiële beloning is mogelijk.

Gezinsarbeid omvat alle activiteiten binnen het gezin, in hoofdzaak ten behoeve van de eigen gezinsleden: verzorging en opvoeding van de gezinsleden (vooral kinderen) en de diverse huishoudelijke taken (boodschappen, schoonmaken, wassen en strijken, maaltijden bereiden, financieel management, karweien in en om de woning). Het hoofddoel van gezinsarbeid is direct persoonlijke, sociale en materiële diensten te leveren binnen het eigen gezin, door middel van interne productie en

ruil tussen de gezinsleden. Indirect levert gezinsarbeid ook inpuitelementen voor andere activiteiten (buiten het gezin).

Externe opvoeding/verzorging/opleiding bestaat uit de verzorging, opvoeding en opleiding van gezinsleden (vooral de kinderen) door personen buiten het eigen gezin, in andere gezinnen of organisaties (bijv. kinderopvang, onderwijs). Deze activiteiten willen vooral bijdragen tot de persoonlijke en sociale ontwikkeling van kinderen en jongeren, maar ook de direct materiële voorzieningen zijn belangrijk.

Persoonlijke verzorging betreft alle activiteiten die direct gericht zijn op de verzorging, de recuperatie of het herstel van het eigen persoonlijk kapitaal: de dagelijkse nachtrust en andere vormen van rusten, maaltijden nemen, persoonlijke hygiëne en gezondheid, seksuele activiteiten. Tegelijk dragen ze bij tot de ontwikkeling van het sociaal kapitaal.

Vrije tijd of ontspanning verwijst naar alle activiteiten in de resterende vrije tijd die we onder de brede noemer ontspanning en recreatie kunnen plaatsen: sport, spel, lezen, muziek beluisteren, artistieke hobby's, televisie kijken, cafébezoek, naar theater gaan enz. Deze activiteiten zijn vooral gericht op de persoonlijke en sociale ontwikkeling maar kunnen ook materiële en financiële resultaten opleveren, bijv. zelfgemaakte kunstwerken die men thuis gebruikt als decoratie of die men verkoopt aan andere gezinnen.

We vermelden hier al dat men al de niet-professionele, (weinig of) niet-betaalde activiteiten in zekere mate kan uitdrukken in monetaire termen, bijv. door middel van het geldbedrag dat men uitspaart door deze activiteiten zelf te doen of de geldelijke baten die men daardoor derft. We komen hier later op terug bij de waardevorming tijdens menselijke activiteiten.

De analyse wordt hier beperkt tot de verdeling van deze hoofdactiviteiten, omdat ze in deze context voldoende differentiatie bieden voor het begrijpen van de dagelijkse tijdsverdeling en voor de ontwikkeling van de beleidsmodellen voor de verdeling van beroeps- en gezinsarbeid. Er wordt hier dus geen aandacht besteed aan de deelactiviteiten.

De tijdsverdeling kan op verschillende manieren worden voorgesteld. Men kan voor diverse subgroepen een gedetailleerde presentatie geven van de opeenvolgende activiteiten tijdens de gemiddelde dag of week. Dit beeld kan op zich zeer interessant zijn maar het zou weinig zinvolle informatie bieden voor het begrijpen van de centrale uitdagingen inzake de dagelijkse arbeidsverdeling: hoe combineert men de hoofdactiviteiten tijdens de levensloop om een 'goed leven' en 'goed samenleven' te realiseren.

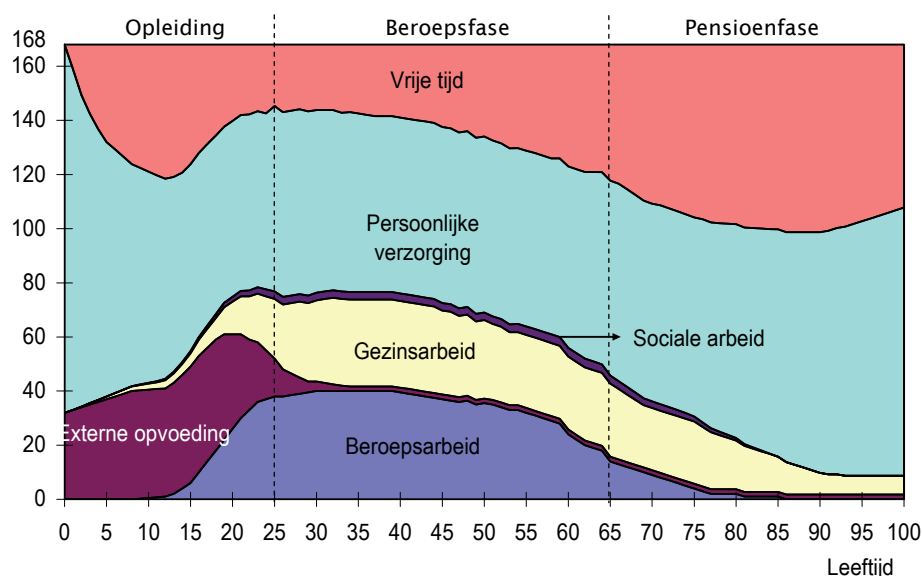
Figuur 2.5 illustreert een 'eenvoudig' conceptueel model van de individuele verdeling van de hoofdactiviteiten van mannen en vrouwen (Van Dongen et al., 2001). Het model is deels gebaseerd op empirische gegevens voor gehuwde paren tussen 20 en 50 jaar in Vlaanderen (1992) en deels op een extrapolatie voor de andere leeftijdsgroepen. De figuur laat ook de (graduele) verschillen zien tussen de drie klassieke stadia van de levensloop: de fase van de opleiding (kinderen en jongeren),

de fase van het professionele leven (middenleeftijd) en de fase van het pensioen (ouderen) (Schmid et al., 2002, 2004).

De figuur kan op twee manieren worden bekeken. In de eerste plaats wordt op een specifiek ogenblik voor een bepaalde populatie per activiteit het gemiddeld aantal uren weergegeven dat elke leeftijdsgroep er per week aan besteedt. Tegelijk kan de figuur bekeken worden vanuit een levensloopperspectief, nl. als de tijdsverdeling van een gemiddelde persoon (man of vrouw) van een bepaalde bevolkingsgroep tijdens de diverse fasen van de individuele levensloop. Beide perspectieven zijn belangrijk voor het begrijpen van de arbeidsverdeling.

Figuur 2.5 Algemeen model van de individuele tijdsverdeling van mannen en vrouwen, per leeftijdsgroep of tijdens de individuele levensloop (0-100 jaar) in uren per week (Van Dongen et al., 2001)

De individuele tijdsverdeling van mensen verschilt in de eerste plaats naargelang van de leeftijd. Zo hebben jonge kinderen en oude mensen meer slaaptijd nodig dan volwassenen en ze verrichten (meestal) geen betaalde arbeid. Voorts is er een belangrijk verschil naar geslacht, onderwijsniveau, leefvorm enz. Voor alle relevante subgroepen kan in principe een afzonderlijke voorstelling worden gemaakt van de tijdsverdeling, op voorwaarde dat voor voldoende personen de juiste empirische gegevens beschikbaar zijn. In deze studie beklemtonen we de verschillen tussen mannen en vrouwen, met aandacht voor een aantal andere factoren. We zullen zien dat bij mannen het aantal uren beroepsarbeid gemiddeld groter is dan bij vrouwen en het aantal uren gezinsarbeid kleiner.

Binnen de nieuwe benadering wordt in de eerste plaats de klemtoon gelegd op het *combinatieperspectief*: alle mannen en vrouwen streven permanent naar een aangepaste, evenwichtige combinatie van de hoofdactiviteiten die de gewenste samenstelling van persoonlijke, sociale, materiële en financiële middelen moet opleveren. De basisgedachte is dat elke activiteit een specifieke samenstelling van deze outputelementen oplevert die zelf een input is voor andere activiteiten. De ene activiteit vormt dus de basis voor de andere. *Alle soorten activiteiten zijn bijgevolg principieel gelijkwaardig of even belangrijk in de dagelijkse tijds- of arbeidsverdeling*. De specifieke inhoud, vorm, duur enz. bepaalt de concrete functie, impact en waarde ervan. Het is dus van belang dat alle activiteiten zo doelmatig mogelijk verlopen opdat ze de best mogelijke output opleveren. Alle activiteiten leiden immers tot een specifieke samenstelling van waardevolle outputelementen die de input vormen voor andere activiteiten. Zij moeten elkaar voorzien van de juiste (persoonlijke, sociale, materiële en financiële) inputelementen. Het resultaat van elke activiteit hangt immers af van de middelen die de andere activiteiten opleveren in een vorige periode. De evaluatie van de diverse activiteiten verwijst dus altijd naar de specifieke combinatie van de diverse input- en outputelementen.

Alle activiteiten zijn *complex* en overlappen bijgevolg in zekere mate met de andere activiteiten, d.w.z. dat *alle basisactiviteiten minimaal 'elementen' of 'deelactiviteiten' van alle andere basisactiviteiten bevatten*. Zo zijn er in beroepsactiviteiten, huishoudelijke activiteiten, sociale arbeid, persoonlijke verzorging en vrije tijd van ouders altijd elementen van opvoedingstaken vervat aangezien ze nooit volledig de verantwoordelijkheid tegenover hun kinderen kunnen uitschakelen. Analoog komen er in gezinsarbeid, sociale arbeid, persoonlijke verzorging en vrije tijd deelactiviteiten of elementen van beroepsarbeid voor omdat men die verantwoordelijkheid evenmin volledig kan uitschakelen. Tijdens alle basisactiviteiten heeft iedereen ook in beperkte mate aandacht voor elementen van de persoonlijke verzorging. En een zelfde redenering geldt voor alle overige relaties tussen de basisactiviteiten. Aangezien het aantal uren per dag en het aantal dagen per week voor iedereen vastligt, kan men deze overlappende deelactiviteiten of elementen niet als afzonderlijke basisactiviteiten beschouwen. De indeling van de activiteiten in Figuur 2.5 wordt daarom bepaald door het dominante aandeel van de deelactiviteiten. We noemen een activiteit beroepsarbeid omdat de meeste deelactiviteiten 'beroepsactiviteiten' zijn, hoewel er altijd in zekere mate elementen van andere basisactiviteiten in vervat zijn. Een activiteit wordt gezinsarbeid genoemd wanneer de meeste deelactiviteiten 'gezinsactiviteiten' zijn, maar bevat altijd elementen van de andere basisactiviteiten. En hetzelfde geldt voor de andere basisactiviteiten.

De *combinatie van beroeps- en gezinsarbeid* verwijst dan naar een centraal onderdeel van de dagelijkse tijdsverdeling. Beroepsarbeid levert in hoge mate de financiële middelen die men nodig heeft voor de aankoop van een aantal inputelementen van de andere activiteiten. Maar beroepsarbeid brengt ook een aantal niet-monetaire (menselijke, sociale en materiële) middelen voort die nodig en nuttig zijn

voor de andere activiteiten en dus voor de ontwikkeling van elke persoon. Betaald verwijst dus vooral naar het feit dat de arbeid of de resultaten ervan (veel) meer in geld worden uitgedrukt en geruild dan bij andere activiteiten het geval is. Dat heeft te maken met de externe gerichtheid, de regelmaat, de frequentie en de duur van de betaalde arbeid.

Naast het combinatieperspectief is ook het *levensloopperspectief* belangrijk. Tijdens de diverse fasen van de levensloop van het individu verandert de samenstelling van de activiteiten en van de opbrengsten of resultaten ervan. Van bij de geboorte streeft elk individu (bewust of onbewust) naar de meest geschikte combinatie van activiteiten, die de juiste combinatie van persoonlijke, sociale, materiële en financiële middelen dient op te leveren. Op korte termijn streeft iedereen een zekere mate van groei of positieve ontwikkeling na van het totale kapitaal of welzijn. Aangezien evenwel iedereen op korte termijn verlies kan lijden, wordt de finaliteit op lange termijn uitgedrukt door het *aanpassingsvermogen* om een negatieve ontwikkeling te herstellen en om te buigen tot een positieve ontwikkeling.

Binnen de levensloopbenadering kunnen alle mogelijke verschuivingen of transitieën in de combinatie van activiteiten van mannen en vrouwen tijdens hun levensloop worden gesitueerd. Op die manier worden het combinatieperspectief en het levensloopperspectief met elkaar verbonden (zie ook Mortimer, 2003; Bovenberg, 2003; Anxo and Boulin, 2006b).

2.2.2 *Arbeidsverdeling in organisaties en het marktsysteem*

2.2.2.1 Een nieuw basismodel voor de maatschappij

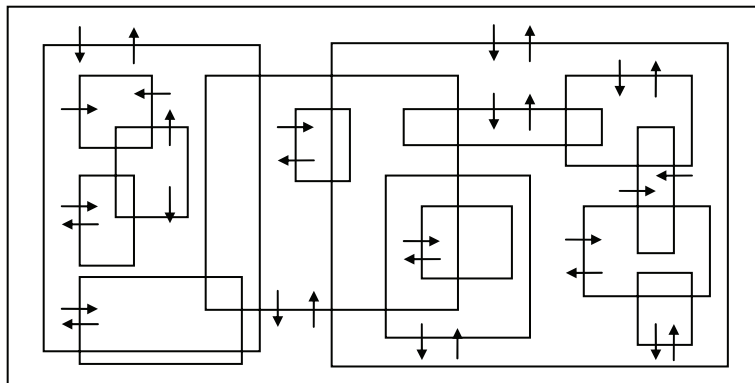
De tijdsverdeling van individuen, mannen en vrouwen, vindt altijd plaats binnen de diverse soorten leefvormen of organisaties van de maatschappij: gezinnen, families, verenigingen, bedrijven, overheidsinstanties. De voorbije decennia heeft de traditionele (economische) benadering plaats gemaakt voor een complexiteitsbenadering. In deze nieuwe benadering zijn alle actoren altijd op een graduele en interactieve manier met elkaar verbonden binnen een complex geheel (Van Dongen, 1993, 1998b). Figuur 2.6 geeft het nieuwe conceptuele kader van de maatschappij schematisch weer, als alternatief voor het model in Figuur 2.3.

In het nieuwe complexiteitsmodel valt het traditionele onderscheid tussen de marktsector of economie, de gesubsidieerde sector, de overheidssector en de huishoudsector weg. In het model staat het complexiteitsprincipe centraal. Complexiteit impliceert niet dat er geen structuur of ordening bestaat, maar de orde heeft een fundamenteel andere vorm dan in het traditionele basismodel (Nicolis en Prigogine, 1989; Prigogine, 1996). Alle actoren zijn een onderdeel van grotere, meer omvattende systemen, maar ze zijn tegelijk zelf samengesteld uit kleinere deelsystemen. Individuen kunnen niet op zich bestaan maar zijn voor al hun activiteiten verbonden

met of vervat in een of andere organisatie of leefvorm. Zij maken dus tegelijkertijd deel uit van diverse maatschappelijke organisaties. Gezinnen zijn samengesteld uit de gezinsleden maar ze zijn tegelijk ook een onderdeel van complexere actoren (grote familiekring, buurt, vereniging, bedrijf, gemeente enz.).

Het basisprincipe in het schema is de onderlinge interactie of wisselwerking (Rohrlich, 1987): *elk deelsysteem levert permanent objecten aan en ontvangt permanent objecten van kleinere en van grotere systemen*, en omgekeerd (de pijlen in het schema). Alle activiteiten leveren een zekere output of opbrengst op en ze komen tot stand door toedoen van het algemeen mechanisme van vraag en aanbod. Alle subjecten zijn relatief open en hebben een specifieke combinatie van interne en externe activiteiten. Algemeen theoretisch worden *alle actoren en al hun activiteiten* dus vanuit een zelfde analysekader benaderd.

Figuur 2.6 Een nieuw basismodel voor de complexe maatschappij

Hier wordt een *gezin of huishouden* in brede zin beschouwd als een leefvorm die een herkenbare en een relatief duurzame sociale eenheid vormt op microniveau. Daarbij worden de relationele, biologische, seksuele en reproductieve functies van het traditionele begrip 'gezin' verruimd met de sociaal-economische functies van het traditionele begrip 'huishouden' (vast verblijf, diverse productieve activiteiten) (Van Dongen, 1993; Cliquet, 1996, 5-7).

Onder de brede noemer 'gezinnen' kunnen *diverse gezinsvormen of gezinstypes* worden onderscheiden, uitgaande van het aantal gezinsleden en de onderlinge relaties. Een gezin kan uit één persoon of uit meer personen bestaan, al dan niet met elkaar verwant. In een gezin zijn niet noodzakelijk kinderen aanwezig. De eventueel aanwezige kinderen kunnen al dan niet verwant zijn met de volwassene(n). Een gezin kan bovendien alle soorten relaties omvatten inzake de seksuele geardeerdheid van de gezinsleden: heteroseksueel, homoseksueel of biseksueel.

De begrippen gezin en huishouden worden hier ruim gedefinieerd omdat de meeste personen tijdens de diverse fasen van hun levensloop in verschillende gezinsvormen leven. Een ruime definitie maakt het mogelijk alle levensfasen in rekening te brengen onder de noemer van het gezin en het gezinsleven, bijv. het (tijdelijk) alleen wonen, de fase waarin er (nog) geen kinderen zijn en de fase waarin de kinderen het huis verlaten hebben. Hoewel het klassieke gezin (gehuwde man en vrouw met kinderen thuis) een belangrijk gezinstype blijft, is het meestal verbonden met een bepaalde gezinsfase. Met een ruime definitie kunnen bovendien alle gezinnen of huishoudens duidelijk worden geplaatst tegenover de andere leefvormen (bijv. bedrijven, verenigingen). Op die manier kan het 'gezinsleven' worden onderscheiden van het bedrijfsleven en het verenigingsleven. In onze benadering worden alle gezinsvormen op een evenwaardige manier behandeld. Voor de praktische analyse worden meestal enkele gezinsvormen als uitgangspunt genomen en daarna wordt de betekenis voor de andere gezinsvormen toegelicht.

Uitgaande van de ruime definitie van het gezin, kan een *familie* dan bepaald worden als een ruimer sociaal netwerk van aan elkaar verwante gezinnen en gezinsleden, dat zich over meer generaties uitstrekt. Door de grote verschillen in de samenstelling, de relaties en de functies van de gezinsvormen zijn families bijgevolg zeer gedifferentieerde netwerken op microniveau.

Naast de gezinnen en de families zijn er de *andere soorten leefvormen of organisaties*: verenigingen, bedrijven of ondernemingen, overheidsinstellingen enz. Ze zijn eveneens 'leefvormen' aangezien alle mannen en vrouwen tijdens alle levensfasen een belangrijk deel van hun tijd doorbrengen in dergelijke organisaties. Ze vormen meestal een ruimere sociale entiteit en hebben vaak een beperkter aantal functies. Daarenboven verschilt de concrete invulling van de functies van die van gezinnen. De verscheidenheid aan organisaties wordt bepaald door hun kenmerken: samenstelling van de personen, omvang, locatie, finaliteit, organisatievorm, activiteiten enz. Zo zijn bijv. professionele organisaties gekenmerkt door een grotere inzet van betaalde arbeid en door een hoger aandeel van de monetaire ruil van arbeid en goederen dan niet-professionele organisaties (verenigingen, clubs).

Een belangrijk gevolg van deze ruime definitie van gezinnen en de andere leefvormen binnen het algemene complexiteitsmodel is dat het individuele niveau en het meer collectieve niveau van gezinnen en organisaties wel onderscheiden maar feitelijk nooit gescheiden kunnen worden. Bij de analyse en de uitwerking van het beleid worden het individuele niveau, het gezinsniveau en het organisatieniveau altijd in zekere mate gecombineerd.

2.2.2.2 De arbeidsverdeling van mannen en vrouwen in het marktsysteem

De individuele tijds- of arbeidsverdeling vindt altijd plaats binnen de context van of in interactie met de maatschappelijke leefvormen. Hiermee komen we tot het basisconcept van de *interne en externe arbeidsverdeling* binnen de diverse leefvormen. In het verlengde van Figuren 2.4 tot en met 2.6 moet worden nagegaan *in welke leef-*

vormen of organisaties de activiteiten van mannen en vrouwen zich voordoen: het eigen gezin of andere gezinnen (familie, buurt, vrienden enz.) en de diverse soorten verenigingen, bedrijven en instellingen. Gegeven het complexe karakter van de tijdsverdeling, kunnen de activiteiten zich tegelijkertijd in verscheidene leefvormen afspelen. Er is dus evenzeer een inhoudelijk zinvolle maar hanteerbare classificatie noodzakelijk. Ook hier is het onderscheid naar de leeftijdsgroepen weer belangrijk omdat de arbeidsverdeling van de diverse leeftijdsgroepen inhoudelijk gezien sterk kan verschillen. Dit wordt later nog besproken. Figuur 2.7 geeft een overzicht van de componenten en dynamiek van de arbeidsverdeling en het marktsysteem.

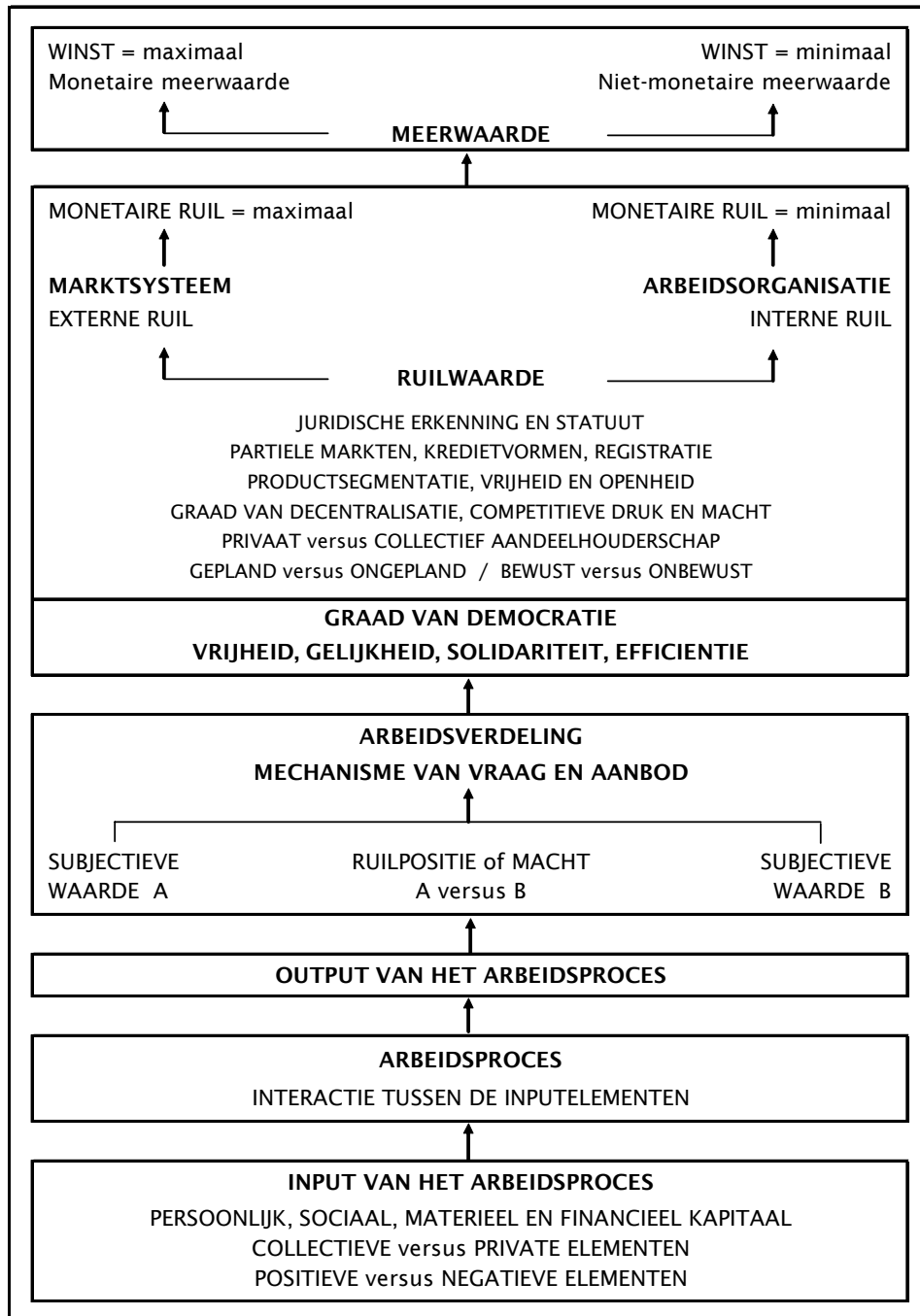
Maatschappelijke arbeidsverdeling heeft betrekking op de zoektocht naar de juiste combinatie van activiteiten, uitgedrukt in termen van de waarde van de input- en outputelementen. Arbeidsverdeling impliceert het zoeken naar een relatief hogere opbrengst van alternatieve activiteiten en ruilprocessen met andere subjecten. Dit proces is in hoge mate gebaseerd op het beschikbare menselijk en niet-menselijk kapitaal (competenties en specialisaties) van de subjecten. Arbeidsverdeling onder mensen en groepen is zinvol zolang de totale (persoonlijke, sociale, materiële en financiële) opbrengsten hoger zijn dan wanneer men de activiteiten zelf doet.

De maatschappelijke arbeidsverdeling wordt begrensd door de persoonlijke en sociale opbrengsten die men bij alle activiteiten in zekere mate nastreeft. Men kan die immers alleen realiseren door de activiteit zelf in bepaalde mate te verrichten. Iemand die de persoonlijke en sociale baten van gezinsarbeid in bepaalde mate wil verwerven, moet zelf voldoende gezinswerk doen. Het criterium van de 'persoonlijke en sociale baten' bepaalt in hoge mate de grenzen van de maatschappelijke arbeidsverdeling en dus ook van de verdeling van beroeps- en gezinsarbeid tussen mannen en vrouwen. Dit geldt voor alle activiteiten en alle subjecten.

Centraal in de arbeidsverdeling is de ruil of uitwisseling van objecten, op basis van het mechanisme van vraag en aanbod (Figuur 2.7). Essentieel bij de regulering van de ruil is de waardering voor en de waarde van de geruilde objecten. De waardering geeft aan in welke mate een object wenselijk of (niet) wenselijk wordt geacht. Het criterium voor het wenselijke (de waardering) is de intersubjectieve geldigheid of aanvaarding van de toegekende eigenschappen van het object ('objectivering') en de wens van het subject voor een zekere beschikbaarheid over het object (Kruithof, 1968, 256-263; 1973, 28-30).

De motieven voor de ruil zitten vervat in het menselijk kapitaal: de kennis, emoties, behoeften, inzet, esthetische beleving enz. zetten het subject aan om in bepaalde mate te willen/kunnen beschikken over bepaalde objecten. Elk arbeidsproces legt de basis voor het volgende proces en dus ook voor de behoefte aan objecten waarover men niet (voldoende) kan beschikken. Het subject moet dagelijks keuzes maken inzake de beschikbaarheid van objecten. Het kan zelf het object voortbrengen indien het beschikt over de nodige (persoonlijke, sociale, materiële en financiële) inpulementen; indien niet, moet het eerst die input verwerven zodat hetzelfde probleem ontstaat. Als alternatief kan het een zekere beschikbaarheid van het object verwerven via uitwisseling met een ander subject. Die intrinsieke nood aan specifieke objecten is de drijfveer van de ruilprocessen.

Figuur 2.7 Componenten en dynamiek van de arbeidsverdeling, de waardevorming en het markstelsel

Centraal in de uitwisseling van elementen staat het principe 'voor wat, hoort wat'. Om te bepalen 'hoeveel voor hoeveel hoort' moeten objecten naast elkaar (kunnen) worden gesteld. Om ruil mogelijk te maken, moet de verhouding van de uitgewisselde elementen worden bepaald. De waardering is het medium om de verhouding tussen (een zekere beschikbaarheid van) de objecten uit te drukken. In eerste instantie is er de *subjectieve waardering* die bepaalt hoe voor het subject de specifieke objecten zich tot elkaar verhouden en als medium fungeert voor de vergelijkbaarheid van kwalitatief verschillende objecten. De waarde drukt altijd een fysische verhouding uit van hoeveelheden (van de beschikbaarheid) van specifieke objecten, waarbij de waarde van het ene object wordt uitgedrukt in termen van hoeveelheden van het andere. De subjectieve waardering geeft weer hoeveel een subject over heeft van het ene object om in bepaalde mate te kunnen beschikken over een ander object. De subjectieve waardering wordt bepaald door de componenten van het beschikbaar menselijk en niet-menselijk kapitaal. Uitgaande van de subjectieve waarderingen voor de objecten kan men de vraag naar en het aanbod van de objecten bepalen. De vraag wijst op een tekort aan beschikbaarheid van een object terwijl het aanbod wijst op een te grote beschikbaarheid van een object. De dynamiek van vraag en aanbod werkt dus voor elk subject in twee richtingen. Uitgaande van de permanente keuze inzake objecten, is elk subject permanent op zoek naar andere subjecten die (een zekere beschikbaarheid van) objecten bieden en/of vragen. Dit proces kan variëren van een zeer spontane, niet-geplande tot een sterk georganiseerde en geplande vraag-aanbod dynamiek.

Algemeen gezien vindt er bij elke ruil een onderhandelingsproces plaats, waarin de objecten worden 'afgewogen'. Dit proces leidt niet automatisch tot reële uitwisseling. Gegeven de intentie tot ruilen en de subjectieve waarderingen speelt de *ruilpositie* een belangrijke rol bij de waardevorming, zijnde de relatieve macht of vrijheid van de subjecten om de eigen waardering in de ruil te realiseren. De ruilpositie wordt bepaald door het totaal beschikbare menselijk en niet-menselijk kapitaal van de subjecten op het ogenblik van de interactie. Aangezien de subjectieve waarderingen niet noodzakelijk gelijk zijn, probeert elk subject zoveel mogelijk voordeel uit de ruil te halen. De waarderingen zijn dus altijd betwistbaar voor de subjecten zodat in het onderhandelingsproces altijd de geldigheid van de subjectieve waardering voor andere objecten moet worden gefundeerd. Dit verantwoordingsproces kan vele vormen aannemen. Het ruilproces is dus zelf een arbeidsproces dat dient te worden geëvalueerd op zijn efficiëntie.

De confrontatie van de subjectieve waarderingen resulteert in de feitelijke verhoudingen van de geruilde objecten, de *ruilwaarde*. De ruilwaarde is de feitelijke, sociaal bekrachtigde verhouding van de uitgewisselde elementen in de interactie tussen twee subjecten. Uitgaande van een uitwisseling heeft het onderhandelingsproces tot een feitelijk resultaat geleid. Dit wil niet zeggen dat het resultaat voor beide subjecten (even) goed is. Dit hangt af van de mate waarin de ruilwaarde (in positieve of negatieve zin) verschilt van de subjectieve waardering. Wanneer de subjectieve

---

waarderingen niet gelijk zijn, moet minstens één van de betrokken subjecten zijn waardering aanpassen om tot een ruil te komen. Het subject probeert een ruilwaarde te bedingen die zo dicht mogelijk de subjectieve waardering benadert. Zodra de ruil feitelijk is voltrokken, is de ruilwaarde effectief van kracht. De ruilwaarde van een object is dus altijd relatief en wordt uitgedrukt in termen van de hoeveelheid (beschikbare elementen) van een ander object, afhankelijk van de objecten waarmee het vergeleken wordt. De ruilwaarde drukt dus uit wat een subject feitelijk overheeft om (een zekere beschikbaarheid over) een ander object te verwerven.

De objecten en transacties kunnen worden onderscheiden door de graad van monetaire en niet-monetaire uitdrukking. Aan de ene kant bevinden zich de objecten en interacties waarbij de niet-monetaire aspecten verwaarloosbaar zijn, bijv. de zeer 'zakelijke' transacties. Aan de andere kant zijn er de maximaal niet-monetaire objecten en transacties waarbij de monetaire aspecten verwaarloosbaar zijn. Niettemin worden die objecten geruild en resulteert de ruil in een ruilwaarde.

De twee extremen bestaan eigenlijk niet in de realiteit. Tussen de twee uiterste vormen bevinden zich alle deels monetaire, deels niet-monetaire objecten en transacties. Het samengesteld object wordt als geheel geruild voor een ander object dat niet (volledig) in monetaire termen is uitgedrukt, bijv. een persoon werkt bij een kennis voor een bepaalde geldelijke vergoeding, de sociale contacten en een aantal materiële zaken.

Niet alle arbeidsprocessen zijn even succesvol in de ogen van de subjecten. Het succes of de efficiëntie van een arbeidsproces wordt uitgedrukt in termen van de waardering voor de elementen van input en output, de kosten en baten van het arbeidsproces. Indien de output voor het subject een hogere/lagere subjectieve waarde heeft dan de kosten of ruilwaarde van de input, levert het proces een *subjectieve meerwaarde/minderwaarde* op. Ze drukt dus de efficiëntie van het arbeidsproces uit in de perceptie van het subject, m.a.w. het verschil tussen de subjectieve waarde van de output en de feitelijke kosten (ruilwaarde van de input). De subjectieve meerwaarde moet de proef van de feitelijke ruil nog doorstaan. De feitelijke meerwaarde/minderwaarde wordt gerealiseerd in het ruilproces tussen de twee partijen en ze is het verschil tussen de feitelijke ruilwaarde en de feitelijke kosten. De *feitelijke meerwaarde/minderwaarde* geeft aan dat de output feitelijk meer/minder waarde heeft dan de input, wat meer/minder beschikbaarheid van of meer/minder gedragmogelijkheden tegenover objecten meebrengt. Men kan zo in een volgend proces meer/minder elementen inzetten en men heeft dus meer/minder keuzemogelijkheden. Het meerwaardeconcept plaatst de ruilwaarde van de input tegenover de ruilwaarde van de output en geeft zo de efficiëntie van een activiteit weer. Een activiteit is efficiënt als een meerwaarde is gecreëerd en de omvang van meerwaarde drukt de efficiëntiegraad uit.

De meerwaardevorming geldt als het korte-termijncriterium voor de afzonderlijke arbeidsprocessen, zoals ze door de betrokken subjecten worden gepercipieerd. Op korte termijn kan men stellen dat elk subject poogt in elke periode de totale meer-

waarde voor zichzelf te maximaliseren, gegeven het beschikbaar kapitaal bij het begin ervan. Het menselijk leven is een permanente keten van arbeidsprocessen. Een opeenvolging van processen met een meerwaarde/minderwaarde resulteert in een positieve/negatieve ontwikkeling. Het leven is gekenmerkt door de combinatie van positieve en negatieve ontwikkelingen. De *lange-termijnfinaliteit* van het menselijk arbeidsproces slaat op de ontwikkeling van het geheel. De 'lange termijn' is dan de aaneenschakeling van 'korte termijnen', waarbij men steeds poogt om het beste ervan te maken, zonder dat dit beste automatisch wordt gerealiseerd. De kans op een verlies is altijd reëel. Indien in de vorige periode verlies gemaakt werd, moet men in de volgende periode opnieuw een positief resultaat trachten te verwezenlijken. De centrale maatstaf voor succes op lange termijn is het *aanpassingsvermogen* van het subject om zich bij een negatieve ontwikkeling tijdig aan te passen aan de nieuwe eisen van de omgeving en die ontwikkeling om te buigen in een positieve richting.

De *interne en de externe arbeidsverdeling* kunnen analytisch worden onderscheiden maar zijn permanent met elkaar verbonden (Figuur 2.7). De exacte scheidslijn is onmogelijk te bepalen wegens het complexe karakter van de maatschappij, d.w.z. dat de actoren in al hun activiteiten verweven zijn met andere actoren.

De *interne arbeidsverdeling* verwijst naar de verdeling van de activiteiten onder de diverse leden van een bepaalde leefvorm (gezin, bedrijf, vereniging enz.) en wordt hier de *arbeidsorganisatie* genoemd. Belangrijke aspecten daarbij zijn de wijze van besluitvorming binnen de leefvormen, de verdeling van de diverse activiteiten, de kwaliteit van de arbeidsprocessen en de verdeling van de resultaten als basis voor de arbeidsverdeling in de volgende periode.

De *externe arbeidsverdeling* verwijst naar de verdeling van activiteiten of de interacties tussen de diverse actoren of subjecten en wordt de *marktwerking* genoemd. Het nieuwe basismodel formuleert een brede visie op de *markt, de marktsector en het marktsysteem*. *Elk subject neemt deel aan het marktsysteem*, als het complement van de interne arbeidsorganisatie. Het onderscheid markt versus niet-markt wordt bepaald door het onderscheid tussen 'externe' en 'interne' ruil en het onderscheid tussen juridisch erkende en niet-erkende subjecten. *Marktactiviteiten* zijn erop gericht producten voort te brengen die met andere externe subjecten worden geruild tijdens de markttransacties. Daarbij komt de marktwaarde tot stand, d.w.z. de ruilwaarde op de markt. De marktprijs is dan het monetaire gedeelte van de marktwaarde van het geruilde object. De marktprijs is dus nooit volledig gelijk aan de totale (maatschappelijke) ruilwaarde.

Het *marktsysteem* ten slotte is het complexe netwerk van subjecten, die als juridisch autonome instanties met elkaar producten uitwisselen. Dit systeem kan men beschrijven aan de hand van een aantal bijkomende graduele formele dimensies zoals de keuze van kredietvormen, de mate van productsegmentatie, de openheid van de diverse markten, de concurrentiedruk, de graad van decentralisatie enz. Op

basis van deze kenmerken kan de structuur en de werking van het marktsysteem in kaart worden gebracht.

De ruilpositie of relatieve macht van de actoren speelt een belangrijke rol in de dagelijkse maatschappelijke arbeidsverdeling. Die macht wordt uitgedrukt door het relatieve totale vermogen van de betrokken actoren en heeft een grote invloed op de concrete ruilprocessen onder de actoren. De relatieve machtspositie is zelf het resultaat van de voorbije tijdsverdeling en van het beschikbare vermogen dat daaruit resulteerde.

Binnen dit algemene kader past ook een ruime benadering van het *collectieve systeem van de maatschappij*. Het (nationale) collectieve systeem levert tegen betaling allerlei collectieve diensten aan de 'particuliere' subjecten, op basis van specifieke criteria. De dagelijkse ruil van individuen, gezinnen en organisaties met de overheden steunt eveneens op het algemene mechanisme van vraag en aanbod. Het collectieve systeem, met aan de *ontvangstzijde* het fiscaal systeem (in de brede zin) en aan de *uitgavenzijde* de diverse aangeboden diensten, is een normaal en noodzakelijk onderdeel van elk marktsysteem. Door haar marktactiviteiten en het daaraan verbonden tariefsysteem bepaalt de overheid in belangrijke mate de allocatie van de middelen, de arbeidsprocessen, de investeringen en zodoende de ontwikkeling van alle personen, gezinnen en organisaties. De kernvraag daarbij is of de overheid efficiënt en correct de collectieve diensten produceert en aanrekent aan de diverse (particuliere) actoren. Wordt het gebruik van de overheidsdiensten te weinig aangerekend, dan zijn de particuliere kosten voor de actoren relatief te laag ten aanzien van de feitelijke maatschappelijke kosten. Het gevolg is dat ze bepaalde factoren relatief meer gaan gebruiken waardoor de maatschappelijke arbeidsverdeling systematisch wordt scheefgetrokken.

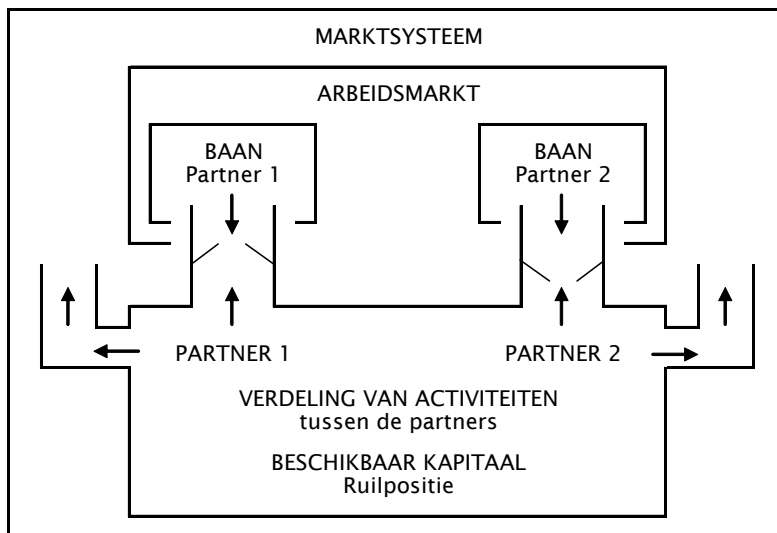
2.2.2.3 Tijdsverdeling van mannen en vrouwen binnen hun gezin

De tijds- of arbeidsverdeling van mannen en vrouwen (van alle leeftijden) wordt vaak benaderd vanuit hun positie binnen het gezin waarin ze leven. Dat gezin heeft een eigen dynamiek als leefvorm. De *interne en externe tijds- of arbeidsverdeling van gezinnen* is een complex systeem van activiteiten en ruilprocessen die zich tegelijkertijd voordoen en die functioneel zijn verbonden. De dynamiek van de arbeidsverdeling op microniveau kan men voorstellen aan de hand van een dynamisch, veelvoudig communicerend vat dat permanent contact heeft met externe systemen (Figuur 2.8).

Het dynamisch systeem kan stapsgewijs de basiscomponenten van de arbeidsverdeling in Figuur 2.7 opnemen. De figuur laat een gezin zien met twee volwassen partners (man-vrouw, man-man of vrouw-vrouw) die samenwonen, gehuwd of niet-gehuwd, met of zonder kinderen of andere personen ten laste. Het model leent zich evenzeer voor andere gezinsvormen, bijv. gezinnen met maar één volwassene of met meer dan twee volwassen partners. Belangrijk hierbij is dat de juridische gezinsvorm

wordt gecombineerd met het feitelijke samenleven van bepaalde personen in termen van tijdsverdeling en verdeling van middelen.

Figuur 2.8 Dynamiek van de interne en externe arbeidsverdeling binnen gezinnen met twee volwassen partners

De centrale uitdaging voor mannen en vrouwen is dat ze tijdens de opeenvolgende fasen van hun levensloop en tijdens de diverse gezinsfasen een gepaste tijdsverdeling kunnen realiseren, waarbij de activiteiten voldoende op elkaar zijn afgestemd. We wijzen nogmaals op de begrenzing van de arbeidsverdeling door de persoonlijke en sociale opbrengsten die men nastreeft. Indien beide partners de persoonlijke en sociale baten van beroepsarbeid en gezinsarbeid in zekere mate willen verwerven, moeten ze beiden voldoende beroeps- en gezinsarbeid verrichten. Dit geldt ook voor de andere activiteiten.

De relatieve positie van beide partners bij de aanvang van hun gezin bepaalt in hoge mate het verdere verloop van hun tijdsverdeling. De partners hebben bij het begin van het samenwonen meestal een verschillende arbeidssituatie en een verschillend beroeps- en gezinsverleden, zowel kwantitatief als kwalitatief. Vanaf het begin van het samenwonen komen beide partners in een nieuw gezin of huishouden terecht die hun gedragmogelijkheden en hun vrijheid conditioneert en oriënteert. Vanaf dat ogenblik komt ook een nieuwe arbeidsverdeling tot stand die de gezinsleden niet willekeurig kunnen veranderen.

De tijdsverdeling binnen gezinnen verandert permanent onder invloed van interne of externe factoren en van spontane acties of doelgerichte keuzes. Elke verandering

doet de relatieve druk van een of meer componenten toenemen of afnemen. Daardoor komt de totale gezinssituatie in beweging en wordt gezocht naar een adequate herschikking van de componenten. Wanneer bijv. een gehuwde voltijds werkende vrouw, al dan niet vrijwillig en na overleg, het aantal werkuren vermindert van 40 tot 30 uur per week, zal de relatieve druk van haar betaalde baan afnemen, waardoor de relatieve druk van de baan van haar partner toeneemt. De beschikbare uren worden altijd opgevuld met andere activiteiten die op dezelfde manier worden geëvalueerd in termen van persoonlijke, sociale, materiële en financiële kosten en baten. De vrijgekomen uren van de vrouw veroorzaken aan haar kant een soort zuigbeweging waardoor een aantal activiteiten of taken van de man (en eventueel andere gezinsleden) worden overgenomen. Wanneer haar man de (beroeps)activiteiten niet zomaar kan of wil aanpassen, schuift hij bepaalde taken door naar de vrouw. Bij dit veranderingsproces in de tijdsverdeling spelen ook de persoonlijke houding, de sociale rolpatronen en de kwaliteit van de beroepsarbeid een grote rol.

Afhankelijk van de omvang, de intensiteit en de duur van de verandering zal het aanpassingsproces langer duren en geleidelijker verlopen. Ook hier speelt de impliciete relatieve macht of ruilpositie van beiden een grote rol. De soepelheid van de aanpassingen in het systeem wordt grotendeels bepaald door de persoonlijkheid van de betrokken personen (menselijk kapitaal), met name hun houding of attitude tegenover de arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen. De feitelijke positie ervan is het gevolg van de voorbije arbeidsverdeling en ze houdt onder meer verband met de leeftijd, het onderwijsniveau, de afkomst, de opvoeding en de beschikbare financiële middelen. Die houding wordt in Figuur 2.8 eenvoudig voorgesteld aan de hand van de schuine 'kleppen' in de kanalen tussen het gezinsleven en het beroepsleven. Het bestaan van de kleppen wijst op de relatieve duurzaamheid van de onderdelen. De stand en de sterkte van de kleppen drukt dan de richting en de soepelheid van de gedragsaanpassing van de partners uit. Zo kunnen sommige mensen hun arbeidsverdeling sneller aanpassen aan externe veranderingen terwijl anderen zich sterker verzetten. Men kan veronderstellen dat bij traditionele kostwinnersgezinnen de man zich doorgaans gemakkelijker aanpast in de richting van de beroepsarbeid (meer uren en een hogere functie), met minder gezinsarbeid als gevolg. De vrouw past zich doorgaans gemakkelijker aan in de richting van het gezinsleven, met meer uren gezinsarbeid, minder uren beroepsarbeid en vaak een lagere functie. Of anders uitgedrukt: de man (partner 2) biedt meestal meer weerstand tegen de druk vanwege het gezinsleven terwijl de vrouw (partner 1) meer weerstand biedt tegen de druk vanuit het beroepsleven.

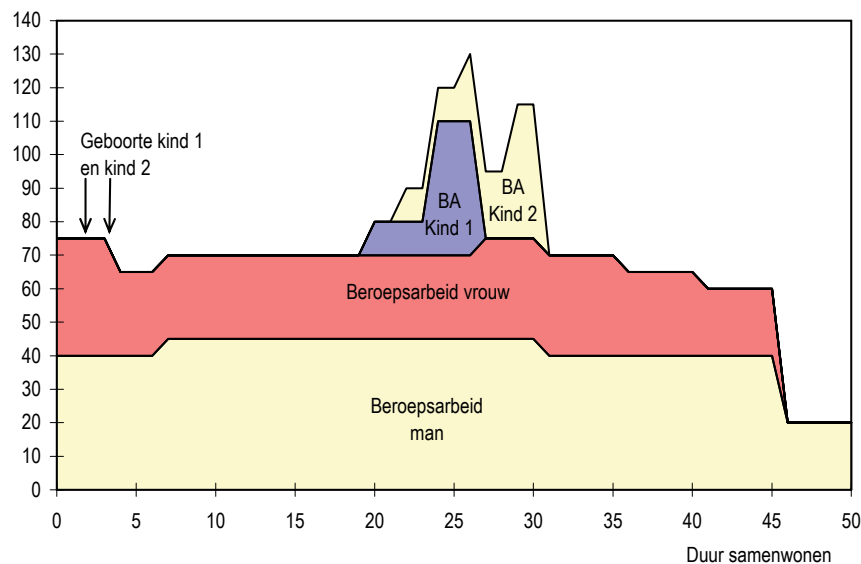
Op dezelfde manier kunnen de andere componenten van de benadering worden ingebouwd: de kwalitatieve aspecten van de activiteiten, de waardevorming en de ruilprocessen, de relatieve machtspositie van de partners en de wijze van besluitvorming. Zo kan het model een verklaring bieden voor het rigide aanpassingsgedrag inzake de gezinstaken van voltijds beroepsactieve mannen die ongewild en onverwacht werkloos en dus feitelijk voltijds thuiswerkend worden. Het verklaart eveneens het feit dat in de meeste gezinnen waar man en vrouw officieel voltijds werken, de vrouw toch in

hogere mate instaat voor de gezinstaken. De term 'voltijds' verhult immers een aantal belangrijke verschillen in de beroepspositie: aantal uren, functie(niveau), werktijdregeling, beroepsinkomen enz. De totale impact van de beroepsarbeid van de man is in die gezinnen meestal hoger dan die van de vrouw: meer uren per week, een hogere functie, een hoger beroepsinkomen enz. Ook de rolpatronen spelen hierbij een belangrijke rol.

De tijdsverdeling binnen gezinnen is sterk afhankelijk van de gezinsfase en van de gezinsvorm waarin men leeft: alleenstaand, (ongehuwd of gehuwd) samenwonend, een gezin zonder of met kinderen, een gezin met jongere of oudere kinderen, met andere personen ten laste (ouderen, gehandicapte personen). Het is evenwel onmogelijk om de sterk uiteenlopende tijdsverdeling van de verschillende types mannen en vrouwen, in de diverse gezinstypes en tijdens de diverse levensloopsfasen, empirisch in kaart te brengen en duidelijk voor te stellen. Men kan de complexe tijdsverdeling alleen bevattelijk voorstellen via eenvoudige types.

Figuur 2.9 illustreert in dat opzicht de verdeling van de beroepsarbeid tijdens de gezinsfasen van een fictief gezin met twee kinderen gedurende een periode van 50 jaar (gehuwd of ongetrouwd) samenwonend. Een voorstelling van de verdeling van beroeps- en gezinsarbeid tijdens de levensloop zou al vrij ingewikkeld worden.

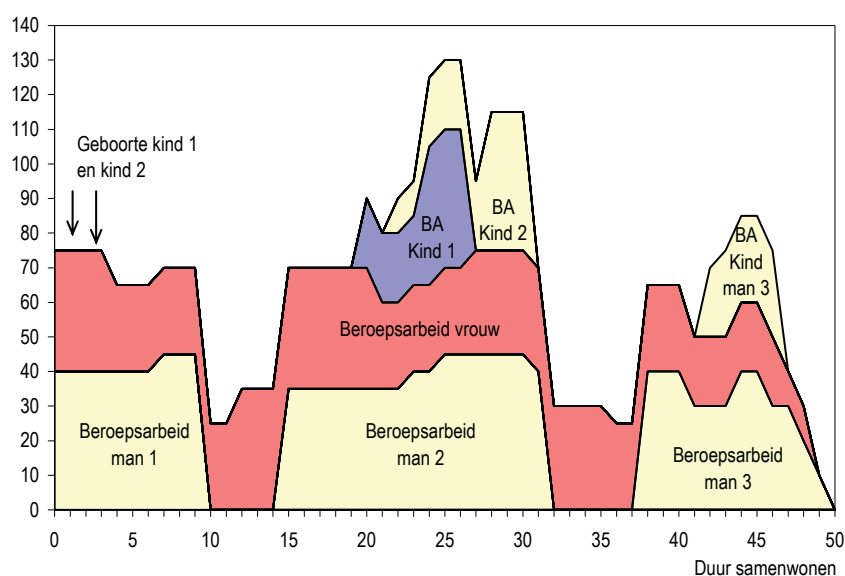
Figuur 2.9 Aantal uren beroepsarbeid (BA) per week van man en vrouw tijdens de gezinsfasen van een traditioneel gezin (50 jaar samenwonend, twee kinderen)

De voorstelling van de levensloop van de personen in deze figuur is representatief voor veel mannen en vrouwen. Beide partners starten met ongeveer hetzelfde aantal uren beroepsarbeid: de vrouw 35 uur en de man 40 uur per week. Bij de geboorte van het tweede kind vermindert de vrouw het aantal uren beroepsarbeid. Na een paar jaar verhoogt het aantal uren beroepsarbeid van de man. De vrouw verhoogt het aantal uren pas wanneer het eerste kind het huis heeft verlaten, na 25 jaar samenwonen. De bijdrage van de jongeren tot de beroepsarbeid (BA kind) is beperkt tot enkele jaren na de studies, namelijk tot ze het ouderlijke gezin verlaten.

Vaak wordt een gezin met twee partners stopgezet en vormen de partners daarna een nieuw gezin, al dan niet met een nieuwe vaste partner, met of zonder kinderen. Figuur 2.10 geeft de verdeling weer van de beroepsarbeid van een vrouw met een veel complexere levensloop en gezinsdynamiek.

Figuur 2.10 Verdeling van de beroepsarbeid (BA) (uren per week) tijdens de gezinsfasen van een vrouw met een complexe gezinsdynamiek

Eerst woont de vrouw tien jaar samen met een eerste man. Zij hebben samen twee kinderen. Tot aan de geboorte van het tweede kind wordt de beroepsarbeid weer vrij gelijk verdeeld: de vrouw 35 uur en de man 40 uur per week. Daarna vermindert de vrouw de beroepsarbeid tot 25 uur per week zodat de kloof toeneemt. Na enkele jaren gaat de man meer uren werken om het gezinsinkomen op peil te houden.

Na tien jaar wordt het huwelijk stopgezet. De man verlaat het gezin en de kinderen blijven bij de moeder wonen. Gedurende vier jaar is de vrouw alleenstaande moeder en werkt ze weer 35 uur per week. Na vier jaar alleenwonen gaat ze met een nieuwe partner samenwonen. Haar tweede man heeft een baan van 35 uur per week. Na een jaar verandert de vrouw van baan en werkt ze nog 25 uur per week. Deze combinatie blijft bestaan gedurende zeven jaar.

Het nieuwe paar heeft zelf geen kinderen. De kinderen van de vrouw met de eerste man hebben inmiddels een opleiding gevolgd. De twee kinderen hebben tijdens de laatste jaren van hun studie een kleine deeltijdbaan. Na hun studie vindt het oudste kind een baan van 40 uur per week, het jongste kind een baan van 20 uur per week. Inmiddels heeft de tweede man een nieuwe baan gevonden, in een hogere functie, maar hij moet wel meer uren presteren. Na enkele jaren verlaat het oudste kind het ouderlijk huis. Het jongste kind verlaat vier jaar later ook het ouderlijk huis. Op dat moment verbreken de ouders hun relatie en verlaat de man het gezin. De vrouw woont dan vijf jaar alleen en heeft een baan van 30 uur per week.

Na vijf jaar gaat ze samenwonen met een derde man, samen met zijn kind van vijftien jaar. Deze man heeft vanaf dan een wisselende loopbaan, met eerst een baan van 40 uur, daarna een baan van 30 uur, een baan van 40 uur, enz. Na een paar jaar heeft ook het inwonend volwassen kind een deeltijdse baan. Na enkele jaren verlaat het kind het gezin. De twee partners verminderen hun beroepsarbeid stapsgewijs en gaan ten slotte met pensioen wanneer ze dertien jaar samen zijn.

Dit verhaal is fictief maar tegelijk exemplarisch voor veel vrouwen en mannen. Het maakt duidelijk hoe complex en gedifferentieerd de tijdsverdeling binnen diverse gezinsvormen kan verlopen tijdens de levensloop. Het verhaal en de voorstelling worden nog complexer wanneer ook de verdeling van de andere activiteiten en van de beschikbare middelen wordt opgenomen. We veronderstellen hier dat de levensloop/gezinsdynamiek van de meeste mannen en vrouwen kan worden gesitueerd op het continuüm tussen de eenvoudige traditionele levensloop in Figuur 2.9 en de complexe levensloop in Figuur 2.10. Een beperkte groep kent wellicht nog een meer complexe levensloop terwijl mensen die heel hun leven alleenstaand zijn, een eenvoudiger levensloop kennen.

2.2.2.4 Typologie van de arbeidsverdeling van individuen, gezinnen en organisaties

Op basis van de conceptuele benadering en de beschikbare empirische gegevens kunnen diverse *typologieën* van de tijdsverdeling worden geconstrueerd. *Een typologie onderscheidt een aantal exemplarische types van personen, gezinnen of organisaties op basis van bepaalde aspecten van hun tijdsverdeling.* Elk type vertegenwoordigt dan een groep personen, gezinnen of organisaties met een min of meer gelijke score voor die aspecten. Een bruikbare typologie moet logisch coherent zijn en toepasbaar op alle leden van de bestudeerde groep.

a) *Typologie van de arbeidsverdeling van individuen*

Men kan een eenvoudige typologie maken van de individuele tijdsverdeling van mannen en vrouwen op basis van het onderscheid naar leeftijd (Figuur 2.11).

Per leeftijdsgroep worden zinvolle types van tijdsverdeling onderscheiden. Op basis van een typologie kan men via empirisch onderzoek een gedifferentieerd beeld samenstellen van de verschillen en de overeenkomsten in de individuele tijdsverdeling en de elementen van het totale vermogen of welzijn. Binnen het levensloopperspectief is het belangrijk om de diverse leeftijdsgroepen te benaderen vanuit eenzelfde typologie, op basis van de hoofdactiviteiten. Voor alle leeftijdsgroepen kan men dan op een algemene manier de totale tijdsbesteding en de beschikbare middelen bestuderen. Zo kunnen de gelijkenissen en verschillen correct worden weergegeven. Figuur 2.11 toont een eenvoudige typologie van de tijdsverdeling van volwassenen, op basis van de combinatie van het gemiddeld aantal uren beroeps- en gezinsarbeid, met een gradueel onderscheid tussen sterk beroepsactieve personen links en sterk gezinsactieve personen rechts.

Figuur 2.11 Typologie van de individuele tijdsverdeling, met zeven types

1		2		3		4		5		6		7	
Zeer sterk beroepsactieve personen		Sterk beroepsactieve personen		Matig beroepsactieve personen		Matig gezinsactieve personen		Sterk gezinsactieve personen		Zeer sterk gezinsactieve personen		Maximaal gezinsactieve personen	
BA 60		BA 50		BA 40		BA 30		BA 20		BA:10			
GA:10		GA 20		GA 30		GA 40		GA 50		GA 60		GA 70	
VT		VT		VT		VT		VT		VT		VT	
PV		PV		PV		PV		PV		PV		PV	

Het aantal uren vrije tijd en persoonlijke verzorging wordt hier niet als criterium gebruikt. De CBGS-enquêtes van 1987 en 1993 (Van Dongen, 1993; Van Dongen et

al., 1995) en de TOR-enquête van 1999 (Van Dongen et al., 2003) lieten immers zien dat de verschillen tussen mannen en vrouwen in het aantal uren persoonlijke verzorging en vrije tijd zeer klein zijn. Wel bestaan er verschillen *binnen* elke sub-groep die hoofdzakelijk door andere factoren worden bepaald.

b) *Typologie van de arbeidsverdeling in gezinnen*

Figuur 2.12 toont vervolgens een typologie van de arbeidsverdeling in paargezinnen. Ze onderscheidt zeven gezinstypes op basis van de combinatie van het aantal uren beroeps- en gezinsarbeid van de partners (P1 en P2): van het mannelijke sterke kostwinnersgezin aan de linkerkant tot het vrouwelijke sterke kostwinnersgezin aan de rechterkant.

Figuur 2.12. *Typologie van de arbeidsverdeling binnen gezinnen, met zeven gezinstypes (Bron: Van Dongen et al., 2001)*

1		2		3		4		5		6		7	
Sterk kostwinnersgezin zeer ongelijk mannelijk		Matig kostwinnersgezin ongelijk mannelijk		Matig combinatiegezin matig ongelijk mannelijk		Volledig combinatiegezin gelijk		Matig combinatiegezin matig ongelijk vrouwelijk		Matig kostwinnersgezin ongelijk vrouwelijk		Sterk kostwinnersgezin zeer ongelijk vrouwelijk	
P1 Man	P2 Vrouw	P1 Man	P2 Vrouw	P1 Man	P2 Vrouw	P1 Man	P2 Vrouw	P1 Vrouw	P2 Man	P1 Vrouw	P2 Man	P1 Vrouw	P2 Man
BA 60	BA:10	BA 55	BA 20	BA 50	BA 30	BA 40	BA 40	BA 50	BA 30	BA 55	BA 20	BA 60	BA:10
	GA:10		GA 50		GA 40	GA 30	GA 30		GA 40		GA 50		GA 60
VT	VT	VT	VT	VT	VT	VT	VT	VT	VT	VT	VT	VT	VT
PV	PV	PV	PV	PV	PV	PV	PV	PV	PV	PV	PV	PV	PV

In het *mannelijke sterke kostwinnersgezin* (1) neemt de man bijna alle beroepsarbeid op zich en de vrouw bijna alle gezinsarbeid. Binnen dit gezinstype is er wel variatie mogelijk in de verdeling van het aantal uren beroeps- en gezinsarbeid. Jonge kinderen worden hoofdzakelijk thuis door de moeder opgevoed.

In het *mannelijke matige kostwinnersgezin* (2) neemt de man het grootste deel van de beroepsarbeid op zich maar het aandeel van de vrouw loopt op tot ongeveer een derde. De vrouw doet het grootste deel van de gezinsarbeid, maar het aandeel van

de man is groter dan in het vorige gezinstype. Jonge kinderen worden vooral thuis door de moeder opgevoed en gedurende een beperkt aantal uren worden ze buiten het gezin opgevangen.

Op het continuüm komt men tot het *mannelijke matige combinatiegezin* (3) wanneer het aantal uren beroepsarbeid van de vrouw meer dan de helft van dat van de partner bedraagt. De vrouw doet nog wel het grootste deel van de gezinsarbeid maar het aandeel van de man is al vrij groot. Jonge kinderen worden al meer uren buiten het gezin opgevangen/opgevoed.

In het *volledige of symmetrische combinatiegezin* (4) hebben beide partners minimaal 25 uur beroepsarbeid en is het aantal uren beroepsarbeid en gezinsarbeid van de vrouw min of meer gelijk aan dat van de partner. Diverse varianten zijn mogelijk naargelang het absolute aantal uren beroepsarbeid (bijv. 30-30, 40-40-, 50-50 enz.) en gezinsarbeid (bijv. 40-40, 30-30, 20-20 enz.). Jonge kinderen worden ongeveer evenveel uren binnen als buiten het gezin opgevoed.

Op analoge manier kunnen de drie gezinstypes rechts van het volledige combinatiegezin worden beschreven door de verhouding tussen man en vrouw om te keren: het *vrouwelijke matige combinatiegezin* (5), het *vrouwelijke matige kostwinnersgezin* (6) en het *vrouwelijke sterke kostwinnersgezin* (7). Ze vormen het equivalent van de gezinstypes links van het volledige combinatiegezin met een omgekeerde verhouding van het aantal uren beroeps- en gezinsarbeid. In het verleden werden ze meestal buiten beschouwing gelaten omdat ze weinig voorkwamen. Ze moeten evenwel worden opgenomen in de typologie om een volledig gradueel beeld te geven van alle mogelijke gezinstypes.

De typologie illustreert de mogelijke verscheidenheid in gezinstypes inzake de combinatie van beroeps- en gezinsarbeid. De term combinatiegezin wordt voorbehouden voor gezinnen waarin de verdeling van beroeps- en gezinsarbeid vrij gelijk tot zeer gelijk is. De term 'kostwinnersgezin' wordt gebruikt voor gezinnen waar de verdeling van de beroepsarbeid en gezinsarbeid vrij ongelijk tot zeer ongelijk is.

Het uitgangspunt is dat de arbeidsverdeling van ouders (en dus het gezinstype) sterk wordt bepaald door de aanwezigheid van zeer jonge kinderen (bijv. jonger dan drie jaar). In Vlaanderen/België en de meeste andere Europese landen staan vooral ouders van jonge kinderen nog voor de cruciale pedagogische vraag in welke mate ze hun kinderen zelf willen opvoeden binnen het eigen gezin en in welke mate ze de kinderen ook buiten het eigen gezin willen laten opvoeden. Deze keuze is vaak verbonden met de keuze van één van de partners, meestal de vrouw, om wel of niet beroepsactief te zijn. Voor de iets oudere kinderen is de koppeling van deze twee keuzes grotendeels weggefallen. Zij volgen immers bijna allemaal het dagonderwijs en de meeste ouders vinden dat normaal. De keuze om wel of niet beroepsactief te zijn staat dan los van de leefsituatie van de kinderen. Hun invloed heeft vooral te maken met de omvang van de betaalde baan en met de mate waarin hun schooltijden (en eventueel andere externe activiteiten) samenvallen met de werktijden van de ouders.

Hoewel de figuur het traditionele gezin voorstelt, man en vrouw, met of zonder kinderen, kan ze gemakkelijk vertaald worden naar andere gezinstypes. Indien er maar één volwassene is in het gezin, wordt één partner in de typologie verwijderd. Voor gezinnen met partners van hetzelfde geslacht, kan de typologie worden beperkt tot de types 1 tot 4, met aanpassing van de titels 'man' of 'vrouw'. Ten slotte kan de typologie ook worden gebruikt om de overblijvende arbeidsverdeling tussen voormalige partners, in de zogenaamde 'voormalige gezinnen', te bestuderen. We beklemtonen hier dat de typologie geen doel op zich is maar een praktisch instrument moet zijn om de realiteit op een zinvolle manier te bestuderen.

De typologie biedt vanuit het perspectief van de tijdsverdeling een goed instrument om de leefsituatie van de gezinnen en de gezinsleden op een zinvolle manier te benaderen. Van elk gezinstype kan men het maatschappelijk profiel samenstellen op basis van de centrale factoren van de leefsituatie van de gezinsleden: de gezinssamenstelling, het arbeidsverleden, de verdeling van de hoofd- en subactiviteiten, de kenmerken van de gezinsarbeid en beroepsarbeid, de arbeidskeuze voor de toekomst, de persoonlijke competenties, wensen en beperkingen, de sociale positie en het materiële kapitaal. Wanneer deze gegevens beschikbaar zijn, kan een genuanceerd empirisch beeld van de leefsituatie worden gemaakt. Binnen elk gezinstype komen dan de graduele verschillen en gelijkenissen tot uiting.

c) Typologie van de arbeidsverdeling in organisaties

Figuur 2.13 ten slotte geeft een eenvoudige typologie van professionele organisaties weer, met zeven types, op basis van het aandeel van mannen en vrouwen in het totaal aantal gepresteerde werkuren (arbeidsvolume): het zeer sterk mannelijke bedrijf, het sterk mannelijke bedrijf, het matig mannelijke bedrijf, het volledige combinatiebedrijf, het matig vrouwelijke bedrijf, het sterk vrouwelijke bedrijf en het zeer sterk vrouwelijke bedrijf.

In het midden van de figuur bevindt zich het volledige combinatiebedrijf (4) waar het aandeel van het arbeidsvolume van mannen en vrouwen (bijna) gelijk is. De naam drukt de analogie uit met het volledige combinatiegezin. Links van het volledige combinatiebedrijf bevinden zich de 'mannelijke' bedrijven, waarbij het aandeel van vrouwen in het arbeidsvolume afneemt. Rechts bevinden zich de 'vrouwelijke' bedrijven.

Deze eenvoudige typologie biedt een instrument om de arbeidsverdeling binnen de bedrijven op een zinvolle manier te benaderen vanuit het perspectief van de positie van mannen en vrouwen. De typologie is in dat opzicht vooral bedoeld als een aanvulling bij of een verfijning van de bestaande indelingen of benaderingen.

De typologie is te eenvoudig en dient dus te worden verfijnd. Naar analogie met de gezinstypes kan men de inhoud van de activiteiten binnen de bedrijven als bijkomend criterium nemen, uitgaande van een eenvoudige classificatie: management,

ontwikkeling en logistiek, productie, onderhoud, administratie, marketing en communicatie. Voorts kan men ook het functieniveau en de vergoeding als criteria hanteren. Op basis daarvan neemt het aantal bedrijfstypes in hoge mate toe, wat de praktische hanteerbaarheid van de typologie niet altijd ten goede komt. Wel wordt de afbakening van de types scherper. *Volledige combinatiebedrijven* zijn dan niet alleen gekenmerkt door een (min of meer) gelijk aandeel van mannen en vrouwen in het arbeidsvolume, maar ook door een gelijk aandeel in de diverse activiteiten, de functieniveaus en de vergoedingen. *Sterk mannelijke bedrijven* hebben dan een zeer ongelijke verdeling van mannen en vrouwen inzake het arbeidsvolume, de diverse activiteiten, de functieniveaus en de vergoedingen. Voor de *sterk vrouwelijke bedrijven* geldt het omgekeerde.

Figuur 2.13 Typologie van de arbeidsverdeling binnen bedrijven op basis van het arbeidsvolume van mannen en vrouwen, met zeven bedrijfstypes

1	2	3	4	5	6	7
Zeer sterk mannelijk bedrijf	Sterk mannelijk bedrijf	Matig mannelijk bedrijf	Volledig combinatie bedrijf	Matig vrouwelijk bedrijf	Sterk vrouwelijk bedrijf	Zeer sterk vrouwelijk bedrijf
Aandeel arbeid mannen	Aandeel arbeid mannen	Aandeel arbeid mannen	Aandeel arbeid mannen	Aandeel arbeid mannen	Aandeel arbeid mannen	Aandeel arbeid mannen
Aandeel arbeid vrouwen	Aandeel arbeid vrouwen	Aandeel arbeid vrouwen	Aandeel arbeid vrouwen	Aandeel arbeid vrouwen	Aandeel arbeid vrouwen	Aandeel arbeid vrouwen

Van elk bedrijfstype kan men een profiel samenstellen op basis van een aantal belangrijke kenmerken. Binnen de zeven bedrijfstypes kunnen dan diverse varianten worden onderscheiden. In de eerste plaats kan men de persoonlijke kenmerken van de werknemers en de gezinskenmerken in kaart brengen, zoals leeftijd, opleidingsniveau en beroepservaring, inkomen, motivatie en gezinsvorm. Voorts dient voldoende aandacht te gaan naar kenmerken van de arbeidsorganisatie: taakverdeling, functieniveau, werktijdverdeling, monetaire vergoeding, sector, beroepsstatuut, veiligheid, inspraak, beschikbare faciliteiten enz. De empirische invulling is uiteraard afhankelijk van de beschikbaarheid van gegevens over deze aspecten.

2.2.2.5 Maatschappelijke modellen van de arbeidsverdeling van individuen, gezinnen en organisaties

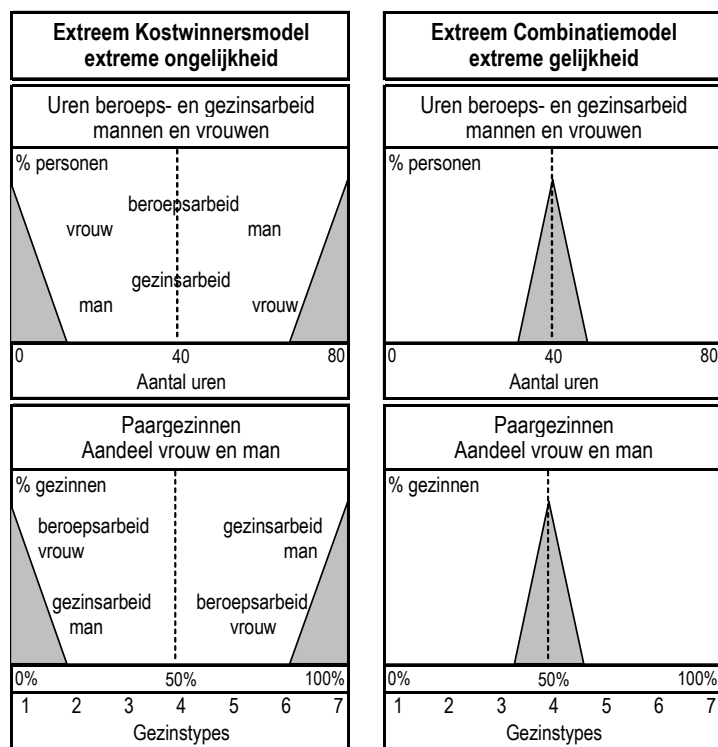
Op basis van deze typologieën kunnen *maatschappelijke modellen* worden gemaakt van de individuele tijdsverdeling van mannen en vrouwen en van de tijdsverdeling binnen gezinnen en organisaties. *Een maatschappelijk model stelt een bepaalde verdeling voor van de diverse types van individuen, gezinnen of organisaties in de maatschappij, conceptueel, empirisch of normatief.* Theoretisch gezien kan men veel verschillende modellen uitwerken. In elk model komen de diverse types van individuen, gezinnen of organisaties in een bepaalde mate voor, van 0% tot maximaal 100%. De modellen krijgen een naam die overeenstemt met het dominante type of een dominant kenmerk van de verdeling.

In deze paragraaf worden enkele *conceptuele modellen* toegelicht. In Hoofdstuk 4 worden de empirische modellen voorgesteld en in Hoofdstuk 5 de normatieve toekomstmodellen. Conceptuele modellen zijn meestal 'eenvoudig' en 'duidelijk' met betrekking tot de verhouding van de onderliggende waarden. Het eerste doel ervan is hanteerbare denkinstrumenten aan te reiken om de grenzen en contrasten van het probleem voor te stellen en af te tasten. In dat opzicht zijn ze vaak extreem doordat bepaalde waarden een groot gewicht krijgen. Ze sluiten bijgevolg onvoldoende aan bij de realiteit. Het is dan ook van belang om diverse ideaaltypische modellen met elkaar te confronteren om zoveel mogelijk de contrasten en gelijkenissen na te gaan in de verhouding van de waarden en doelen die ze vertolken.

Figuur 2.14 geeft twee extreme modellen weer van de arbeidsverdeling van individuele mannen en vrouwen (bovenaan) en van de arbeidsverdeling binnen paargezinnen (onderaan), om het verband tussen de typologieën in Figuren 2.10 en 2.11 en de modellen duidelijk te maken. Het bovenste gedeelte van de figuur laat de frequentieverdeling (Y-as) zien van mannen en vrouwen op basis van het aantal uren beroepsarbeid en gezinsarbeid (X-as). Het onderste gedeelte laat de frequentieverdeling (Y-as) zien van de gezinstypes op basis van het procentuele aandeel van de vrouw in het aantal uren beroepsarbeid en gezinsarbeid (X-as).

Het *mannelijke extreme Kostwinnersmodel* (links) vertolkt de zeer ongelijke verdeling van beroeps- en gezinsarbeid tussen mannen en vrouwen en houdt in dat alleen het mannelijke sterke kostwinnersgezin aanwezig is. De mannen nemen bijna alle beroepsarbeid op zich en de vrouwen nagenoeg alle gezinsarbeid. Het aantal uren beroepsarbeid van de man varieert van 60 tot 80 uur per week en het aantal uren gezinsarbeid van 0 tot 10 uur per week. Bij de vrouwen is de situatie omgekeerd. Voor de alleenstaande mannen en vrouwen, met of zonder kinderen, vervalt het onderste gedeelte. Het model zou dan - volkomen irrealistisch - inhouden dat alle alleenstaande vrouwen thuiswerkend zijn en alle alleenstaande mannen een zeer zware beroepstaak hebben. Via het sociaal beleid zouden de alleenstaande vrouwen dan een inkomen moeten ontvangen.

Figuur 2.14 *Extreme conceptuele modellen van de tijdsverdeling van mannen en vrouwen, individueel en in paargezinnen*

Het *extreme gelijke Combinatiemodel* vertolkt de extreme gelijkheid en impliceert dat er alleen volledige combinatiegezinnen bestaan. De andere, meer ongelijke gezinstypes komen niet voor. Alle mannen en vrouwen verdelen de beroeps- en gezinsarbeid (bijna) gelijk. Het aantal uren gezinsarbeid en beroepsarbeid schommelt bij mannen en vrouwen rond 40 uur per week, samen ongeveer 80 uur. Voor de alleenstaande mannen en vrouwen impliceert het model dat ze een beroepstaak en een gezinstaat van 30 à 40 uur combineren.

De twee modellen zijn extreem en laten weinig diversiteit toe inzake de verdeling van beroeps- en gezinsarbeid. Het extreme karakter van de modellen impliceert ook dat er weinig verandering mogelijk is tijdens de levensloop en de diverse gezinsfasen. Beide modellen vertolken duidelijk een ongelijke verhouding tussen de basiswaarden. In het extreme Kostwinnersmodel wordt de sterke ongelijkheid als basiswaarde vooropgesteld, in hoge mate gelegitimeerd vanuit de vrije keuze van gezinnen voor een ongelijke arbeidsverdeling. Dit gaat ten koste van de waarden gelijkheid, solidariteit en efficiëntie. De kinderen worden zo lang mogelijk door de

moeder zelf opgevoed binnen het gezin en/of de familie. Het extreme Combinatiemodel daarentegen geeft alle prioriteit aan de basiswaarde gelijkheid. In het verleden daarvan wordt ook de waarde solidariteit zeer sterk beklemtoond, ten koste van de vrije keuze en de efficiëntie. De kinderen worden van bij de geboorte grotendeels door de gemeenschap opgevangen/opgevoed.

Beide extreme modellen zijn niet representatief voor de huidige maatschappij in haar geheel. Ze komen alleen voor in uitzonderlijke omstandigheden. Het volgende hoofdstuk schetst de historische ontwikkeling van de arbeidsverdeling in de westerse landen. Voor de periode 1950-2000 worden enkele realistische empirische modellen voorgesteld.

Op analoge wijze kan men voor bedrijven, verenigingen en instellingen zinvolle modellen construeren inzake de interne en externe arbeidsverdeling (Van Dongen et al., 2001). De classificatie van de activiteiten moet dan wel worden aangepast. Aanvullend moeten ook de kwalitatieve aspecten van de arbeidsverdeling in kaart worden gebracht. We werken deze modellen hier niet verder uit.

2.2.3 *Het Combinatiemodel: integratie van bestaande partiële modellen van de verdeling van beroeps- en gezinsarbeid*

Op conceptueel vlak streeft het Combinatiemodel de integratie na van de belangrijkste theoretische modellen voor de verdeling van beroeps- en gezinsarbeid van mannen en vrouwen die tijdens de voorbije decennia werden ontwikkeld in de sociale wetenschappen (bijv. Gershuny et al., 1994; Gershuny, 2000; Bianchi et al., 2000; Windebank 2001, Gornick & Meyers, 2003; Hakim, 2003; Fuwa, 2004; Geist, 2005; Hook, 2005a, 2005b; Roman, 2006). De volgende soorten modellen worden hier onderscheiden:

- specialisatiemodel, model van de rationele keuze, tijdsallocatie en potentieel inkomen, humancapitaltheorie, levenslooptheorie;
- model van de onderliggende preferenties;
- model van de sociale ruil, de onderhandeling, de relatieve middelen of bronnen, de machtsverdeling;
- genderrolmodel, genderideologiemodel, socialisatiemodel.

Het *specialisatiemodel* is grotendeels gebaseerd op de economische benadering van Becker (1965, 1975, 1976, 1981), die stelt dat de (ongelijke) verdeling van beroeps- en gezinsarbeid onder de partners vooral bepaald wordt door hun rationele keuze om de materiële en financiële output van het huishouden te maximaliseren. Deze keuze is gebaseerd op het comparatieve voordeel van de man in beroepsarbeid met een hoger potentieel inkomen dan de vrouw als gevolg. Om die redenen specialiseren mannen zich in beroepsarbeid en vrouwen in gezinsarbeid. De voorbije decennia zijn diverse varianten van dit model ontwikkeld, met aandacht voor specifieke aspecten van de specialisatie, de rationele keuze, de tijdsallocatie en het potentieel

---

inkomen (Bianchi, 2000; Hook, 2005b). Een aansluitende variant is het humancapitaalmodel (Mincer, 1973; Becker, 1975), die het belang beklemtoont van de investering in het menselijk kapitaal (kennis en competenties) via onderwijs, opleiding en ervaring. Een rationeel persoon investeert in bijkomende opleiding in de mate dat de (verwachte) toekomstige opbrengsten groter zijn dan de (verwachte) kosten. Deze gedachte wordt veralgemeend in de levenslooptheorie die de rationele economische keuze van individuen in een ruimer tijdsperspectief plaatst. Een rationeel persoon kiest die combinaties van betaalde en onbetaalde arbeid en andere activiteiten die de hoogste (verwachte) opbrengst leveren over een langere periode of de hele levensloop.

Het *model van de onderliggende preferenties* (Hakim, 2003; Gornick & Meyers, 2003) is veeleer ontstaan vanuit een sociaal-psychologische benadering. Het model zegt dat de bestaande ongelijke verdeling van beroeps- en gezinsarbeid tussen de partners het fundamentele verschil reflecteert in de onderliggende preferenties of behoeften van mannen en vrouwen. Deze preferenties worden gezien als essentiële karakteristieken van mensen die verbonden zijn met hun biologische en psychische constitutie. Uitgaande van de onderliggende preferenties ontwikkelt Hakim (2003) een typologie van mannen en vrouwen met betrekking tot hun arbeidsverdeling. Deze typologie wordt dan gebruikt voor de empirische studie van de verdeling van beroeps- en gezinsarbeid tussen de partners. Zij laat zien dat de feitelijke ongelijke verdeling een positieve relatie vertoont met de typologie van mannen en vrouwen op basis van hun preferenties inzake de arbeidsverdeling.

Het *model van de sociale ruil en de economische onderhandeling* (Blood & Wolfe, 1960; Manser & Brown, 1980; Lundberg & Pollak, 1996) gaat uit van de mogelijke conflicterende belangen van partners met betrekking tot de beschikbare middelen. De bestaande ongelijke verdeling van beroeps- en gezinsarbeid tussen de partners is het resultaat van de permanente negotiatie tussen de partners, gebaseerd op de relatieve macht of de relatieve beschikbaarheid van middelen. In dat opzicht proberen partners niet zozeer de gezamenlijke output te maximaliseren, maar veeleer hun individuele opbrengst. Doordat vrouwen over minder middelen beschikken, hebben ze een zwakkere onderhandelingspositie en zijn ze meer afhankelijk van hun partner. Mannen kunnen bijgevolg meer kiezen voor de betaalde arbeid terwijl vrouwen relatief meer tijd moeten besteden aan de onbetaalde huishoudelijke arbeid en dus minder tijd en middelen kunnen investeren in betaalde arbeid en een permanente beroepsloopbaan.

Het *genderrolmodel of socialisatiemodel* (Ferree, 1990; Brines, 1994; Greenstein, 1996a, 1996b, 2000; Bianchi, 2000) impliceert dat de ongelijke verdeling van beroeps- en gezinsarbeid onder de partners (grotendeels) het gevolg is van de typisch mannelijke en vrouwelijke rollen/attitudes die in de maatschappij worden gesocialiseerd. Mannen en vrouwen die de traditionele kostwinnersrol hebben geadopteerd, zullen een (meer) ongelijke arbeidsverdeling aanhouden terwijl mannen en vrouwen

met een meer egalitaire genderattitude een meer gelijke arbeidsverdeling in het huishouden tot stand brengen. Aangezien de kostwinnersrol in de meeste landen in de periode 1950-1980 dominant was, hadden de meeste mannen en vrouwen een ongelijke verdeling van beroeps- en gezinsarbeid. Een sterke toename van het aantal gezinnen met een (meer) gelijke arbeidsverdeling is maar mogelijk als een meer egalitaire genderattitude dominant wordt in alle geledingen van de maatschappij.

Elk van deze modellen selecteert een aantal elementen en relaties die effectief een rol spelen in het complexe proces van de arbeidsverdeling (Figuur 2.7). Het is dan ook logisch dat alle modellen gedeeltelijk worden ondersteund en tegengesproken door empirische gegevens (Hook, 2005a, 2005b). Doordat het complexe maatschappelijk proces gereduceerd wordt tot een aantal centrale componenten ervan, lijden ze in hoge mate aan het 'kip-of-eidilemma': welke component of factor was er eerst; welke factor is oorzaak en welke is het gevolg op welk ogenblik en welke plaats? Mede daardoor werden deze theorieën sterk bekritiseerd tijdens de voorbije decennia.

De consequente toepassing van het *specialisatiemodel* levert weinig op omdat men niet de oorsprong van de comparatieve voordelen van mannen kan verklaren en evenmin de (verschillen in) preferenties en nutsfuncties. Bovendien werd de voorbije decennia de tegengestelde ontwikkeling in de arbeidsverdeling vastgesteld als die welke door het model wordt vooropgesteld. In dat opzicht kan het model niet de belangrijke ommekeer van de arbeidsverdeling in de geschiedenis verklaren, met name van het oude combinatiemodel in de negentiende eeuw naar het Kostwinnersmodel in de twintigste eeuw, en daarna naar het moderne combinatiemodel in de tweede helft van de twintigste eeuw. Het model is tevens te zeer gericht op de materiële en financiële input- en outputelementen van de activiteiten, waarbij de persoonlijke en sociale aspecten te weinig aandacht krijgen.

Op dezelfde manier biedt ook het model van de *onderliggende preferenties* geen solide verklaring voor de oorsprong van die preferenties in een ruimer tijdsperspectief. Ook hier geldt het dilemma: wat was er eerst, de onderliggende preferenties of de zichtbare arbeidsverdeling? Een geïntegreerde benadering beschouwt alle preferenties als het resultaat van de activiteiten, maar tegelijk als de input en determinant van de volgende activiteiten. Om de ontwikkeling naar een meer gelijke arbeidsverdeling tijdens de voorbije decennia te verklaren, moet men ook de veranderende preferenties verklaren. Daaruit zou dan blijken dat de preferenties inzake de arbeidsverdeling tot op zekere hoogte bepaald worden door de feitelijke arbeidsverdeling tijdens een vorige periode. Bovendien impliceert het bestaan van bepaalde preferenties niet (automatisch) dat deze preferenties en de overeenkomstige arbeidsverdeling ook wenselijk en aanvaardbaar zijn binnen de maatschappij. Bijgevolg kan het model slechts gedeeltelijk de basis zijn voor de toekomstige beleidsvisie.

Eenzelfde redenering geldt voor het *model van de sociale ruil en de economische onderhandeling*. Iedereen zal erkennen dat relatieve macht en onderhandelingen een rol spelen in (de ontwikkeling van) de arbeidsverdeling tussen partners. Maar het model verklaart niet het maatschappelijke proces dat leidt tot de verschillen in macht, middelen en onderhandelingspositie. Deze verschillen zijn altijd op een of andere manier het resultaat van de voorbije arbeidsverdeling. Men kan daarbij argumenteren dat het specialisatieproces een belangrijke reden is voor deze verschillen. Bovendien laat empirisch onderzoek zien dat in de meeste huishoudens de partners naast hun individuele doelen ook gezamenlijke doelen willen realiseren.

Om dezelfde reden is ook het *genderrolmodel of socialisatiemodel* een te beperkt model, aangezien het niet in staat is de oorsprong en dominantie van de traditionele genderrollen in de maatschappij te verklaren. Ook hier geldt dat de attitudes van mannen en vrouwen inzake de arbeidsverdeling zelf voortvloeien uit de voorbije arbeidsverdeling. Zo kan de dominantie van het traditionele rolmodel (kostwinnersgezin) in de periode 1950-1990 niet de verklaring zijn voor de ontwikkeling naar een meer gelijke arbeidsverdeling in de periode erna, maar ten hoogste een gedeeltelijke verklaring voor de traagheid van dat proces. In dat opzicht moet men ook een verklaring geven voor de oorsprong en de groei van het Kostwinnersmodel in de periode 1750-1900.

De afzonderlijke toepassing van deze modellen op de feitelijke arbeidsverdeling leidt in hoge mate tot een of/of-houding en tot tegenstrijdige empirische perspectieven (Van Dongen, 1990; Gershuny et al., 1994; Windebank, 2001; Hook, 2005b). Aan de ene kant zegt het 'adaptieve' of 'optimistische' perspectief dat de toenemende beroeps participatie van vrouwen (participatiegraad en aantal uren) tijdens de voorbije decennia hand in hand ging met (bijna) eenzelfde groei van de deelname van mannen aan gezinsarbeid (participatiegraad en aantal uren). Aan de andere kant stelt het 'niet-adaptieve' of 'pessimistische' perspectief dat de toenemende beroeps participatie van vrouwen niet heeft geleid tot eenzelfde groei van de deelname van mannen aan gezinsarbeid. Dit niet-adaptieve proces wordt ook wel de 'geblokkeerde revolutie' ('stalled revolution') genoemd (Hochschild, 1989; Hook, 2005a, 2005b).

Tussen deze vrij extreme perspectieven zijn diverse tussenliggende 'realistische' perspectieven mogelijk. Zo spreken Gershuny et al. (1994) van een 'vertraagde adaptatie' ('lagged adaptation'), verwijzend naar de trage reactie van de partners in tweeverdienersgezinnen om de huishoudelijke taken te herverdelen, in overeenstemming met de gewijzigde verdeling van beroepsarbeid. Het trage aanpassingsproces is verbonden met een aantal drempels of beperkingen in de diverse geledingen van de maatschappij.

Aangezien alle modellen deels ondersteund en deels gecontesteerd worden door empirische gegevens, is het zinvoller en wenselijker om hun basisargumenten zoveel mogelijk te combineren in een meer algemene benadering. In dit boek geven we geen uitvoerige verklarende analyse van dit complexe historische proces, maar

aan de hand van enkele complementaire indicatoren schetsen we de ontwikkeling van de dagelijkse arbeidsverdeling in de westerse landen.

Tijdens de voorbije decennia ging er meer aandacht naar de invloed van de diverse types welvaartsstaten of welvaartregimes (macroniveau) op de arbeidsverdeling van mannen en vrouwen, in combinatie met de vermelde theoretische modellen. Deze benadering is vooral geïnspireerd op de classificatie van de welvaartsstaten in de westerse wereld die door Esping-Anderson (1990) werd geïntroduceerd. Uitgaande van de kritieken op het gebrek aan aandacht voor de genderongelijkheid, werden meer geïntegreerde classificaties uitgewerkt door een combinatie van de traditionele inkomens- of klasseongelijkheid, de genderongelijkheid en het gezinsbeleid, bijv. Esping-Andersen (1999) en Korpi (2000). We zijn het eens met de stelling van Korpi (2000) dat het concept (on)gelijkheid ruimer moet worden ingevuld en dat klasseongelijkheid moet worden gekoppeld aan genderongelijkheid. In deze studie willen we de genderongelijkheid op een genuanceerde en doelmatige wijze belichten als een onderdeel van een geïntegreerde benadering.

De studies over de impact van (het beleidsmodel in) de types welvaartsstaten geven evenwel een verschillend resultaat. Zo ondersteunt Windebank (2001) de idee dat de invloed van de welvaartsregimes eerder beperkt is. Gornick & Meyers (2003), Geist (2005) and Hook (2005a, 2005b) daarentegen illustreren dat de welvaartregimes wel degelijk een invloed uitoefenen, naast individuele aspecten, gezinskenmerken en karakteristieken van de organisatie. De empirische resultaten zijn overtuigender in het kader van een geïntegreerde benadering, met de klemtoon op de dynamische wisselwerking tussen de aspecten van de maatschappelijke arbeidsverdeling in de tijd. Daarom volgen we grotendeels hun redenering en proberen we de graduele gelijkenissen en verschillen tussen de diverse (types) welvaartsstaten te laten zien en indirect ook de diverse beleidsvisies hierachter.

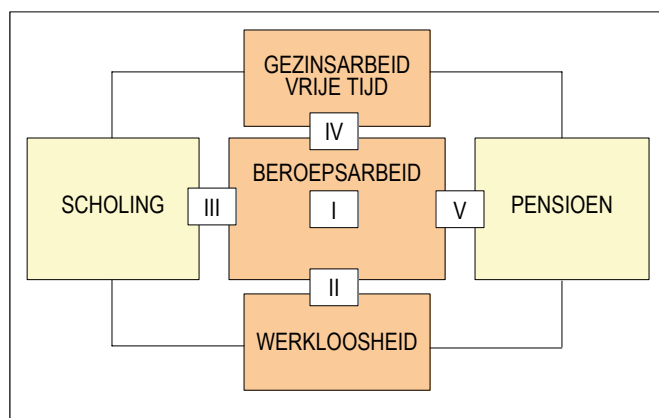
2.2.4 Vergelijking met de modellen in het buitenland

In de inleiding werden enkele andere 'integrerende' beleidsgerichte modellen van dagelijkse arbeidsverdeling in de maatschappij vermeld: het model van de Transitioenele Arbeidsmarkten (TAM) (Schmid et al., 2002, 2004; Muffels et al., 2004; Van den Heuvel et al., 2006), het Flexicurity-model (Wilthagen, 2004a, 2004b; Madsen, 2006; Van den Heuvel et al., 2006), het Tweeverdiener-Tweeverzorgermodel (TTM) (Crompton, 1999; Gornick & Meyers 2003) en de Kostwinner-Zorgverlenermodellen (Fraser, 1994, 2006). Al deze modellen zijn instrumenten voor de studie van de arbeidsverdeling in de moderne welvaartsstaten en voor de ontwikkeling van beleidsmodellen en beleidsperspectieven. Daarom is het nuttig kort de conceptuele benadering van deze modellen te vergelijken met die van het Combinatiemodel.

2.2.4.1 Het model van de Transitieele Arbeidsmarkten (TAM)

Schmid et al. (2002, 2004) laten zien dat het TAM-model in hoge mate de bredere maar nog duale definitie van activiteiten volgt zoals weergegeven in Figuur 2.2. Uitgaande van het traditionele (economische) arbeidsmarktonderzoek, wordt beroepsarbeid nog beschouwd als de belangrijkste basis voor de maatschappelijke welvaart en de beroepsloopbaan als de centrale as van de levensloop. Toch beschouwt men de andere activiteiten en levensfasen ook als belangrijke onderdelen van het dagelijks leven van mannen en vrouwen. Deze basisgedachte wordt uitgedrukt door de algemene voorstelling van het TAM-model, met de drie belangrijke 'levensfasen': de fase van het onderwijs, de fase van het professionele leven en de fase van het pensioen (Figuur 2.15). In tegenstelling tot de traditionele benadering wil Schmid meer aandacht besteden aan de transitie en/of interacties tussen de drie levensfasen en de verschuivingen binnen de beroepsfase.

Figuur 2.15 De conceptuele benadering van het TAM-model

Het TAM-model werd vooral als een *normatief* beleidsgericht model gelanceerd, als uitdrukking van de zoektocht naar een beter arbeidsmarktbeleid voor de Europese welvaartsstaten. Schippers (2006a, 23) beklemtoont expliciet deze gedachte: "This concept (TLM) has been developed against the background of high rates of structural unemployment that have characterised European labour market for most of the 1990's. Crucial in the concept are the interactions and *transitions* between the labour market and adjacent fields, such as education, care or social security. Given these high unemployment rates, Schmid advocates more fluid boundaries and open relations between the labour market and adjacent sectors or social systems. These fluid boundaries should allow for easy transitions between paid work and gainful non-market activities which preserve and enhance future employability."

Volgens diverse auteurs is het TAM-model ook bruikbaar als een *analytisch* instrument om beter de dynamiek van de arbeidsmarkt te beschrijven en te verklaren, in relatie tot andere maatschappelijke gebieden. Uiteraard is het zeer positief dat meer aandacht gaat naar de levensloopbenadering, meer specifiek de belangrijke transities die alle mensen op een of andere manier tijdens hun levensloop doormaken. Het is dus aanvaardbaar dat een vereenvoudigd model wordt gebruikt voor de studie van de complexe tijdsverdeling vanuit een levensloopperspectief. Het probleem is evenwel dat het TAM-model (de transities in) de levensloop bijna volledig reduceert tot (de transities met betrekking tot) de beroepsloopbaan. Naar onze mening is dit niet echt een nieuw perspectief. Nieuw is wel de grotere aandacht voor de empirische studie van een aantal transities of interacties die in het verleden grotendeels over het hoofd werden gezien. Nieuw is ook de zoektocht naar nieuwe doelstellingen voor het beleid, met name de ontwikkeling van gunstigere transities voor (sociaal zwakkere) mensen, om een betere positie op de arbeidsmarkt en een betere combinatie met het gezinsleven en het sociale leven te realiseren.

Muffels et al. (2004, 17-19) en Schippers (2006a, 2006b) beklemtonen de positieve aspecten van de TAM-benadering. Vanuit een analytisch perspectief zien zij het TAM-model niet als een nieuw model van de arbeidsmarkt, maar veeleer als een nuttig heuristisch schema om de stromen naar, binnen en vanuit de arbeidsmarkt te bestuderen, met andere woorden de diverse transities en combinaties en hun onderlinge wisselwerking. Op die manier kunnen de verschillende (vooral economische en sociologische) theorieën over de diverse aspecten van de arbeidsmarkt worden geplaatst binnen dit heuristisch kader (Muffels et al., 2004, 21-72).

Maar we beklemtonen eveneens de kritiek van Muffels et al. (2004, 17-19) dat het TAM-model te veel gericht is op de 'leeftijdsgedifferentiatie', d.w.z. de transities tussen de drie traditionele levensfasen, vanuit het perspectief van het beroepsleven en de arbeidsmarkt. Het TAM-model heeft te weinig oog voor het meer algemene 'combinatieperspectief' tijdens de hele levensloop dat vooral gericht is op 'leeftijdsgedifferentiatie'. Het model beschouwt de combinatieproblematiek als een onderdeel van de arbeidsmarktproblematiek, maar dit is strijdig met de normatieve doelstelling van het model om nieuwe bruggen te slaan tussen de diverse levenssferen of basisactiviteiten tijdens de levensloop. Daartoe moet het perspectief van het beroepsleven en de arbeidsmarkt worden gecombineerd met het perspectief van de andere levenssferen of activiteiten. Muffels et al. (2004, 17-19) beklemtonen daarom het belang van het 'combinatieperspectief' dat oog heeft voor de 'leeftijdsgedifferentiatie' of voor de diverse feitelijke en wenselijke combinaties van basisactiviteiten tijdens de levensloophfasen. Dit perspectief verbreedt de reikwijdte van het levensloopponderzoek en verrijkt het bestaande arbeidsmarktonderzoek.

Het Combinatiemodel biedt een meer algemene en meer graduele benadering van het dagelijks leven en de levensloop in een complexe maatschappij, zoals voorgesteld in Figuren 2.4 tot 2.11. In dat opzicht sluit het meer aan bij de 'breder' le-

---

vensloopbenadering van Mortimer (2003) and Anxo & Boulin (2006b). Het Combinatiemodel koppelt vanuit een algemene levensloopbenadering het perspectief van leeftijdsdifferentiatie en leeftijdsintegratie. Het beschouwt de arbeidsmarktproblematiek als een (belangrijk) onderdeel van de bredere combinatieproblematiek tijdens de levensloop. Conceptueel worden alle mogelijke (veranderingen of transities van de) combinaties van activiteiten van mannen en vrouwen behandeld, binnen de levensloopfasen en binnen de complexe structuur van het marktstelsel. Deze levensloopfasen kunnen alleen in graduele zin worden bepaald: alle mannen en vrouwen combineren permanent alle basisactiviteiten op een bepaalde manier, in kwantiteit en kwaliteit. De combinatie van activiteiten tijdens elke (deel)fase bepaalt de beschikbare persoonlijke, sociale, materiële en financiële middelen, als een uitdrukking en (partiële) oplossing van de permanent wijzigende mogelijkheden en risico's tijdens de levensloop.

2.2.4.2 Het Flexicurity-model

Het Flexicurity-model heeft zijn wortels in de wetenschappelijke studies en beleidsdiscussies over de toekomst van de arbeidsmarkt vanaf 1990. Rond het jaar 2000 werd het als een nieuw integrerend model naar voren geschoven. Sindsdien is de aantrekkingskracht bij een aantal onderzoeksgroepen in Europa sterk toegenomen, vooral in Nederland en Denemarken. Het concept 'Flexicurity' is ontstaan door de samentrekking van twee belangrijke maatschappelijke begrippen of doelen: 'flexibility' (flexibiliteit) en 'security' (zekerheid, bescherming). Het begrip geeft zeer compact de zoektocht weer naar een solide en aanvaardbare combinatie van deze twee objectieven in de Europese welvaartsstaten. De ontwikkeling van het Flexicurity-model verliep grotendeels parallel met die van de andere modellen, maar het is vooral verbonden met de ontwikkeling van het TAM-model.

Volgens Wilthagen & Tros (2004, 169) werd het Flexicurity-model oorspronkelijk voorgesteld als "a policy strategy that attempts, synchronically and in a deliberate way, to enhance the flexibility of labour markets, work organisation and labour relations on the one hand, and to enhance security - employment security and social security - notably for weaker groups in and outside the labour market, on the other hand". Het normatieve Flexicurity-concept verwijst dus volgens Wilthagen & Tros (2001) naar één specifieke beleidsstrategie die een unieke combinatie voorstelt van flexibiliteit en zekerheid/bescherming. Het concept omvat niet de diverse mogelijke beleidsstrategieën met uiteenlopende combinaties van flexibiliteit en zekerheid. De betekenis van de normatieve strategie zal later worden behandeld. Hier bekijken we de conceptuele benadering van het Flexicurity-model.

Wilthagen & Tros (2004) en Madsen (2006) stellen dat het Flexicurity-model (ook) een analytisch kader biedt voor de studie van de ontwikkeling van de feitelijke combinaties van flexibiliteit en zekerheid/bescherming in de verschillende (soorten)

landen (Figuur 2.16). Dit analytisch kader is sterk verbonden met het analytisch kader van het TAM-model. Het combineert vier soorten flexibiliteit met vier soorten zekerheid/bescherming. De analytische matrix kan dan worden toegepast op de dynamische en complexe arbeidsmarkt en welvaartsstaat, vanuit het perspectief van de werkgevers, de werknemers (en hun gezin) en de overheid. De empirische studie van de diverse combinaties van flexibiliteit en zekerheid/bescherming kan dan de basis vormen voor de evaluatie ervan en voor de uitwerking van een beleidsstrategie. Zoals bij het Combinatiemodel is er ook hier een permanente wisselwerking tussen het conceptuele, normatieve en empirische perspectief.

Figuur 2.16 De conceptuele matrix van het Flexicurity-model

Flexibiliteit	Zekerheid	Job	Werkgelegenheid	Inkomen	Combinatie
Numeriek					
Werktijd					
Functioneel					
Loon					

Wilthagen & Tros (2004) tonen de feitelijke ontwikkeling van het Flexicurity-debat in Nederland in de periode 1990-2000. Ze beklemtonen dat het zeer moeilijk is om een goed evenwicht te realiseren tussen flexibiliteit en zekerheid/bescherming, aangezien de diverse factoren in positieve en negatieve zin kunnen voorkomen. Madsen (2006, 6-10) bespreekt het 'successvolle' Deense Flexicurity-model vanuit deze onderzoeksmatrix. Volgens hem is het Deense model "not the result of a well-defined grand scheme, but the outcome of a long historical development with strong elements of path-dependency". Wilthagen et al. (2004) gebruiken de matrix om de feitelijke flexicurity combinaties en concrete beleidsstrategieën in een aantal Europese landen te laten zien, met aandacht voor de gelijkenissen en de verschillen tussen de landen. Ze concluderen dat elk land een eigen flexicurity-combinatie vertoont waarbij bepaalde aspecten een grotere impact hebben dan andere. In Duitsland en België is nog altijd de fordistische, industriële flexibiliteit dominant, met de klemtoon op de numerieke flexibiliteit (deeltijdwerk, loopbaanonderbreking, tijdelijke technische werkloosheid), in combinatie met inkomens- en jobzekerheid. Nederland en Denemarken zijn meer gericht op externe numerieke flexibiliteit (meer wisselende jobs), gecombineerd met werk- en inkomenszekerheid. Kerkhofs et al. (2006) maken een vergelijkende analyse van de feitelijke strategieën inzake werktijdflexibiliteit in Europese bedrijven. Ze gaan daarbij uit van een typologie die gebaseerd is op variabelen inzake deeltijdwerk, niet-reguliere en flexibele werkuren, overuren, ouderschapsverlof, langdurige loopbaanonderbreking, vervroegde pensionering, flexibele contracten en kinderopvang. De studie toont eveneens de graduele verschillen tussen de verschillende (soorten) welvaartsstaten in Europa.

Het 'nieuwe' Flexicurity-model geniet de nodige belangstelling in de wetenschappelijke en politieke wereld. Dit werd duidelijk tijdens de internationale conferentie in Amsterdam (2007) 'Innovating Arbeidsmarkt Policies: Transitional Labour Markets and Flexicurity'. Hoewel de positieve bijdrage van het Flexicurity-model tot het arbeidsmarktonderzoek en -beleid moet worden beklemtoond, gaat er te weinig aandacht naar de andere basisactiviteiten en naar het 'combinatievraagstuk'. Het Flexicurity-model volgt grotendeels de conceptuele benadering van het TAM-model en bekijkt het 'combinatievraagstuk' als een onderdeel van het 'arbeidsmarkt-vraagstuk'. Het model gebruikt de flexicurity-matrix als toegang en filter voor de studie van de complexe arbeidsmarkt en welvaartsstaat en behandelt daarbij een aantal verbanden met aanverwante problemen.

Het Combinatiemodel bekijkt de Flexicurity-matrix als een belangrijk onderdeel van het meer algemene combinatievraagstuk. Alle elementen van de flexicurity-matrix hebben hun plaats binnen het model van de arbeidsverdeling en zijn belangrijk voor de ontwikkeling van een gedifferentieerd empirisch beeld ervan.

2.2.4.3 Het Tweeverdiener-Tweeverzorgermodel (TTM)

Crompton (1999) and Gornick & Meyers (2003) hebben in hun studie over de ontwikkeling naar het moderne Combinatiemodel en het toekomstige Tweeverdiener-Tweeverzorgermodel (TTM) (Dual earner - Dual carer Model) weinig aandacht voor (de evolutie van) de conceptuele benadering van de arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen. Hun werk richt zich in de eerste plaats op de belangrijkste determinanten van de ongelijke arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen in de VSA en andere westerse landen. Voorts onderzoeken ze de feitelijke beleidsprogramma's van deze landen tijdens de voorbije decennia, vooral vanuit de verruimde classificatie van de welvaartsstaten (Esping-Anderson, 1999; Korpi, 2000). Ten slotte formuleren ze een nieuw normatief model voor de toekomstige arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen, op basis waarvan ze de belangrijkste beleidsperspectieven exploreren.

Impliciet laten ze de verschuiving zien naar een breder concept 'arbeid' en 'arbeidsverdeling' in de maatschappij met een duidelijke focus op het genderperspectief. Dit houdt in dat betaalde beroepsarbeid en onbetaalde gezinsarbeid even belangrijk (moeten) zijn in de conceptuele benadering van het dagelijks leven en de levensloop, zoals weergegeven in Figuur 2.5. De conceptuele benadering achter de probleemstelling (ongelijke arbeidsverdeling) is duidelijk een 'combinatiemodel' van de verdeling van beroeps- en gezinsarbeid, in gezinnen en organisaties. De empirische analyse en de normatieve benadering zijn grotendeels gebaseerd op een aantal basisindicatoren voor de verdeling van beroeps- en gezinsarbeid. Uitgaande van deze basisindicatoren worden diverse andere aspecten van de arbeidsverdeling bekeken, bijv. niet reguliere en flexibele werkuren, kinderopvang, avond-, nacht- en weekendwerk, inkomen en armoede en het welzijn van kinderen. Dit impliciete combina-

tiemodel omvat in feite de toepassing van een aantal partiële theorieën die eerder werden vermeld, met de meeste aandacht voor de genderroltheorie en een aangepaste versie van de welvaartsstaatbenadering. Ten slotte vertolken ook de namen van de historische modellen en het toekomstmodel duidelijk de basisidee van de verdeling of combinatie van beroeps- en gezinsarbeid.

2.2.4.4 Het Universele Zorgverlenermodel

Ongeveer dezelfde bedenkingen kunnen worden gemaakt met betrekking tot de conceptuele benadering van het Universele Zorgverlenermodel van Fraser (1994, 2006). Bovenal is de uiteenzetting van het model zeer normatief en beleidsgericht, uitgaande van een korte historische achtergrond. Weinig of geen aandacht gaat naar de conceptuele benadering van de arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen. Maar ook hier kan men impliciet het combinatieperspectief waarnemen als koepel voor diverse partiële theorieën van de arbeidsverdeling. Vanuit een grotendeels feministisch perspectief wordt de klemtoon gelegd op de ongelijke verdeling van beroeps- en gezinsarbeid en de ongelijke inkomensverdeling.

2.2.4.5 Conclusie

Al deze integrerende modellen voor de arbeidsverdeling werden min of meer afzonderlijk van elkaar ontwikkeld, uitgaande van de specifieke maatschappelijke context, de specifieke maatschappelijke probleemstelling, de wetenschappelijke disciplines waarbinnen men werkzaam is, de maatschappelijke domeinen die worden bestudeerd en de conceptuele en normatieve benadering van de arbeidsverdeling. Elk model is gebaseerd op enkele centrale, structurerende factoren, op basis waarvan een onderzoeksmatrix of typologie wordt geconstrueerd, die op zijn beurt de basis is voor de maatschappelijke modellen, conceptueel, empirisch en normatief. Vanuit deze typologie worden dan diverse andere belangrijke factoren opgenomen in het onderzoek om een meer gedifferentieerd empirisch beeld samen te stellen.

De wetenschappelijke modellen hebben niet de pretentie de allesomvattende waarheid te verkondigen inzake de arbeidsverdeling in de maatschappij. Alle (wetenschappelijke) kennis is gebaseerd op de interpretatie van verschillende empirische modellen, grotendeels vanuit de conceptuele en normatieve benadering. Met deze modellen wil men een nuttig instrument aanreiken voor de studie van de arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen, die kan leiden tot de uitwerking van bruikbare beleidsmodellen en een consistent geheel van beleidsperspectieven. Daarom is een permanente internationale uitwisseling en samenwerking wenselijk met het oog op de verdere ontwikkeling, verbetering en stroomlijning van deze modellen.

Het Combinatiemodel heeft dezelfde gezonde ambitie, maar de toekomst zal uitwijzen of het deze ambitie kan waarmaken. We beklemtonen nogmaals dat het Combinatiemodel uitgaat van een interdisciplinaire benadering van de dagelijkse arbeidsverdeling die resulteert uit de integratie van het werk van vele onderzoekers en onderzoeksgroepen die uiteenlopende conceptuele, empirische en normatieve modellen of benaderingen hebben ontwikkeld en toegepast. Uitgaande van de geïntegreerde benadering van het Combinatiemodel en de diverse partiële modellen, kan een voldoende breed empirisch beeld geschetst worden van de feitelijke verdeling van beroeps- en gezinsarbeid in de westerse landen in de periode 1850-2000. Het empirisch beeld is op zijn beurt een basis voor het uittekenen van toekomstmodellen. In het volgende hoofdstuk wordt daarom eerst de normatieve benadering van het Combinatiemodel toegelicht.

3. NORMATIEVE BENADERING VAN HET COMBINATIEMODEL

Alle democratische westerse landen staan voor de normatieve vraag welke arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen wenselijk is in de toekomst, op korte en op lange termijn. Om deze vraag te beantwoorden, wordt in dit hoofdstuk een brede normatieve benadering uitgewerkt voor de toekomstige ontwikkeling van de maatschappij. De normatieve benadering moet in overeenstemming zijn met het conceptuele kader in het vorige hoofdstuk.

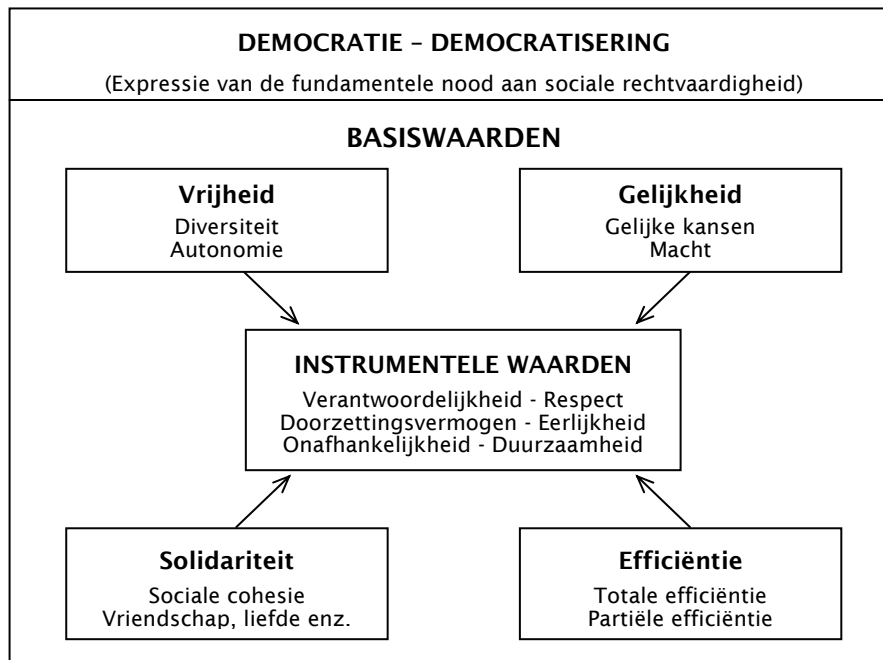
3.1 Democratie als algemeen normatief concept voor de maatschappij

Figuur 3.1 geeft schematisch een nieuw normatief kader weer als een grootste gemeene deler voor diverse varianten. Het kan worden gebruikt om op een zinvolle manier de normatieve basis van de maatschappij te herformuleren. In dat opzicht is het altijd vatbaar voor discussie en aanpassing.

Het nieuwe normatieve kader verschilt niet van het traditionele kader in de keuze van de waarden zelf, maar de concrete invulling van de basiswaarden en de onderlinge verhouding of hiërarchie worden grondig herzien, in overeenstemming met het conceptuele kader. Centraal daarbij staat de verdieping en de versterking van de basiswaarde *democratie* op alle niveaus van de maatschappij. Onder de noemer van het concept democratie worden de basiswaarden samengebracht, met als doel een nieuw, aangepast evenwicht te vinden tussen die basiswaarden. Vervolgens kan men die basiswaarden toepassen op de verdeling van beroeps- en gezinsarbeid als centraal onderdeel van het maatschappelijk leven.

In de *traditionele benadering* van de maatschappij (Figuur 2.2) had de waarde *democratie* een plaats tussen of naast de andere waarden zoals vrijheid, gelijkheid, solidariteit, rechtvaardigheid, zelfstandigheid en (economische) efficiëntie. Democratie verwees dan in enge zin hoofdzakelijk naar de mate waarin de leden van de gemeenschap kunnen participeren in de besluitvorming op de diverse overheidsniveaus (gemeentelijk, provinciaal, gewestelijk, nationaal, internationaal, mondiaal). Samen met de omschakeling van het traditionele conceptuele kader is gedurende de voorbije decennia ook het normatieve kader stap voor stap gewijzigd. Naarmate het conceptuele onderscheid tussen (de activiteiten binnen) de traditionele sectoren vervaagde, kwam ook de hiërarchie van de waarden binnen die sectoren op de heling te staan. Het concept democratie (of democratisering) werd met de jaren verbreed en meer gebruikt voor de leefsituatie van andere actoren en voor de outputzijde van de activiteiten. In dat opzicht kreeg het een bredere betekenis.

Figuur 3.1 De normatieve benadering van het Combinatiemodel

In de *nieuwe normatieve benadering van het Combinatiemodel* wordt het concept *democratie* beschouwd als het *algemene overkoepelende normatieve concept* in alle geledingen van de maatschappij: van het individu tot het wereldsysteem (Kruithof, 1980; Van Dongen, 1993, 2004a, 2005c; Van Dongen et al., 2001, 2003; Gratton, 2004). Het begrip democratie is bijgevolg van toepassing op alle maatschappelijke actoren en al hun activiteiten, zowel aan de inputzijde als aan de outputzijde. Democratie wordt hier gebruikt als een *meerdimensionaal* normatief concept dat een viertal *basiswaarden* op een gelijkwaardige manier samenbrengt als de bouwstenen van het normatieve kader: vrijheid, gelijkheid, solidariteit en efficiëntie. Daarnaast zijn er diverse andere belangrijke waarden die instrumenteel zijn voor de basiswaarden of die een afgeleide zijn van twee of meer van de basiswaarden. Het concept democratie geeft op die manier een duidelijke normatieve invulling aan het algemene begrip *sociale rechtvaardigheid* dat de voorbije decennia binnen de politieke filosofie als een algemeen normatief concept werd gebruikt, bijv. in Van Parijs (1992) en Vandenbroucke (1999, 2000). Het concept rechtvaardigheid drukt evenwel alleen de algemene nood uit om bepaalde waarden toe te passen in het dagelijks leven. Het concept zegt op zich niets over de inhoudelijke normatieve richting. Elke ideologische strekking kan het begrip rechtvaardigheid invullen en

gebruiken volgens eigen inzichten en wensen. Bijgevolg heeft het concept geen normatief onderscheidingsvermogen.

Het concept *democratie* daarentegen geeft duidelijk een *normatieve richting* aan. Het begrip kan niet in twee tegengestelde richtingen worden ingevuld. Het wordt ingevuld aan de hand van de combinatie van de basiswaarden. In dat opzicht kan men verschillende *niveaus van democratie* bepalen op basis van de gecombineerde score: van zeer ondemocratisch tot zeer democratisch. *Democratisering* is dan het proces waarbij een hoger niveau van democratie wordt gerealiseerd. Dit betekent dat er een hogere score wordt bereikt voor de diverse waarden.

In het verlengde daarvan kan men het concept 'sterke democratie' uitwerken als een nieuw algemeen normatief concept voor de toekomstige maatschappij zoals werd voorgesteld in Figuur 1.1. Het drukt dan de wenselijkheid uit van een voortgezet democratiseringsproces om het niveau van democratie in alle geledingen van de maatschappij te verhogen.

De selectie en classificatie van de basiswaarden en de instrumentele waarden kan nooit absoluut vastliggen en is altijd vatbaar voor discussie. Bovendien is de lijst van instrumentele waarden niet exhaustief. Vooraleer dieper in te gaan op de integratie van de basiswaarden, geven we kort de betekenis van de basiswaarden weer.

3.2 Basiswaarden van de democratie

3.2.1 *Vrijheid*

Een eerste basiswaarde is de *vrijheid* van de actoren om zelf de diverse aspecten van de dagelijkse leefsituatie te bepalen en te realiseren: de keuze van doelen en van menselijke en materiële middelen, de keuze van de werkwijze en procedure, de planning, uitvoering en evaluatie van de activiteiten en ten slotte de evaluatie en bestemming van de resultaten voor de volgende fase. Het concept vrijheid is in onze analyse het equivalent van het concept *macht*. Vrijheid en macht worden immers bepaald door de beschikbare menselijke en niet-menselijke middelen die resulteren uit de voorbije tijdsverdeling en door de mogelijkheden om deze middelen in te zetten bij de komende activiteiten. Een groter, complexer systeem heeft meestal meer vrijheid en macht om de tijdsverdeling te bepalen dan een kleiner systeem.

De basiswaarde vrijheid veronderstelt dat de actoren voldoende volgens eigen inzichten en mogelijkheden handelen. Dit impliceert dat er verschillen optreden in hun leefsituatie. Een bepaalde mate van vrijheid leidt bijgevolg tot een zekere mate van diversiteit in de dagelijkse leefsituatie van de actoren. Voldoende maatschappelijke vrijheid is essentieel voor het aanpassingsvermogen van (de actoren binnen) de maatschappij ten aanzien van allerlei veranderingen.

De waarde vrijheid is direct verbonden met de afgeleide waarde *verantwoordelijkheid*. Een bepaalde mate van vrijheid gaat altijd gepaard met een bepaalde graad

van verantwoordelijkheid. Zo heeft een complexer systeem meer vrijheid en macht, maar tegelijkertijd draagt het een grotere verantwoordelijkheid inzake de tijdsverdeling en de resultaten ervan ten aanzien van de omgeving.

3.2.2 *Gelijkheid*

Een democratische maatschappij heeft nood aan voldoende *gelijkheid* onder de verschillende actoren met betrekking tot de dagelijkse leefsituatie of tijdsverdeling, aan de input- en outputzijde. Gelijkheid verwijst naar de *relatieve situatie* of positie van de diverse actoren. Vrijheid en gelijkheid worden bijgevolg als wederzijdse condities en restricties beschouwd.

In het traditionele basismodel verwees gelijkheid hoofdzakelijk naar de klassengebonden verdeling van de output (inkomens, goederen en diensten, vermogens) onder de *gezinnen of huishoudens*. Andere dimensies zoals geslacht, etniciteit, religie en seksuele voorkeur werden in hoge mate buiten beschouwing gelaten. In dat opzicht werd weinig aandacht besteed aan de ongelijke positie van mannen en vrouwen. Het traditionele concept gelijkheid heeft bovendien een vrij absoluut karakter en wordt sterk geassocieerd met uniformiteit. Op die manier komt het in botsing met de sterke drang naar vrijheid en diversiteit en is er weinig kans dat het wordt gerealiseerd. Het traditionele beleid inzake gelijkheid is dan ook maar in beperkte mate geslaagd.

Als reactie daarop werd enkele decennia geleden het concept *gelijke kansen* ontwikkeld om meer de gelijkheid aan de inputzijde te beklemtonen: de (gelijke) kansen of mogelijkheden om deel te nemen aan bepaalde activiteiten van het maatschappelijke leven. De notie gelijke kansen werd gebruikt om de concepten gelijkheid en diversiteit met elkaar te verbinden: iedereen moet (gelijke) kansen krijgen maar tegelijk is voldoende diversiteit mogelijk en wenselijk. Tegelijkertijd werd het toepassingsveld verruimd tot een aantal andere subgroepen: vrouwen, ethnische en religieuze minderheden, personen met een andere seksuele geaardheid, andere gezinsvormen enz. Dit ging gepaard met een meer *individuele* benadering van de leefsituatie van mannen en vrouwen en van de betekenis van de waarde gelijkheid.

Toch is het concept gelijke kansen de voorbije jaren nog altijd ondergeschikt aan de andere dominante - vaak economische - basiswaarden. Vanuit het traditionele hiërarchische waardensysteem heeft het voor velen nog een negatieve connotatie, namelijk dat de realisatie ervan ten koste gaat van de meer prioritaire waarden en doelen, zoals economische welvaart en vrije keuze. Zij argumenteren dat eerst die prioritaire waarden zo veel mogelijk moeten worden gerealiseerd. Pas daarna en voor zover er ruimte en middelen overblijven, kunnen de ondergeschikte waarden worden gerealiseerd.

In het Combinatiemodel wordt opnieuw het concept 'gelijkheid' als basiswaarde vooropgesteld. De 'nieuwe' basiswaarde gelijkheid omvat en integreert de partiële concepten gelijke middelen, gelijke uitkomsten, gelijke kansen en gelijke behande-

ling, waarbij men rekening houdt met de gezinssituatie en de centrale dimensies (geslacht, leeftijd, onderwijsniveau enz.). Daarmee wordt de vruchteloze kip-of-ei-discussie overbodig. Het concept gelijke kansen verwijst naar de inputzijde en het concept gelijke uitkomsten verwijst naar de outputzijde van de brede basiswaarde gelijkheid. Meer gelijkheid aan de inputzijde is niet mogelijk zonder meer gelijkheid aan de outputzijde. De resultaten (output) van de tijdsverdeling in een bepaalde periode bepalen immers de mogelijkheden (input) in een volgende periode.

Het concept gelijke kansen kan zeker het concept gelijkheid niet vervangen en biedt evenmin een oplossing voor de vroegere problemen met het concept gelijkheid. In dat opzicht staat men met het begrip gelijke kansen voor dezelfde vraag als met het concept gelijkheid: voor wie en voor welke aspecten van de leefsituatie moet men in welke mate gelijke kansen bieden of gelijkheid realiseren? De voorbije jaren laten zien dat dit juist het grote knelpunt is voor het onderzoek en het beleid inzake gelijke kansen.

Aangezien er binnen de complexe maatschappij altijd bepaalde verschillen of vormen van ongelijkheid zullen bestaan, moet gelijkheid altijd op een graduele en relatieve manier worden voorgesteld. In die zin moeten de *maatschappelijk gewenste gelijkheden en de ongewenste ongelijkheden* binnen de dagelijkse leefsituatie worden bepaald. De concrete vraag daarbij is: welke ongelijkheden of verschillen wenst de maatschappij niet in stand te houden, of omgekeerd, welke vormen van gelijkheid wil de maatschappij juist wel gerealiseerd zien? Op basis daarvan kan een duidelijk en doelmatig gelijkheidsbeleid worden ontwikkeld dat voldoende rekening houdt met de andere basiswaarden.

Tijdens de voorbije decennia is de *maatschappelijke gelijkheid en ongelijkheid van mannen en vrouwen* een centraal thema van de maatschappelijke discussie over gelijkheid. In een geïntegreerde benadering drukt de 'dimensie geslacht' de relatieve verhouding of positie uit van mannen en vrouwen binnen het dynamische en complexe maatschappelijke systeem, op alle domeinen en niveaus, verwijzend naar alle relevante aspecten van de dagelijkse leefsituatie van de diverse actoren. De genderdimensie moet bijgevolg ten volle worden opgenomen in alle maatschappelijke analyses en discussies.

De maatschappelijke (on)gelijkheid van mannen en vrouwen heeft betrekking op de relevante aspecten van de dagelijkse leefsituatie. Analytisch en empirisch moet het concept neutraal zijn zodat de relevante gelijkheden en ongelijkheden en de mechanismen die deze tot stand brengen en bestendigen, op een correcte manier in kaart worden gebracht. Ook hier moet de maatschappij de ongewenste ongelijkheden tussen mannen en vrouwen bepalen en de gewenste gelijkheid tussen mannen en vrouwen concreet invullen. Essentieel is dat men permanent rekening houdt met andere dimensies (leeftijd, onderwijsniveau, aanwezigheid partner en kinderen, afkomst enz.) en met de andere basiswaarden. De waarde gelijkheid kan maar een groter gewicht krijgen in de maatschappelijke en beleidsdiscussie wanneer ze correct wordt verbonden met de andere basiswaarden. In dat opzicht moet ook altijd worden uitgegaan van het *relatieve karakter* van de waarde gelijkheid.

In het *nieuwe model* worden de waarden vrijheid en gelijkheid op gelijke hoogte geplaatst, onder de koepel van het algemene concept democratie. De twee basiswaarden zijn dus even belangrijk en moeten *tegelijkertijd* worden gerealiseerd. Ze fungeren als een wederzijdse hefboom en begrenzing wat op termijn moet leiden tot een geïntegreerd democratiseringsproces. Op die manier zijn de basiswaarden *centrale evaluatiecriteria* voor de dagelijkse tijdsverdeling van de diverse maatschappelijke actoren.

3.2.3 *Sociale verbondenheid - Solidariteit*

De derde basiswaarde is de *sociale verbondenheid* tussen mensen, in al zijn vormen en gradaties. Sociale verbondenheid is inherent aan de complexe maatschappij en wijst op een positieve uitwisseling tussen mensen en impliceert een zekere aantrekking. Sociale verbondenheid is een basiswaarde omdat elk individu en elke organisatie een bepaalde vorm en mate van sociale verbondenheid nodig heeft bij alle activiteiten in alle fasen van de levensloop. In dat opzicht kunnen diverse soorten sociale verbondenheid worden afgebakend op basis van formele kenmerken van de uitwisseling: respect, genegenheid, vriendschap, liefde, openheid, solidariteit enz. We behandelen hier niet afzonderlijk alle soorten verbondenheid in het maatschappelijk leven, maar stellen vooral de maatschappelijke waarde solidariteit centraal.

Solidariteit is een belangrijke vorm van sociale verbondenheid onder de diverse maatschappelijke actoren. Solidariteit geeft een normatieve richting aan en impliceert dat de maatschappij in zekere mate investeert in bepaalde (groepen van) mensen met een achterstelling of afhankelijkheid. Dit kan gebeuren via diverse vormen van (financiële) ondersteuning. Maatschappelijke systemen van solidariteit zijn meestal ontstaan vanuit de financiële afhankelijkheid van bepaalde categorieën. Die afhankelijkheid heeft vooral te maken met de onmogelijkheid om een betaalde baan uit te oefenen, wegens leeftijd (te jong of te oud), fysieke en/of mentale invaliditeit, (langdurige) ziekte, gedwongen werkloosheid, onaangepaste vorming of grote materiële schade aan de leef- of werkomgeving. Een effectief en efficiënt solidariteitssysteem op maatschappelijk niveau vergt een aangepast collectief systeem dat voldoende financiële middelen bij elkaar brengt voor de investeringen in die afhankelijke groepen. Tegelijk legt het de nodige verantwoordelijkheid bij alle mannen en vrouwen die wel in staat zijn via betaalde arbeid financiële zelfstandigheid te realiseren en tegelijk een bijdrage te leveren aan de collectieve systemen.

3.2.4 *Efficiëntie of doelmatigheid*

Ten slotte moet een democratische maatschappij ook voldoende *efficiënt* of *doelmatig* zijn. Het concept wordt hier in de brede zin ingevuld, rekening houdend met alle basiscomponenten van de activiteiten en de andere basiswaarden. Efficiëntie of

doelmatigheid in de ruime zin van het woord impliceert dat binnen een bepaald tijdsperspectief de totale maatschappelijke waarde van de output van een activiteit hoger is dan die van de input. Dit betekent dat er een meerwaarde wordt gerealiseerd voor de persoonlijke, de sociale, de materiële en de financiële aspecten van de activiteiten. Een bedrijf of een gezin is op lange termijn efficiënt als het een positieve balans kan opmaken voor al deze aspecten, uitgaande van de doelstellingen die voortvloeien uit de andere basiswaarden. Dit betekent dat men zoveel mogelijk de menselijke, sociale en materiële (ecologische) schade probeert te vermijden en/of te corrigeren.

In de complexe dagelijkse leefsituatie of tijdsverdeling is het onmogelijk om de totale meerwaarde of efficiëntie te kennen. Daarom worden partiële efficiëntiematen gebruikt. De traditionele economische of monetaire efficiëntiemaat houdt bijv. alleen rekening met de monetaire elementen van de input en output. De partiële (monetaire) maten kunnen nuttig zijn voor specifieke doelen, maar ze zijn tegelijk misleidend wanneer de niet-monetaire aspecten te weinig aandacht genieten. Economische of financiële efficiëntie is een noodzakelijke voorwaarde voor totale efficiëntie maar het is zeker geen voldoende voorwaarde.

Elke menselijke activiteit is een onderdeel van de levensloop en moet dus ook geplaatst worden binnen de tijdsverdeling op langere termijn. De levensloop van elk subject is de aaneenschakeling van 'korte termijnen' waarbij men steeds poogt om het beste ervan te maken, zonder dat dit 'beste' automatisch wordt of kan worden gerealiseerd. Iedereen streeft een positieve ontwikkeling op langere termijn na. De kans op een verlies is op korte termijn evenwel altijd reëel. Indien in een bepaalde periode verlies wordt gemaakt, zal men tijdens de volgende periode opnieuw een positief resultaat proberen te verwezenlijken. De centrale maatstaf voor succes op lange termijn is bijgevolg het *aanpassingsvermogen* van het subject om een negatieve ontwikkeling tijdig om te buigen in een positieve richting.

3.3 Sterke democratie als maximale balans van de basiswaarden

3.3.1 Maximale balans van de basiswaarden

De keuze van de vier basiswaarden en de gecombineerde waarden is zeker voor discussie vatbaar. We kunnen hier onmogelijk uitvoerig deze normatieve discussie voeren. In dit boek worden de basiswaarden op een zelfde niveau geplaatst en ze gelden voor alle actoren van de maatschappij, onder de algemene noemer van het concept democratie. We gebruiken dit normatieve kader in voorwaardelijke zin zodat het daarna altijd kan worden aangepast.

Tijdens de periode van het traditionele basismodel werden deze basiswaarden vooral bekeken in termen van hun wederzijdse tegenstelling, uitsluiting of hiërarchie. Zonder de spanning tussen de waarden te negeren, wordt in de nieuwe bena-

dering de positieve interactie of wisselwerking beklemtoond. Elke basiswaarde is een begrenzing van de andere basiswaarden maar vormt tegelijk een voorwaarde en een positieve hefboom voor de realisatie ervan. Een basiswaarde kan niet (in zekere mate) worden gerealiseerd zonder dat de andere basiswaarden (in zekere mate) worden gerealiseerd. En de (partiële) realisatie van een basiswaarde verhindert de dominantie van een andere waarde. Hiermee wordt ook het wezenlijk karakter van waarden beklemtoond: waarden zijn zeer belangrijk voor de organisatie van het maatschappelijke leven, maar ze zijn altijd onderling gerelateerd en dus relatief. Dit betekent dat ze nooit in absolute zin mogen worden toegepast omdat ze dan de andere waarden verdringen en bijgevolg het democratisch karakter van de samenleving grondig aantasten.

De centrale normatieve ambitie van het Combinatiemodel is de realisatie van een nieuwe balans tussen de basiswaarden van de maatschappij onder het algemene normatieve concept democratie of democratisering in alle geledingen van de maatschappij. Aangezien perfecte democratie nooit kan worden gerealiseerd, is het essentieel een permanent proces van democratisering in het dagelijks leven te stimuleren. In dat opzicht kan een gradueel onderscheid worden gemaakt tussen een zeer zwakke democratie aan de ene kant en een zeer sterk democratie aan de andere kant. Zoals gezegd gebruiken we het concept *sterke democratie* als een nieuw normatief concept voor de toekomstige maatschappij. Het drukt dan de wenselijkheid uit van een continu democratiseringsproces om het algemene niveau van democratie *in alle geledingen van de maatschappij* te verhogen. De essentie is dat de vier basiswaarden een gelijke plaats krijgen onder de noemer van het concept democratie. Ze zijn onderling evenwaardig en moeten *in gelijke mate en tegelijkertijd* zover mogelijk worden gerealiseerd. Hiervoor dient de maatschappij een samenhangend geheel van doelen, modellen en instrumenten te ontwikkelen. Die moeten het mogelijk maken om de graad van democratie te bepalen binnen de diverse actoren van de maatschappij en dus de maatschappij als geheel, aan de hand van de score voor de basiswaarden.

3.3.2 *Democratische arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen, in gezinnen en organisaties*

De centrale vraag is dan hoe het concept sterke democratie kan worden toegepast op de dagelijkse arbeidsverdeling van mannen en vrouwen, binnen gezinnen en professionele organisaties. De toepassing verwijst in de eerste plaats naar de feitelijke ontwikkeling van het traditionele Kostwinnersmodel in de periode rond 1950 naar het Matige Combinatiemodel tijdens de voorbije twee decennia. Dit komt in het volgende hoofdstuk aan bod. Het tweede deel van de toepassing betreft de ontwikkeling van bruikbare normatieve modellen voor de toekomstige arbeidsverdeling. Op basis daarvan kan dan het meest wenselijke en meest geschikte toe-

---

komstmodel worden bepaald, dat de basis vormt voor het uittekenen van doelmatige beleidsperspectieven.

Zoals gezegd, impliceert een sterk democratische arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen een voldoende hoge score van en een goed evenwicht tussen de basiswaarden (vrijheid, gelijkheid, solidariteit en efficiëntie). Alle waarden moeten dus tegelijkertijd in voldoende hoge mate worden gerealiseerd, waarbij ze elkaar tegelijk stimuleren en begrenzen.

Op microniveau moeten individuen en gezinnen voldoende *vrijheid* hebben om een specifieke arbeidsverdeling te kiezen die voldoende aansluit bij de eigen achtergrond en ontwikkeling, binnen de maatschappelijke grenzen en condities. Een democratische maatschappij heeft nood aan voldoende diversiteit in de dagelijkse arbeidsverdeling, op individueel niveau en gezinsniveau. We zoeken een model dat expliciet streeft naar voldoende vrije keuze en diversiteit, in combinatie met voldoende gelijkheid en solidariteit onder de actoren, evenals voldoende efficiëntie.

Gelijkheid tussen mannen en vrouwen, algemeen, in gezinnen en in organisaties, is zeer belangrijk, maar die moet in graduele zin worden voorgesteld zodat voor alle mogelijke opties in zekere mate ruimte blijft. De logische doelstelling is dat mannen en vrouwen gemiddeld een gelijke verdeling hebben van beroepsarbeid, gezinsarbeid en de andere basisactiviteiten, uitgedrukt in het aantal uren per week en de kwaliteit van de activiteiten. Maar tegelijk moet er voldoende diversiteit bestaan binnen de twee groepen. Bovendien moeten in de meeste paargezinnen de hoofdactiviteiten voldoende gelijk verdeeld zijn, zij het in graduele zin, zodat er genoeg ruimte is voor persoonlijke keuzes.

Het normatief toekomstmodel dient ook te voldoen aan de waarde *solidariteit*. Bijgevolg moeten voldoende mannen en vrouwen beroepsactief zijn gedurende voldoende uren en dagen per week en gedurende voldoende jaren van hun loopbaan. Zo kan een sterke collectieve (financiële) basis worden gerealiseerd voor de diverse (noodzakelijke) collectieve investeringen, met inbegrip van investeringen voor financieel afhankelijke personen en gezinnen. Tegelijkertijd moet het solidariteitsstelsel zelf voldoende stimulansen geven aan niet-beroepsactieve en financieel afhankelijke personen om in de toekomst minder afhankelijk te worden, via deelname aan betaalde arbeid en/of aan vrijwillige sociale arbeid.

Ten slotte moet ook de basiswaarde *efficiëntie* voldoende worden verwezenlijkt om van een democratische arbeidsverdeling te kunnen spreken. Dit impliceert dat het menselijk en niet-menselijk kapitaal van alle mannen en vrouwen op een efficiënte manier moet worden ontwikkeld en gebruikt, voor alle basisactiviteiten. Alle activiteiten moeten voldoende efficiënt worden uitgevoerd in termen van de combinatie van de persoonlijke, sociale, materiële en financiële middelen aan de input- en de outputzijde (Figuren 2.4 en 2.5). De efficiëntie van een activiteit is ook afhankelijk

van de concrete inhoud van de andere basiswaarden, bijv. een gelijke beschikbaarheid van een bepaalde voorziening voor alle leden van de doelgroep.

Voor beroepsarbeid wordt efficiëntie al lang algemeen aanvaard als een belangrijke conditie, maar nog (te) vaak wordt een vrij enge versie van het concept gebruikt, met de klemtoon op de financiële en/of materiële output van de activiteit. Het Combinatiemodel hanteert een breed efficiëntieconcept voor de evaluatie van de feitelijke verdeling van beroepsarbeid. Beroepsarbeid moet een goed evenwicht bieden tussen persoonlijke, sociale, materiële en financiële resultaten, zowel voor de werknemers als voor de organisaties. Het brede efficiëntie criterium is ook van toepassing op de andere activiteiten. Gezinsarbeid, sociale arbeid, vrije tijd, persoonlijke verzorging en opleiding/opvoeding moeten eveneens voldoende efficiënt zijn, als basis voor een positieve ontwikkeling van individuen, gezinnen en organisaties. Een (te) lage efficiëntie leidt tot een lagere kwaliteit van de output en dus tot een lagere kwaliteit van de input voor andere activiteiten. Hoe meer inefficiënte activiteiten tijdens een bepaalde periode, hoe meer de algemene kwaliteit van de tijdsverdeling (het totale welzijn) wordt aangetast. We geven als voorbeeld een persoon die gedurende een langere tijd inefficiënt slaapt (wegens een combinatie van minder goede inputelementen, zoals een ongezonde slaapruijnte, een slecht bed, chronische rugklachten, problemen met de partner enz.). Het slechte slapen zal dan een negatieve invloed uitoefenen op de andere activiteiten, die op hun beurt dan weer minder goede resultaten kunnen opleveren enz. Tegelijk is het slecht slapen zelf het resultaat van andere minder doelmatige activiteiten in het verleden. Hetzelfde mechanisme geldt voor alle andere activiteiten.

Indien we deze basiswaarden toepassen op de arbeidsverdeling van gezinnen, moeten de noden van alle *gezinstypes* voldoende kunnen worden beantwoord tijdens de diverse fasen van de levensloop: traditionele paargezinnen, gezinnen met één volwassene, gezinnen met partners van hetzelfde geslacht, met of zonder afhankelijke kinderen of andere afhankelijke personen. Het normatieve model moet de interne en externe plichten of verantwoordelijkheden inzake de verdeling van beroeps- en gezinsarbeid duidelijk kunnen formuleren en tot stand brengen.

Uitgaande van de conceptuele benadering van het Combinatiemodel, is het voor *éénpersoonsgezinnen en éénoudergezinnen* per definitie meestal moeilijker om een efficiënte arbeidsverdeling te realiseren, vooral wegens het gebrek aan interne verdeling van taken en inkomsten met een volwassen partner. Daarom dient men na te gaan in welke mate de feitelijke arbeidsverdeling van deze gezinnen minder doelmatig is. Voor zover dit het geval is, moeten ze vanuit het beleidsmodel de gepaste ondersteuning krijgen om een meer doelmatige arbeidsverdeling te realiseren.

Ten slotte moet het beleidsmodel voldoende oog hebben voor de relatief *zwakke positie van kansarme personen en gezinnen* in het maatschappelijk systeem. De correcte invulling van het combinatiemodel vereist dat ook deze groep een volwaardige arbeidsverdeling kan realiseren voor het aantal uren en de kwaliteit van de activiteiten. Dit impliceert een maatschappelijke herwaardering van de diverse vor-

---

men van laaggekwalificeerde arbeid. Het combinatiemodel is dus evenzeer gericht op de verhoging van de kwaliteit van de activiteiten binnen en buiten het gezin.

3.3.3 *Basisnormen voor het collectieve systeem*

We concentreren ons hier op de betekenis van de nationale overheid voor het marktstelsel van een land. De overheid produceert de (meer) collectieve goederen en diensten, brengt ze op de markt en rekent ze aan via het fiscaal stelsel (met diverse betalingsvormen en tariefsystemen). Zo bepaalt ze in hoge mate de allocatie van middelen en activiteiten van alle meer particuliere subjecten, en bijgevolg hun ontwikkeling. De relatieve belastingtarieven voor het gebruik van de collectieve componenten tijdens de activiteiten van de diverse subjecten bepalen dus de kosten-batenstructuur van alle activiteiten. De centrale vraag is dan ook in welke mate het collectieve stelsel voldoet aan de normatieve condities van een sterke democratie. In dit onderdeel formuleren we enkele basisnormen voor een democratisch marktstelsel, met specifieke aandacht voor de rol van het collectieve stelsel. In de volgende paragraaf wordt het fiscale stelsel behandeld.

Uitgaande van de geïntegreerde benadering van de complexe maatschappij en het algemeen concept democratie, zegt een *eerste algemene norm* dat het collectieve stelsel van de (nationale) overheid volwaardig zijn maatschappelijke rol moet (kunnen) spelen, op een actieve en doelmatige manier. Dit impliceert dat de collectieve sector voldoende moet worden ontwikkeld, in overeenstemming met de graad van complexiteit van de bestaande en nieuwe activiteiten. Dan kan de collectieve sector zijn productieve bijdrage aan de meer particuliere subjecten en activiteiten waarmaken. Een actieve, doelmatige overheid is essentieel voor de doelmatige werking van de meer particuliere subjecten en van het totale marktstelsel. Daarom moeten de activiteiten van de overheid duidelijk worden afgebakend zodat ze haar diensten op een correcte en doelmatige wijze kan voortbrengen, uitgaande van het evenwicht tussen de basiswaarden en met voldoende aandacht voor de persoonlijke, sociale, materiële en financiële baten ervan.

In het verlengde hiervan impliceert de *tweede norm* dat de (nationale) overheid maximaal gebruik maakt van de diverse kwalitatieve instrumenten van het marktstelsel, afhankelijk van de fysieke deelbaarheid van de diensten en de mogelijkheid om ze afzonderlijk aan te rekenen. Daartoe is het wenselijk dat de collectieve diensten zo veel mogelijk worden ontwikkeld, geproduceerd en aangeboden door autonome overheidsorganisaties. Deze organisaties zijn (grotendeels) eigendom van de maatschappij als geheel, met de overheid als representatieve publieke entiteit. Als belangrijkste aandeelhouder, naast meer particuliere aandeelhouders en (de vertegenwoordigers van) het personeel, bepaalt de overheid in hoge mate de algemene structuur en richting van het productieproces in deze organisaties. Om doelmatig te werken, is het wenselijk dat het dagelijks beheer wordt toevertrouwd aan een voldoende autonome

entiteit. Zo kunnen de (meer) collectieve organisaties op dezelfde manier functioneren in het marktsysteem, ongeacht hun juridisch statuut. Tegelijk kunnen ze op dezelfde manier worden geëvalueerd, uitgaande van hun meer collectief gerichte diensten.

Een *derde algemene norm*, verbonden met de vorige, verwijst naar de democratische vertegenwoordiging van de overheden op alle niveaus van het marktsysteem. De norm zegt dat het *feitelijk gradueel aandeel* van het collectieve systeem in het productieproces van de diverse organisaties vertaald moet worden naar een *gradueel juridisch aandeelhouderschap* van de overheden in dat productieproces. Zo kan de overheid een correcte invloed uitoefenen op het algemene productiebeleid van de zeer grote organisaties, in overeenstemming met hun complexiteit en hun impact op het totale marktsysteem. Met zo'n graduele verdeling van het collectieve en particuliere aandeelhouderschap in (grote) organisaties (Figuur 2.6) kan de kloof tussen het private en het collectieve systeem worden overbrugd. Het is een nieuwe basis voor een graduele deelname van de overheid aan het productiesysteem waarbij permanent de beweging in twee richtingen mogelijk blijft: de graduele privatisering of collectivisering van bepaalde onderdelen of activiteiten, in overeenstemming met de feitelijke complexiteitsgraad en efficiëntie.

Aansluitend dient deze norm in het algemeen ook te worden toegepast op het feitelijk aandeel van de werknemers in het productieproces van professionele organisaties. In een sterke democratie worden de werknemers erkend als de werkelijke 'eigenaars van het menselijk risicokapitaal' van de organisatie en dus ook als 'mede-eigenaars van het totale kapitaal van de organisatie'. Bijgevolg krijgen ze ook een evenredige vertegenwoordiging toebedeeld in de diverse beheersorganen van de organisatie, met name de aandeelhoudersvergadering en de bestuursraden, uitgaande van een correcte verdeel sleutel. Op die manier kunnen de belangen van het menselijk kapitaal (de werknemers) op een volwaardige manier worden verdedigd, naast of tegenover de belangen van het niet-menselijk kapitaal. In dat opzicht genieten de werknemers een evenredig deel van de uitgekeerde nettowinst van de organisatie. De keerzijde van een democratische verdeling van beheerstaken is dat de vertegenwoordigers van de werknemers in de bestuursorganen mee verantwoordelijk zijn voor de belangrijke en ingrijpende beslissingen in de organisatie en voor de gevolgen daarvan op de werkgelegenheid, de arbeidsverdeling, de lonen, de kwaliteit van de arbeid enz.

3.3.4 *Basisnormen voor een fiscaal systeem*

De overheid levert vooral vrij tot zeer collectieve diensten die in hoge mate worden gefinancierd via fiscale bijdragen (belastingen en sociale zekerheidsbijdragen). Als een actieve producent in het marktsysteem moet de overheid zijn diensten zo correct en efficiënt mogelijk aanrekenen aan de gebruiker. De primaire basis voor de betaling is dus het *feitelijk gebruik* van collectieve diensten door de diverse subjecten in hun activiteiten. Het fiscaal systeem moet daarom het feitelijk gebruik zo goed mogelijk benaderen. De *vierde basisnorm* stelt dan dat de betaling van de collectieve diensten zo

dicht mogelijk bij de transacties tussen de betrokken subjecten moet geschieden. Het meest adequate instrument daarvoor is een '*algemene transactiebelasting*', ongeacht de concrete vorm ervan. Het fundamentele voordeel ervan is dat alle subjecten, activiteiten en producten in principe op een zelfde manier worden belast, in overeenstemming met de basiscriteria van het productieproces. Tegelijk zullen/kunnen de subjecten effectief rekening houden met de reële maatschappelijke kosten van de collectieve diensten die zij gebruiken. De algemene transactiebelasting is een coherent en doelmatig alternatief voor de ingewikkelde fiscale regelingen in de meeste westerse landen. De geïntegreerde benadering beschouwt de overheid of het collectieve systeem als een normale productieve actor in het marktsysteem. De algemene transactiebelasting biedt een algemeen instrument om de collectieve diensten doelmatig te produceren en te verdelen. Uiteraard is een algemene transactiebelasting ook van toepassing op de activiteiten en transacties van de overheidsorganisaties zelf, in overeenstemming met de tweede algemene norm.

Uitgaande van de analyse van de basiscomponenten van het arbeidsproces en ruilproces en van de basisnormen van het collectieve systeem, kan men enkele criteria formuleren voor een *democratisch belastingsysteem*, om een goed evenwicht tussen de basiswaarden te realiseren in het marktsysteem. Als specifieke componenten van het arbeidsproces onvoldoende worden belast voor het feitelijke gebruik van collectieve diensten bij de productie ervan, dan zijn de particuliere kosten lager dan de reële maatschappelijke kosten. Bijgevolg wordt deze factor systematisch meer gebruikt waardoor de totale marktwerking wordt scheefgetrokken.

Het eerste criterium stelt dat alleen het *monetaire gedeelte van de externe transacties tussen juridische erkende actoren* onderworpen is aan de transactiebelasting. Dit impliceert dat de effectieve belastingdruk vermindert naarmate het monetaire gedeelte kleiner wordt. Dit criterium bevat in feite twee elementen. In de eerste plaats kan men belastingen alleen heffen op de externe transacties tussen juridisch erkende entiteiten. De interne transacties binnen deze entiteiten vallen buiten de marktwerking (*stricto sensu*) en zijn bijgevolg niet onderworpen aan de fiscale heffing. Indien een overheid ook de interne transacties zou belasten, dan zijn de juridische afbakening en bescherming van deze entiteiten zelf zinloos. Elke organisatie is in feite een 'interne markt' met een eigen intern 'collectief en fiscaal systeem' om de interne verdeling van collectieve elementen te regelen (Figuur 2.6). We beklemtonen dat bepaalde externe transacties en sociale entiteiten niet juridisch erkend zijn en dus niet onderworpen aan belastingen, bijv. de sociale interactie tussen vrienden of verwanten die geen deel uitmaken van het eigen gezin en die geen erkende organisatie vormen.

Het monetaire karakter van transacties is de gecombineerde uitdrukking van een aantal factoren: de marktgerichtheid, de juridische erkenning, de frequentie en regelmaat, de oorsprong en ontwikkeling, de specialisatiegraad, de complexiteit en de mate van registratie. Hoe hoger de gecombineerde score van een transactie voor deze elementen, hoe groter het monetaire aandeel. Bijgevolg is deze norm ook omwille van praktische redenen noodzakelijk. Als het meest collectieve systeem kan het fiscaal systeem onmogelijk alle niet-monetaire elementen van de transacties van alle subjecten in re-

kening brengen. Een fiscaal systeem moet transparant zijn en duidelijk weergeven welke elementen onderworpen zijn.

Het tweede criterium heeft betrekking op de *verhouding tussen de menselijke en niet-menselijke arbeid* in de activiteiten of arbeidsprocessen. Het Combinatiemodel beschouwt het menselijk en niet-menselijk kapitaal als productieve elementen die menselijke resp. niet-menselijke arbeid leveren tijdens het arbeidsproces. Theoretisch gezien is er dus geen reden om aan te nemen dat gemiddeld meer collectieve goederen en diensten worden gebruikt voor de productie van één van beide vormen. Bijgevolg moet de gemiddelde belastingvoet voor beide vormen van kapitaal/arbeid dezelfde zijn.

Centraal staat hier de maatschappelijke keuze inzake de algemene ontwikkeling van het menselijk en niet-menselijk kapitaal binnen de maatschappelijke arbeidsverdeling. Veronderstellen we even dat het niet-menselijk kapitaal (gebruiksgoederen, duurzame goederen, gronden, machines, financieel kapitaal) algemeen gezien lager wordt belast dan het menselijk kapitaal in verhouding tot de feitelijke maatschappelijke productiekosten ervan. In dat geval besteden de subjecten systematisch meer middelen aan activiteiten en objecten met een hoger aandeel van niet-menselijk kapitaal. Ze investeren relatief sneller en meer in nieuwe en betere vormen van het niet-menselijk kapitaal. Indien dit proces zich voortzet gedurende een lange periode en in het hele marktsysteem, leidt het tot een kwantitatieve en kwalitatieve achterstelling van het menselijk kapitaal en van mensintensieve activiteiten in alle geledingen van de maatschappij.

Een derde criterium is de *complexiteit van de subjecten*. In het algemeen maakt een complexer systeem meer dan proportioneel gebruik van collectieve diensten. Meer complexe organisaties vragen vanwege de overheid immers meer complexe diensten die relatief gezien duurder zijn. Om het hoger gebruik van collectieve diensten door meer complexe subjecten op een correcte manier te verrekenen, zijn *progressieve transactiebelastingen* nodig. Op die manier kan men vermijden dat complexe systemen worden bevoordeeld in het marktsysteem en te snel hun marktpositie kunnen versterken ten koste van de relatief kleinere systemen. Een sterke democratie ijvert maximaal voor een graduele verdeling van het totale kapitaal en marktaandeel (macht) in de maatschappij, van zeer kleine tot zeer grote organisaties.

Het vierde criterium stelt dat het fiscaal systeem de *collectieve menselijke en materiële schade* van de productieprocessen op een correcte manier moet aanrekenen. Als er geen extra belasting wordt geheven op activiteiten met een meer schadelijke output, dan wordt er te weinig rekening gehouden met de reële maatschappelijke kosten. Daardoor kunnen schadelijker activiteiten in hogere mate worden voortgezet en uitgebreid en wordt de schadelijke output te veel geproduceerd. Aangezien alle activiteiten in een bepaalde mate schadelijke elementen voortbrengen, is het van belang dat voor alle arbeidsprocessen de reële schadelijkheid wordt bepaald. Op basis daarvan kan voor alle activiteiten de collectieve schade correct worden aangerekend. Dit is mogelijk via een algemene *variabele* transactiebelasting, in overeenstemming met de omvang van de collectieve schade van de activiteiten.

Omgekeerd moet het fiscaal systeem ook de *extra collectieve baten* verrekenen die door de meer particuliere activiteiten worden gerealiseerd. Een democratische overheid probeert de positieve collectieve baten zo correct mogelijk te vergoeden door middel van een transparant en doelmatig subsidiesysteem.

3.4 Vergelijking met de modellen in het buitenland

Algemeen gesproken kan men de normatieve visie van de andere integrerende modellen (Combinatiescenario, Model van de Transitionele Arbeidsmarkten, Flexicurity-model, Tweeverdiener-Tweeverzorgermodel en Universeel Zorgverlenermodel) eveneens plaatsen onder deze brede normatieve benadering. Al deze modellen werden ontwikkeld vanuit de centrale uitdaging om nieuwe perspectieven te ontwikkelen voor de toekomstige welvaartsstaat. Impliciet wordt daarbij gestreefd naar een meer democratische arbeidsverdeling in alle geledingen van de samenleving. Het concept democratie wordt evenwel niet expliciet als nieuwe normatieve koepel gebruikt.

Schmid et al. (2002) en Muffels et al. (2004) geven op een indirecte wijze de normatieve visie weer van het model van de Transitionele Arbeidsmarkten (TAM). Na een kritische evaluatie van het Europese Sociale Model formuleren zij een nieuw werkgelegenheidsverdrag voor Europa dat gebaseerd is op vier normatieve criteria: individuele vrijheid (of autonomie) inzake de keuze van de eigen arbeidsverdeling (binnen het gezin), solidariteit tussen de diverse maatschappelijke groepen, effectiviteit van de maatregelen ten aanzien van de doelstellingen en efficiëntie in termen van de maatschappelijke kosten en baten. Deze criteria worden gebruikt voor de evaluatie van de werkgelegenheidsmodellen in Europa en van de concrete beleidspectieven. Opvallend hierbij is dat de basiswaarde gelijkheid niet is opgenomen in de formele normatieve benadering. De verdere uiteenzetting en toepassingen van het TAM-model illustreren evenwel dat (gender)gelijkheid een belangrijk normatief principe is.

Ongeveer hetzelfde kan worden gezegd over de normatieve benadering van het Flexicurity-model. De normatieve visie achter de Flexicurity-matrix wordt niet expliciet weergegeven, maar de verdere toelichting bij de beleidsstrategie illustreert dat grotendeels dezelfde waarden worden gehanteerd als normatieve basis.

Gornick & Meyers (2003) formuleren niet expliciet de normatieve basisconcepten van het Tweeverdiener-Tweeverzorgermodel. De presentatie van het normatieve model laat wel duidelijk het belang zien van de basiswaarden vrije keuze en gelijkheid met betrekking tot de verdeling van beroeps- en gezinsarbeid tussen mannen en vrouwen. Binnen de context van de welvaartsstaat beklemtonen ze eveneens de betekenis van de waarde solidariteit voor de ontwikkeling van (meer) adequate maatschappelijke voorzieningen voor individuen, gezinnen en organisaties. Bij de

evaluatie van (het effect van) de beleidsperspectieven in de verschillende landen komt ook het efficiëntie criterium aan bod, in relatie tot de andere basiswaarden. Alles bij elkaar wordt het Tweeverdiener-Tweeverzorgermodel dus impliciet gedragen of gestuurd door de zoektocht naar een nieuw evenwicht tussen de basiswaarden in een democratische maatschappij.

Fraser (1994, 2006) formuleert wel expliciet de normatieve benadering achter de drie beleidsmodellen die ze voorstelt (Universeel Kostwinnersmodel, Gelijkwaardig Zorgverlenermodel en Universeel Zorgverlenermodel). Zij stelt dat de arbeidsverdeling in de VSA sinds 1970 niet ver genoeg is gevorderd in termen van gelijkheid tussen mannen en vrouwen. Hoewel de feitelijke arbeidsverdeling nog niet voldoet, is ze ervan overtuigd dat "normative theorizing remains an indispensable intellectual enterprise for feminism, indeed for all emancipatory social movements. We need a vision or picture of where we are trying to go and a set of standards for evaluating various proposals as to how we might get there. The equality/difference theoretical impasse is real, moreover; it cannot be simply sidestepped or embraced. Nor is there any 'wholly other' third term that can magically catapult us beyond it. What then should feminist theorists do?" (Fraser, 1994, 595).

Gelijklopend met ons uitgangspunt en onze benadering, (h)erkent Fraser ten volle de noodzaak en waarde van de nieuwe ideale normatieve modellen voor de toekomstige arbeidsverdeling. Deze normatieve modellen fungeren als herkenbare lichtbakens die de wetenschappelijke onderzoekers en beleidsmakers kunnen oriënteren tijdens hun lange en moeilijke zoektocht naar een gepast beleid. Ze gaat er ook van uit dat een (voldoende) breed akkoord over het normatieve toekomstmodel op lange termijn die lange zoektocht veel gemakkelijker en effectiever maakt.

Op basis daarvan formuleert zij het concept *gendergelijkwaardigheid* (gender equity), in de brede betekenis van 'rechtvaardigheid', als een complex normatief principe dat vijf onderscheiden normen omvat die betrekking hebben op verschillende aspecten van het dagelijks leven van mannen en vrouwen. Om te kunnen spreken van echte gendergelijkwaardigheid, moeten deze basisnormen in voldoende mate gezamenlijk worden gerealiseerd. In de eerste plaats stelt het antiarmoedepincipe dat er voor alle volwassen mannen en vrouwen een minimum inkomen is gegarandeerd. Voorts moet het anti-uitbuitingsprincipe worden gerealiseerd: alle mannen en vrouwen moeten voldoende zelfstandig zijn in hun dagelijkse arbeidsverdeling zodat misbruiken en uitbuiting maximaal worden uitgesloten. Vervolgens moet worden voldaan aan drie gelijkheidsprincipes: inkomensgelijkheid, gelijkheid in vrije tijd en gelijkheid in respect (attitude tegenover de arbeidsverdeling). Het antimarginaliseringsprincipe verwoordt de nood aan volwaardige participatie van alle mannen en vrouwen in de basisactiviteiten en aan de realisatie van de randvoorwaarden hiervoor. Ten slotte vermeldt ze het antiandrocentrismeprincipe dat vereist dat ook mannen hun visie, houding en gedrag inzake de arbeidsverdeling veranderen tijdens de komende decennia.

Het principe van gelijkwaardigheid is ook van toepassing op de maatschappelijke verschillen inzake etniciteit, generaties, sociale klassen enz. Ten slotte moet (gen-

der)gelijkwaardigheid geplaatst worden naast enkele andere maatschappelijke basiswaarden zoals vrijheid en efficiëntie, om te komen tot een geïntegreerde normatieve benadering van de arbeidsverdeling in de moderne welvaartsstaat.

Fraser gebruikt deze normatieve benadering om de feitelijke arbeidsverdeling en de vermelde toekomstmodellen te evalueren. Ook voor haar staat de vraag centraal hoe de maatschappij (de verantwoordelijkheid voor) zorgarbeid dient te verdelen tussen het gezin, de professionele organisaties, de sociale organisaties en de overheid. Op basis van die evaluatie presenteert ze het Universeel Zorgverlenermodel dat maximaal en tegelijkertijd tegemoet komt aan de normatieve principes.

Hoewel haar woordgebruik in hoge mate verschilt van het onze, vertonen haar normatieve principes een grote gelijkenis met de basiswaarden van het Combinatie-model. Deze normatieve principes moeten vertaald worden naar de dagelijkse verdeling van beroeps- en gezinsarbeid en de verdeling van persoonlijke, sociale, materiële en financiële middelen.

Zoals voor de conceptuele benadering is het wenselijk dat internationale samenwerking wordt opgezet voor de vergelijking en verbetering van de normatieve benadering van de diverse modellen van de arbeidsverdeling. Bovendien kan worden onderzocht hoe de normatieve visies kunnen worden gestroomlijnd en samengebracht onder eenzelfde normatieve noemer. Volgens ons is het concept democratie daarvoor het meest geschikt.

4. FEITELIJKE EVOLUTIE VAN DE VERDELING VAN BEROEPS- EN GEZINSARBEID

Dit hoofdstuk behandelt de *feitelijke verdeling van beroeps- en gezinsarbeid* in EU-landen en enkele andere OESO-landen. Aan de hand van enkele basisindicatoren of eenvoudige 'empirische modellen' tonen we de algemene ontwikkeling in de verschillende (soorten) landen: van het *Sterke Kostwinnersmodel* in de periode 1950-1970 tot een *Matig Combinatiemodel* in de periode 1985-2005. Deze historische modellen kunnen worden vergeleken met soortgelijke modellen die worden gepresenteerd in Crompton (1999) en Gornick & Meyers (2003).

In de eerste sectie starten we met een algemeen beeld van de historische ontwikkeling van het 'Oude Combinatiemodel' of 'Overlevingsmodel' in de achttiende en negentiende eeuw naar het mannelijk Kostwinnersmodel in de twintigste eeuw, zoals weergegeven in Figuur 1.1 (Vanhaute, 1997a, 1997b, 2002; Van Dongen, 1993; Van Dongen et al., 2001, 2003).

De tweede sectie biedt een algemeen historisch overzicht van de verdeling van beroeps- en gezinsarbeid in de periode 1950-2000 op basis van enkele algemene indicatoren die grafisch worden voorgesteld: de totale activiteitsgraad en het gemiddeld aantal uren beroeps- en gezinsarbeid van mannen en vrouwen. Daarna wordt een historisch model van de verdeling van beroeps- en gezinsarbeid voor de periode 1950-2000 voorgesteld waarin drie deelperioden worden onderscheiden. Het uitgangspunt is dat het model in alle westerse landen van toepassing is, met de nodige verschillen tussen de (soorten) welvaartsstaten.

De derde sectie illustreert de feitelijke ontwikkeling in de periode 1985-2005 door middel van een aantal complementaire indicatoren: de algemene arbeidssituatie van de mannelijke en vrouwelijke bevolking, de algemene verdeling van het aantal uren besteed aan de basisactiviteiten, de activiteitsgraad van mannen en vrouwen per leeftijdsgroep, de verdeling van het aantal uren beroepsarbeid, gezinsarbeid, vrije tijd en persoonlijke verzorging, het gemiddeld aantal uren beroepsarbeid, gezinsarbeid, vrije tijd en persoonlijke verzorging per leeftijdsgroep en enkele aspecten van de temporele kwaliteit van de jobs (tijdelijke jobs, ploegendienst, nachtwerk, zondagswerk en thuiswerken).

De combinatie van de indicatoren geeft een breed beeld van de verdeling van beroeps- en gezinsarbeid in de verschillende landen, dat verenigbaar is met het langetermijnbeeld in de vorige delen.

4.1 Evolutie van de arbeidsverdeling tussen 1800 en 2000

Samen met vele andere onderzoekers (onder meer Sullerot, 1979; Lis, 1984; Segalen, 1986; Folbre, 1991, Seccombe, 1986, 1992, 1993; Smith & Wallerstein, 1992; Vanhaute, 1992, 1997a, 1997b, 2002; De Vries, 1994; Janssens, 1997; Horell & Humphries, 1995, 1997; Creighton, 1996, 1999; Goldscheider, 2002; Gornick & Meyers, 2003, Schmidt, 2005; Goldin, 2006; van Poppel et al., 2006) hebben we altijd de noodzaak beklemtoond om de arbeidsverdeling in de periode 1950-2000 te plaatsen in een veel ruimer historisch perspectief, bijv. de periode 1750-2000 zoals weergegeven in Figuur 1.1 (Van Dongen, 1990, 1993; Van Dongen et al., 1998, 2001; 2003).

Tijdens de voorbije decennia hebben veel hedendaagse economische en sociologische onderzoekers of onderzoeksgroepen geprobeerd de toenemende beroeps participatie van vrouwen sinds 1950 te verklaren. Men ging daarbij vaak uit van de basisgedachte dat de beroeps participatie van vrouwen tijdens de voorbije eeuwen altijd zeer laag is geweest. Op die manier verloor men de ontwikkeling tijdens de voorbije eeuwen uit het oog.

Tegenover deze historische reductie in de sociale wetenschappen stellen we een ruimer historisch beeld. De basisidee van het recenter historisch onderzoek naar de arbeidsverdeling van mannen en vrouwen is dat het Kostwinnersmodel een typisch fenomeen is van de twintigste eeuw en helemaal niet dominant is geweest tijdens de voorgaande eeuwen. Volgens dit onderzoek zijn de meeste vrouwen altijd in hoge mate economisch actief geweest in de lokale huishoudeconomie en kleinschalige nijverheid. Zo droegen ze actief bij tot de huishoudelijke en de marktgerichte productie. Een deel van de productie in de lokale economie werd direct in het eigen huishouden gebruikt terwijl een ander deel bestemd was voor de lokale markten, met nog een vrij groot aandeel van niet-geldelijke ruilhandel. Het marktgerichte deel van de productie moet beschouwd worden als de beroepsarbeid of de 'betaalde baan' van mannen en vrouwen. De productieve activiteiten van vrouwen waren meer gelokaliseerd in of rond de eigen woning terwijl die van mannen meer buiten en weg van het eigen huis(houden) gesitueerd waren. Daarom zijn de marktactiviteiten en de huishoudelijke activiteiten bij vrouwen meestal moeilijker te onderscheiden dan bij mannen.

Op basis van diverse microdata en casestudies toont dit historisch onderzoek dat in de voorbije eeuwen de meeste gezinnen twee of meer 'jobs' (marktactiviteiten) en inkomens moesten combineren om de eindjes aan elkaar te knopen, gegeven het algemeen lage welvaartsniveau van de bevolking. In dat opzicht waren de meeste gezinnen in die tijd 'combinatiegezinnen'. Door de actieve deelname aan het lokale productieproces hadden vrouwen een relatief sterke positie in de dagelijkse arbeidsverdeling en de verdeling van de resultaten, zij het meestal in armoedige levensomstandigheden. Alle gewone mannen en vrouwen moesten lang en hard werken om een minimaal welvaartsniveau te realiseren, zowel binnen als buiten de huishoudelijke context. Zo kan men deze periode beschrijven in termen van een

---

reëel 'Combinatiemodel', dat in essentie een 'overlevingsmodel' is (Figuur 1.1), in een overwegend patriarchale maatschappij.

Tussen 1850 en 1940 werden in alle westerse landen vrouwen (vooral gehuwde moeders) in toenemende mate uit de arbeidsmarkt geduwd. Dit gebeurde stap voor stap, bewust of onbewust, in een zeer uiteenlopend ritme, door middel van diverse mechanismen of instrumenten. In alle landen werd het mannelijke kostwinnersgezin in toenemende mate het nieuwe ideale gezinstype in alle lagen van de bevolking met een zeer ongelijke verdeling van de beroeps- en gezinsarbeid tussen mannen en vrouwen. De achterliggende idee is dat de job van de man (vader) moet leiden tot een 'gezinsloon' dat voldoende hoog is om het hele gezin te onderhouden. Dit nieuwe gezinsmodel vond zijn oorsprong in de hoogste maatschappelijke kringen en werd doorheen de jaren langzaam maar zeker verspreid over de diverse lagen van de bevolking.

Decennium na decennium werd de professionele positie van vrouwen systematisch verzwakt, zowel in kwantitatieve als kwalitatieve zin, tijdens het lange industrialisatieproces van de negentiende en twintigste eeuw. Dit proces ging uiteraard gepaard met belangrijke verschuivingen op demografisch, sociaal en politiek gebied. Het kende een verschillend verloop in de diverse landen en regio's. Tegen het einde van de negentiende eeuw en het begin van de twintigste eeuw waren ook de meeste vakbonden voorstanders van het nieuwe Kostwinnersmodel. Zij kozen in de eerste plaats voor de werk- en inkomenszekerheid van de mannelijke kostwinners ten behoeve van het totale gezinsinkomen. Daardoor verwaarloosden ze wel de fundamentele ongelijkheid tussen mannen en vrouwen in de dagelijkse arbeidsverdeling en de daaraan gekoppelde problemen (Seccombe, 1986, 1993).

Het omschakelingsproces van het Oude Combinatiemodel in de vorige eeuwen naar het Kostwinnersmodel in de twintigste eeuw is even complex als het meer recente omschakelingsproces van het Kostwinnersmodel naar het hedendaagse Matige Combinatiemodel. Dezelfde basismechanismen inzake de dagelijkse arbeidsverdeling waren werkzaam, zij het grotendeels in omgekeerde zin, met het omgekeerde resultaat en in andere maatschappelijke omstandigheden. Daarom is het nuttig het vrij recent historisch onderzoek te volgen naar de mogelijke verklaringen van de oorsprong en de ontwikkeling van het mannelijk Kostwinnersmodel in de periode 1850-1940. Dit onderzoek is sterk gericht op de interactie van de diverse factoren en mechanismen op langere termijn. Op die manier is het zeer nuttig voor het beter begrijpen van het recente omschakelingsproces met een toenemende (her)intrede van vrouwen op de arbeidsmarkt vanaf 1950.

Zowel de opkomst en groei van het Kostwinnersmodel in de periode 1800-1940 als de neergang ervan vanaf 1950 zijn het gevolg van de permanente interactie tussen de basiscomponenten van de arbeidsverdeling in de complexe maatschappij, op micro- en macroniveau (Figuur 2.7). Hierbij moet men voldoende aandacht hebben voor de drijvende krachten bij de werknemers/gezinnen, bij de werkgevers en bij

de overheid. Deze krachten zitten vervat in de samenstelling van het menselijk, sociaal, materieel en financieel kapitaal en de bestaande arbeidsverdeling.

Een groot probleem is dat er weinig internationaal vergelijkende macrodata voor deze periode beschikbaar zijn. Aangezien het onderscheid tussen de gezinsarbeid en beroepsarbeid in die tijd (voor vrouwen) niet zo duidelijk was, kan men geen echt betrouwbare registratie van de verdeling van beroeps- en gezinsarbeid verwachten. Het is zelfs moeilijk om voor de totale activiteitsgraad, als algemene indicator, solide en consistente macrodata voor de periode 1800-1940 te vinden voor de diverse landen.

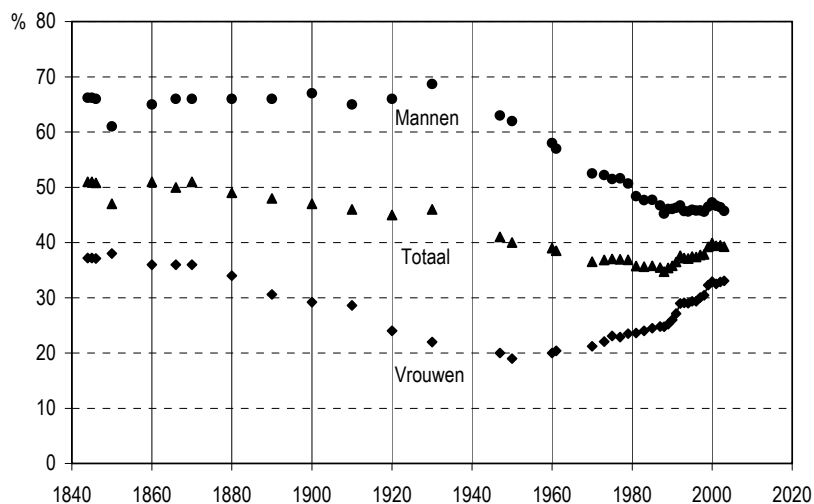
In dit verband is het nuttig te vermelden dat de feitelijke uitstoot van vrouwen uit de officiële arbeidsmarkt in de periode 1850-1900 gepaard ging met de systematische verwijdering van de 'nieuwe' huisvrouwen uit de officiële arbeidsmarktstatistieken, die vanaf 1830-1850 meestal gebaseerd waren op nationale volkstellingen. Folbre (1991) beschrijft het proces van de statistische devaluatie en uitschakeling van de marktgerichte thuisarbeid en het huishoudelijk werk in Engeland, Wales, Australië en de VSA. In de periode 1800-1850 werd het huishoudelijk werk nog beschouwd als productieve, maatschappelijke arbeid die werd opgenomen in de nationale tellingen. De groei van het mannelijk Kostwinnersmodel stimuleerde de conceptuele scheiding tussen de 'productieve marktarbeid' en de 'niet-productieve huishoudelijke arbeid'. Als gevolg daarvan, werden de 'nieuwe' huisvrouwen (en hun huishoudelijk werk) in toenemende mate verwijderd uit de arbeidsmarktstatistieken. Dit proces was tegen 1900 ongeveer afgerond toen huisvrouwen samen met jongeren en bejaarden werden opgenomen in de brede categorie van 'afhankelijke' of 'inactieve' personen. Zo werd de huishoudelijke arbeid ook voor lange tijd bestempeld als niet-productieve arbeid. Zelfs nu nog worden huisvrouwen in de officiële arbeidsstatistieken nog altijd als 'inactieve' personen bestempeld die geen deel uitmaken van de beroepsbevolking. Op die manier werd zowel de productieve arbeid in het huishouden als de structurele werkloosheid van deze grote groep gedurende vele decennia verborgen (Van Dongen, 1993, 1998; Van Dongen et al., 2001).

De voorbije decennia hebben we voor België macrodata van diverse bronnen verzameld voor de periode 1850-2004. Zo kan een algemeen beeld worden gegeven van de ontwikkeling van de arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen. Figuur 4.1 illustreert het historisch proces dat we hebben geschetst aan de hand van de officiële totale activiteitsgraad van Belgische mannen en vrouwen, d.w.z. het percentage van alle mannen en vrouwen dat als beroepsactief was geregistreerd. Het is de meest algemene indicator voor de arbeidsmarktparticipatie en voor de economische basis van een land.

De figuur laat duidelijk zien dat de activiteitsgraad van vrouwen vanaf 1850 systematisch daalde tot in 1950. De kloof tussen mannen en vrouwen was het grootst rond 1930. Daarna is de activiteitsgraad van vrouwen nog verder gedaald en die

van mannen is sterk beginnen dalen. Bij vrouwen wordt de laagste participatiegraad genoteerd in de periode 1950-1960. Uitgaande van het historisch micro-onderzoek kan men met vrij grote zekerheid veronderstellen dat in de periode 1750-1850 de activiteitsgraad nog hoger was dan in 1850. Bovendien mag men ervan uitgaan dat de feitelijke activiteitsgraad hoger lag dan de officiële. Zoals vermeld werden niet alle vrouwen die actief waren in de kleinschalige lokale landbouw en huisnijverheid geregistreerd als beroepsactieve personen. Dit geldt in mindere mate ook voor de periode daarna, toen een bepaald percentage van de officieel geregistreerde huisvrouwen op niet-officiële wijze (deeltijds) actief was op de marktsector, bijv. als huishoudster, seizoenarbeidster, naaister enz.

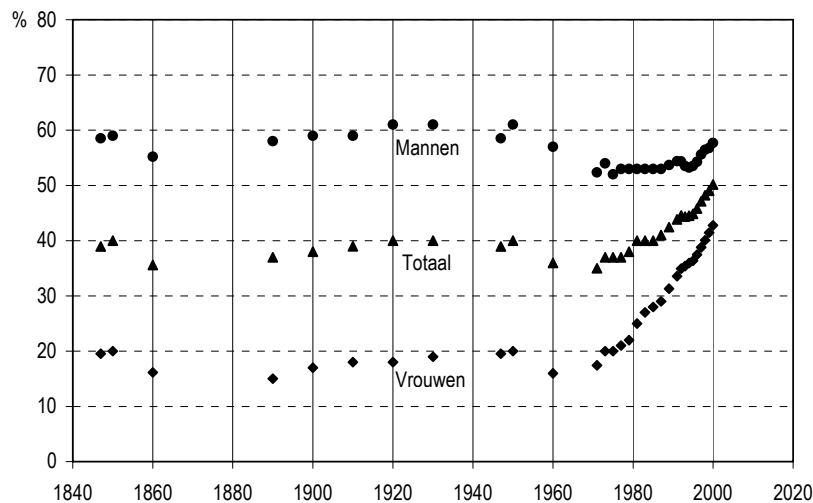
Figuur 4.1 De totale activiteitsgraad van Belgische mannen en vrouwen in de periode 1845-2003 (Van Dongen et al., 2003, LFS - Eurostat)

Figuur 4.2 geeft dezelfde ontwikkeling weer voor Nederland, op basis van het onderzoek van Pott-Buter (1993) voor de periode 1850-1990 en aanvullende data van de Labour Force Survey voor de periode 1991-2000. Er zijn twee belangrijke verschillen met de figuur van België. In de eerste plaats was de participatiegraad van vrouwen al laag in 1850 en die bleef laag tot 1970. Andere bronnen suggereren dat de algemene daling van de participatiegraad van vrouwen in de negentiende eeuw al een aantal decennia vroeger op gang is gekomen dan in België. Dit heeft vooral te maken met de specifieke economische en culturele ontwikkeling in de Nederlanden in de periode voor 1850. Spijtig genoeg zijn hiervoor geen macrogegevens beschikbaar. In dit verband kunnen we verwijzen naar Van Poppel et al. (2006) die interessante gegevens bieden over de beroeps participatie van vrouwen op het

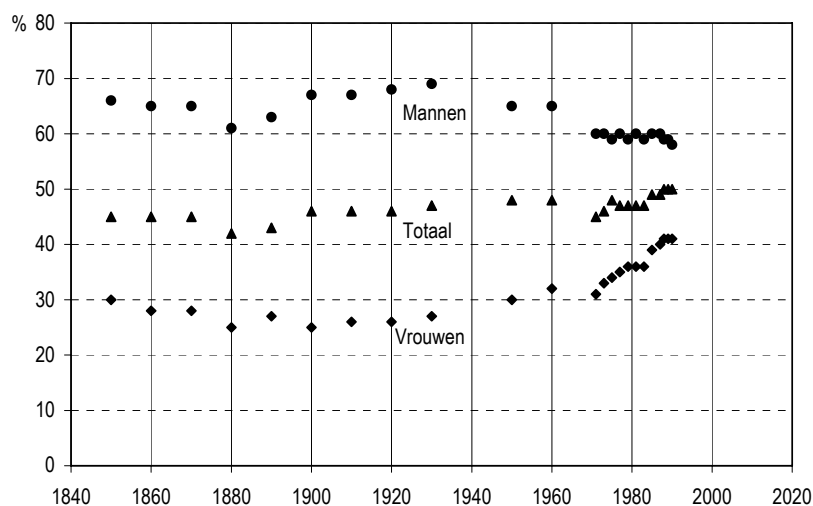
ogenblik van hun huwelijk in de periode 1812-1915, in vijf provincies van de Nederlandse Republiek, op basis van de huwelijkslicenties van vrouwen (Figuur 4.4). Daarbij wordt het huwelijk als een centrale gebeurtenis in de levensloop beschouwd die in hoge mate de latere arbeidsverdeling binnen de gezinnen bepaalt. De dikke curve voor alle gehuwde vrouwen in Figuur 4.4 laat zien dat in de periode 1845-1855 ongeveer 50% van de gehuwde vrouwen beroepsactief waren op het ogenblik van het huwelijk. Deze data geven evenwel niet weer in welke mate en hoe snel gehuwde vrouwen de arbeidsmarkt verlieten *na* hun huwelijk, bijv. na de geboorte van het eerste kind. Deze data worden verderop in deze sectie nog toegelicht. Het tweede opvallende verschil met België is dat vanaf 1970 de (her)intrede van vrouwen in Nederland in een hoger tempo geschiedde, vooral via de forse toename van het aantal (kleine) deeltijdbanen.

Figuur 4.2 De totale activiteitsgraad van Nederlandse mannen en vrouwen in de periode 1845-2003 (Pott-Buter, 1993; LFS - Eurostat)

Figuur 4.3 toont dezelfde ontwikkeling op lange termijn in het Verenigd Koninkrijk (VK) van 1850 tot 1990, en geeft eveneens aan dat de daling van de participatiegraad van vrouwen enkele decennia vroeger is ingezet dan in België. Bovendien wordt hier de laagste participatiegraad waargenomen in de periode rond 1900.

Figuur 4.3 De totale activiteitsgraad van Britse mannen en vrouwen in de periode 1860-1990 (Pott-Buter, 1993)

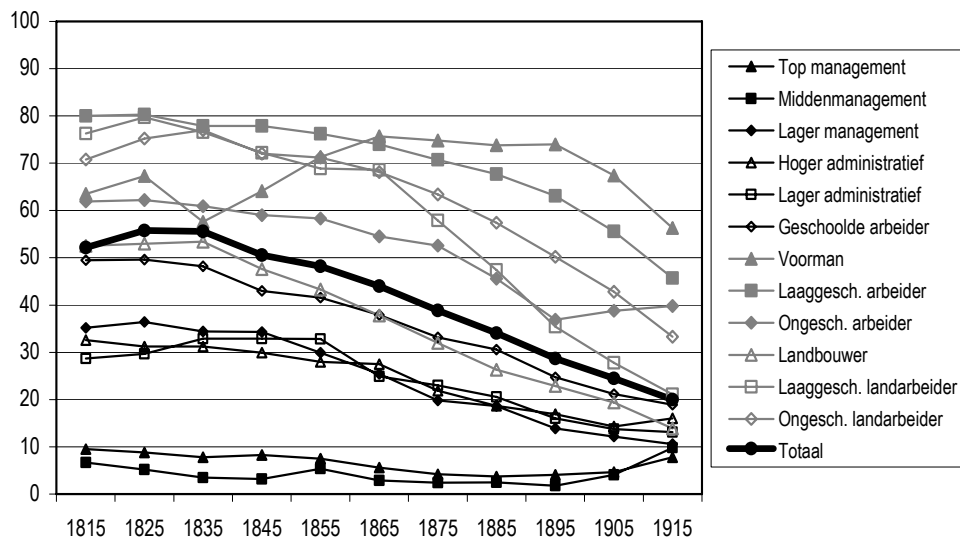

Mede op basis van de eerder vermelde historische microstudies behouden we de hypothese inzake de systematische uitstoot van vrouwen uit de arbeidsmarkt vanaf 1800 in de westerse landen. We beklemtonen opnieuw de graduele verschillen met betrekking tot het begin, de snelheid en de intensiteit van het proces in de diverse landen en regio's. Het spreekt voor zich dat verder historisch onderzoek naar de arbeidsverdeling in deze periode zeker zinvol is.

De opkomst en groei van het Kostwinnersmodel tijdens de negentiende eeuw is gekenmerkt door grote verschillen tussen de verschillende professionele of sociale klassen van de maatschappij. Maar tegelijk laat het proces een toenemende convergentie zien tussen die groepen naar het einde van de negentiende eeuw. Van Poppe et al. (2006) tonen de verschillen en het convergentieproces zeer duidelijk voor vijf provincies van de Nederlandse Republiek in de periode 1812-1922 (Figuur 4.4). Hieruit blijkt dat het kostwinnersideaal geïntroduceerd werd door of via de hoogste professionele of sociale groepen en daarna tijdens een periode van vele decennia systematisch via de tussenliggende professionele groepen werd verspreid over de lagere professionele groepen. In Nederland was het kostwinnersgezin al bij het begin van de negentiende eeuw een algemeen fenomeen in de hogere klassen: minder dan 10% van de vrouwen van mannen in de hoogste professionele kringen had een beroepsactiviteit op het ogenblik van hun huwelijk. Aan het andere uiteinde was 70 tot 80% van de vrouwen van mannen in de laagste professionele kringen beroepsactief bij het begin van hun huwelijk.

De ontwikkeling van de beroeps participatie (bij het huwelijk) van de totale vrouwelijke bevolking in de vijf provincies wordt weergegeven door de vetgedrukte curve, met een activiteitsgraad van ongeveer 56% in 1825 tot een activiteitsgraad van 20% in 1915-1920.

Figuur 4.4 Percentage van beroepsactieve vrouwen bij het begin van hun huwelijk, naar professionele klasse van de echtgenoot en de periode van het huwelijk, in vijf Nederlandse provincies, periode 1812-1922 (Van Poppel et al., 2006)

Decennialang vond het nieuwe normatieve model van de mannelijke kostwinner en de huisvrouw in toenemende mate zijn weg naar de lagere sociale groepen, met grote verschillen tussen de professionele groepen, maar met een hoge mate van convergentie. Dit uitte zich in een systematische daling van de (officiële) arbeidsmarktparticipatie van vrouwen, vooral in de periode 1860-1920. We mogen aannemen dat deze ontwikkeling ook in België en andere Europese landen voorkwam. De uitstoot van vrouwen startte vroeger en verliep sneller in de meer verstedelijkte gebieden met een sterkere industriële ontwikkeling. Ze begon later en verliep trager in gebieden met veel grootschalige landbouw en veel ongeschoolde landarbeiders. Rond 1920 was het kostwinnersgezin de norm in de meeste sociale klassen: de meeste vrouwen startten hun huwelijk immers zonder beroepsactiviteit. Alleen in de laagste sociale klassen was nog 20 tot 40% van de vrouwen beroepsactief bij het begin van hun huwelijk. Van Poppel et al. (2006) illustreren met hun studie de permanente invloed van maatschappelijke waarden en normen inzake de arbeidsverde-

ling op de feitelijke arbeidsverdeling, in interactie met de andere componenten van het maatschappelijk leven. Maar tegelijkertijd moet het ontstaan en de groei van het normatieve model worden verklaard. Wegens een gebrek aan gegevens over de vroegere perioden kunnen zij helaas niet laten zien wanneer en hoe het kostwinnersideaal in de hogere sociale klassen zijn intrede heeft gedaan. Hopelijk kan nieuw historisch onderzoek hiervoor empirisch materiaal aanbrengen.

4.2 Evolutie van de verdeling van beroeps- en gezinsarbeid tussen 1950 en 2000

Hier wordt de historische evolutie geschetst van de verdeling van beroeps- en gezinsarbeid in de periode 1950-2000, aan de hand van enkele complementaire indicatoren:

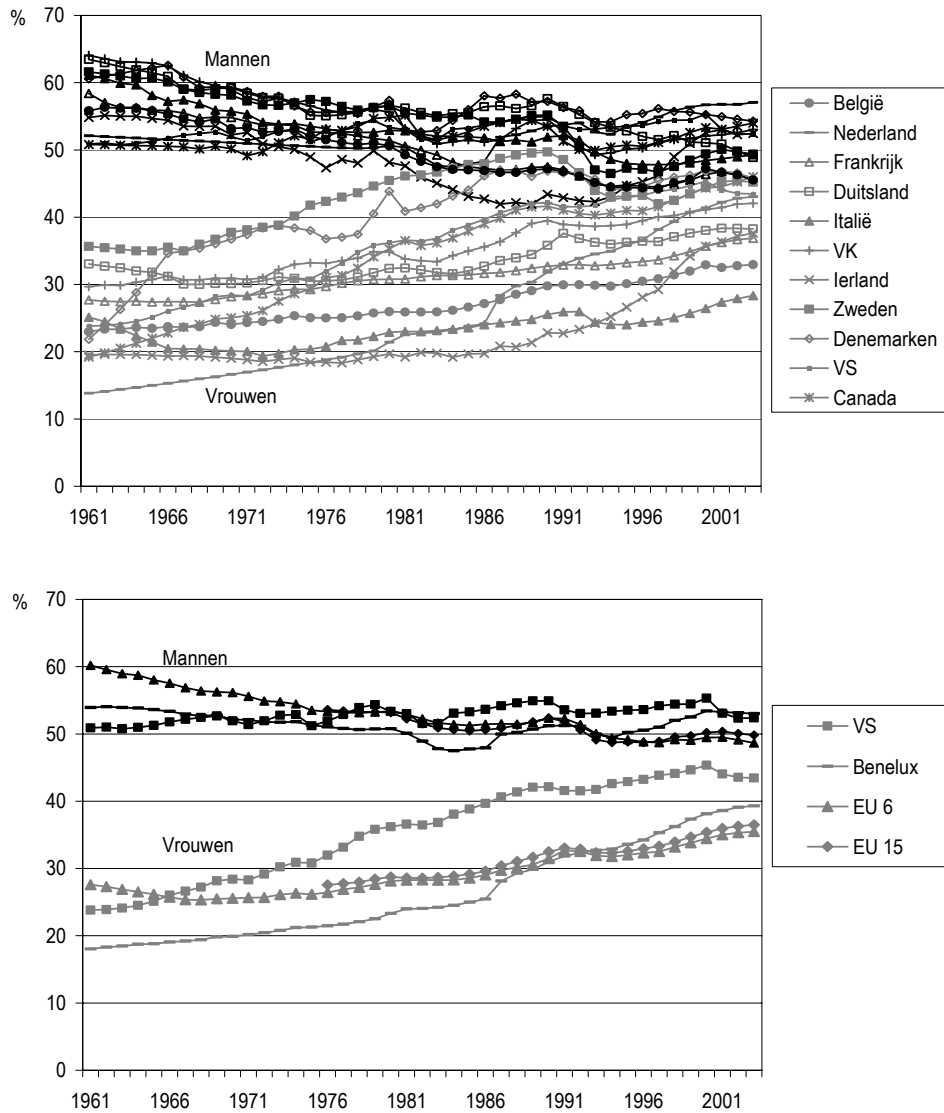
- de totale activiteitsgraad van mannen en vrouwen als een algemene arbeidsmarktindicator,
- het gemiddeld aantal uren besteed aan beroepsarbeid, gezinsarbeid en totale arbeid (som van beide activiteiten) van mannen en vrouwen,
- de verdeling van het aantal uren beroepsarbeid en gezinsarbeid.

4.2.1 Totale activiteitsgraad van mannen en vrouwen

Figuur 4.5 toont de totale activiteitsgraad van mannen en vrouwen in de periode 1960-2003 in een aantal landen en regio's. Het is een onderdeel van de ontwikkeling op lange termijn in Figuren 4.1 tot 4.4 en geeft ook een algemeen idee van de economische ontwikkeling tijdens deze periode. Deze indicator kan worden vergeleken met de ontwikkeling van de beroepsbevolking (het percentage van mensen die officieel een baan hebben of zoeken binnen de bevolking op actieve leeftijd, zijnde 18-64j) en met de traditionele activiteitsgraad (het percentage van beroepsactieve mannen en vrouwen binnen de beroepsbevolking of binnen de bevolking op actieve leeftijd).

De figuur geeft de algemene ontwikkeling in de meeste landen weer met een systematische daling van de totale activiteitsgraad van mannen en een systematische stijging van de totale activiteitsgraad van vrouwen. Toch vertonen de meeste landen in 2003 nog een groot verschil tussen mannen en vrouwen, met het kleinste verschil (hoogste activiteitsgraad van vrouwen) in de noordse en Engelssprekende landen en het grootste verschil (laagste activiteitsgraad van vrouwen) in de Zuid-Europese landen Italië, Spanje en Griekenland. Nederland en Ierland kenden tot 1980 een zeer lage activiteitsgraad bij vrouwen, maar die nam daarna sterk toe. In Frankrijk, Duitsland en België groeide de activiteitsgraad op een meer constante wijze maar minder snel.

Figuur 4.5 Totale activiteitsgraad van mannen en vrouwen in een aantal landen in de periode 1960-2003 (ILO)

Zoals verwacht zijn de verschillen tussen de landen veel groter bij vrouwen dan bij mannen. De verschillen tussen vrouwen bepalen in hoge mate het graduele onderscheid tussen de diverse types welvaartsstaten met betrekking tot de arbeidsverdeling. Dit zal later nog worden bevestigd aan de hand van de andere indicatoren.

We geven hier geen afzonderlijke figuur met de ontwikkeling van de beroepsbevolking zoals die traditioneel wordt gedefinieerd (som van beroepsactieve en werkzoekende mannen en vrouwen). Die geeft immers in hoge mate hetzelfde beeld, zij het dat alle curven iets hoger liggen, in overeenstemming met het percentage werkzoekenden in de verschillende landen. Hetzelfde geldt voor de evolutie van de traditionele activiteitsgraad (percentage van beroepsactieve mannen en vrouwen in de groep van 18-64j). De vorm van de curven is grotendeels gelijk maar alle percentages liggen hoger (tussen 80 en 90% voor mannen en tussen 30 en 50% voor vrouwen), aangezien de referentiegroep (noemer) veel kleiner is.

4.2.2 *Evolutie van het gemiddeld aantal uren per week besteed aan beroepsarbeid, gezinsarbeid en totale arbeid*

De vorige figuur zegt niets over de verschillen in het aantal uren beroeps- en gezinsarbeid. Ter aanvulling tonen we voor mannen en vrouwen de evolutie van het gemiddeld aantal uren beroepsarbeid (BA), gezinsarbeid (GA) en totale arbeid (TA) (de som van het aantal uren beroeps- en gezinsarbeid) in de periode 1965-2000.

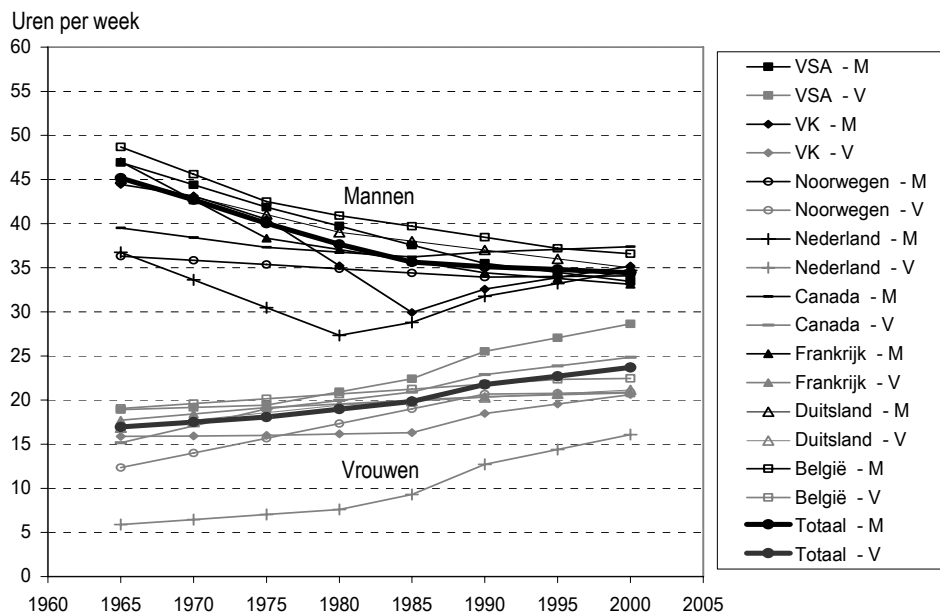
Wegens financiële beperkingen van het onderzoek konden we niet werken met de originele MTUS-databestanden (Multinational Time Use Surveys, Universiteit van Oxford) met gegevens over de tijdsbesteding van mannen en vrouwen voor de periode 1960-1980. Gelukkig konden we gebruik maken van de dataset voor mannen en vrouwen tussen 20 en 59 jaar die door Jennifer Hook was samengesteld op basis van de MTUS-databestanden (Hook, 2005a, 2005b). We selecteerden acht westerse landen met minstens twee bruikbare observatiejaren die een voldoende lange periode bestrijken: de Verenigde Staten (VS) (1965, 1975, 1985, 1998, 2003), het Verenigd Koninkrijk (VK) (1975, 1987, 2000), Noorwegen (1981, 1990, 2000), Nederland (1975, 1985, 2000), Canada (1971, 1986, 1998), Frankrijk (1965, 1974, 1998), Duitsland (1965, 1992) en België (1965, 1999, 2004). Uitgaande van de beschikbare observatiejaren werd voor de ontbrekende periodes (per vijf jaar) een eenvoudige schatting gemaakt van het gemiddeld aantal uren van mannen en vrouwen. Op die manier werd voor elk land een trendlijn geconstrueerd voor de periode 1965-2000 met een geobserveerde of een geschatte waarde per vijf jaar. Daarna werd een trendlijn berekend voor alle landen samen, uitgaande van het relatieve aandeel van de bevolking van elk land in de referentiegroep.

Deze figuren stemmen grotendeels overeen met de lange termijnvisie in Figuren 4.1 tot en met 4.5. Het voordeel is de duidelijke en eenvoudige presentatie van de historische ontwikkeling waarbij een aantal verschillen naar leeftijd, opleiding, gezinstype enz. buiten beschouwing worden gelaten.

4.2.2.1 Evolutie van het aantal uren beroepsarbeid

Figuur 4.6 laat de ontwikkeling zien van het *aantal uren beroepsarbeid per week* (zonder woon-werkverkeer) in de acht landen. De zwarte curven bovenaan zijn die van mannen, de grijze curven onderaan die van vrouwen. De vetgedrukte curven geven de trend weer voor al de landen samen.

Figuur 4.6 Ontwikkeling van het gemiddeld aantal uren beroepsarbeid van mannen en vrouwen (20-59j) in enkele westerse landen (1965-2000) (MTUS; Hook, 2005a)

De ontwikkeling van het aantal uren beroepsarbeid geeft in hoge mate een positief beeld. In de periode 1965-1985 neemt de kloof tussen mannen en vrouwen in snel tempo af. In de periode 1985-2000 wordt de kloof nog kleiner, evenwel in een lager tempo. Tegelijk worden de graduele verschillen tussen de landen duidelijk. Nederland valt enigszins op met een lager aantal uren voor vrouwen en voor mannen tot 1980. Na 1980 neemt het aantal uren beroepsarbeid van mannen weer toe waardoor de kloof met vrouwen in hoge mate bestendig wordt. Hetzelfde proces doet zich in mindere mate voor in het VK, met 1985 als keerpunt.

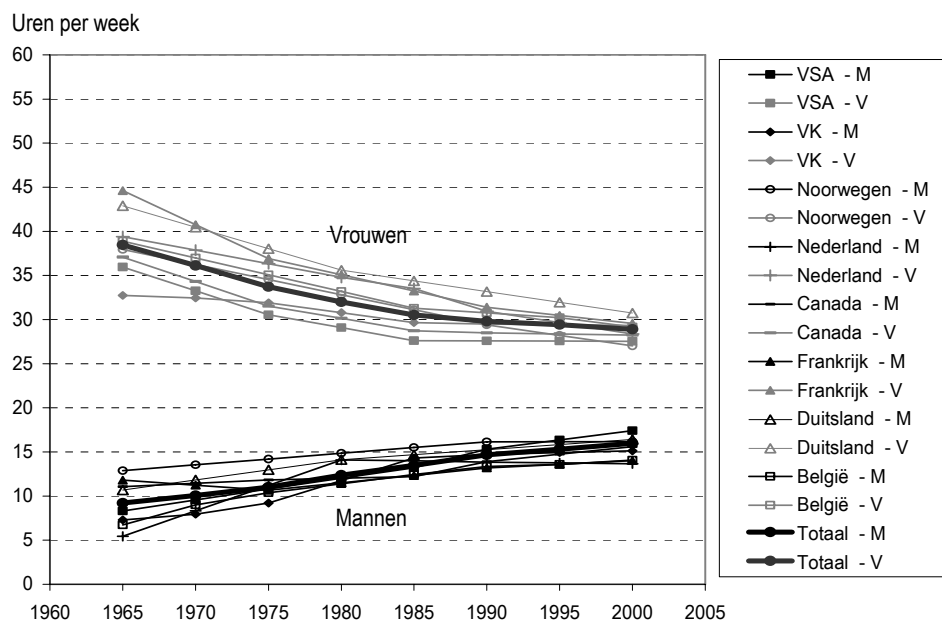
In bijna alle landen hadden lager opgeleide vrouwen minder uren beroepsarbeid dan hoger opgeleide vrouwen tijdens de hele periode en de verschillen bleven vrij stabiel. In Noorwegen hadden lager opgeleide vrouwen meer uren beroepsarbeid

tot in 1985, maar daarna keerde dit om. Lagergeschoolde mannen hadden in de meeste landen meer uren beroepsarbeid dan hogergeschoolde mannen tot in 1985, maar daarna keerde de situatie om en de kloof nam de voorbije jaren nog toe. Alleen in België hadden lagergeschoolde mannen minder uren beroepsarbeid tijdens de hele periode.

4.2.2.2 Evolutie van het aantal uren gezinsarbeid

Figuur 4.7 toont de ontwikkeling van het *aantal uren gezinsarbeid per week* in deze landen. De curven van mannen liggen nu onderaan en die van vrouwen bovenaan.

Figuur 4.7 Ontwikkeling van het gemiddeld aantal uren gezinsarbeid van mannen en vrouwen (20-59j) in enkele westerse landen (1965-2000) (MTUS; Hook, 2005a)

De graduele verschillen tussen de landen zijn kleiner dan voor beroepsarbeid. Ook voor gezinsarbeid is het verschil tussen mannen en vrouwen tijdens de voorbije decennia sterk verminderd, maar in de periode 1985-2000 eveneens aan een lager tempo dan in de periode 1965-1980. Toch was de kloof anno 2000 nog vrij groot. De centrale beleidsvraag is dan in welke mate deze kloof verder moet worden gedicht en op welke manier dit kan/moet worden aangepakt.

In alle landen hadden lagergeschoolde vrouwen meer uren gezinsarbeid dan hogergeschoolde vrouwen tijdens de hele periode, maar de verschillen werden kleiner. In de VS en Noorwegen was het verschil vrij klein in vergelijking met de andere landen. Het verschil tussen lager- en hogergeschoolde mannen was zeer klein tijdens de hele periode en vertoonde de omgekeerde ontwikkeling vergeleken bij beroepsarbeid: lagergeschoolde mannen hadden in de meeste landen minder uren gezinsarbeid tot ongeveer 1985 en daarna keerde de verhouding om. Alleen in België hadden lagergeschoolde mannen iets meer tijd voor gezinsarbeid tijdens de hele periode.

Indien we alleen de periode 1980-2005 bekijken (wat in recente empirische studies vaak het geval is wegens gebrek aan data over de periode daarvoor), suggereren de figuren een vrij 'pessimistisch' perspectief op de ontwikkeling van de arbeidsverdeling, met name de idee van de 'geblokkeerde revolutie' (stalled revolution) (Hochschild, 1989). Deze gedachte impliceert dat de toenemende beroeps participatie van vrouwen (in aantal personen en aantal uren) niet geleid heeft tot een significante stijging van de deelname van mannen aan de gezinsarbeid.

Het samenbrengen van de data voor een langere periode maakt een meer 'optimistisch' perspectief zichtbaar, nl. dat de toenemende beroeps participatie van vrouwen tijdens de laatste vijf decennia hand in hand ging met een stijgende participatie van mannen in de gezinsarbeid.

Bianchi et al. (2000) lieten eerder al zien dat de verdeling van huishoudelijk werk in de Verenigde Staten (VS) in aanzienlijke mate gelijk is geworden. Aguiar & Hurst (2006) en Bianchi et al. (2006) geven recentelijk nog meer empirische ondersteuning inzake de ontwikkeling van beroepsarbeid, gezinsarbeid en vrije tijd in de VS, gebaseerd op tijdsbestedinggegevens voor de periode 1965-2003.

Gershuny (2000) stelt een brede vergelijkende analyse voor, met gegevens voor afzonderlijke landen en met gegroepeerde data voor diverse landen. Hij beklemtoont de 'vertraagde aanpassing' (lagged adaptation) van tweeverdienergezinnen om de huishoudelijke taken intern te herverdelen, vooral de trage aanpassing van mannen om hun engagement in het gezinswerk te verhogen. Deze vertraagde aanpassing is vooral te wijten aan het complexe interactieproces waarbij een aantal tegengestelde krachten en hindernissen werkzaam zijn in alle geledingen van de maatschappij (Figuren 2.7 en 2.8).

Hook (2005a, 2005b) presenteert een gesofisticeerde multilevel-analyse op basis van de MTUS-data voor 20 landen. Zij laat tot op zekere hoogte de complexe interactie zien tussen een aantal centrale aspecten van de arbeidsverdeling in de periode 1965-2000. Ze bevestigt in hoge mate de evolutie in Figuren 4.6 en 4.7, met voldoende oog voor de verschillen tussen de diverse (types) welvaartsstaten. Haar conclusie is dat men niet kan spreken van een 'geblokkeerde revolutie', wel van een systematische evolutie naar een meer gelijke verdeling van beroeps- en gezins-

arbeid, zowel in absolute getallen als in relatieve termen. De evolutie naar meer gelijkheid verloopt de laatste twee decennia wel minder snel. Toch blijft anno 2000 de kloof tussen mannen en vrouwen in alle landen nog vrij groot. Daarom moet nog meer aandacht gaan naar de positieve en negatieve wisselwerking tussen de diverse factoren tijdens deze lange periode, om de of/of-benadering en het 'kip-of-ei-dilemma' van de diverse partiële modellen te vermijden. Wil men de kloof verder dichtten, dan moeten alle belangrijke factoren in gunstige zin evolueren en elkaar ondersteunen.

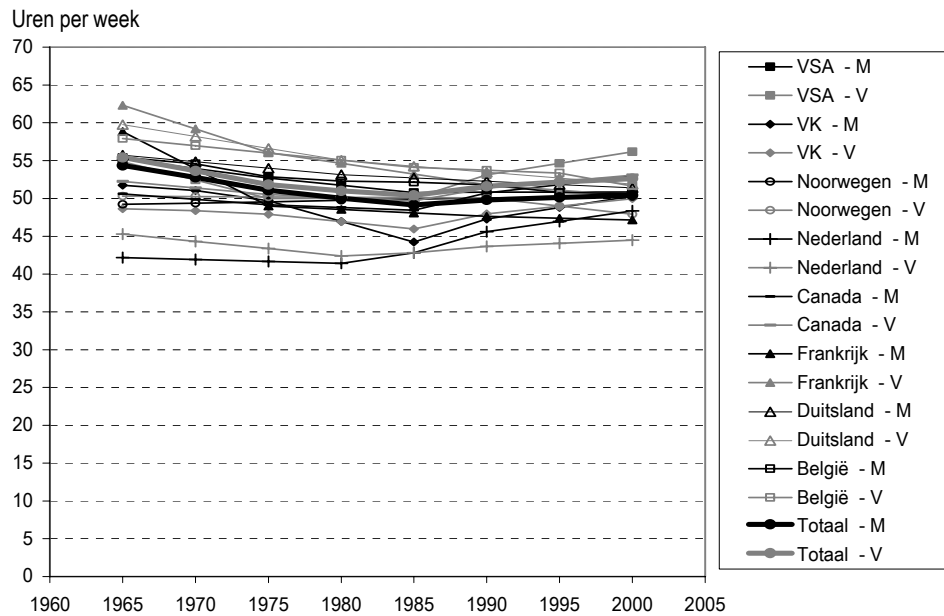
4.2.2.3 Evolutie van het aantal uren totale arbeid

Figuur 4.8 laat de evolutie zien van het *aantal uren totale arbeid per week* in deze landen, d.w.z. de som van de uren beroeps- en gezinsarbeid. Terwijl beroeps- en gezinsarbeid afzonderlijk in alle landen significante (graduele) verschillen tussen mannen en vrouwen laten zien, is de totale arbeid van mannen en vrouwen gemiddeld gezien in hoge mate gelijk verdeeld. Alleen Nederland valt enigszins buiten de groep met een lager aantal uren voor mannen en voor vrouwen. We beklemtonen wel dat deze 'gemiddelde gelijkheid' voor totale arbeid de nog vrij grote ongelijkheid voor beroeps- en gezinsarbeid verbergt.

De algemene trendlijn illustreert dat het gemiddeld aantal uren totale arbeid van vrouwen tijdens de hele periode iets hoger ligt dan dat van mannen. De toename van het verschil sinds 1985 is volledig toe te schrijven aan de ontwikkeling in de VS. Maken we een afzonderlijke trendlijn voor de Europese landen, dan ligt die van vrouwen tijdens de hele periode hoger dan die van mannen, maar de evolutie is omgekeerd. De kloof is groter in de periode 1965-1980 en deze verkleint systematisch in de periode 1980-2000.

De verschillen naar opleidingsniveau zijn niet zo duidelijk aangezien ze het resultaat zijn van de combinatie van de verschillen in beroeps- en gezinsarbeid. In alle landen is de totale arbeid van lager- en hogergeschoolde vrouwen in hoge mate gelijk tot ongeveer 1985. Daarna is er een uiteenlopende evolutie in de verschillende landen. In het VK en Canada blijft dit tot 2000. In de VS wordt vanaf 1985 de totale arbeid van lagergeschoolde vrouwen groter dan die van hogergeschoolde vrouwen terwijl de totale arbeid van lagergeschoolde mannen kleiner wordt dan die van hogergeschoolde mannen. In Noorwegen, Nederland en België wordt de totale arbeid van lagergeschoolde mannen en vrouwen kleiner dan die van hogergeschoolde mannen en vrouwen. In Frankrijk en Duitsland wordt de totale arbeid van lagergeschoolde mannen kleiner dan die van hogergeschoolde mannen.

Figuur 4.8 Ontwikkeling van het gemiddeld aantal uren totale arbeid van mannen en vrouwen (20-59j) in enkele landen (1965-2000) (MTUS, Hook, 2005a)

We bespreken hier niet voor elk land afzonderlijk de evolutie van het gemiddeld aantal uren beroepsarbeid, gezinsarbeid en totale arbeid van mannen en vrouwen in de periode 1965-2000. In Van Dongen (2008) vindt men een meer gedetailleerd beeld van de evolutie van het gemiddeld aantal uren beroepsarbeid, gezinsarbeid en totale arbeid voor de diverse leeftijdsgroepen (van 20 tot 59 jaar). Algemeen gezien kunnen we concluderen dat tussen 1965 en 2000 de verschillen in aantal uren beroeps- en gezinsarbeid tussen mannen en vrouwen zijn verminderd voor alle leeftijdsgroepen: een toename van het aantal uren beroepsarbeid bij vrouwen en een daling bij mannen gaan gepaard met een sterke vermindering van het aantal uren gezinsarbeid bij vrouwen en een relatief kleinere toename van het aantal uren bij mannen. Het aantal uren *totale arbeid* daarentegen is zowel bij mannen als bij vrouwen vrij constant gebleven in alle leeftijdsgroepen.

4.2.3 Evolutie van de verdeling van het aantal uren beroepsarbeid en gezinsarbeid

4.2.3.1 Presentatie van het model

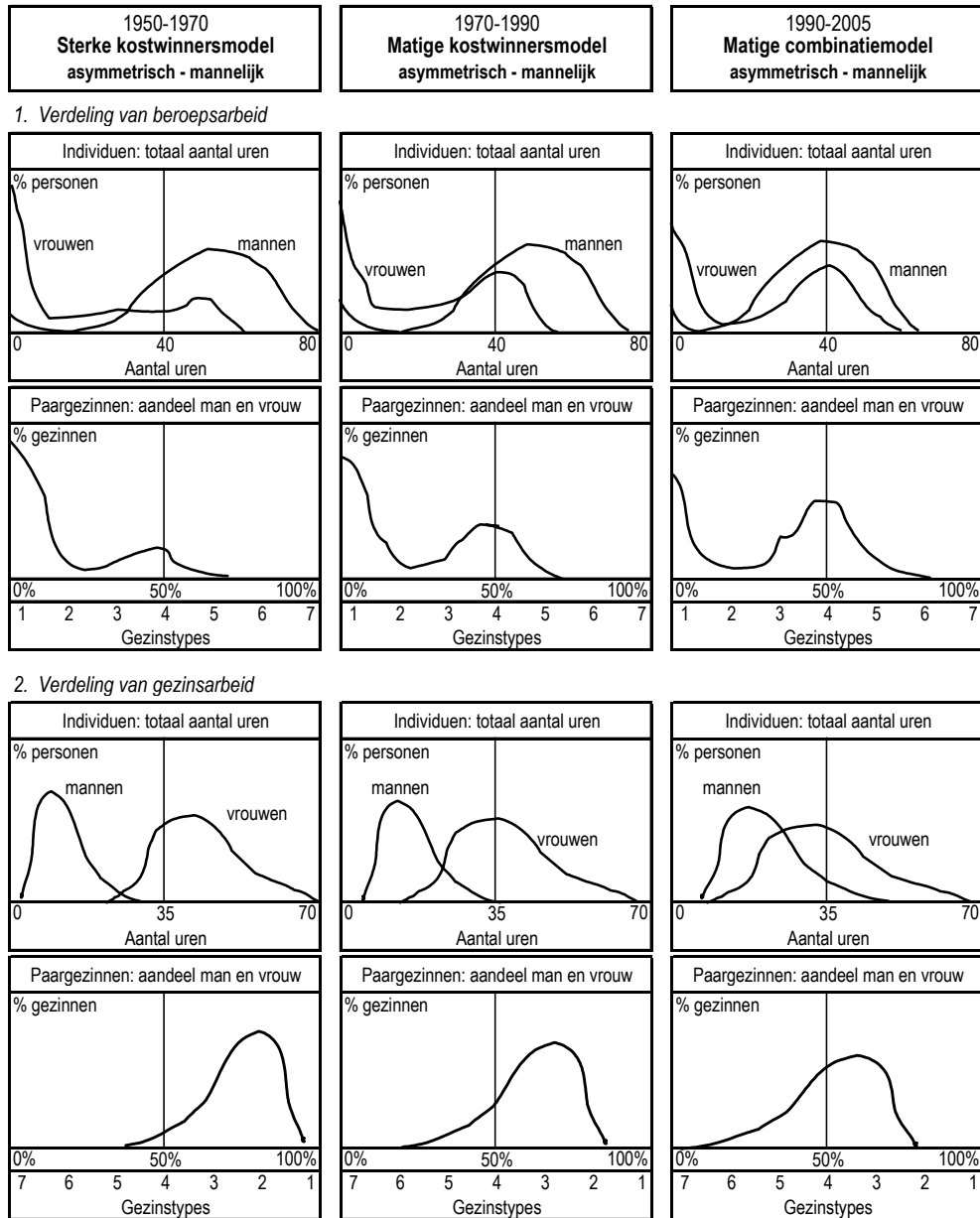
In dit onderdeel gaat de aandacht naar de graduele verdeling van het aantal uren beroeps- en gezinswerk om een beter beeld te geven van de graduele gelijkheid en/of ongelijkheid van de arbeidsverdeling, zowel tussen mannen en vrouwen als binnen de twee groepen. Zo kan men een aanvullend historisch model construeren.

Figuur 4.9 toont voor de periode 1950-2000 een hypothetisch historisch model van de verdeling van beroepsarbeid (deelfiguur 1) en gezinsarbeid (deelfiguur 2) tussen mannen en vrouwen, gebaseerd op de *verdeling van het aantal uren*. Het model omvat drie deelmodellen voor de opeenvolgende perioden: het Sterke Kostwinnersmodel in de periode 1950-1970, het Matige Kostwinnersmodel in de periode 1970-1990 en het Matige Combinatiemodel in de periode 1990-2005 (Van Dongen et al., 2001, 2003).

De modellen geven de veronderstelde *kwantitatieve verdeling weer van de beroeps- en gezinsarbeid van individuele mannen en vrouwen (bovenste deel van deelfiguur 1 en 2) en de relatieve arbeidsverdeling tussen partners binnen gezinnen met twee volwassen partners (onderste deel van deelfiguur 1 en 2)*. De arbeidsverdeling van individuele mannen en vrouwen in het bovenste deel van elke deelfiguur wordt uitgedrukt door het relatieve aandeel van de jobs van mannen en vrouwen, in termen van het feitelijk aantal werkuren per week (cfr. de typologie in Figuur 2.11).

Het onderste deel van elke deelfiguur toont de arbeidsverdeling binnen gezinnen met twee partners. Het betreft de relatieve verdeling van de zeven gezinstypes zoals voorgesteld in Figuur 2.12, die gebaseerd is op het relatieve aandeel van vrouwen in de totale beroeps- en gezinsarbeid in hun gezin. Voor beroepsarbeid varieert dit van het sterke mannelijke kostwinnersgezin aan de linkerzijde (type 1: de man is verantwoordelijk voor bijna alle beroepsarbeid en de vrouw voor bijna alle gezinsarbeid), over het volledige combinatiegezin in het midden (type 4: het relatieve aandeel van de man en de vrouw in beroeps- en gezinsarbeid is gelijk), tot het sterk vrouwelijk kostwinnersgezin aan de rechterzijde (type 7: de vrouw verricht bijna alle beroepsarbeid en de man bijna alle gezinsarbeid). In de deelfiguur voor gezinsarbeid worden de gezinstypes logischerwijs in omgekeerde volgorde weergegeven.

Figuur 4.9 Hypothetisch model voor de verdeling van beroeps- en gezinsarbeid tussen mannen en vrouwen en binnen gezinnen (1950-2005)

De modellen zijn het resultaat van een historische reconstructie die grotendeels gebaseerd is op empirische gegevens van de voorbije decennia, aangevuld met empirische gegevens van de periode daarvoor (Figuren 4.1 tot 4.9). Ze kunnen worden gebruikt voor de vergelijkende analyse van de historische ontwikkeling van de arbeidsverdeling in verschillende (soorten) landen, bijv. uitgaande van de verruimde classificatie van welvaartsstaten (Esping-Anderson, 1999; Korpi, 2000). Voorts geven de modellen impliciet de feitelijke combinatie weer van de basiswaarden (vrijheid, gelijkheid, solidariteit en efficiëntie) in de dagelijkse arbeidsverdeling. Ten slotte bieden ze een empirische basis voor de ontwikkeling van beleidsmodellen voor de toekomstige arbeidsverdeling.

Deze curven kunnen evenwel niet voor de diverse Europese landen worden geconstrueerd voor de periode 1950-1985 omdat vergelijkende data voor die periode onvoldoende beschikbaar zijn. Daarom geven we in de volgende paragraaf deze curven weer voor de periode 1985-2004, samen met enkele andere indicatoren, uitgaande van het algemene historische model in Figuren 4.6 tot en met 4.8. In dat opzicht behouden we de sterke hypothese dat Figuur 4.9 een goede voorstelling is van de algemene ontwikkeling in de meeste westerse landen in de periode 1950-2000, zij het met duidelijke graduele verschillen onder deze landen.

4.2.3.2 De periode van het Sterke Kostwinnersmodel (1950-1970)

In de periode van het Sterke Kostwinnersmodel was het sterke kostwinnersgezin dominant in kwantitatieve termen. De meerderheid van (gehuwde) vrouwen had slechts een zeer klein aandeel in de totale beroepsarbeid van het gezin. Toch bleef een vrij belangrijk deel van de vrouwen beroepsactief, meestal ongehuwde vrouwen zonder kinderen die een voltijdse baan hadden, aangezien deeltijdwerk nog niet sterk ontwikkeld was.

Rond 1950 aanvaardden de meeste Europese landen het sterke kostwinnersgezin als referentie voor de ontwikkeling van de welvaartsstaat. Na de systematische uitstoting van vrouwen uit de arbeidsmarkt in de periode 1800-1950 (Figuren 4.1 tot 4.4) vormde de maatschappelijke context van de jaren vijftig een goede voedingsbodem voor dit gezinstype. Het gezinstype werd in hoge mate gelegitimeerd door de principiële verantwoordelijkheid van de moeder om de jonge kinderen (bijna) volledig binnen het eigen gezin op te voeden. In de meeste landen werd het kostwinnersgezin sterk gepromoot en gesteund door de overheid, door middel van discriminatoire wetgeving en (financiële) steun via het fiscaal systeem en de publieke voorzieningen. Het Sterke Kostwinnersmodel gaat hand in hand met een zeer ongelijke verdeling van beroeps- en gezinsarbeid tussen mannen en vrouwen, zowel op macro- als op microniveau. Tegelijk was de financiële basis voor het solidariteitsstelsel nog relatief zwak, ondanks de sterke economische groei in die periode, d.w.z. de financiële capaciteit van de overheid om voldoende te investeren in kinderen, ouderen, mensen met een handicap, mensen met een inadequate opleiding.

Ten slotte wordt het efficiëntieprincipe in hoge mate opgeofferd doordat het professioneel kapitaal van vrouwen onvoldoende wordt benut en ontwikkeld in het bedrijfsleven en doordat het menselijk kapitaal van mannen onvoldoende wordt ontwikkeld en ingezet in het gezinsleven.

4.2.3.3 De periode van het Matige Kostwinnersmodel (1970-1990)

Vanaf ongeveer 1960 traden (opnieuw) meer vrouwen toe tot de arbeidsmarkt in de meeste westerse landen (Figuren 4.1 tot 4.10). Bovendien bleven meer (gehuwde) vrouwen beroepsactief na de komst van de kinderen. Het Sterke Kostwinnersmodel verloor systematisch zijn dominante impact. Er kwamen meer deeltijdse banen zodat het aantal matige kostwinnersgezinnen en matige combinatiegezinnen toenam. Tegelijk verminderde het gemiddeld aantal uren beroepsarbeid van mannen systematisch. Bijgevolg kan men spreken van de periode van het Matige Kostwinnersmodel. In dit model moet de (vrije) keuze van gezinnen voor een ongelijke arbeidsverdeling en de opvoeding van jonge kinderen thuis meer plaats maken voor een meer gelijke arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen, voor een meer gedeelde opvoeding van het jonge kind binnen en buiten het gezin, voor een sterker solidariteitssysteem ten behoeve van financieel afhankelijke personen en voor een toenemende inzet van het menselijk kapitaal van vrouwen in het bedrijfsleven. Zoals eerder vermeld verandert ook stap voor stap de verdeling van de gezinsarbeid, met een absolute en relatieve toename van het aandeel van mannen en een (sterkere) absolute en relatieve daling van het aandeel van vrouwen.

4.2.3.4 De periode van het Matige Combinatiemodel (1990-2005)

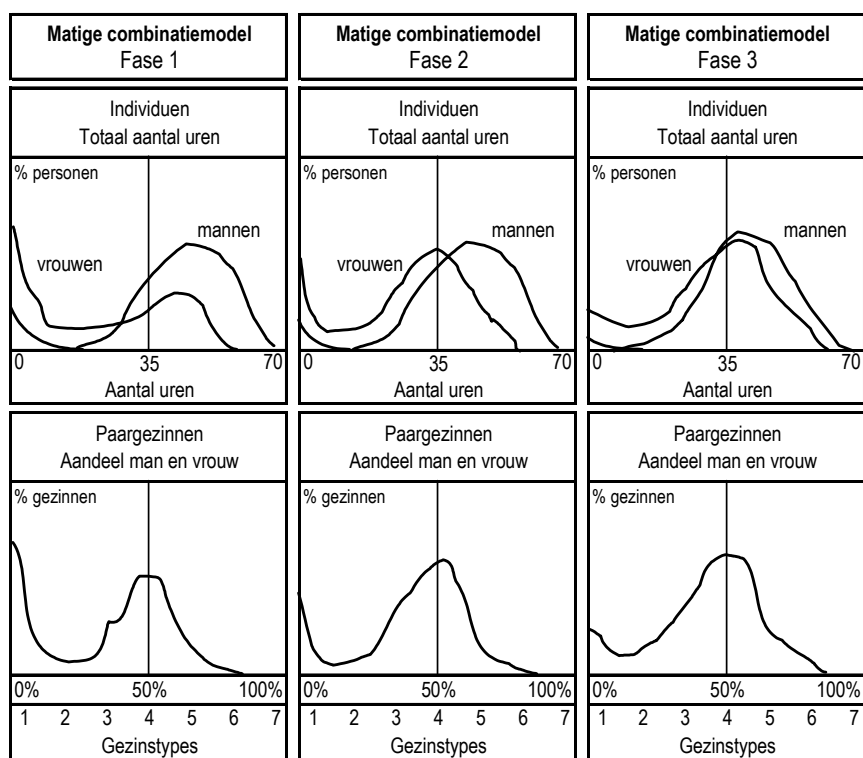
Vanaf ongeveer 1990 kunnen we spreken van een Matig Combinatiemodel in de meeste westerse landen, zij het met een aantal varianten. In de periode 1990-2005 nam de totale activiteitsgraad van vrouwen (aandeel van beroepsactieve vrouwen in de totale vrouwelijke bevolking) permanent toe. De combinatiegezinnen met een meer gelijke verdeling van beroeps- en gezinsarbeid namen in aantal sterk toe en vormden stilaan de meerderheid in de meeste landen. Het model werd onder meer gestimuleerd door de emancipatiebeweging die sterk ijverde voor een meer gelijke verdeling van beroeps- en gezinsarbeid en van inkomen tussen mannen en vrouwen, zowel op macro- als op microniveau. Deze evolutie ging gepaard met de toenemende bewustwording over het belang van de beroeps participatie van vrouwen voor het realiseren van een voldoende hoog gezinsinkomen, een sterke collectieve financiële basis (solidariteitssysteem) en een meer doelmatig gebruik van het menselijk kapitaal van vrouwen in de arbeidsmarkt.

De meeste landen kunnen op dit ogenblik worden geplaatst onder de noemer van het Matige Combinatiemodel. Daarom is het zinvol om voor de periode 1990-2005

een meer gedifferentieerd beeld te vormen van de arbeidsverdeling in de diverse landen. Uitgaande van Figuur 4.10 (voor beroepsarbeid) kunnen diverse stadia of varianten van het Matige Combinatiemodel worden onderscheiden. Een zelfde figuur is mogelijk voor de verdeling van gezinsarbeid.

De centrale vraag is dan: in welk stadium bevinden de diverse (soorten) landen zich op dit moment? In het volgende deel wordt aan de hand van een aantal basisindicatoren de feitelijke ontwikkeling geschetst van de arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen in de voorbije decennia. Eerst geven we een bondige vergelijking met enkele andere historische modellen.

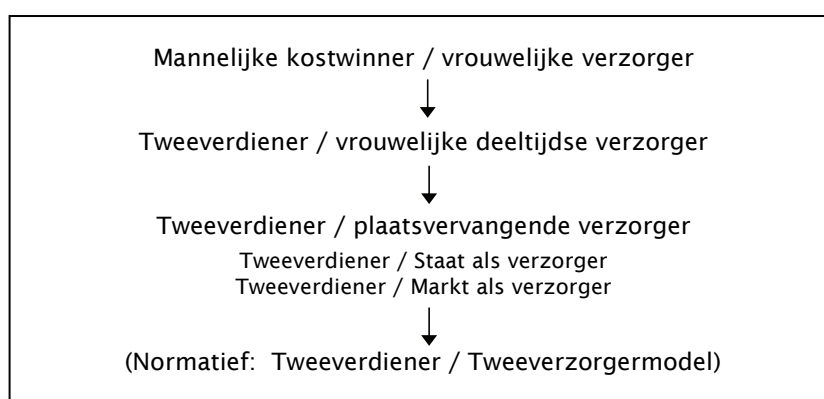
Figuur 4.10 Fasen of varianten van het Matige Combinatiemodel (Verdeling van beroepsarbeid)

4.2.4 Vergelijking met andere historische modellen

In het verlengde van Crompton (1999, 202-214) presenteren Gornick & Meyers (2003, 90-94) drie vergelijkbare historische modellen voor de periode 1950-2000 (Figuur 4.11). Aan de hand van deze modellen illustreren ze de ontwikkeling van het traditionele mannelijke Kostwinnersmodel in de periode 1950-1970 tot de recente modellen van de arbeidsverdeling.

Figuur 4.11 Historische modellen van de arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen (Gornick & Meyers, 2003, 90)

Het *traditionele model van de mannelijke kostwinner / vrouwelijke verzorger* (male breadwinner / female carer) was dominant in de meeste Westerse landen in de periode 1930-1970 en is tot op zekere hoogte nog dominant in de Zuid-Europese landen, met uitzondering van Portugal.

Het *model van de tweeverdiener / vrouwelijke deeltijdse verzorger* (dual earner / female part-time carer) groeide vanaf 1970 vanuit het traditionele model tot het dominante model in de meeste continentale Europese landen. Volgens dit model hebben de meeste mannen een voltijdse baan en de vrouwen hebben een meer graduele arbeidsverdeling die verschilt per land, met een bepaalde groep zonder baan, een groep die deeltijds werkt en een groep die voltijds werkt. De (partiële) beroepstaak van vrouwen wordt meestal gecombineerd met een gedeelde opvoeding binnen en buiten het eigen gezin.

Het *model van de tweeverdiener / plaatsvervangende verzorger* (dual earner / substitute carer) is de volgende stap in de ontwikkeling van de verdeling van beroeps- en gezinsarbeid. Volgens dit model zijn in de meeste gezinnen beide partners (voltijds) beroepsactief. Het model kent twee varianten. Het *model van de tweeverdiener / staat als verzorger* (dual earner / state carer) is dominant in de voormalige socialistische en in de sociaal-democratische noordse landen terwijl het *model van*

de tweeverdiener / markt als verzorger (dual earner / market carer) typisch is voor de VS, Canada en het VK. Beide modellen laten een groot deel van de opvoeding/zorg van jonge kinderen over aan externe zorgverleners, als vervanging van de opvoeding/zorg thuis. In het model van de tweeverdiener / staat als verzorger voorziet of financiert de staat de publieke kinderopvang terwijl in het model van de tweeverdiener / markt als verzorger de externe kinderopvang vooral door particuliere instanties wordt aangeboden.

De modellen van Gornick & Meyers zijn grotendeels verenigbaar met onze modellen in Figuur 4.9. Het Sterke Kostwinnersmodel (1950-1970) verwijst naar het traditionele model van de mannelijke kostwinner / vrouwelijke verzorger. Het Matige Kostwinnersmodel (1970-1990) is grotendeels gelijk aan het model van de tweeverdiener / vrouwelijke deeltijdse verzorger. Het Matige Combinatiemodel (met de varianten in Figuur 4.10) komt grotendeels overeen met het model van de tweeverdiener / plaatsvervangende verzorger (met twee varianten).

Spijtig genoeg geven Gornick & Meyers (2003) geen duidelijke grafische voorstelling van hun historische modellen zoals in Figuren 4.6 tot en met 4.9. Bijgevolg is het moeilijk om een volledige vergelijking te maken tussen hun modellen en de modellen die we in dit boek weergeven. Daarom zou meer internationale samenwerking nuttig zijn voor een uitvoerige vergelijking van de modellen en voor de integratie ervan in een algemener historisch model.

Algemeen gezien onderschrijven we volledig het wetenschappelijk doel van deze historische modellen: "(...) develop a flexible framework through which change may be conceptualized. Although largely theoretical in its conception, this continuum also serves as a useful tool for comparing, across countries, current resolutions to the schism between employment and care" (Gornick & Meyers, 2003, 90-91). De historische modellen van Gornick & Meyers vormen de basis voor de zoektocht (en overgang) naar een ideaal normatief model voor de toekomstige arbeidsverdeling in de maatschappij: het *model van de tweeverdiener / tweeverzorger* (dual earner / dual carer). In het volgende hoofdstuk zullen we dit normatieve toekomstmodel vergelijken met de normatieve 'Combinatiemodellen' die we de voorbije jaren hebben ontwikkeld.

4.3 Evolutie van de verdeling van beroeps- en gezinsarbeid tussen 1985 en 2005

Om een vergelijkend beeld te geven van de ontwikkeling van de verdeling van beroeps- en gezinsarbeid tussen mannen en vrouwen in westerse landen tijdens de laatste twee decennia, gebruiken we een aantal basisindicatoren die zowel de gelijkenissen als de verschillen tussen de (soorten) landen belichten. Tijdens de voorbije jaren werden deze indicatoren geconstrueerd voor Vlaanderen/België. Vanaf begin 2005 werd een internationaal vergelijkend databestand met dezelfde indicatoren

samengesteld voor de EU-15-landen en deels ook voor de Oost-Europese en enkele niet-Europese landen (VSA, Canada).

De indicatoren worden grafisch weergegeven om de feitelijke ontwikkeling van het Combinatiemodel voldoende bevattelijk te maken voor een breed publiek. We geven de indicatoren weer voor enkele landen die voldoende representatief zijn voor de soorten welvaartsstaten. De volgende indicatoren worden besproken:

1. Arbeidssituatie van mannen en vrouwen, met zes categorieën: beroepsactief, werkzoekend, thuiswerkend, gepensioneerd, leerling/student en een groep 'andere';
2. Algemene tijdsverdeling van mannen en vrouwen per leeftijdsgroep: beroepsarbeid, gezinsarbeid, sociale arbeid, externe opvoeding of vorming, persoonlijke verzorging en vrije tijd (ontspanning);
3. Professionele activiteitsgraad van mannen en vrouwen per leeftijdsgroep;
4. Verdeling van het aantal uren beroepsarbeid en het gemiddeld aantal uren per leeftijdsgroep,
5. Verdeling van het aantal uren gezinsarbeid en het gemiddeld aantal uren per leeftijdsgroep,
6. Verdeling van het aantal uren vrije tijd en het gemiddeld aantal uren per leeftijdsgroep,
7. Verdeling van het aantal uren persoonlijke verzorging en het gemiddeld aantal uren per leeftijdsgroep,
8. Bijkomende temporele kenmerken van de beroepsarbeid: tijdelijke arbeid, ploegendienst, nachtwerk, zondagswerk en thuiswerken.

4.3.1 Arbeidssituatie van de mannelijke en vrouwelijke bevolking

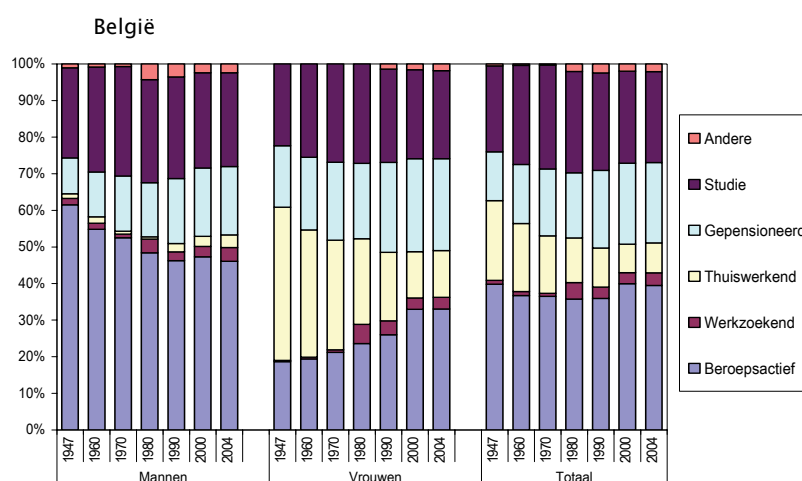
4.3.1.1 Arbeidssituatie in België en Nederland

Figuur 4.12 toont de algemene arbeidssituatie van de totale mannelijke en vrouwelijke bevolking in België in de periode 1947-2004, met zes categorieën: beroepsactief, werkzoekend, thuiswerkend, gepensioneerd, leerling of student en een groep 'andere'. De groep 'andere' bestaat vooral uit volledig arbeidsongeschikte volwassenen (niet meer studierend en nog niet gepensioneerd). Voor Vlaanderen zijn deze gegevens pas beschikbaar vanaf 1989 (zie Figuur 4.13).

De figuur toont de grote gelijkenis en de graduele verschillen in de ontwikkeling van het relatieve aandeel van de diverse groepen van de bevolking. Door alle groepen samen te brengen, wordt meer informatie gegeven over de algemene ontwikkeling en de onderlinge verhouding van de groepen. Men kan deze figuur ook weergeven met de absolute aantallen (zie Van Dongen et al., 2003). Deze indicator werd voor het eerst voorgesteld in Van Dongen et al. (1998) en is een zinvolle aanvulling bij de traditionele arbeidsmarktindicatoren. We vermelden dat de evolutie van de arbeidssituatie wordt beïnvloed door diverse maatschappelijke processen

zoals de leeftijdssamenstelling van de bevolking, de houding inzake de deelname van vrouwen aan de arbeidsmarkt, de algemene evolutie van de welvaart, de verbetering van de gezondheid van de bevolking, de toename van de deelname van jongeren aan het hoger onderwijs, enz.

Figuur 4.12 *Arbeidssituatie van de Belgische bevolking: 1947-2004*
(Van Dongen et al., 2003; LFS, Eurostat)

In onze nieuwe conceptuele benadering wordt de *beroepsbevolking* ruimer gedefinieerd dan in de traditionele benadering en omvat zij de personen die een betaalde baan hebben, de personen die een baan zoeken en de personen die voltijds thuisblijven voor het huishouden (huisvrouwen, huismannen). De andere groepen zijn in de meeste landen officieel vrijgesteld van beroepsarbeid. In deze nieuwe definitie wordt uitgegaan van de feitelijke arbeidssituatie van de bevolking, ongeacht de leeftijd van de persoon. Ze geeft bijgevolg een beter beeld van de reële beroepsbevolking. We zien dat het aandeel van de beroepsbevolking (volgens de nieuwe definitie) eerst sterk is afgenomen en vanaf 1990 vrij stabiel is gebleven rond de 50%.

De *totale activiteitsgraad* is in de nieuwe benadering het aandeel van de beroepsactieve personen in de totale bevolking. Het is een nuttige indicator van de economische basis van de totale bevolking, aangezien deze groep het totale monetaire inkomen van een land verdient en op die manier alle niet-beroepsactieve groepen financieel onderhoudt. De figuur toont duidelijk de sterke daling van de totale activiteitsgraad bij mannen tussen 1950 en 1980 en de sterk stijgende totale activiteitsgraad bij vrouwen. Dit gaat gepaard met een sterke afname van het aandeel van de huisvrouwen en een stijging van het aandeel van de gepensioneerden.

De *werkgelegenhedsgraad of participatiegraad* (nieuwe definitie) is dan het aandeel van de beroepsactieve mensen in de beroepsbevolking (nieuwe definitie).

De *totale werkloosheidsgraad* (nieuwe definitie) is het aandeel van alle werkloze personen in de beroepsbevolking: zij die officieel werkzoekend zijn en zij die voltijds thuis blijven.

Hoewel studenten, gepensioneerden en arbeidsongeschikten officieel vrijgesteld zijn van beroepsarbeid, zijn zij toch in zekere mate actief op de arbeidsmarkt, meestal via (tijdelijke) kleine deeltijdbanen. In dat opzicht is de 'totale beroepsbevolking' groter dan de 'officiële beroepsbevolking'.

Het aandeel beroepsactieve mannen is gedaald terwijl het aandeel beroepsactieve vrouwen vanaf 1947 constant is toegenomen. Het aandeel van de groep thuiswerkende vrouwen is sterk afgenomen. Dit wordt gecompenseerd door het stijgende percentage gepensioneerde vrouwen. De totale werkloosheid bij mannen is toegenomen terwijl die bij vrouwen sterk is afgenomen, hoofdzakelijk door de sterke daling van het aandeel huisvrouwen.

Figuur 4.13 geeft een meer gedetailleerd beeld van de arbeidssituatie van de bevolking in Vlaanderen en België in de periode 1989-2004. De figuur laat goed de langzame wijziging zien van de arbeidssituatie van de mannelijke bevolking tegenover de veel snellere wijziging van de arbeidssituatie van de vrouwelijke bevolking. In het algemeen verschilt de figuur voor Vlaanderen weinig van die voor België.

Sinds 1989 is *de totale beroepsbevolking* volgens de nieuwe definitie (inclusief thuiswerkende personen) zeer stabiel gebleven op 50% van de totale bevolking. De *beroepsbevolking* volgens de oude definitie is bij mannen zeer stabiel gebleven maar bij vrouwen sterk toegenomen. In Vlaanderen ligt dit cijfer iets hoger dan in België. Bij mannen ligt het aandeel van de totale beroepsbevolking iets hoger en is het de voorbije jaren lichtjes toegenomen, zowel in Vlaanderen als in België. Bij vrouwen ligt het iets lager en is het gelijk gebleven in België en lichtjes gedaald in Vlaanderen. De totale vrouwelijke beroepsbevolking zal in de toekomst zeker toenemen door de verhoging van de officiële pensioenleeftijd van vrouwen tot 65 jaar.

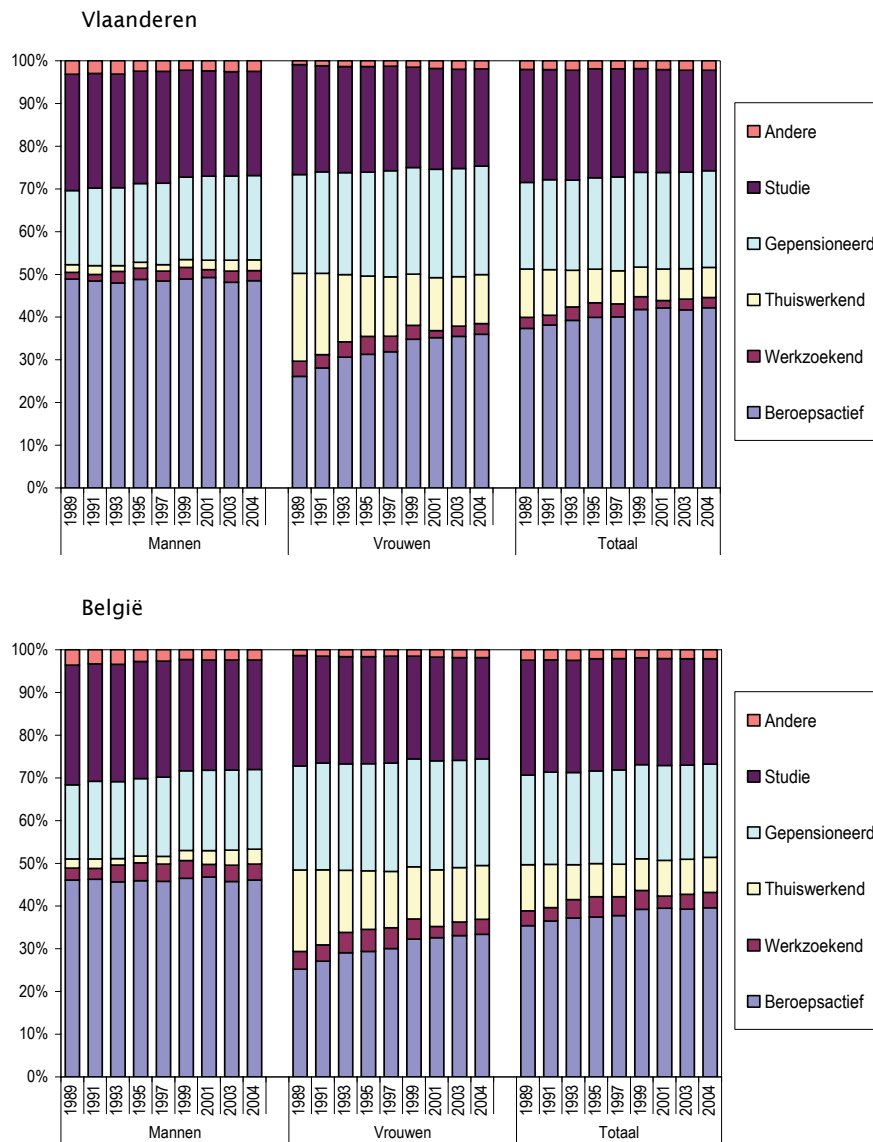
De *totale activiteitsgraad* (aandeel van de beroepsactieve bevolking in de totale bevolking) van mannen en vrouwen ligt in Vlaanderen iets hoger dan in België. De totale activiteitsgraad is zowel in België als in Vlaanderen continu lichtjes toegenomen tot in 2002. Dit is vooral te wijten aan de sterkere toename bij vrouwen. Bij mannen volgde de totale activiteitsgraad in beperkte mate de conjunctuurbewegingen en bleef die grotendeels gelijk tijdens deze periode.

Het aandeel van de werkzoekende personen ligt in Vlaanderen tijdens de hele periode lager dan dat in België. De *totale werkloosheidsgraad* (nieuwe definitie: werkzoekende en thuiswerkende personen) vertoont vrijwel dezelfde evolutie. Een centrale beleidsuitdaging is de brede groep werklozen via het arbeidsmarktbeleid te activeren om aldus een hogere totale activiteitsgraad te realiseren. In beperkte mate

kunnen ook de oudere studenten en de jongere gepensioneerden worden gestimuleerd een kleine deeltijdbaai uit te oefenen.

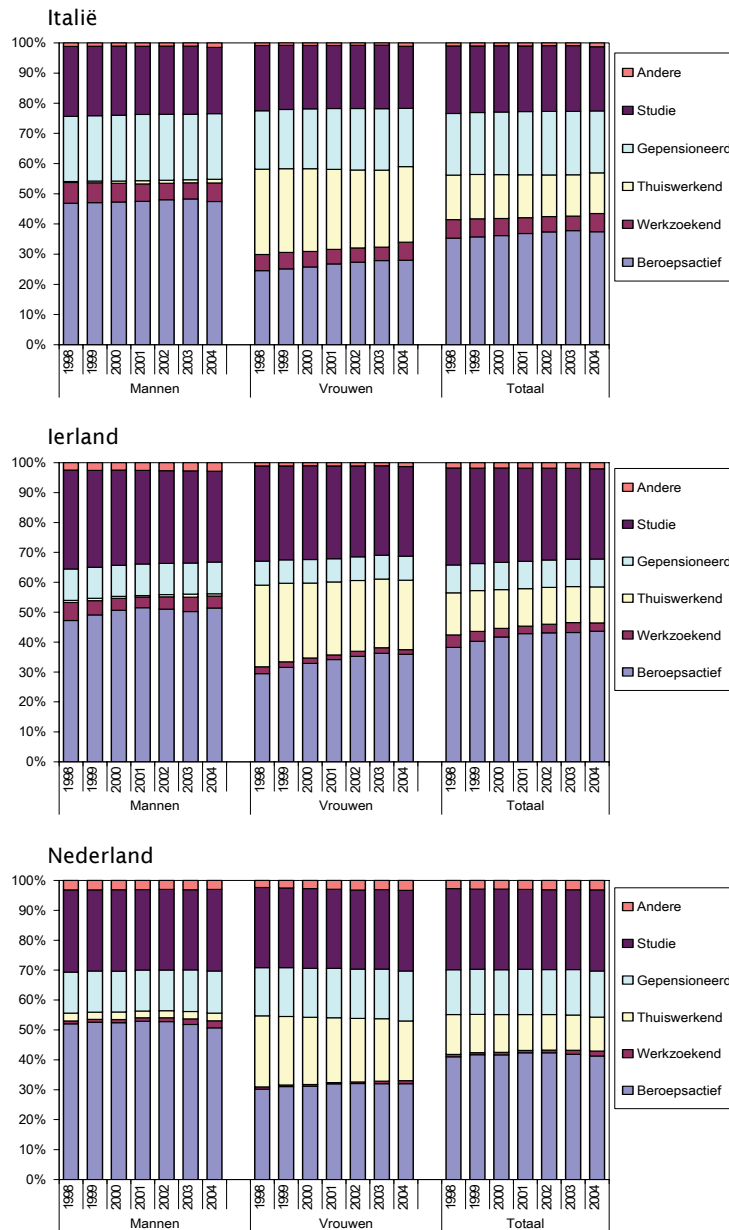
Figuur 4.13 Arbeidssituatie van de Vlaamse en Belgische bevolking: 1989-2005
(Van Dongen et al., 2003; LFS, Eurostat)

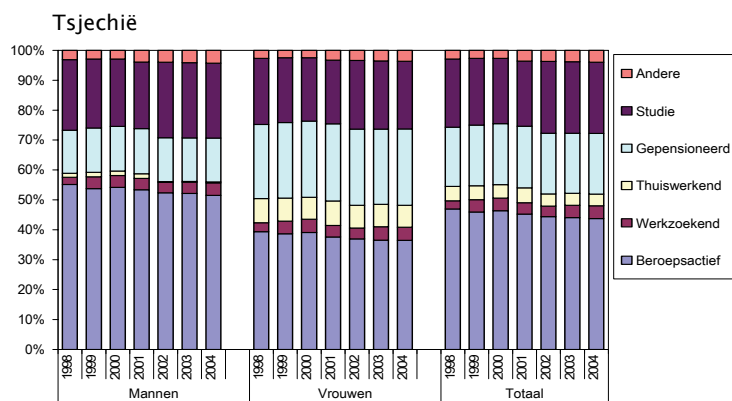
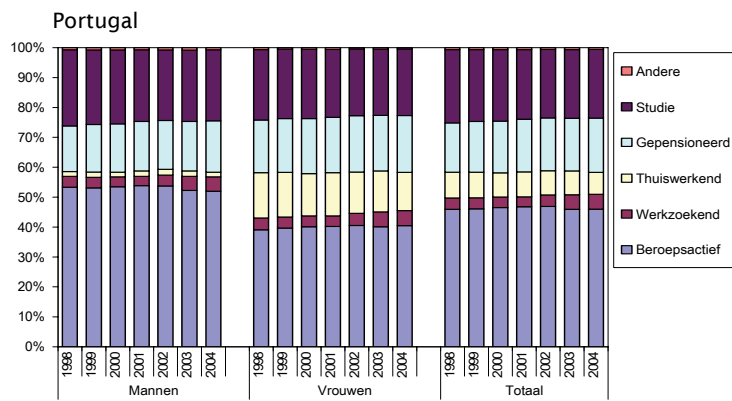
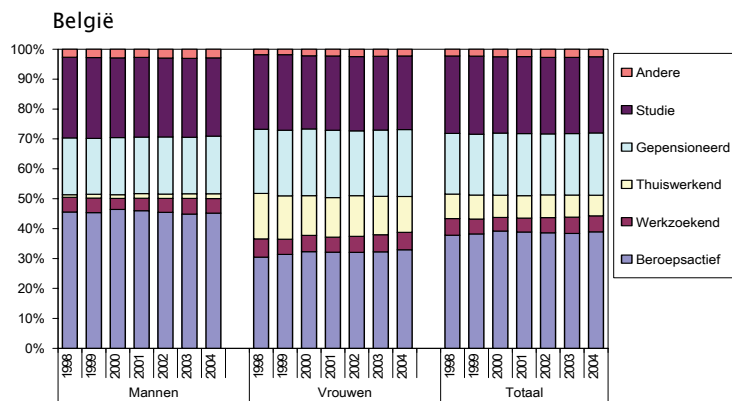

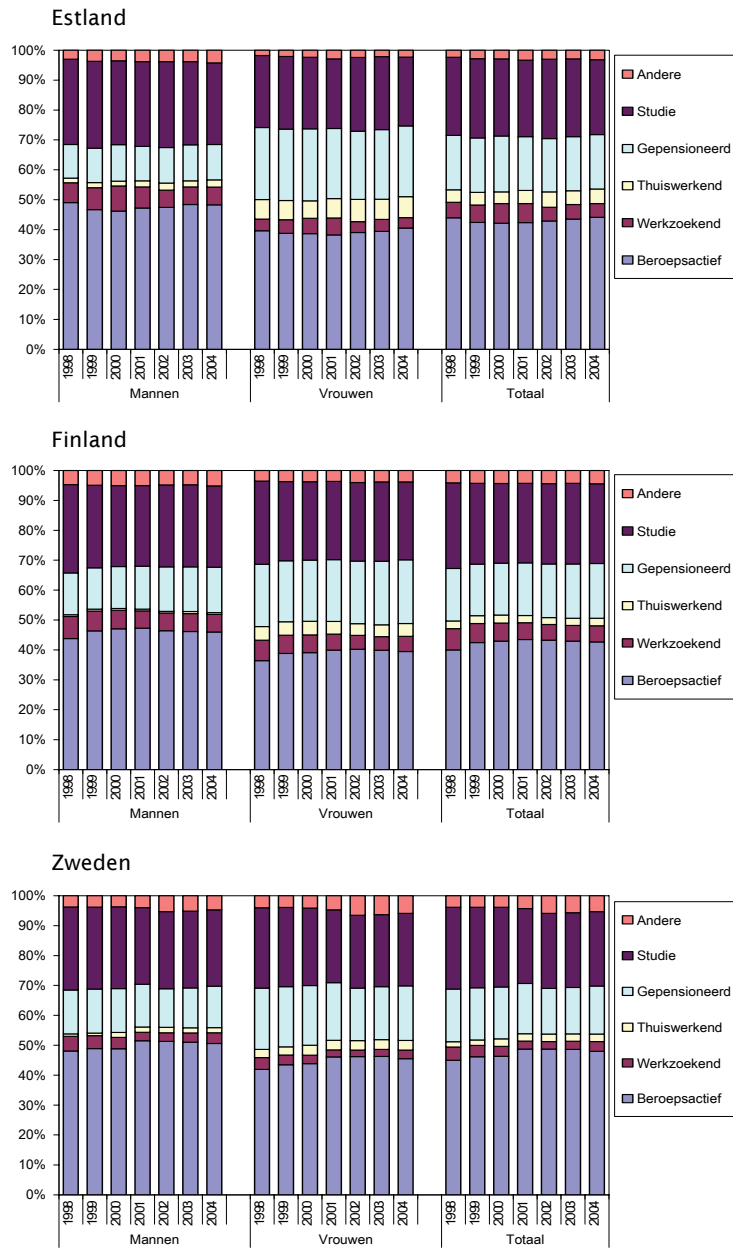
4.3.1.2 Arbeidssituatie in Europese landen (1998-2004)

Figuur 4.14 toont voor enkele EU-15-landen de evolutie van de arbeidssituatie vanaf 1998, van de Zuid-Europese landen tot de noordse landen (LFS, Eurostat).

Figuur 4.14 Arbeidssituatie van de totale bevolking in enkele Europese landen: 1998-2004 (LFS, Eurostat)

In de Zuid-Europese landen (Italië, Spanje, Griekenland, Cyprus en Malta) is het relatieve aandeel van huisvrouwen nog groot. Ook het percentage werkzoekende mannen en vrouwen ligt er vrij hoog. De totale activiteitsgraad van mannen is vrij constant tijdens deze periode terwijl die van vrouwen continu toeneemt.

In Ierland is het aandeel huisvrouwen ook groot maar het aandeel werkzoekenden is er laag, zowel bij mannen als bij vrouwen. De totale activiteitsgraad is vooral bij vrouwen sterk toegenomen. De Ierse bevolking is (nog) veel jonger dan die in de andere landen, zoals blijkt uit het hoge percentage leerlingen en studenten en het lage percentage gepensioneerden.

Nederland kent een laag percentage werkzoekenden bij mannen en vrouwen. De totale activiteitsgraad is vrij constant gebleven, maar die van vrouwen is continu toegenomen. Het aandeel huisvrouwen is nog vrij groot maar neemt gestaag af.

In België ligt het percentage werkzoekenden hoger dan in Nederland, zowel bij mannen als bij vrouwen, maar het aandeel huisvrouwen is er lager. De totale activiteitsgraad van vrouwen neemt er ook toe. Min of meer hetzelfde beeld is zichtbaar in Frankrijk, Duitsland, Oostenrijk en het VK.

Portugal volgt het zuiderse model niet en sluit veel meer aan bij de continentale en Angelsaksische landen. Het aandeel huisvrouwen en werkzoekenden is lager en de totale activiteitsgraad is hoger bij mannen en vrouwen. De totale activiteitsgraad is in Portugal zelfs hoger dan in België, Frankrijk en Duitsland.

De noordse landen worden hier vertegenwoordigd door Finland en Zweden. Zij kennen een significant hogere vrouwelijke activiteitsgraad, een lager percentage werkzoekenden en een lager aandeel huisvrouwen. Tot 2001 is de activiteitsgraad van vrouwen nog toegenomen, maar daarna is die licht gedaald. Opvallend is het relatief hogere aandeel van gepensioneerde vrouwen.

Binnen deze regio komen ook graduele verschillen voor. Zo toont Finland de laagste activiteitsgraad bij mannen en vrouwen en het grootste aandeel huisvrouwen en werkzoekenden. IJsland heeft de hoogste activiteitsgraad en het laagste aandeel van gepensioneerden. Ten slotte kennen deze landen een relatief hoog percentage mensen die niet (langer) beschikbaar zijn voor de arbeidsmarkt.

Tsjechië en Estland vertegenwoordigen de Oost-Europese landen die we grotendeels kunnen situeren tussen de continentale en noordse landen. Vergeleken met de continentale landen noteren we ongeveer een zelfde activiteitsgraad, een lager aandeel huisvrouwen maar een hoger percentage werkzoekenden. Vergeleken met de noordse landen hebben ze een lagere activiteitsgraad maar een hoger aandeel huisvrouwen en werkzoekenden. We moeten voor ogen houden dat het welvaartsniveau in deze landen veel lager ligt dan in de continentale en noordse landen.

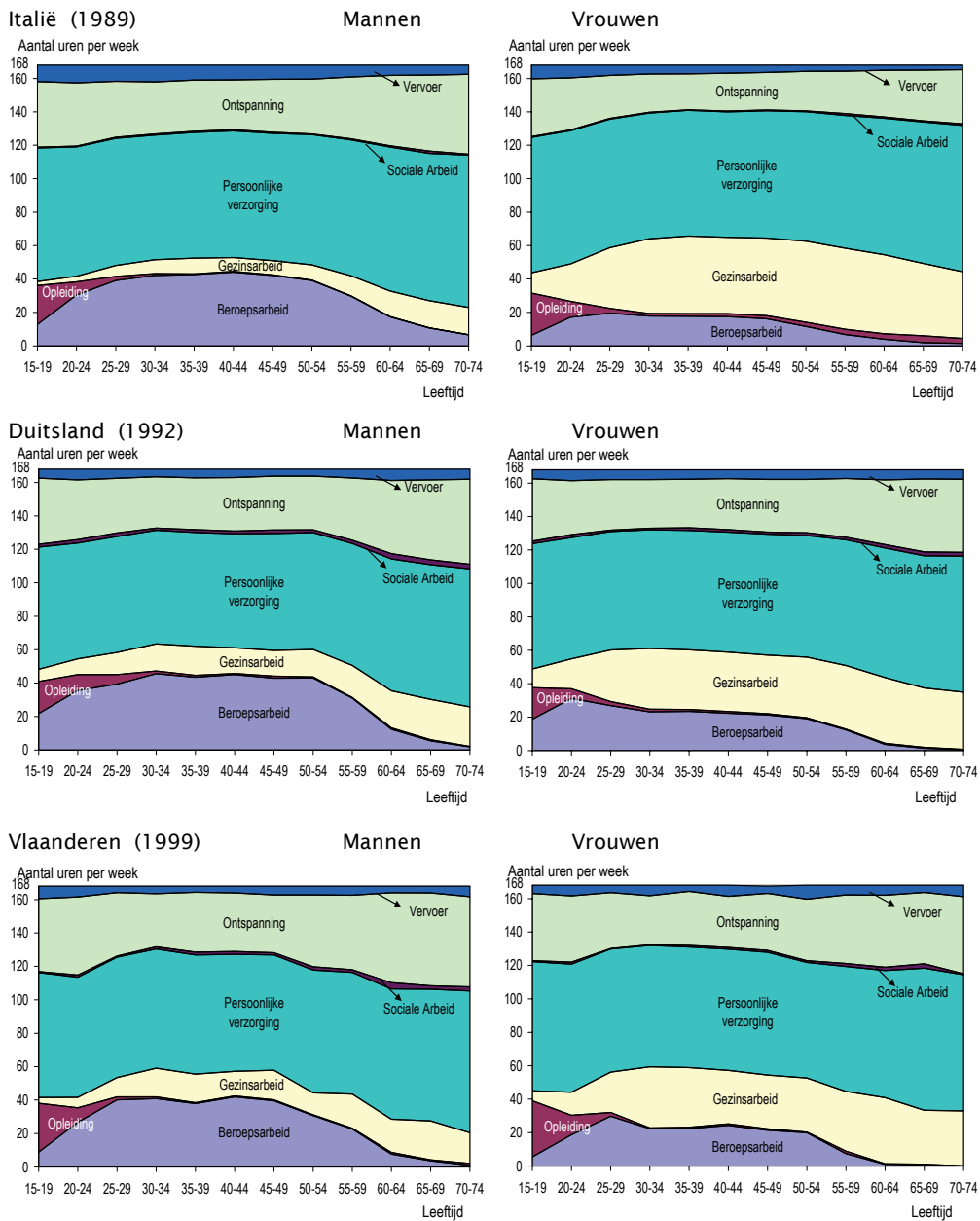
Deze landen vertonen onderling ook graduele verschillen, met enerzijds de meer 'noordse' landen zoals Estland, Litouwen, Letland en Slovenië en anderzijds de meer 'continentale' landen zoals Tsjechië, Slowakije, Polen, Hongarije, Roemenië en Bulgarije. In Estland, Slovenië, Hongarije en Letland is de activiteitsgraad gestegen terwijl die in Polen, Roemenië, Litouwen en Tsjechië is gedaald.

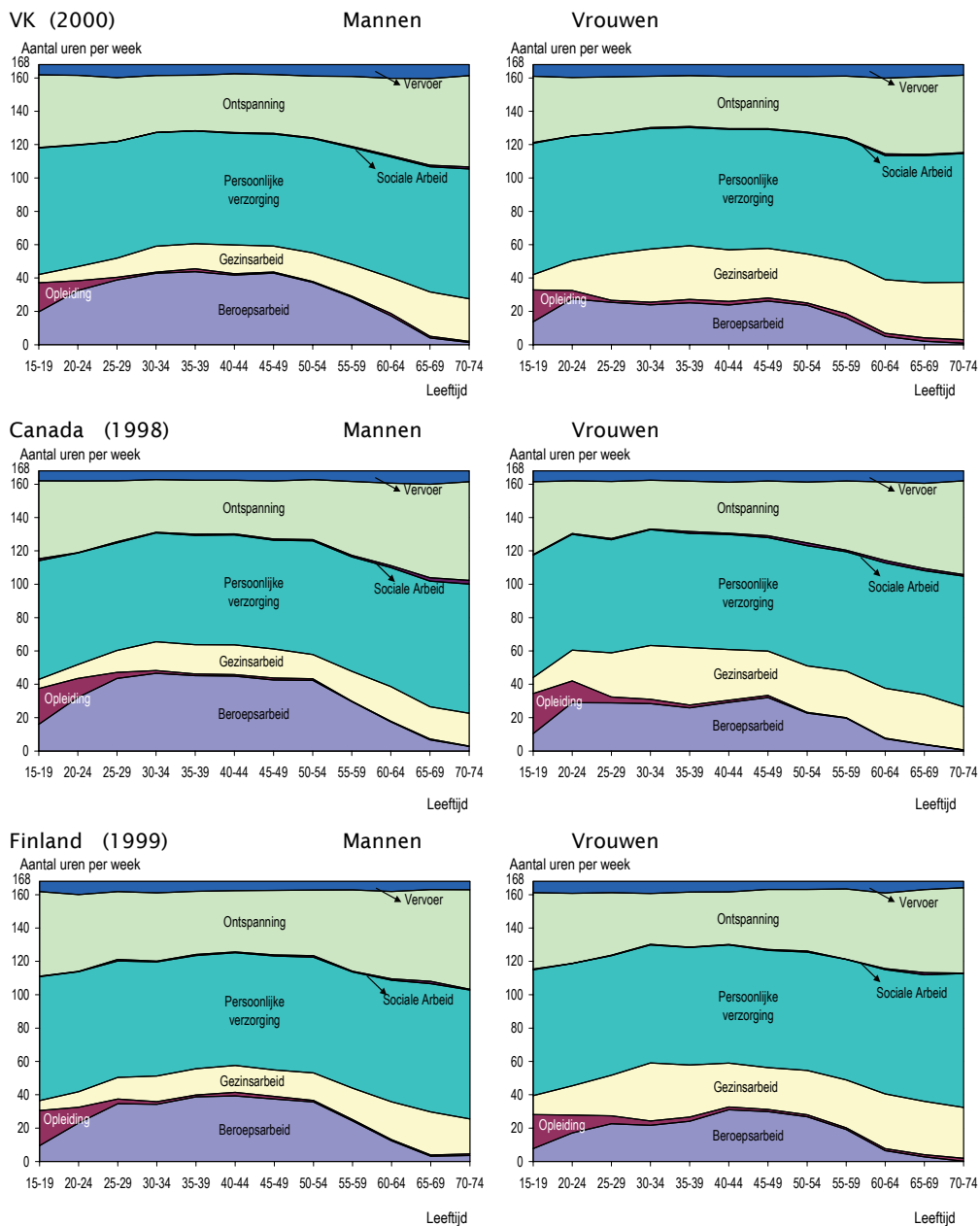
4.3.2 Algemene tijdsverdeling van mannen en vrouwen (1990-2000)

Figuur 4.15 toont de verdeling van de basisactiviteiten van mannen en vrouwen in acht landen in de periode 1990-2000 (MTUS, IATUR, Oxford) door middel van het

gemiddeld aantal uren per week (Y-as) per leeftijdsgroep (X-as). Voor een beschrijving van deze basisactiviteiten verwijzen we naar Sectie 2.2.1.

Figuur 4.15 Gemiddeld aantal uren dat mannen en vrouwen per week besteden aan de basisactiviteiten in zes Europese landen, per leeftijdsgroep (1990-2000) (MTUS, Oxford; TOR Vlaanderen)

Voor beroeps- en gezinsarbeid komen grotendeels dezelfde verschillen tussen mannen en vrouwen naar voren zoals die eerder werden vastgesteld in Vlaanderen (Van Dongen, 2004e). Maar ook hier zijn de belangrijke graduele verschillen tussen de landen duidelijk zichtbaar: van de meer traditionele zuidere landen (Italië

1989), de continentale landen (Duitsland 1992 en Vlaanderen 1999), de Angelsaksische landen (VK 2000 en Canada 2000) tot de noordse landen (Finland 1999).

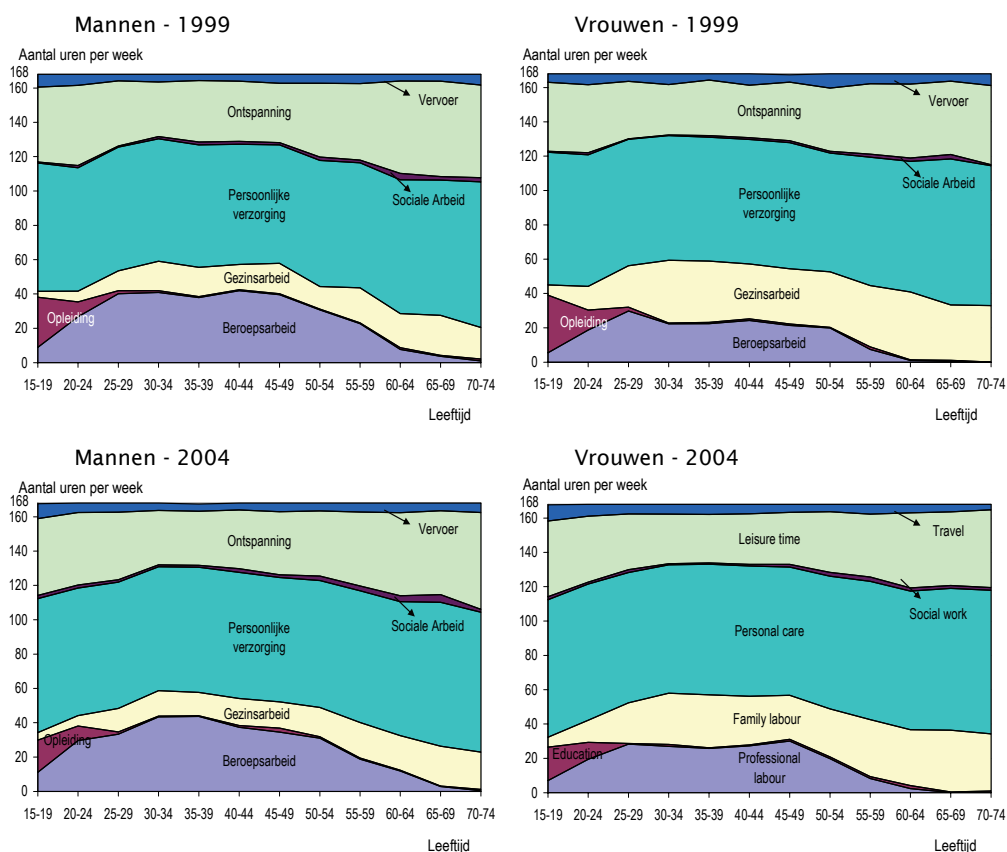
Voor vrouwen noteren we het opmerkelijke verschil in het aantal uren beroepsarbeid naar leeftijd tussen de Continentale landen (Duitsland, Vlaanderen) en de noordse landen (Finland). In de continentale landen ligt het gemiddeld werkuren van vrouwen het hoogst op de leeftijd van 20-30j, met een forse daling voor de hogere leeftijdsgroepen (vooral wegens de komst van kinderen). Het aantal uren blijft dan laag in de hogere leeftijdsgroepen. In Finland is het gemiddeld aantal werkuren van jonge vrouwen lager dan dat van oudere vrouwen. Dit verschil in werkuren reflecteert in hoge mate het verschil in beleid tussen deze landen. De noordse landen ondersteunen sterk het gezinsleven tijdens de eerste jaren via langdurige en goedbetaalde verlofregelingen en met een grote zekerheid dat men de baan weer kan opnemen en betaalbare kinderopvang kan gebruiken. Dit resulteert in een meer permanente beroeps participatie en een hoger aantal werkuren bij oudere vrouwen.

Ter aanvulling geeft Figuur 4.16 voor Vlaanderen/België dezelfde indicator weer voor 1999 en 2004, voor alle mannen en vrouwen. In 2004 is de kloof tussen mannen en vrouwen weer kleiner geworden, zowel voor beroepsarbeid als voor gezinsarbeid. Dit strookt met de algemene weergave in Figuur 4.7. Jonge en oudere mannen hebben in 2004 een iets lager aantal uren beroepsarbeid dan in 1999 terwijl de groep van 30-40j een iets hoger aantal uren heeft. Dit bevestigt tot op zekere hoogte de ontwikkeling naar een meer geconcentreerde loopbaan in België. De vraag is hoe het aantal uren beroepsarbeid van de diverse leeftijdsgroepen tijdens de volgende jaren zal evolueren. Voor gezinsarbeid zijn de verschillen minder zichtbaar op deze grafiek. Algemeen ligt het gemiddeld aantal uren gezinsarbeid per week in 2004 iets hoger dan in 1999.

Bij de vrouwen zijn de verschillen groter. Vooreerst is het gemiddeld aantal uren beroepsarbeid voor de leeftijdsgroepen boven 30 jaar in 2004 significant hoger dan in 1999. Het typische uitstapgedrag dat in 1999 nog goed zichtbaar was bij vrouwen vanaf de leeftijd van 30 jaar (en nog sterker bij lagergeschoolde vrouwen (zie volgende figuur), is in 2004 grotendeels verdwenen. Bovendien zien we een iets hoger aantal uren bij de leeftijdsgroep 45-49j. Dit is een positieve ontwikkeling vanuit de optiek van de gelijkheid tussen mannen en vrouwen.

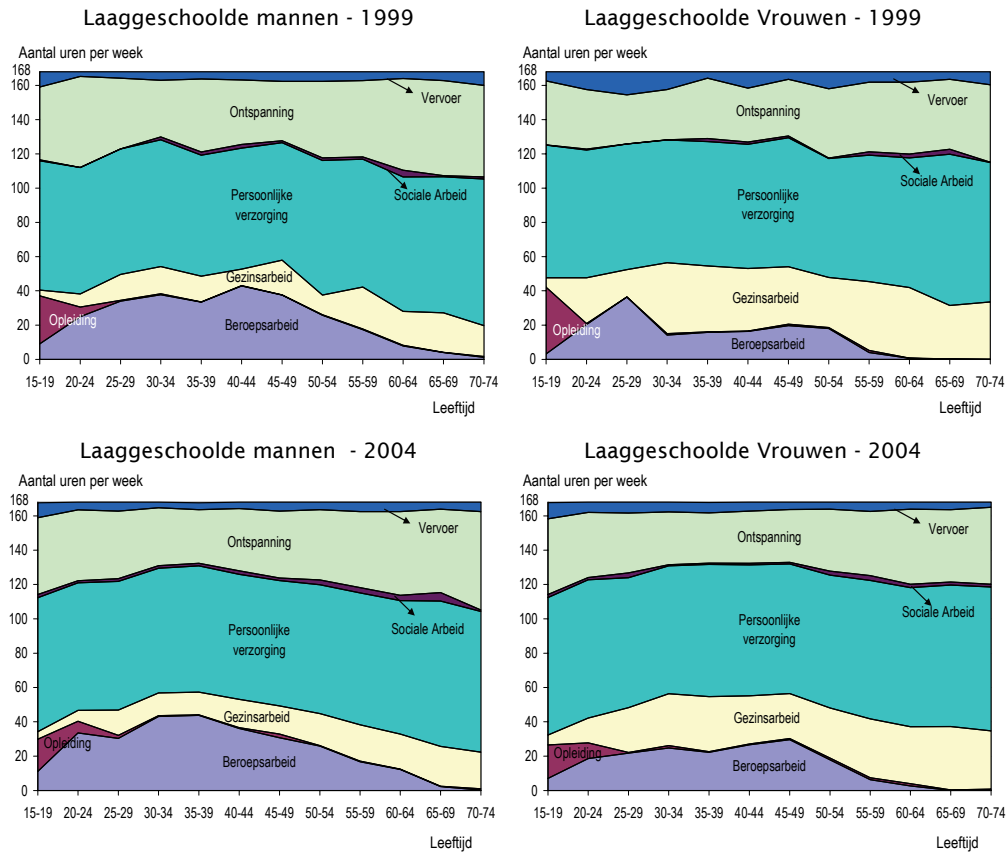

Figuur 4.16 Gemiddeld aantal uren per week dat mannen en vrouwen besteden aan de basisactiviteiten in Vlaanderen, per leeftijdsgroep (1999 en 2004) (TOR, Vlaanderen)

Aansluitend bij dit overzicht kan men de verschillen naar onderwijsniveau laten zien. We geven hier evenwel niet de grafieken voor al deze landen. Het belangrijkste verschil in (bijna) alle landen is het kleiner aantal uren beroepsarbeid en het groter aantal uren gezinsarbeid bij lagergeschoolde vrouwen in bijna alle leeftijdsgroepen. Tegelijk blijft de kloof tussen hogergeschoolde mannen en vrouwen in alle landen goed zichtbaar. Figuur 4.17 geeft voor Vlaanderen (België) dezelfde indicator weer voor 1999 en 2004 voor laaggeschoolde mannen en vrouwen.

Figuur 4.17 Gemiddeld aantal uren dat laaggeschoolde mannen en vrouwen per week besteden aan de basisactiviteiten in Vlaanderen, per leeftijdsgroep (1999 en 2004) (TOR, Vlaanderen)

Ook bij laaggeschoolden is in 2004 de kloof tussen mannen en vrouwen kleiner geworden voor zowel beroepsarbeid als gezinsarbeid. Hier valt nog meer op dat het typische uitstappedrag bij laaggeschoolde vrouwen vanaf de leeftijd van 30 jaar in 1999 bijna volledig is verdwenen in 2004. Nog uitdrukkelijker zien we een hoger aantal uren bij de leeftijdsgroep 45-49j. Het is niet duidelijk hoe deze snelle verschuiving kan worden verklaard. Dit verdient zeker nader onderzoek.

4.3.3 Totale activiteitsgraad per leeftijdsgroep

Figuur 4.18 laat de totale activiteitsgraad (Y-as) van mannen en vrouwen zien per leeftijdsgroep (X-as) in de periode 1985-2004 in een aantal EU-landen: Spanje, Ierland, België, Nederland, Portugal, VK, Finland, Denemarken en Zweden. Voor de *Oost-Europese landen* werd deze indicator geconstrueerd voor de periode 2000-2004. We geven de curven van Tsjechië, Litouwen en Slovenië. Deze indicator wordt al enige tijd gebruikt in het arbeidsmarktonderzoek. Toch is het belangrijk deze op te nemen in de set van complementaire indicatoren.

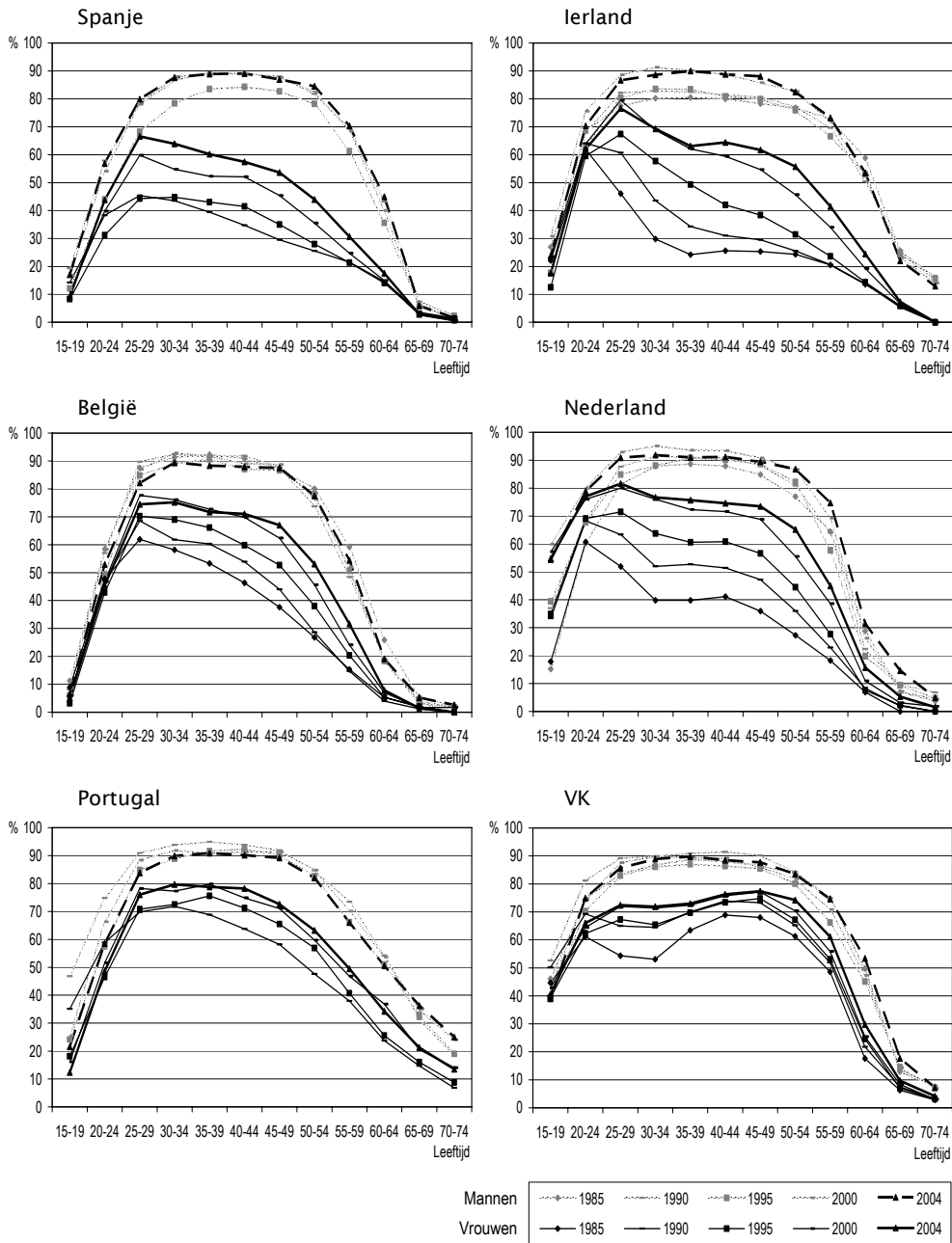
De figuur laat opnieuw onmiddellijk de graduele verschillen tussen de landen zien, van de meer traditionele zuidse landen (uitgezonderd Portugal) tot de noordse landen. Dit empirisch beeld is duidelijk in overeenstemming met de voorstelling van de drie stadia of varianten van het Matige Combinatiemodel in Figuur 4.10.

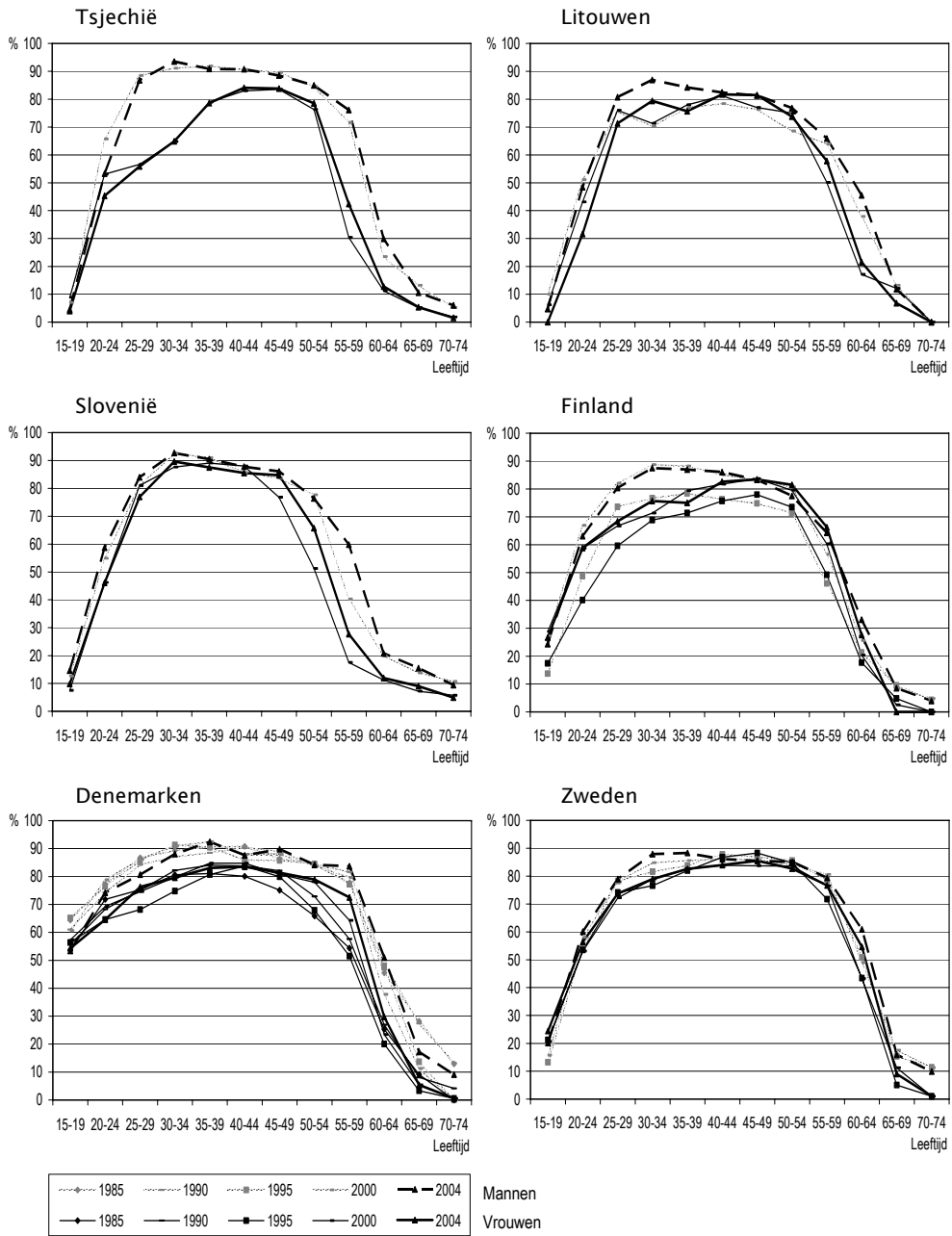
De activiteitsgraad van mannen is tijdens deze periode maar in beperkte mate veranderd. In een aantal landen is de activiteitsgraad van oudere mannen nog toegenomen (bijv. Nederland, VK, Tsjechië, Litouwen, Slovenië, Hongarije, Denemarken en Zweden) terwijl die gelijk bleef in Spanje, Ierland en Finland en afnam in Italië, Griekenland, Portugal en België.

Zoals verwacht is de ontwikkeling bij vrouwen zeer verschillend. Bijna alle landen laten een sterke toename zien van de vrouwelijke arbeidsmarktparticipatie in alle leeftijdsgroepen. Dit is vooral het geval in landen waar die participatiegraad voor 1985 nog zeer laag was, bijv. Griekenland, Italië, Spanje, Ierland, Nederland en België. In Portugal en het VK is de toename ook significant maar toch beperkter. We vermelden tevens dat de curven van Duitsland en Frankrijk tussen die van België en Nederland liggen.

In de noordse landen daarentegen was de participatiegraad van vrouwen al hoog in 1985 en is die ongeveer gelijk gebleven voor de leeftijdsgroep 20-50j. Bij de oudere vrouwen evenwel is er nog een toename geweest tussen 1985 en 2004. Bovendien zijn de graduele verschillen onder de noordse landen goed zichtbaar. Finland vertoont grotere verschillen tussen mannen en vrouwen, vooral bij jongeren. Denemarken kent in alle leeftijdsgroepen een groter verschil tussen mannen en vrouwen dan bijv. in Zweden.

Figuur 4.18 Totale activiteitsgraad van mannen en vrouwen per leeftijdsgroep in een aantal Europese landen, 1985-2004 (LFS, Eurostat)

We beklemtonen de grote verschillen in de participatiegraad van de leeftijdsgroep 15-19j die in hoge mate het verschillend beleid reflecteren met betrekking tot de combinatie van opleiding/studie en beroepsarbeid bij jongeren. In België, Italië, Griekenland, Spanje, Ierland en Zweden was de arbeidsmarktparticipatie van deze leeftijdsgroep tijdens de hele periode laag. In Denemarken en het VK daarentegen was hun participatiegraad tijdens deze periode relatief hoog. In Portugal is hun participatiegraad vrij sterk gedaald terwijl die in Nederland vrij sterk is toegenomen.

De curven van de Oost-Europese landen zijn in hoge mate gelijk aan die van de noordse landen met een relatief hoge activiteitsgraad bij vrouwen. De activiteitsgraad van de leeftijdsgroepen 25-54j en 55-74j is algemeen beschouwd lager. Dit reflecteert het hoger percentage werkzoekenden in deze landen. In Hongarije, Tsjechië, Polen, Slowakije en Estland is de participatiegraad van jongere vrouwen duidelijk lager dan die van mannen. Hier is de gelijkenis met de situatie in Finland groter. Zoals voor de noordse landen zijn ook de graduele verschillen tussen de Oost-Europese landen zichtbaar. Ten slotte vermelden we de positieve evolutie in de meeste landen, namelijk de (kleine) stijging van de activiteitsgraad van mannen en vrouwen sinds 2000, met uitzondering van Polen en Roemenië.

Ook hier zouden we vrij eenvoudig de belangrijkste verschillen kunnen illustreren met betrekking tot het opleidingsniveau en het gezinstype: mannen en vrouwen met een lager opleidingsniveau en vrouwen met (jonge) kinderen hebben een (veel) lagere activiteitsgraad. We geven deze figuren hier niet weer.

Ten slotte herhalen we dat deze grafieken tot op zekere hoogte ook de evolutie van de participatiegraad van mannen en vrouwen *tijdens hun levensloop* weergeven. Zoals gezegd is het zeer moeilijk de activiteitsgraad van mannen en vrouwen tijdens hun hele levensloop te registreren en bevattelijk voor te stellen.

4.3.4 *Uren beroepsarbeid: de verdeling van het aantal uren en het gemiddeld aantal uren per leeftijdsgroep (1985-2004)*

In dit onderdeel behandelen we het aantal uren beroepsarbeid aan de hand van drie indicatoren. Tijdsbestedingsenquêtes bieden hiervoor in feite de beste gegevens, maar ze zijn voor de meeste landen niet op een systematische wijze beschikbaar voor een voldoende lange periode. Daarom gebruiken we hier de gegevens van de Labour Force Survey (LFS, Eurostat) voor de periode 1985-2004 om de ontwikkeling tijdens de voorbije twintig jaar te tonen.

4.3.4.1 Verdeling van het aantal uren beroepsarbeid

Figuur 4.19 laat voor de leeftijdsgroep 25-64j de procentuele verdeling (Y-as) van mannen en vrouwen zien in een aantal Europese landen volgens het aantal uren beroepsarbeid ('werkuren') (X-as). De figuur maakt geen onderscheid naar leeftijd.

Volgens de nieuwe definitie in Sectie 4.3.1 behoren jongeren die voltijds studeren en officieel vroegtijdig gepensioneerd niet tot de beroepsbevolking. Op basis daarvan zouden ze uit het databestand van de beroepsbevolking moeten worden gehaald. Dit was evenwel niet mogelijk via de online databank van Eurostat. Daarom wordt in deze figuur de ondergrens van 25 jaar gebruikt zodat de grote verschillen tussen de landen inzake de onderwijsdeelname en beroeps participatie van jongeren maximaal buiten beschouwing worden gelaten. De bovengrens wordt gelegd op 64 jaar aangezien de officiële pensioenleeftijd in de meeste landen 65 jaar bedraagt. Met de beschikbare data is dit de meest volledige en zinvolle weergave.

De indicator is vanaf 1998 ook voor de *Oost-Europese landen* beschikbaar. Hier tonen we weer de verdeling in Tsjechië, Litouwen en Slovenië.

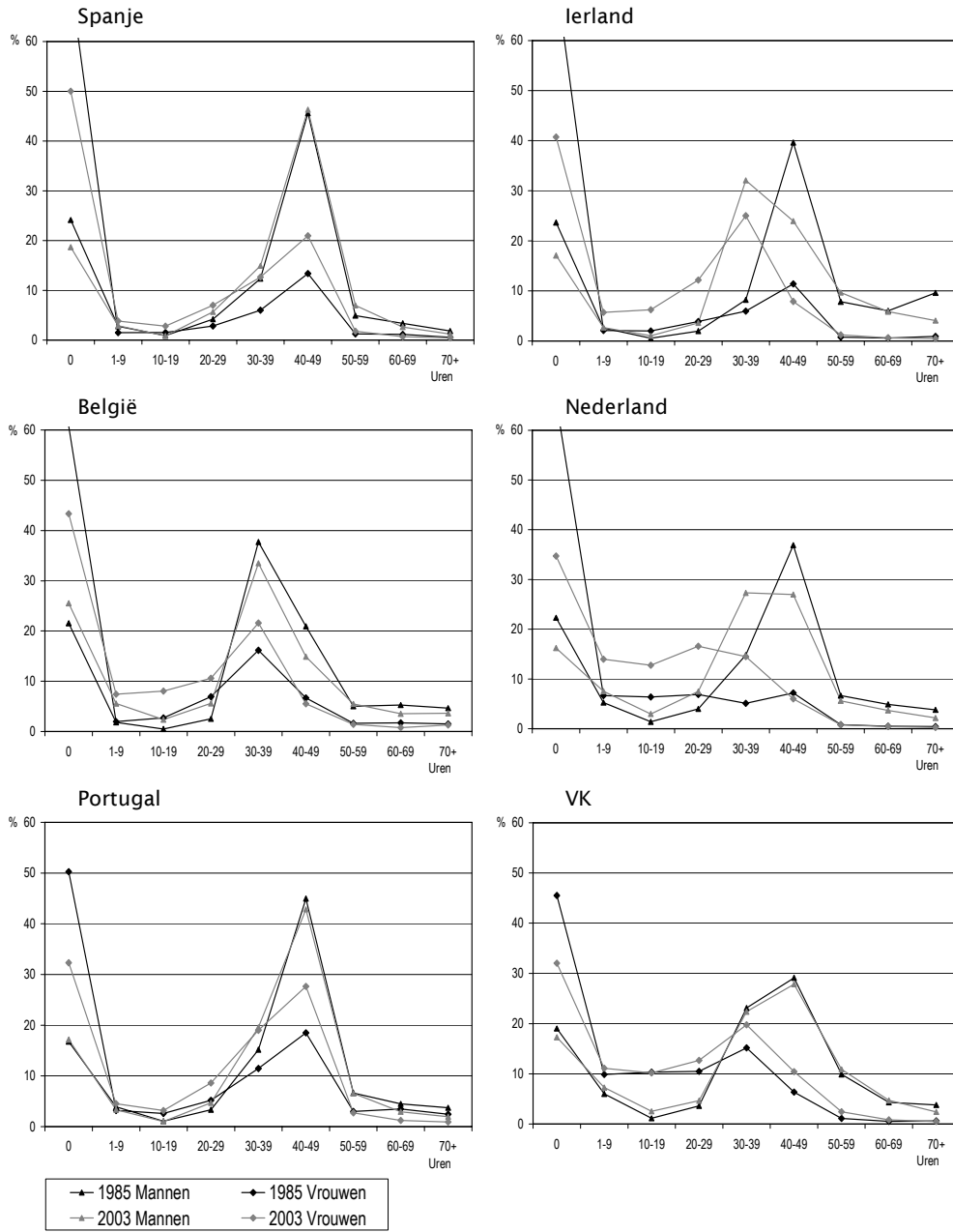
Deze basisindicator wordt gebruikt voor de presentatie van de historische modellen (Figuren 4.9 en 4.10) en de normatieve toekomstmodellen die in het volgende hoofdstuk worden toegelicht (Figuren 5.1 en 5.2) (Van Dongen et al., 2001; Van Dongen, 2004e, 2005c). De indicator vertolkt het best (de wijziging van) de graduele gelijkheid en/of ongelijkheid (diversiteit) van de verdeling van het aantal uren beroepsarbeid bij mannen en vrouwen.

Opnieuw komen de algemene gelijkenissen en graduele verschillen tussen de meer traditionele landen en de moderne landen tot uiting. De figuren illustreren duidelijk de varianten van het Matige Combinatiemodel in Figuur 4.10 (bovenste deel). De data voor de verdeling van de gezinstypes op basis van de relatieve verdeling binnen paargezinnen (onderste deel in Figuur 4.10) zijn helaas niet beschikbaar.

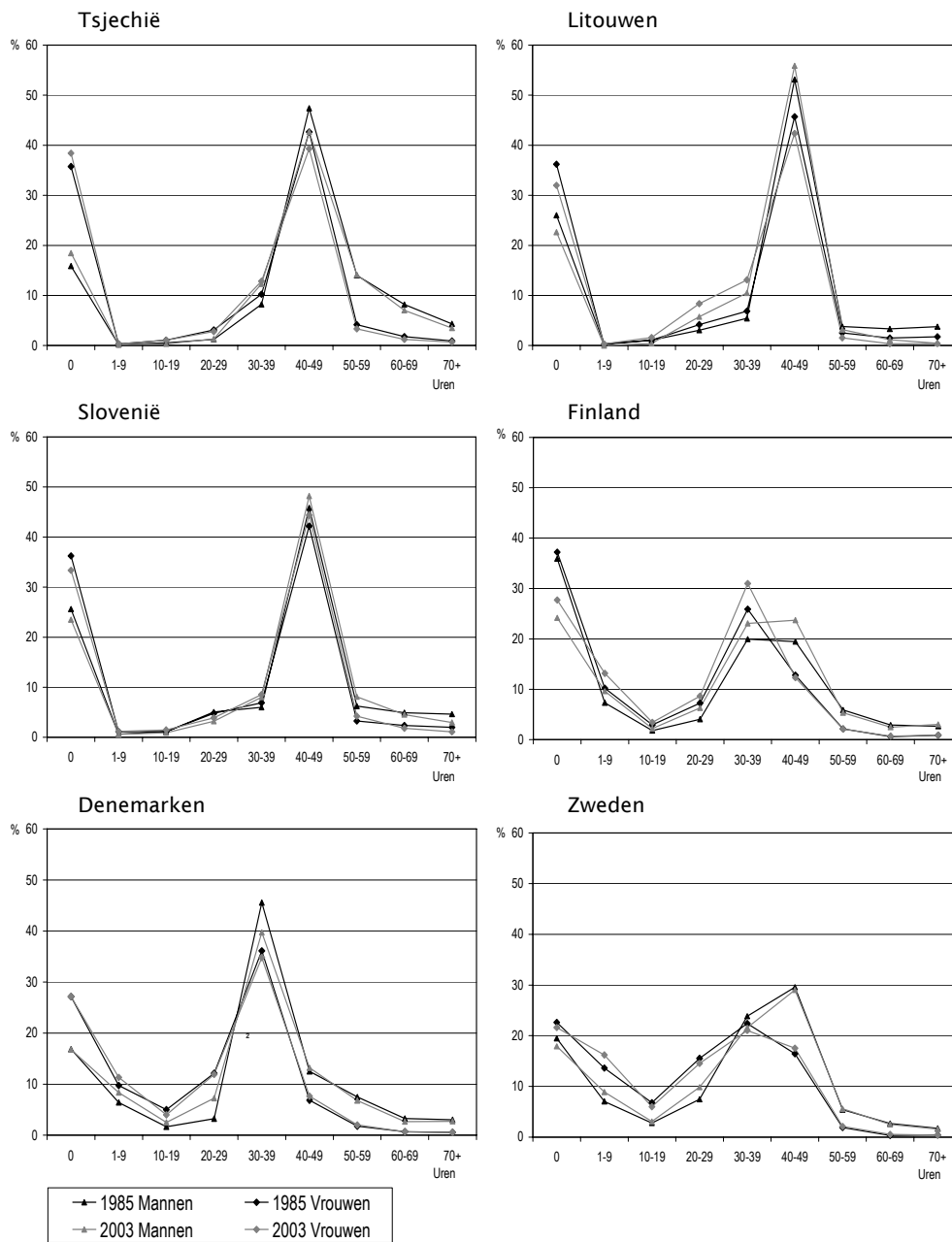
Bij *mannen* is de verdeling van de werkuren bijna niet gewijzigd in de periode 1985-2004. In Spanje, Ierland en Nederland is het aandeel mannen zonder baan verminderd. In het VK en Zweden is dit aandeel lichtjes gedaald, in Portugal en Denemarken is het niet gewijzigd en in België is het toegenomen. In de meeste landen is het aandeel van mannen met een baan van meer dan 40 uur per week gedaald, vooral in Ierland, Nederland en België.

Voor *vrouwen* geeft deze indicator weer een ander beeld. Met uitzondering van de noordse landen kennen alle landen een daling van het aandeel vrouwen zonder baan, vooral in landen waar dit aandeel nog hoog was in 1985 (Spanje, Italië, Griekenland, Ierland, Nederland en België). In Portugal en het VK doet zich hetzelfde proces voor, weliswaar uitgaande van een hoger niveau in 1985. Bijgevolg is het grote verschil tussen mannen en vrouwen in al deze landen deels weggewerkt. In Ierland, België en vooral Nederland is het aandeel van de deeltijdse banen sterk toegenomen. In Denemarken en Zweden bleef het aandeel vrouwen zonder baan ongeveer gelijk. Hoewel het verschil tussen mannen en vrouwen al (veel) kleiner is dan in de andere landen, is het de voorbije jaren niet verder afgenomen. Ook hier worden de graduele verschillen tussen de noordse landen goed zichtbaar. In Finland en Denemarken zijn er meer vrouwen zonder baan. In Denemarken hebben meer mannen en vrouwen een baan van 30-39 uur per week terwijl in Finland en Zweden meer mannen en vrouwen een ruimere baan hebben.

Figuur 4.19 Verdeling van het aantal uren beroepsarbeid van mannen en vrouwen (25-64j) in een aantal Europese landen, 1985-2003 (LFS, Eurostat)

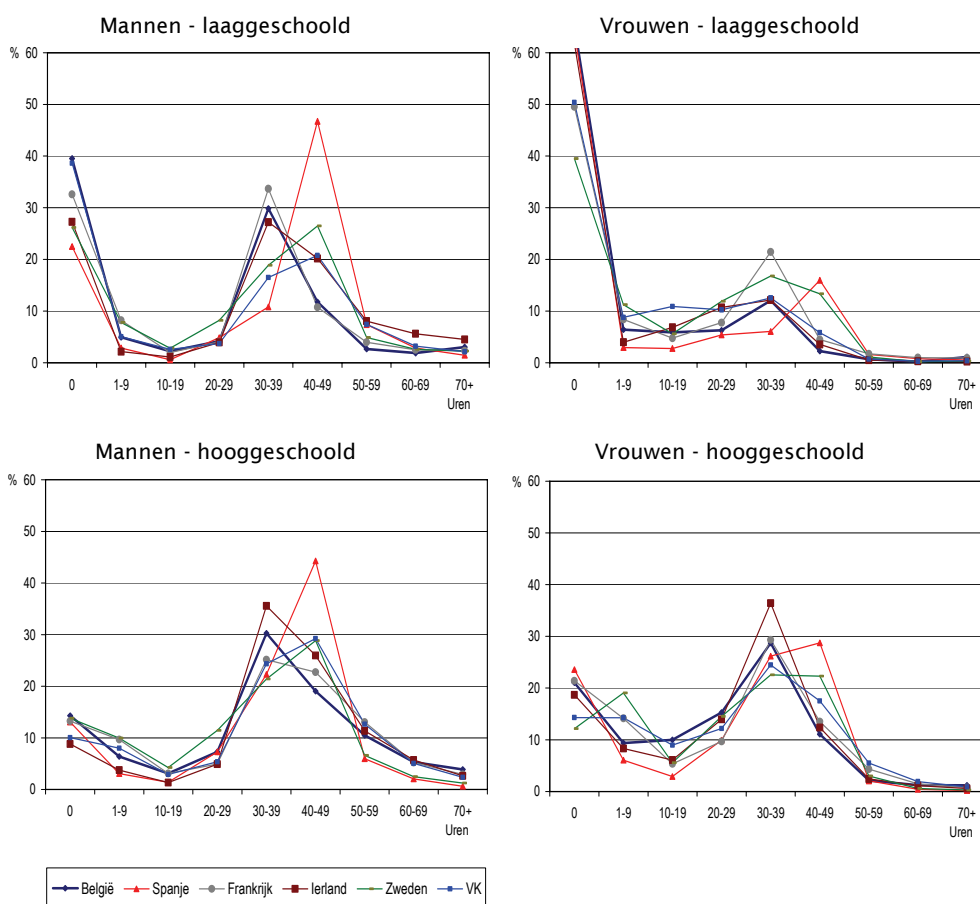

De curven van de Oost-Europese landen vertonen onderling een grotere gelijkenis dan die van de andere Europese landen. Dit is waarschijnlijk het gevolg van het werkgelegenheidsbeleid onder de voormalige communistische regimes, dat een hoge en gelijke deelname van mannen en vrouwen aan de arbeidsmarkt nastreefde. In deze landen is het aandeel vrouwen en mannen zonder baan niet significant hoger dan in de zuiderse en continentale landen. Voorts hebben de meeste beroepsactieve mannen en vrouwen een baan van 40 uur of meer. Het aandeel van de deeltijdse banen is nog zeer klein maar is wel toegenomen. Opnieuw noteren we een (kleine) vermindering van het aandeel mannen en vrouwen zonder baan sinds 1998, met uitzondering van Polen en Roemenië.

Figuur 4.20 toont voor zes EU-15-landen de procentuele verdeling (Y-as) van mannen en vrouwen met een laag en hoog opleidingsniveau volgens het aantal uren beroepsarbeid (X-as) in 2003.

Figuur 4.20 Verdeling van het aantal uren beroepsarbeid van mannen en vrouwen met een hoog en laag opleidingsniveau in zes EU-landen, 2003 (LFS, Eurostat)

Veel meer laaggeschoolde mannen en vrouwen hebben geen betaalde baan. Tegelijk blijft het verschil zichtbaar tussen hooggeschoolde mannen en vrouwen enerzijds en tussen laaggeschoolde mannen en vrouwen anderzijds. Deze figuren sluiten volledig aan bij de voorstelling van het Matige Combinatiemodel in Figuur 4.10.

De verdeling van hooggeschoolde mannen en vrouwen en van laaggeschoolde mannen is in België grotendeels gelijk aan die in de andere EU-landen. Bij de Belgische hooggeschoolde vrouwen ligt het percentage met een grote deeltijdbaan iets hoger. Bij de laaggeschoolde mannen ligt het aandeel zonder baan hoger in België en het VK. Bij laaggeschoolde vrouwen is het aandeel zonder baan zeer hoog in bijna alle landen. In België, Ierland, Spanje, Italië en Griekenland bedraagt dit meer dan 60%, in Frankrijk, het VK, Duitsland, Luxemburg en Denemarken rond de 50%, in Finland 45% en in Zweden en Portugal rond de 35%. De combinatie van het traditionele rolpatroon en de lage beroepskwalificatie (zwakke arbeidsmarktpositie) zorgt ervoor dat de effectieve beroeps participatie van laaggeschoolde vrouwen zeer laag blijft. In de Zuid-Europese en continentale landen weegt het traditionele rolpatroon daarbij nog sterker door dan in de noordse landen. De lage effectieve beroeps participatie van laaggeschoolde vrouwen bestendigt evenwel in zekere mate het traditionele rolpatroon (legitimering) en de zwakke arbeidsmarktpositie. Een van de centrale beleidsopdrachten is het doorbreken van deze vicieuze cirkel.

Deze figuren tonen zeer duidelijk dat de verdeling van beroepsarbeid van mannen en vrouwen in alle landen verschillend is geweest, als weergave van de graduele gelijkheid of ongelijkheid (diversiteit). De waarden *gelijkheid* en *diversiteit* verwoorden dus duidelijk twee zijden van dezelfde medaille. *De beleidsdiscussie over een 'gelijke arbeidsverdeling' kan bijgevolg alleen zinvol worden gevoerd in termen van de graduele verdeling van het aantal uren. De graduele gelijkheid van het aantal uren beroepsarbeid drukt tegelijkertijd de graduele ongelijkheid of diversiteit uit.* De beleidsdiscussie over diversiteit is dus een essentieel onderdeel van het algemene debat over maatschappelijke gelijkheid, uitgaande van de centrale empirische en normatieve vraag: welke graduele gelijkheid of diversiteit kunnen we feitelijk waarnemen in de maatschappij en welke graduele gelijkheid of diversiteit wil de maatschappij in de toekomst realiseren? Dit hoofdstuk levert materiaal voor de empirische vraag. In het volgende hoofdstuk proberen we de normatieve vraag te beantwoorden aan de hand van een aantal normatieve toekomstmodellen.

4.3.4.2 Gemiddeld aantal uren beroepsarbeid per leeftijdsgroep

Ter aanvulling toont Figuur 4.21 voor enkele EU-landen het gemiddeld aantal werkuren (zonder verplaatsing) (Y-as) van alle mannen en vrouwen voor de verschillende leeftijdsgroepen (X-as, van 15 tot 69 jaar). De curven worden in negatieve zin beïnvloed door het aantal personen zonder baan (Figuur 4.18). Zoals eerder vermeld

kan men de verschillen tussen de leeftijdsgroepen ook zien als een uitdrukking van de ontwikkeling tijdens de levensloop van mannen en vrouwen.

Opnieuw treden de algemene gelijkenissen en de graduele verschillen onder de landen op de voorgrond. De curven van *mannen* zijn in de meeste landen grotendeels gelijk, met een significant hoger aantal uren dan bij vrouwen in alle leeftijdsgroepen (en tijdens de levensloop). Toch zien we verschillen met betrekking tot de drie leeftijdsgroepen. Vooreerst zijn er de verschillen in het gemiddeld aantal werkuren in de leeftijdsgroep 15-24j, met een laag gemiddelde (ongeveer 5 uur) in België, Zweden en de Oost-Europese landen en een relatief hoog gemiddelde (meer dan 10 uur) in het VK, Portugal en Denemarken. Voorts hebben de noordse landen, Nederland en in mindere mate Spanje en Italië een lager gemiddelde van ongeveer 35 uur per week in de leeftijdsgroep 30 tot 55 jaar, tegenover ongeveer 40 uur per week in de andere landen. We zullen zien dat dit voor Spanje en Italië vooral te wijten is aan de lagere participatiegraad. Ten slotte is er het graduele verschil in de breedte van curven, met de smalste curve voor België, Griekenland, Italië, Tsjechië en Slovenië, wat wijst op een vroegere feitelijke pensionering.

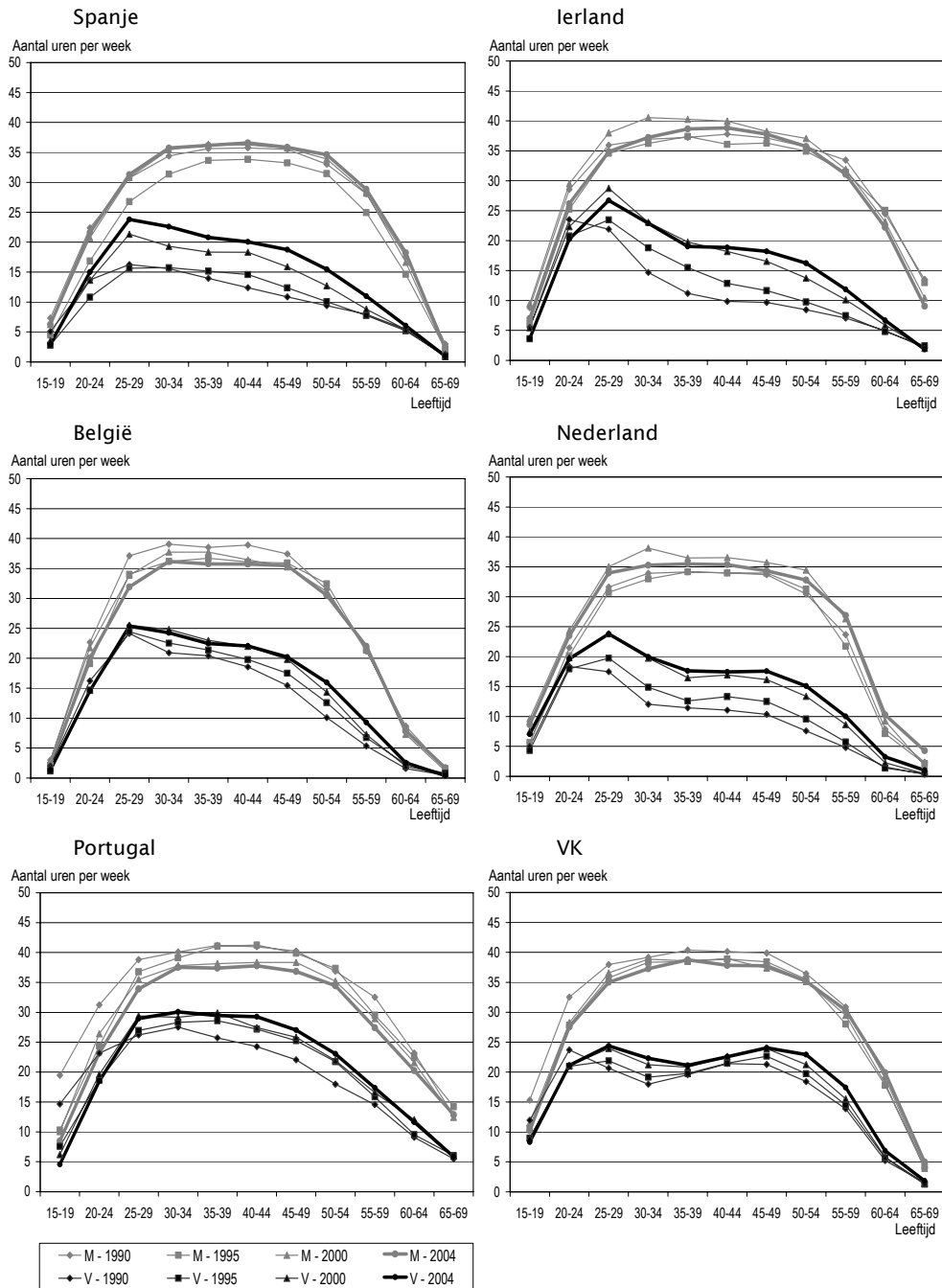
Het beeld voor *vrouwen* is weer verschillend. In de eerste plaats laat de figuur goed de graduele verschillen zien tussen het gemiddeld aantal werkuren van mannen en vrouwen in de diverse leeftijdsgroepen. Zoals verwacht constateren we de grootste verschillen in de Zuid-Europese landen gevolgd door de continentale landen. Maar ook in de noordse landen is het verschil tussen mannen en vrouwen nog vrij groot, hoewel het verschil in activiteitsgraad in alle leeftijdsgroepen zeer klein is. De vergelijking met Figuur 4.18 leert ons dat in de meer traditionele landen de groei van de activiteitsgraad van vrouwen groter was dan de groei van het gemiddeld aantal werkuren. Dit geeft de relatief sterkere groei weer van het aantal deeltijdbanen in deze landen.

Het gemiddeld aantal werkuren nam sterk toe in Spanje, Ierland en Nederland, uitgaande van het lage niveau in 1985. In Griekenland en Italië was de groei beperkt hoewel het niveau in 1985 ook zeer laag was. In België, Portugal en het VK was de toename kleiner, maar deze landen hadden al een hoger niveau in 1985. In de noordse landen is de situatie de voorbije jaren weinig veranderd, maar het verschil tussen mannen en vrouwen was al veel kleiner in 1985.

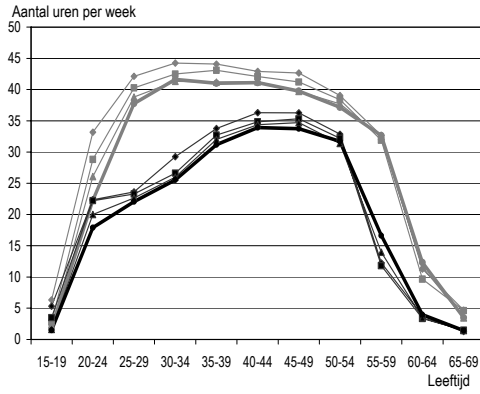
Zoals bij mannen kan men ook bij vrouwen in de leeftijdsgroep 15-24j de graduele verschillen waarnemen in het gemiddeld aantal werkuren.

In de zuiderse en continentale landen hebben jonge vrouwen van 20-29j het hoogste aantal werkuren van alle leeftijdsgroepen, maar dit aantal daalt vrij snel naarmate de leeftijd toeneemt. Dit is vanzelfsprekend verbonden met de aanwezigheid van (jonge) kinderen in de gezinnen en de attitude van vrouwen om de arbeidsmarkt te verlaten of het aantal werkuren sterk te verminderen. In de noordse landen is er voor deze leeftijdsgroep een omgekeerde invloed van de leeftijd en de aanwezigheid van kinderen op het gemiddeld aantal werkuren. Het gemiddeld aantal werkuren van de oudere vrouwen (40-60) ligt in Finland en Zweden iets hoger dan dat van de jongere vrouwen.

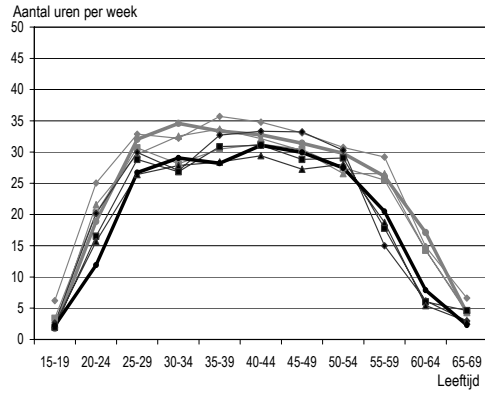
Figuur 4.21 Gemiddeld aantal uren beroepsarbeid van mannen en vrouwen per leeftijdsgroep in enkele Europese landen (1990-2004) (LFS, Eurostat)

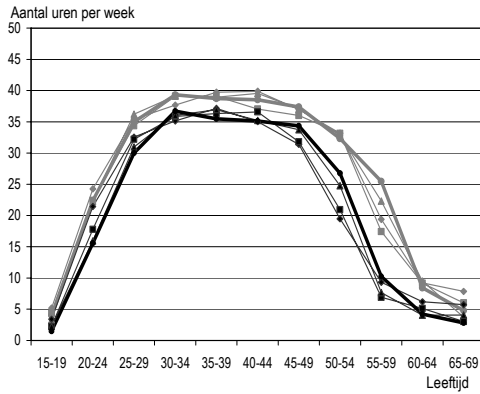
Tsjechië

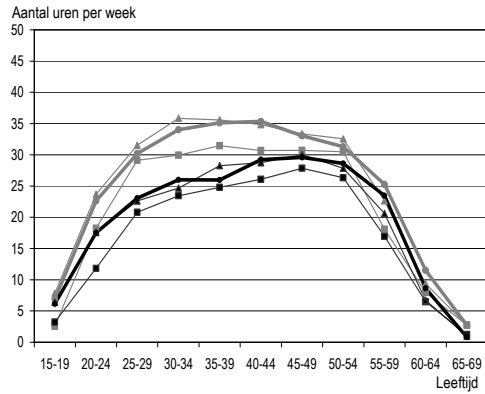
Litouwen

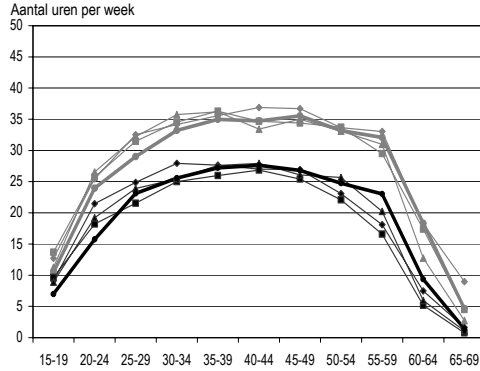
Slovenië

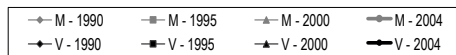
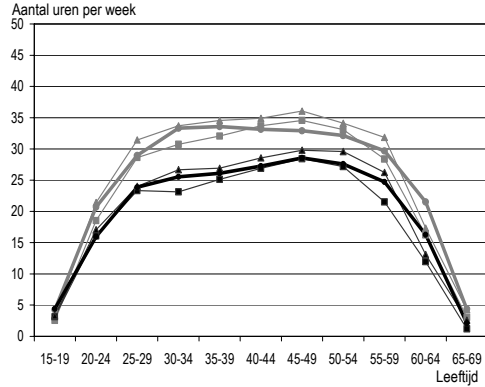
Finland

Denemarken

Zweden

Opnieuw zou men via een bijkomende figuur de verschillen naar onderwijsniveau kunnen illustreren: lagergeschoolde mannen en vooral lagergeschoolde vrouwen hebben in alle landen een lager aantal werkuren in bijna alle leeftijdsgroepen. We geven deze figuur niet afzonderlijk weer.

De curven van de Oost-Europese landen tonen grotendeels dezelfde graduele verschillen als voor de participatiegraad in Figuur 4.18. In Slovenië en Tsjechië bedraagt het gemiddeld aantal uren beroepsarbeid van mannen nog ongeveer 40 uur per week terwijl het in de andere landen rond de 35 ligt. De curven van Litouwen, Letland, Estland, Bulgarije en Roemenië gelijken sterk op die van de noordse landen, zelfs met een relatief kleiner verschil tussen mannen en vrouwen in het gemiddeld aantal uren per week. In Tsjechië, Hongarije, Polen en Slovakije is er een significant verschil tussen mannen en vrouwen in de jongere leeftijdsgroepen. Dit is in overeenstemming met het verschil in participatiegraad in Figuur 4.18. In alle Oost-Europese landen is het gemiddeld aantal werkuren in de leeftijdsgroep 15-24j zeer laag. Dit is een aanduiding van het hoge percentage studenten in deze leeftijdsgroep, gecombineerd met de hoge werkloosheidsgraad bij jongeren die niet (meer) studeren.

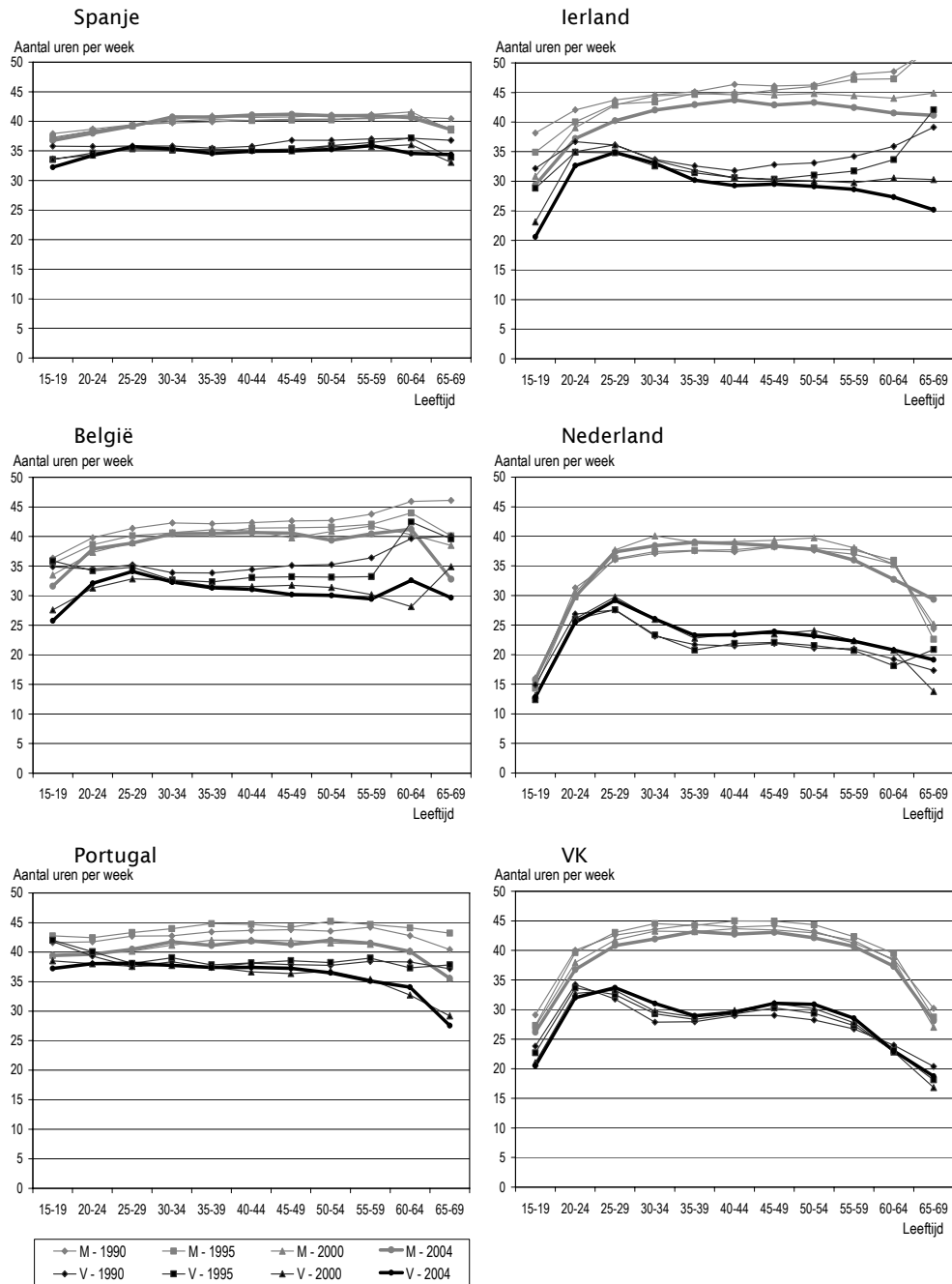
4.3.4.3 Gemiddeld aantal uren beroepsarbeid per leeftijdsgroep van beroepsactieve mannen en vrouwen

Figuur 4.22 geeft voor enkele EU-landen het gemiddeld aantal werkuren (zonder verplaatsing) (Y-as) weer van *beroepsactieve mannen en vrouwen* voor de diverse leeftijdsgroepen (X-as, 15 tot 69 jaar). In deze figuur wordt de invloed van de personen zonder baan uitgeschakeld. Deze indicator laat zo een extra aspect zien van de arbeidsverdeling en arbeidscultuur, met name de lengte van de gemiddelde werkdag van beroepsactieve mensen in verschillende leeftijdsgroepen. De verschillen naar leeftijd drukken ook hier in zekere mate de ontwikkeling tijdens de levensloop uit.

De curven van de beroepsactieve *mannen* zijn grotendeels gelijk in de meeste landen, met een relatief hoog gemiddeld aantal uren in alle leeftijdsgroepen. In Nederland en de noordse landen ligt het gemiddeld aantal werkuren gemiddeld iets lager dan 40 uur per week.

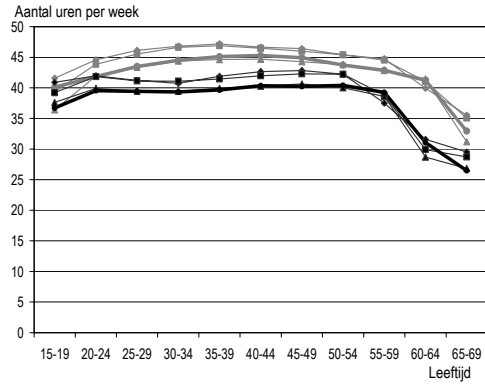
Hoewel opnieuw de graduele verschillen onder de landen duidelijk zijn, is het patroon nu enigszins anders. In de Zuid-Europese landen zijn er grote verschillen tussen de hele groep mannen en vrouwen (Figuur 4.21) maar binnen de beroepsactieve bevolking zijn de verschillen in aantal werkuren tussen mannen en vrouwen vrij klein (Figuur 4.22). Het gemiddeld aantal werkuren van beroepsactieve vrouwen ligt in deze landen rond de 35 uur per week terwijl dat van beroepsactieve mannen rond de 40 schommelt. Het verschil tussen mannen en vrouwen is in deze landen zelfs kleiner dan in de noordse landen en veel kleiner dan in de continentale landen.

Figuur 4.22 Gemiddeld aantal werkuren van beroepsactieve mannen en vrouwen per leeftijdsgroep in enkele Europese landen (1985-2004) (LFS, Eurostat)

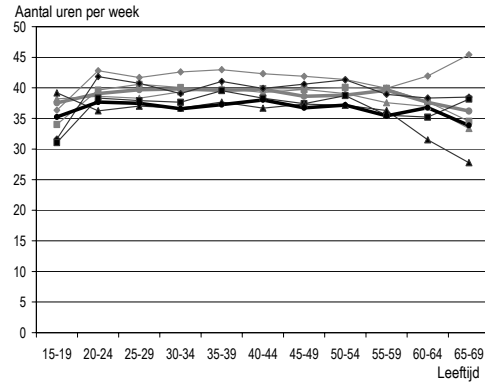

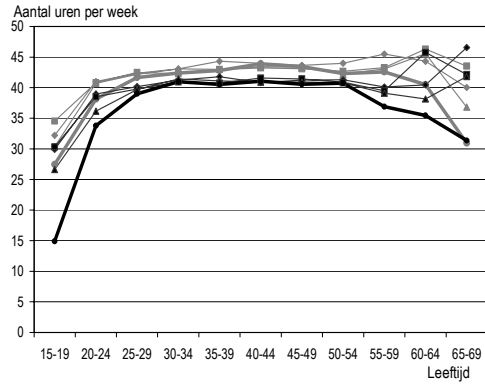
Tsjechië

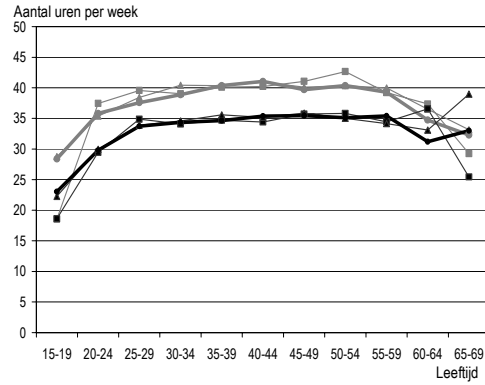
Litouwen

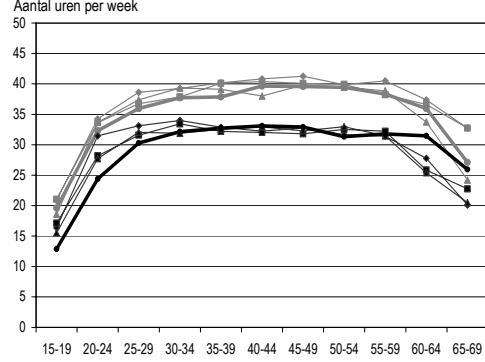
Slovenië

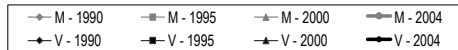
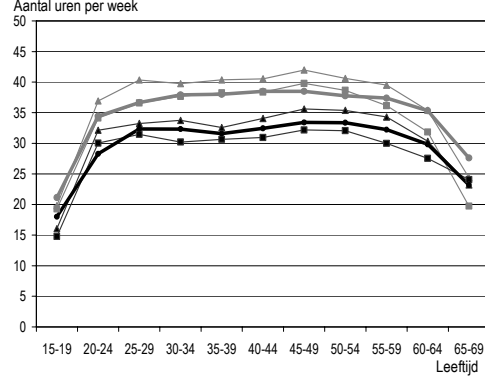
Finland

Denemarken

Zweden

Vooral in Ierland, het VK en Nederland hebben veel vrouwen een (kleine) deeltijd baan zodat het verschil in aantal uren tussen mannen en vrouwen groot is. Wel is in Nederland en het VK het gemiddeld aantal werkuren van vrouwen de voorbije jaren lichtjes toegenomen. Het valt ook op dat Portugal voor dit aspect wel een Zuid-Europees land is terwijl het voor de andere aspecten meer op het VK en de Continentale landen lijkt. Portugese vrouwen combineren dus een vrij hoge participatiegraad (Figuur 4.18) met een hoog aantal werkuren (Figuur 4.22).

De figuren van de Oost-Europese landen lijken sterk op die van de Zuid-Europese en Noordse landen, met vrij kleine verschillen tussen beroepsactieve mannen en vrouwen. Het gemiddeld aantal werkuren van beroepsactieve mannen en vrouwen ligt er wel iets hoger.

De verschillen naar onderwijsniveau zijn ook hier weer duidelijk: lagergeschoolde beroepsactieve vrouwen hebben een lager aantal werkuren dan hogergeschoolde vrouwen in alle landen, in bijna alle leeftijdsgroepen. Het verschil tussen lager- en hogergeschoolde beroepsactieve mannen is vrij klein. We geven deze grafieken niet afzonderlijk weer.

4.3.5 *Uren gezinsarbeid: de verdeling van het aantal uren en het gemiddeld aantal uren per leeftijdsgroep in enkele landen*

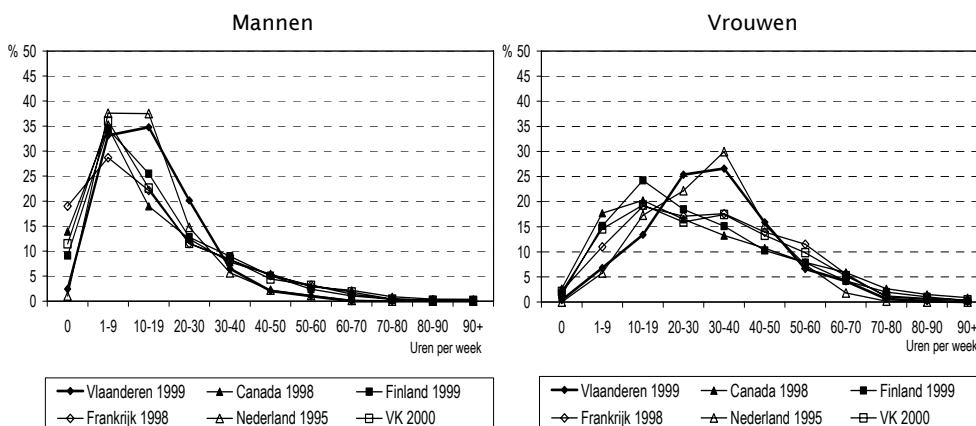
In dit onderdeel geven we soortgelijke figuren weer voor het aantal uren gezinsarbeid in een aantal landen. Aangezien er voor gezinsarbeid veel minder gegevens beschikbaar zijn, gebruiken we hier twee vergelijkbare indicatoren: de verdeling van het aantal uren gezinsarbeid en het gemiddeld aantal uren per leeftijdsgroep. De data zijn afkomstig van de internationale databank MTUS die de voorbije jaren werd samengesteld. Zoals eerder vermeld, biedt deze databank bruikbare vergelijkbare data, maar het nadeel is dat de data slechts voor een beperkt aantal landen gedurende een langere periode beschikbaar zijn. Daarom illustreren we hier de verdeling van gezinsarbeid in enkele westerse landen tijdens de periode 1995-2000. We gaan ervan uit dat verdeling van gezinsarbeid in deze landen in hoge mate representatief is voor de verdeling van gezinsarbeid in de diverse soorten westerse landen.

4.3.5.1 Verdeling van het aantal uren gezinsarbeid

Figuur 4.23 geeft voor westerse landen de procentuele verdeling (Y-as) weer van mannen en vrouwen in de leeftijdsgroep 25-64j, volgens het aantal uren gezinsarbeid per week (X-as). Deze indicator wordt gebruikt voor de presentatie van de historische modellen in Figuur 4.9 en de normatieve toekomstmodellen in Figuren 5.1

en 5.2. De indicator illustreert immers goed de graduele gelijkheid en/of ongelijkheid (diversiteit) van de verdeling van gezinsarbeid bij mannen en vrouwen.

Figuur 4.23 Verdeling van het aantal uren gezinsarbeid van mannen en vrouwen in enkele westerse landen (1995-2000) (MTUS, Oxford)

De curven voor mannen en vrouwen zijn in beide perioden in overeenstemming met de curve van het Matige Combinatiemodel in Figuur 4.9 en met de curve voor Vlaanderen in 1999 (Van Dongen et al., 2003). Opnieuw zijn de graduele verschillen onder de landen duidelijk zoals het geval was bij de verdeling van beroepsarbeid. De curven voor vrouwen vertonen grotere verschillen tussen de landen dan de curven voor mannen, wat overeenkomt met de grotere verschillen in de verdeling van de beroepsarbeid bij vrouwen.

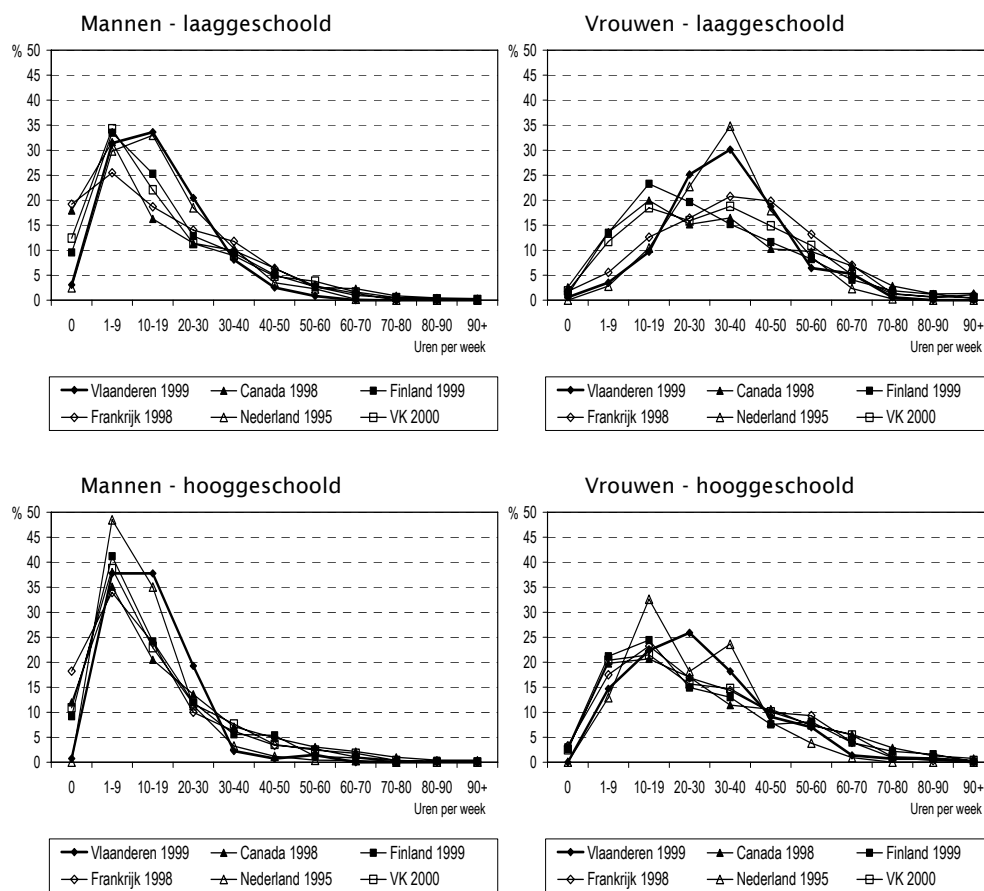
De curven voor de periode 1985-1992 vertonen meer verschillen dan die voor de periode 1995-2000. Bij mannen is dit vooral het geval voor het aandeel mannen dat (bijna) geen gezinsarbeid verricht. Bij vrouwen is dit vooral te wijten aan de curven van Italië en Duitsland die meer naar rechts liggen en een uitdrukking zijn van de meer traditionele arbeidsverdeling in die periode.

Figuur 4.24 geeft de verdeling weer van het aantal uren gezinsarbeid bij *hoger- en lagergeschoolde mannen en vrouwen* in de periode 1995-2000. Deze figuur dient te worden vergeleken met Figuur 4.20 voor beroepsarbeid en met de algemene voorstelling in Figuur 4.9.

De curven van lagergeschoolde mannen liggen iets meer naar rechts dan die van hogergeschoolde mannen, wat erop wijst dat meer lagergeschoolde mannen meer uren gezinsarbeid verrichten. Dit heeft wellicht te maken met het lager aantal uren beroepsarbeid en met het lager inkomen waardoor ze minder externe huishoude-

lijke diensten kunnen aanschaffen. De curven van lagergeschoolde vrouwen daarentegen ligt nog meer naar rechts dan die van hogergeschoolde vrouwen wat het groter verschil in aantal uren gezinsarbeid weergeeft. Dit is in overeenstemming met het grotere verschil in aantal uren beroepsarbeid tussen de twee groepen (Figuur 4.20). Bovendien hebben de hogergeschoolde mannen en vrouwen gemiddeld een hoger inkomen zodat ze gemakkelijker een beroep kunnen doen op betaalde huishoudelijke diensten.

Figuur 4.24 Verdeling van het aantal uren gezinsarbeid bij hoger- en lagergeschoolde mannen en vrouwen in enkele landen (1995-2000) (MTUS, Oxford)

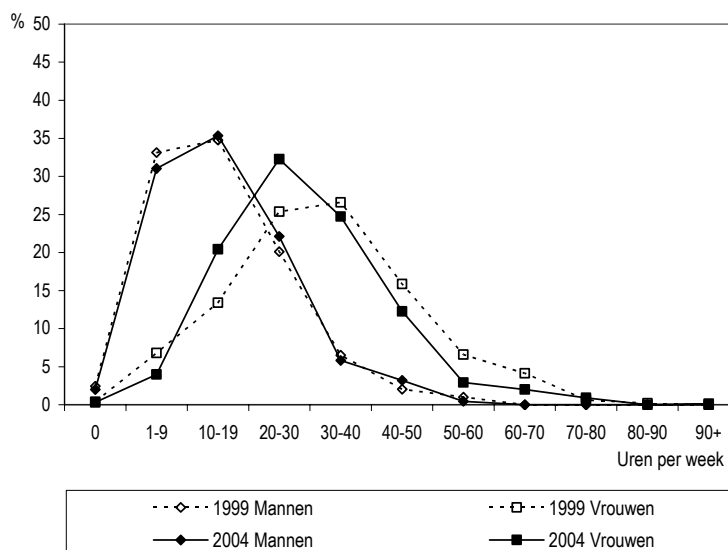

Zoals voor beroepsarbeid wordt hier de graduele verdeling van de gezinsarbeid tussen mannen en vrouwen duidelijk weergegeven als uitdrukking van zowel de graduele gelijkheid als de graduele diversiteit in het aantal uren gezinsarbeid. De

beleidsdiscussie over de gelijkheid en diversiteit inzake gezinsarbeid is bijgevolg gebaseerd op dezelfde empirische vraag: welke graduele vorm van gelijkheid of diversiteit kan men waarnemen in de verschillende landen. Uitgaande van de empirische voorstelling en de normatieve visie (Hoofdstuk 3) komt men tot de centrale normatieve vraag: welke graduele vorm van gelijkheid of diversiteit willen deze landen in de toekomst realiseren voor gezinsarbeid? Deze vraag wordt in het volgend hoofdstuk behandeld.

Figuur 4.25 toont de procentuele verdeling (Y-as) van *Vlaamse mannen en vrouwen* in 1999 en 2004 met betrekking tot het aantal uren gezinsarbeid per week (X-as). Bij vrouwen ligt de curve van 2004 duidelijk meer naar links dan de curve van 1999. Dit wijst op een vermindering van het aantal uren gezinsarbeid tijdens deze vijf jaar. Bij mannen ligt de curve van 2004 een klein beetje meer naar rechts dan die van 1999, wat wijst op een kleine toename van het aantal uren gezinsarbeid. Bijgevolg is de kloof in aantal uren tussen mannen en vrouwen in 2004 iets minder groot dan in 1999. De figuur laat ook zien dat het proces naar een gelijke arbeidsverdeling traag verloopt en waarschijnlijk nog diverse decennia zal duren. De vraag die hieruit voortvloeit is dan op welke manier ook het absoluut aantal uren gezinsarbeid van mannen effectief kan toenemen zodat de curve van mannen in de toekomst meer naar rechts verschuift en de kloof sneller kan worden gedicht.

Figuur 4.25 Verdeling van het aantal uren gezinsarbeid per week van Vlaamse mannen en vrouwen (25-64j) in 1999 en 2004 (TOR, Vlaanderen)

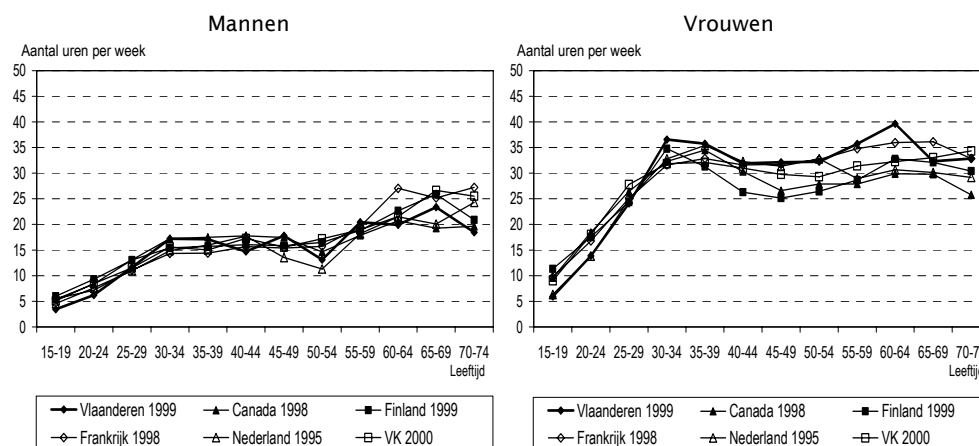

4.3.5.2 Gemiddeld aantal uren gezinsarbeid per leeftijdsgroep

Figuur 4.26 illustreert voor de diverse leeftijdsgroepen (X-as) het gemiddeld aantal uren gezinsarbeid per week (Y-as) van mannen en vrouwen in enkele landen in de periode 1995-2000.

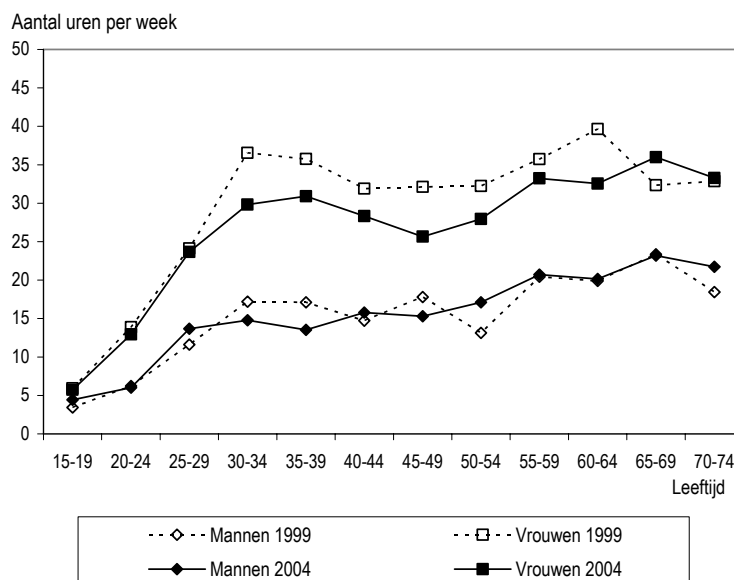
Grotendeels hetzelfde verhaal kan worden verteld als voor beroepsarbeid. De curven geven de algemene gelijkenis en de graduele verschillen onder de landen mooi weer. De curven van vrouwen laten een groter verschil zien onder de landen dan die van mannen, wat overeenkomt met het grotere verschil in het aantal uren beroepsarbeid van vrouwen.

Figuur 4.26 Gemiddeld aantal uren gezinsarbeid per week van mannen en vrouwen in enkele landen, per leeftijdsgroep (1995-2000) (MTUS, Oxford)

Figuur 4.27 toont ten slotte voor Vlaanderen het gemiddeld aantal uren gezinsarbeid van mannen en vrouwen in 1999 en 2004. Bij vrouwen ligt de curve van 2004 voor de meeste leeftijdsgroepen duidelijk lager dan de curve van 1999. Bij mannen ligt het totaal gemiddeld aantal uren in 2004 iets hoger dan in 1999, maar niet voor alle leeftijdsgroepen. Door de significante daling bij vrouwen is de kloof tussen mannen en vrouwen verminderd in alle leeftijdsgroepen. De beleidsgerichte vraag is dan hoe de curve van mannen in de toekomst meer naar boven kan verschuiven voor alle leeftijdsgroepen, met een effectieve toename van het absoluut aantal uren gezinsarbeid van mannen in de diverse leeftijdsgroepen.

Figuur 4.27 Gemiddeld aantal uren gezinsarbeid per week van Vlaamse mannen en vrouwen in 1999 en 2004, per leeftijdsgroep (TOR, Vlaanderen)

4.3.6 Uren vrije tijd per week: verdeling van het aantal uren en het gemiddeld aantal uren per leeftijdsgroep (1985-2000)

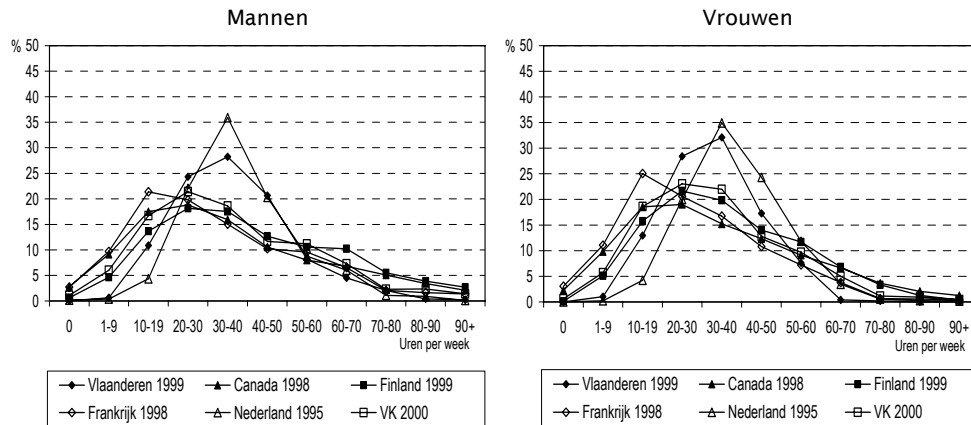
4.3.6.1 Verdeling van het aantal uren vrije tijd per week

Figuur 4.28 illustreert de verdeling van het aantal uren vrije tijd van mannen en vrouwen in de leeftijdsgroep 25-64j, uitgaande van de strikte definitie van vrije tijd als 'ontspanning' (Sectie 1.3; Gershuny, 2000; Aguiar & Hurst, 2006).

De curven van mannen en vrouwen stemmen in beide perioden grotendeels overeen met het Matige Combinatiemodel in Figuur 4.10. Ze tonen weer de grote gelijkheid en de graduele verschillen tussen de landen. De curven van vrouwen en mannen verschillen maar weinig. Toch liggen de curven van mannen in al deze landen een beetje meer naar rechts, wat erop wijst dat mannen per week een paar uur meer vrije tijd hebben dan vrouwen. Zoals gezegd, gaan we ervan uit dat deze landen voldoende representatief zijn voor de andere westerse landen.

We vermelden ook dat het verschil tussen hoger- en lagergeschoolde mannen en vrouwen zeer klein is. De curven van lagergeschoolde mannen en vrouwen ligt een beetje meer naar rechts, als uitdrukking van het iets hoger aantal uren. We geven deze figuur niet afzonderlijk weer.

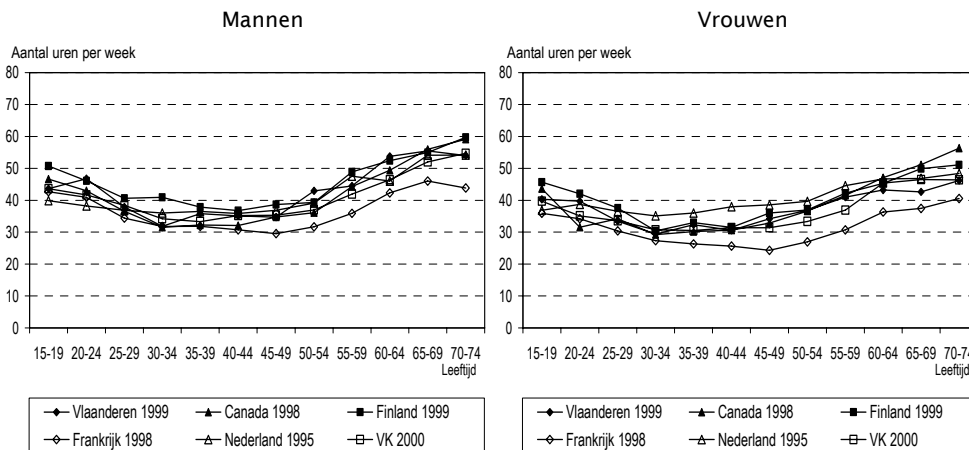
Figuur 4.28 Verdeling van het aantal uren vrije tijd van mannen en vrouwen in enkele landen (1985-2000) (MTUS, Oxford)

4.3.6.2 Gemiddeld aantal uren vrije tijd per week per leeftijdsgroep

Figuur 4.29 laat voor enkele landen het gemiddeld aantal uren vrije tijd van mannen en vrouwen per week zien voor de diverse leeftijdsgroepen. Opnieuw tonen de curven de grote gelijkens en de graduele verschillen onder de landen. De curven van vrouwen geven een iets groter verschil tussen de landen weer dan de curven van mannen maar de verschillen zijn kleiner dan voor beroeps- en gezinsarbeid.

Figuur 4.29 Gemiddeld aantal uren vrije tijd van mannen en vrouwen in enkele landen, per leeftijdsgroep (1985-2000) (MTUS, Oxford)

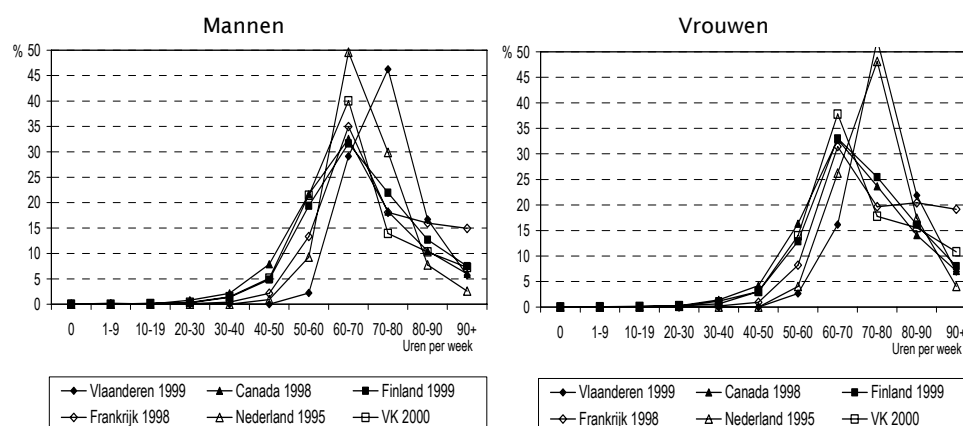
We kunnen concluderen dat er voor vrije tijd geen echt beleidsprobleem bestaat inzake de ongelijkheid tussen (hoger- en lagergeschoolde) mannen en vrouwen. Wel kan men de grote ongelijkheid of diversiteit in het aantal uren vrije tijd *binnen* de twee groepen ter discussie stellen: in welke mate is het wenselijk en haalbaar deze ongelijkheid te verminderen? Hierbij moet men uiteraard rekening houden met de subjectieve beleving en evaluatie van de vrije tijd.

4.3.7 Uren persoonlijke verzorging: verdeling van het aantal uren en het gemiddeld aantal uren per leeftijdsgroep

4.3.7.1 Verdeling van het aantal uren persoonlijke verzorging

Figuur 4.30 illustreert de verdeling van het aantal uren persoonlijke verzorging van mannen en vrouwen in de leeftijdsgroep 25-64j.

Figuur 4.30 Verdeling van het aantal uren persoonlijke verzorging per week van mannen en vrouwen in enkele landen (1985-2000) (MTUS, Oxford)

Zoals voor vrije tijd tonen de curven tegelijk de grote gelijkenissen en kleine graduele verschillen onder de landen. De curven van vrouwen en mannen verschillen niet veel maar die van mannen liggen wat meer naar links dan die van vrouwen. Dit geeft aan dat mannen per week systematisch enkele uren minder persoonlijke verzorging hebben, in tegenstelling tot wat bij de vrije tijd werd vastgesteld.

Het verschil tussen hoger- en lagergeschoolde mannen en vrouwen is zeer klein, met iets meer uren persoonlijke verzorging voor lagergeschoolde mannen en vrouwen. In Vlaanderen is het aantal uren persoonlijke verzorging van mannen en vrouwen tussen 1999 en 2004 lichtjes toegenomen in bijna alle leeftijdsgroepen.

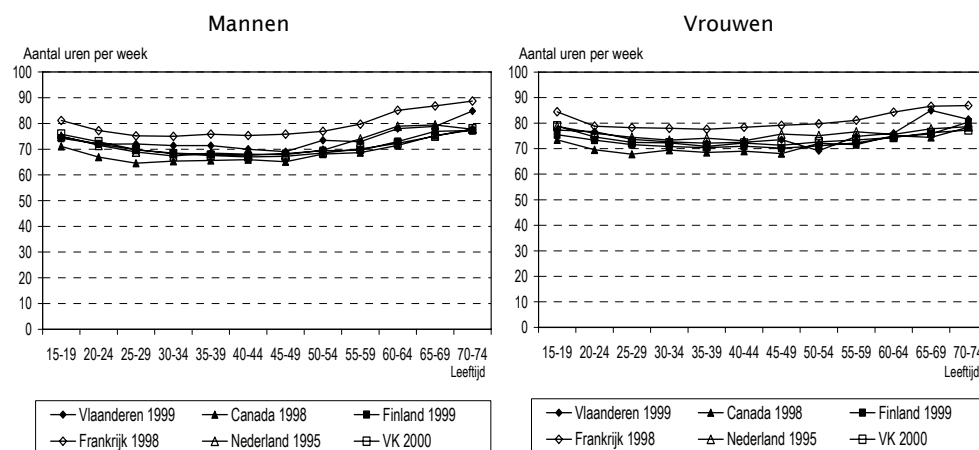
4.3.7.2 Gemiddeld aantal uren persoonlijke verzorging per leeftijdsgroep

Figuur 4.31 geeft voor dezelfde landen het gemiddeld aantal uren persoonlijke verzorging van mannen en vrouwen weer voor elke leeftijdsgroep.

De grote gelijkheid valt hier nog meer op: de curven van vrouwen en mannen zijn bijna identiek. We vermelden hier ten slotte nog dat in Vlaanderen zowel bij mannen als bij vrouwen het gemiddeld aantal uren vrije tijd lichtjes is verminderd tussen 1999 en 2004.

Ook voor persoonlijke verzorging bestaat er bijgevolg geen groot beleidsprobleem inzake de ongelijkheid tussen (hoger- en lagergeschoolde) mannen en vrouwen. Wel blijft de vraag in welke mate de grote verschillen binnen de groep mannen en vrouwen moeten en kunnen worden gereduceerd.

Figuur 4.31 Gemiddeld aantal uren persoonlijke verzorging van mannen en vrouwen in enkele landen, per leeftijdsgroep (1985-2000) (MTUS, Oxford)

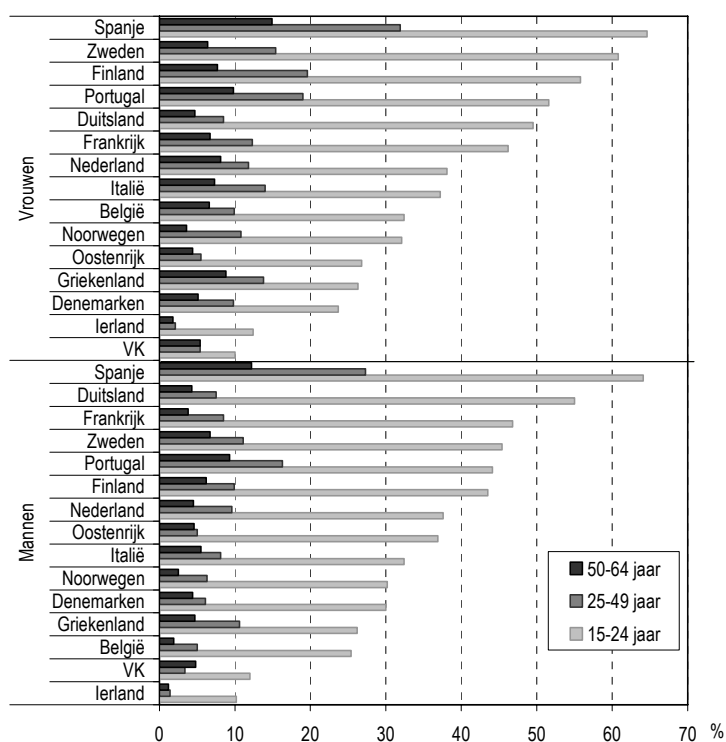
4.3.8 Temporele kenmerken van de beroepsarbeid

In dit onderdeel bespreken we bondig nog enkele temporele kenmerken van de beroepsarbeid van mannen en vrouwen in 2004, op basis van data van de Labour Force Survey (LFS, Eurostat). Aangezien de data van de individuele werknemers niet beschikbaar zijn, kunnen we geen gecombineerde indicatoren construeren. We gaan alleen na in welke mate voor deze aspecten dezelfde gelijknissen en graduele verschillen onder de landen zichtbaar zijn. Per aspect worden de resultaten grafisch weergegeven voor de EU-15-landen. De resultaten van de Oost-Europese landen vindt men terug in (Van Dongen, 2008). We behandelen achtereenvolgens de aspecten tijdelijke arbeid, ploegendienst, nachtwerk, zondagswerk en thuiswerken.

4.3.8.1 Het aandeel beroepsactieve mannen en vrouwen met een tijdelijke baan

Figuur 4.32 toont voor de meeste EU-15-landen (en Noorwegen) het aandeel beroepsactieve mannen en vrouwen met een tijdelijke baan in 2004, voor drie leeftijdsgroepen. De landen zijn geordend volgens de score van de leeftijdsgroep 15-24j. Hier valt vooral het grote verschil tussen de leeftijdsgroepen op. In alle landen hebben veel meer jonge mensen (15-24j) een tijdelijke baan. Dit betekent dat in alle landen 'tijdelijke banen' meestal banen zijn voor de eerste fase van de beroepsloopbaan.

Figuur 4.32 Aandeel beroepsactieve mannen en vrouwen in EU-15-landen met een tijdelijke baan, naar leeftijd (2004) (LFS, Eurostat)

Zoals voor de activiteitsgraad en de verdeling van de werkuren in vorige secties, is er ook hier een graduele diversiteit onder de landen zichtbaar. De orde ervan wijkt evenwel sterk af van de traditionele classificatie van welvaartsstaten (Esping-Anderson, 1990, 1999; Korpi, 2000) die we in de vorige secties terugvonden.

Enigszins onverwacht tonen Ierland en het VK het laagste percentage tijdelijke banen bij mannen en vrouwen in de groep 15-24j (10 tot 12%). Voor vrouwen worden deze landen gevolgd door Denemarken, Griekenland en Oostenrijk met een percentage van 20 tot 30%. Voor mannen worden de twee landen gevolgd door België, Griekenland, Denemarken en Noorwegen met een percentage van 20 tot 30%.

Spanje kent met ongeveer 65% veruit het hoogste percentage tijdelijke banen bij jonge mannen en vrouwen. Bij vrouwen volgen dan Zweden, Finland, Portugal en Duitsland met 50 tot 60%; bij mannen zijn dat Duitsland, Frankrijk, Zweden, Portugal en Finland. Ook voor oudere mannen en vrouwen is het percentage het hoogst in Spanje gevolgd door Finland, Portugal, Zweden en Italië.

De evolutie van het aandeel tijdelijke banen in de periode 1992-2004 is zeer verschillend voor de drie leeftijdsgroepen (niet in de grafiek). Bij jonge mensen is dit percentage in de meeste landen toegenomen, vooral in Duitsland, Italië, Nederland en Zweden. Alleen in het VK, Ierland en Denemarken, waar het aandeel met een tijdelijke baan in 1985 al relatief klein was, is het aandeel nog verder gedaald.

In de leeftijdsgroep 25-49j is het percentage in de meeste landen toegenomen, maar in mindere mate. In de leeftijdsgroep 50-64j is het percentage in de meeste landen niet significant gewijzigd.

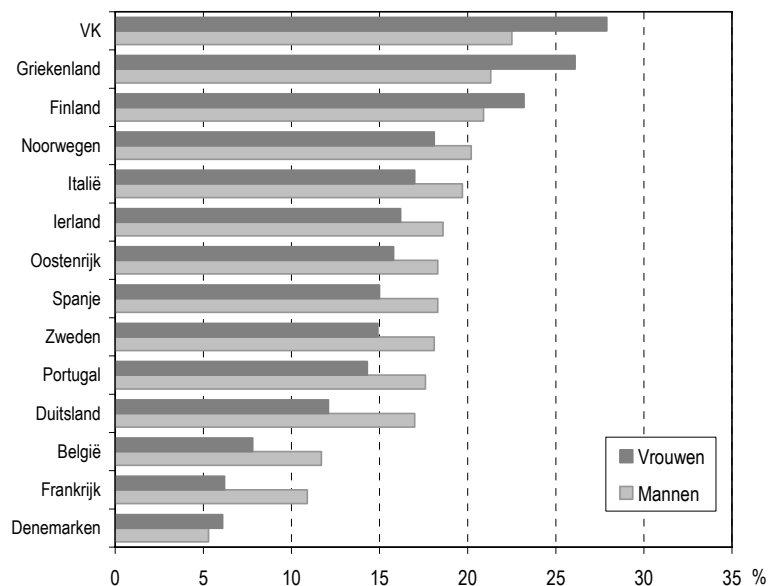
4.3.8.2 Aandeel beroepsactieve mannen en vrouwen met ploegendienst

Figuur 4.33 toont voor de EU-15-landen het aandeel van beroepsactieve mannen en vrouwen dat in 2004 meestal ploegendienst had. Voor Nederland zijn geen gegevens beschikbaar over dit aspect. Opnieuw constateren we dat de gradatie onder de landen sterk afwijkt van de bestaande classificatie van welvaartsstaten. Bovendien verschilt de orde ook sterk van die in de figuur over tijdelijke arbeid. De orde onder de landen is wel gelijk voor mannen en vrouwen.

Bovenaan de figuur vinden we het VK, Griekenland en Finland met meer dan 20% mannen en vrouwen die meestal ploegendienst hadden. In deze landen is de score van vrouwen hoger dan die van mannen en het verschil is vrij groot. In de meeste andere landen geldt het omgekeerde. Onderaan laten Denemarken, Frankrijk en België de laagste score zien (5 tot 12%). In Denemarken is de score van vrouwen iets hoger dan die van mannen. De grootste groep landen kent een percentage van 17 tot 20%.

Voor mannen en vrouwen zien we een duidelijke daling van het percentage tijdens de voorbije jaren in Denemarken, België en Zweden tegenover een vrije sterke stijging in Duitsland, het VK, Portugal, Ierland, Spanje, Italië en Griekenland. In Finland en Noorwegen was er geen significante verandering.

Figuur 4.33 Aandeel beroepsactieve mannen en vrouwen in EU-15-landen dat meestal ploegendienst had (2004) (LFS, Eurostat)

4.3.8.3 Aandeel beroepsactieve mannen en vrouwen met nachtwerk

Figuur 4.34 toont het aandeel van beroepsactieve mannen en vrouwen dat meestal of soms nachtwerk deed in 2004. De landen zijn geordend volgens het percentage 'meestal nachtwerk'. De gradatie onder de landen volgt ook hier niet de classificatie van welvaartsstaten en verschilt ook met die in de vorige figuren.

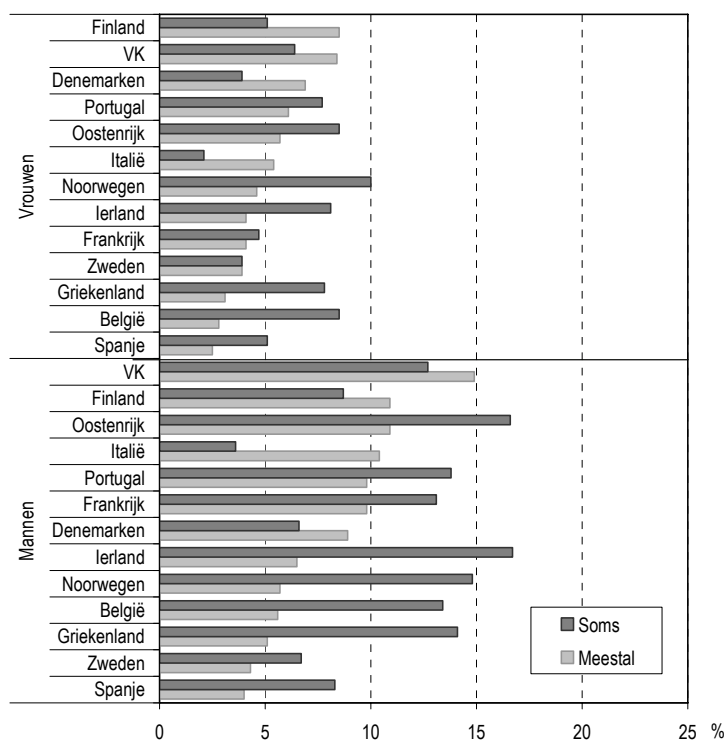
Het percentage 'meestal nachtwerk' is in alle landen hoger bij mannen dan bij vrouwen. Bij mannen staat weer het VK bovenaan met een score van 15% gevolgd door Finland, Oostenrijk, Italië, Portugal en Frankrijk met een score rond 10%. Onderaan vinden we Spanje, Zweden, Griekenland, België en Noorwegen met een score tussen 4 en 6%. Bij vrouwen scoren Finland en het VK het hoogst met 8% gevolgd door Denemarken, Portugal, Oostenrijk en Italië (5 tot 7%). Spanje, België, Griekenland en Zweden hebben een zeer lage score van 2 tot 3%.

Alleen in het VK, Italië en Portugal is het aandeel 'meestal' significant toegenomen bij mannen en vrouwen, met een grotere stijging bij mannen. Voor zowel mannen als vrouwen is er een daling in Denemarken, België en Zweden tegenover een toename in Duitsland, het VK, Portugal, Ierland, Spanje, Italië en Griekenland.

Ook het percentage 'soms nachtwerk' is in alle landen hoger bij mannen dan bij vrouwen. In landen met een laag percentage 'meestal' is het percentage 'soms' veel hoger dan het percentage 'meestal'. Finland, het VK, Italië en Denemarken hebben

een vrij hoog percentage 'meestal' en een lager percentage 'soms' terwijl Oostenrijk, Portugal en Frankrijk (vrouwen) een veel hoger percentage 'soms' kennen. Zowel bij mannen als vrouwen was er de voorbije jaren een daling in Italië, Denemarken, Finland en het VK en in mindere mate in Ierland terwijl Spanje, Griekenland, België en Oostenrijk een significante toename laten zien.

Figuur 4.34 Aandeel beroepsactieve mannen en vrouwen in EU-15-landen dat meestal of soms nachtwerk doet (2004) (LFS, Eurostat)

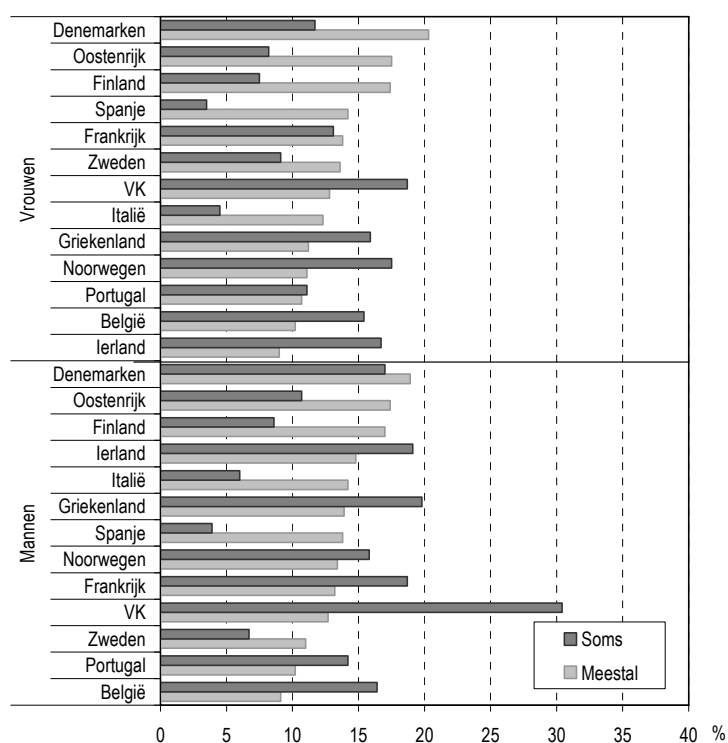

Griekenland is het enige land met een toename van beide percentages, wat een slechtere situatie impliceert in 2004. Het VK en Italië combineren een sterke daling van het percentage 'soms' en een sterke stijging van het percentage 'meestal' met eveneens een minder gunstige situatie in 2004 als gevolg. Spanje en België hebben een toename van het percentage 'soms' en een stabiel percentage 'meestal' zodat de situatie in 2004 iets minder gunstig is dan voordien. Noorwegen heeft een stabiel percentage 'meestal' en 'soms'. Finland, Denemarken en Ierland laten een daling zien van het percentage 'soms' en een stabiel percentage 'meestal', wat op een lichte verbetering wijst. Zweden kent als enige land een stabiel percentage 'soms' en een lager percentage 'meestal', met een grotere verbetering tot gevolg.

4.3.8.4 Aandeel beroepsactieve mannen en vrouwen met zondagswerk

Figuur 4.35 geeft het aandeel beroepsactieve mannen en vrouwen weer dat *meestal of soms zondagswerk* deed in 2004. De rangorde is weer gebaseerd op het percentage 'meestal'. Voor dit aspect zijn evenmin data beschikbaar voor Nederland en Duitsland. De diversiteit onder de landen is minder groot maar ze wijkt sterk af van de classificatie van welvaartsstaten en van de diversiteit bij de vorige aspecten.

Figuur 4.35 Aandeel beroepsactieve mannen en vrouwen in EU-15-landen dat meestal of soms zondagswerk doet (2004) (LFS, Eurostat)

In Ierland, Oostenrijk, Italië, Griekenland, Noorwegen en Portugal is het percentage 'meestal zondagswerk' bij mannen hoger dan bij vrouwen. In Finland, Spanje, Frankrijk en het VK is er bijna geen verschil tussen mannen en vrouwen terwijl in Denemarken, Zweden en België de score bij vrouwen iets hoger ligt dan bij mannen. Het percentage is bij mannen het hoogst in Denemarken (18%) gevolgd door Oostenrijk en Finland (17%). De laagste percentages vinden we terug in België (8%), Portugal (10%) en Zweden (11%). Bij vrouwen staan dezelfde drie landen aan de top met

ongeveer dezelfde scores. De laagste scores zijn er in Ierland (9%) en België (10%) gevolgd door Portugal, Noorwegen en Griekenland (11%).

In Portugal, Zweden, Ierland en Finland daalde zowel bij mannen als vrouwen het percentage 'meestal' terwijl het in de andere landen vrij stabiel bleef.

Het percentage 'soms zondagswerk' ligt in alle landen hoger bij mannen dan bij vrouwen, behalve in Noorwegen en België. In de drie landen met het hoogste percentage 'meestal' is het percentage 'soms' veel lager bij zowel mannen als vrouwen. Dit is ook het geval in Spanje, Italië en Zweden. In de andere landen (met een lager percentage 'meestal') is het percentage 'soms' duidelijk hoger bij mannen en vrouwen. De score 'soms' is bij Britse mannen zeer hoog, in combinatie met een vrij hoog percentage 'meestal'.

Het percentage 'soms' is de voorbije jaren duidelijk gedaald in Italië, Zweden, Finland, Oostenrijk, Denemarken en het VK. België kende een kleine stijging tijdens de hele periode terwijl Portugal een sterke stijging kende: van 3% bij mannen en vrouwen in 2000 tot 11% bij vrouwen en 14% bij mannen in 2004.

In geen enkel land zijn beide percentages toegenomen in de periode 1992-2004. Een toename van de score 'meestal' en een daling van de score 'soms' zien we in Italië en Oostenrijk bij zowel mannen als vrouwen en in het VK bij vrouwen. Een lagere score 'meestal' en een stabiele score 'soms' wordt genoteerd in Ierland en Noorwegen bij mannen en vrouwen en in het VK alleen bij mannen. Alleen Zweden en Finland laten een daling van beide scores zien. In de andere landen zijn de scores vrij stabiel gebleven.

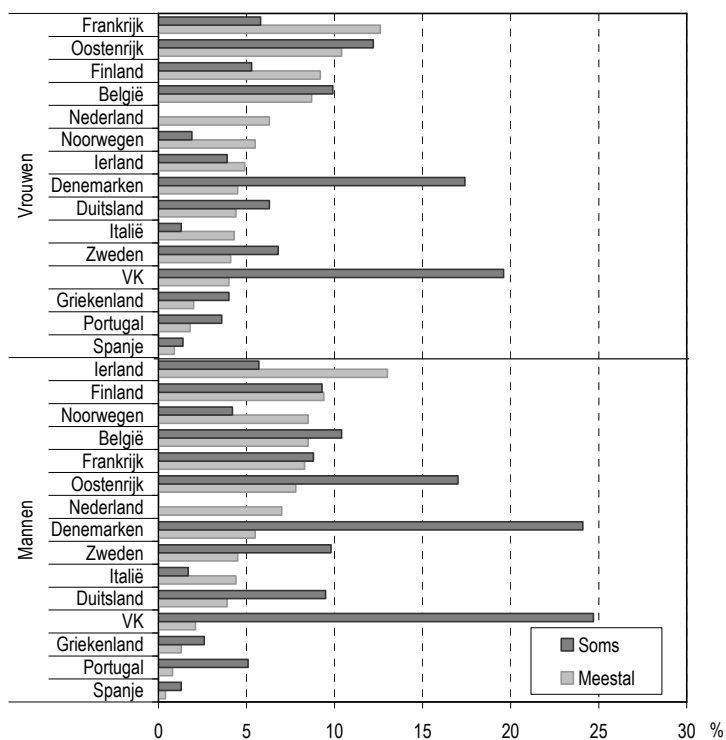
4.3.8.5 Aandeel beroepsactieve mannen en vrouwen dat thuiswerkt

Figuur 4.36 laat het aandeel beroepsactieve mannen en vrouwen zien dat meestal of soms thuiswerkte in 2004. De landen zijn geordend volgens de score 'meestal'. Voor Nederland zijn alleen de gegevens voor 'meestal thuiswerken' beschikbaar. De cijfers betreffen ook de zelfstandigen die een deel van hun werk thuis doen. Een eerste vaststelling is dat de percentages 'meestal' en 'soms' vrij laag zijn. Thuiswerken is in de meeste landen (nog) geen wijd verspreide praktijk.

Het percentage 'meestal thuiswerken' is in Finland, Nederland, Noorwegen en Ierland hoger bij mannen dan bij vrouwen. In Italië en Zweden zijn de percentages gelijk terwijl in de andere landen het percentage bij mannen lager is dan bij vrouwen. Het percentage is bij mannen het hoogst in Ierland (13%) gevolgd door Finland, Noorwegen, België en Frankrijk. Het laagste percentage is er in Spanje (1%) gevolgd door Portugal, Griekenland en het VK. Bij vrouwen staat Frankrijk bovenaan met 13%, gevolgd door Oostenrijk, Finland en België. Het laagste percentage zien we weer in Spanje, Portugal en Griekenland. Portugal, Duitsland, Zweden, Denemarken, Oostenrijk, België en Ierland kenden bij zowel mannen als vrouwen een daling tussen 1992 en 2004 terwijl de score in andere landen vrij constant was.

Figuur 4.36 Aandeel beroepsactieve mannen en vrouwen in EU-15-landen dat meestal of soms thuiswerkt (2004) (LFS, Eurostat)

Het percentage 'soms thuiswerken' is in alle landen (veel) hoger bij mannen dan bij vrouwen, behalve in Griekenland en Spanje. In een aantal landen is het percentage 'soms' veel hoger dan het percentage 'meestal' bij zowel mannen als vrouwen, behalve in Finland, Noorwegen en Italië. Het VK, Denemarken en Oostenrijk vallen op met een zeer hoog percentage thuiswerken terwijl het in de zuiderse landen zeer beperkt is.

We constateren een kleine stijging van het percentage in Spanje, Portugal, Ierland, Finland, Duitsland, Zweden en België tegenover een sterke stijging in Oostenrijk en Denemarken. Het VK en Italië laten een kleine daling zien terwijl het percentage constant bleef in de andere landen.

4.4 Synthese: evolutie van de verdeling van beroeps- en gezinsarbeid

4.4.1 Van het Kostwinnersmodel naar het Matige Combinatiemodel

Dit hoofdstuk biedt een breed beeld van de *feitelijke verdeling van beroeps- en gezinsarbeid* in de EU-landen en enkele andere OESO-landen. Aan de hand van enkele basisindicatoren toonden we de algemene ontwikkeling van het mannelijke '*Sterke Kostwinnersmodel*' in de periode 1950-1970 naar een '*Matig Combinatiemodel*' in de periode 1985-2005. We gingen uit van een breder historisch perspectief waarbij de lange ontwikkeling (met een aantal varianten) van 1850 tot 2000 werd weergegeven: van het 'oude Combinatiemodel' of 'overlevingsmodel' in de achttiende en negentiende eeuw tot het Kostwinnersmodel in de twintigste eeuw (Figuur 1.1). Het tweede deel schetste de historische evolutie van de verdeling van beroeps- en gezinsarbeid in de periode 1950-2000 aan de hand van de totale activiteitsgraad en het gemiddeld aantal uren beroeps- en gezinsarbeid van mannen en vrouwen, met onderscheid naar leeftijd. Het derde deel illustreerde de feitelijke evolutie in de periode 1985-2005 door middel van enkele complementaire indicatoren.

In het algemeen constateren we in alle westerse landen grotendeels dezelfde basisverdeling van beroepsarbeid, gezinsarbeid, sociale arbeid, persoonlijke verzorging en vrije tijd, behalve voor de bijkomende temporele aspecten van de beroepsarbeid. Dit betekent in essentie dat alle landen ongeveer dezelfde historische dominante basismodellen hebben doorlopen en in de periode 1990-2005 uitkomen bij een variant van het Matige Combinatiemodel. Alle landen staan dan ook voor dezelfde grote normatieve uitdaging inzake de verdeling van beroeps- en gezinsarbeid tussen mannen en vrouwen tijdens de komende decennia, rekening houdend met de graduele verschillen in de historische ontwikkeling en de huidige situatie.

Een mogelijke en plausibele verklaring voor deze grote gelijkheid in de verdeling van de basisactiviteiten is verbonden met het feit dat iedereen dezelfde tijd beschikbaar heeft in het dagelijks leven: 24 uur per dag, 168 uur per week, 52 weken per jaar, enz. Wel zijn er (graduele) verschillen tussen mensen (mannen en vrouwen) in het totaal aantal levensjaren. De meeste (gezonde) mensen houden bij de dagelijkse tijdsverdeling evenwel weinig of geen rekening met het potentieel aantal levensjaren.

De grote verschillen tussen de arbeidsverdeling van mannen en vrouwen op micro- en macroniveau hebben betrekking op beroeps- en gezinsarbeid. Voor de andere basisactiviteiten worden geen significante verschillen tussen mannen en vrouwen geconstateerd. Hoewel het aantal uren totale arbeid bij mannen en vrouwen vrij constant is geweest in de periode 1950-2000, is de ongelijke verdeling van beroeps- en gezinsarbeid zeer fundamenteel voor de ontwikkeling van individuen, gezinnen, organisaties en de maatschappij als geheel. Beroepsarbeid en gezinsarbeid zijn voor alle personen, mannen en vrouwen van groot belang voor de ontwikkeling

van het persoonlijk, sociaal, menselijk en financieel kapitaal, op individueel, gezins- en organisatieniveau.

De ongelijke verdeling van beroeps- en gezinsarbeid tussen mannen en vrouwen heeft een lange geschiedenis in alle landen, zij het met een verschillend historisch verloop. De basisgedachte hier is dat het zogenaamde Kostwinnersmodel in feite beperkt bleef tot een relatief korte periode in de lange geschiedenis. Toch heeft het Kostwinnersmodel in de twintigste eeuw een grotere impact gehad op de arbeidsverdeling en het dagelijks leven in westerse landen dan men tot voor kort vermoedde. Vanaf 1850 werd het professioneel menselijk kapitaal van vrouwen (in verhouding tot dat van mannen) gedurende vele decennia verzwakt, verwaarloosd en onderbenut in het bedrijfsleven, zowel in kwantiteit als in kwaliteit. Tegelijk werd bij mannen de ontwikkeling van hun engagement voor en deelname aan het gezinswerk bijna volledig verwaarloosd, met een groot verlies aan gezinsgericht persoonlijk en sociaal kapitaal. De bekende 'economische' benadering van Becker (1965) is gebaseerd op een duale visie op menselijke activiteiten en op de feitelijke ongelijkheid in professioneel kapitaal in de periode 1950-1970, het hoogtepunt van het Kostwinnersmodel. In die korte periode kon men de comparatieve voordelen van vrouwen in het huishouden en die van mannen in het beroepsleven duidelijk vaststellen. Maar Becker en veel onderzoekers na hem negeerden het lange proces dat leidde tot die grote ongelijkheid en onderschatten de betekenis van het combinatieperspectief, namelijk dat elke activiteit een specifieke combinatie van persoonlijke, sociale, materiële en financiële baten oplevert en dat men elke activiteit zelf moet doen naarmate men de menselijke baten wil realiseren.

Hoewel het algemene welvaartsniveau in de meeste landen is toegenomen in de periode van het Kostwinnersmodel, kan dit naar onze mening niet worden toegeschreven aan de 'voordelen' van de ongelijke arbeidsverdeling zelf. De zogenaamde 'genderspecialisatie' heeft op zich immers niet geleid tot een meer welvarende maatschappij (in de brede zin van het woord), niet in het professionele leven en evenmin in het gezinsleven. Het model is immers in hoge mate inefficiënt aangezien zowel het professioneel kapitaal van vrouwen als het gezinsgerichte kapitaal van mannen in hoge mate werd verwaarloosd, met een zeer ongelijke ontwikkeling en machtsverdeling in alle geledingen van de maatschappij als gevolg. De welvaartsverhoging in de twintigste eeuw is vooral toe te schrijven aan de ontwikkeling van de sociale welvaartsstaat en de algemene stijging van het opleidingsniveau, mede onder impuls van de diverse sociale bewegingen, de technologische ontwikkelingen en de internationalisering van de economie. Uitgaande van een geïntegreerde benadering kan men stellen dat de positieve ontwikkeling van de meeste welvaartsstaten juist werd geremd door de dominantie van het Kostwinnersmodel in de periode 1960-2000, vooral door de ongelijke en ondoelmatige inzet van mannen en vrouwen in het beroeps- en gezinsleven, die intrinsiek verbonden is met de zeer ongelijke arbeidsverdeling. Vanuit dit perspectief moet er meer aandacht gaan naar de (financiële) kosten van het Kostwinnersmodel tijdens de voorbije decennia, voor gezinnen, bedrijven en de maatschappij als geheel. Cuvilier (1979) gaf hiertoe al

een duidelijke en scherpe aanzet. Gedurende meer dan vijftig jaar heeft de overheid de grote groep kostwinnersgezinnen financieel moeten ondersteunen, grotendeels met middelen afkomstig van combinatiegezinnen met een modaal inkomen. Alleen op die manier kan de overheid verhinderen dat een groot deel van de kostwinnersgezinnen een te laag gezinsinkomen heeft en in de armoede terecht komt.

Deze kritische beschouwing is volledig gericht op het Kostwinnersmodel als maatschappelijk model en niet op de individuele kostwinnersgezinnen en hun gezinsleden. Deze analyse is geen kritiek of aanval op de vele mannen en vrouwen die wegens uiteenlopende redenen 'gekozen' hebben voor het kostwinnersgezin. De individuele kostwinnersgezinnen zijn immers niet schuldig, aangezien zij binnen de maatschappelijke context en vanuit hun eigen familiale en sociale achtergrond een legitieme keuze hebben gemaakt voor deze arbeidsverdeling, ongeacht of die keuze in wezen vrij of onvrij, bewust of onbewust was. We wijzen vooral op de verborgen maatschappelijke kosten van het Kostwinnersmodel voor individuen, gezinnen, bedrijven en de overheden, op korte en lange termijn.

Uiteraard is het onmogelijk om een definitief antwoord te geven op de vraag of de periode van het (Sterke) Kostwinnersmodel in de westerse wereld onvermijdelijk was. De ontwikkeling in de noordse landen toont aan dat dit niet in alle landen in dezelfde mate het geval was. Maar ook de noordse landen zijn niet ontsnapt aan de invloed ervan. De feitelijke dominantie van het Kostwinnersmodel in de meeste landen tijdens een bepaalde periode toont aan dat de maatschappelijke krachten voor dat model sterker waren dan de maatschappelijke krachten voor een ander model. Maar de feitelijke dominantie van een model impliceert niet automatisch dat het model beter is voor de maatschappij. De beoordeling hangt immers af van de normatieve visie op de maatschappij, het marktsysteem en de arbeidsverdeling in gezinnen en organisaties. Ondanks de feitelijke dominantie van het Kostwinnersmodel in de periode 1950-1990 kunnen we vanuit een moderne democratische visie stellen dat de westerse maatschappijen het Kostwinnersmodel niet nodig hadden om de relatief hoge(re) welvaart te realiseren. Integendeel, we zijn van mening dat met een meer gelijke verdeling van beroeps- en gezinsarbeid tussen mannen en vrouwen het welvaartsniveau in de Europese landen waarschijnlijk hoger zou zijn geweest tijdens deze periode, vooral wegens de meer efficiënte inzet van het menselijk kapitaal van mannen en vrouwen in het bedrijfs- en gezinsleven. Maar ook hier is een kritische houding essentieel. De ontwikkeling in de Oost-Europese landen in de periode 1950-1990 illustreert immers dat een zeer gelijke arbeidsverdeling geen voldoende voorwaarde is voor de realisatie van een welvarende maatschappij. Een gelijke arbeidsverdeling die gepaard gaat met te weinig vrijheid voor eigen keuzes en initiatief, die te weinig solidariteit biedt aan zwakkeren en die te weinig efficiëntie realiseert in het maatschappelijk arbeidsproces, kan evenmin leiden tot een meer welvarende maatschappij. De normatieve boodschap van dit verhaal is dat in een welvarende democratische maatschappij voldoende gelijkheid hand in hand moet gaan met voldoende vrijheid, solidariteit en efficiëntie in alle

geledingen van de maatschappij. Deze centrale normatieve discussie is het onderwerp van de volgende hoofdstukken.

4.4.2 *Het Matige Combinatiemodel in de diverse welvaartsstaten als uitgangspunt voor de toekomstmodellen*

We ronden het empirische verhaal af met een algemeen overzicht van de diverse varianten of fasen van het hedendaagse Matige Combinatiemodel in de verschillende landen, die in Figuur 4.10 werden weergegeven. Zoals eerder gezegd, worden de modellen bepaald door de combinatie van beroeps- en gezinsarbeid, uitgedrukt door de participatie van mannen en vrouwen aan deze activiteiten en door het aantal uren per week. Per model worden de landen aangeduid die ertoe behoren. De landen tussen haakjes zijn minder typisch voor het betreffende model en bevinden zich veeleer op de grens met een ander model.

- Zuid-Europese Combinatiemodel in Italië, Spanje, Griekenland, Cyprus en Malta;
- West-Europese Combinatiemodel in België, Frankrijk, Duitsland, Oostenrijk, Luxemburg, (Nederland en Portugal);
- Angelsaksische Combinatiemodel in de Verenigde Staten, Canada, het Verenigd Koninkrijk (en Ierland);
- Noord-Europese Combinatiemodel in Zweden, Denemarken, Noorwegen, Finland en IJsland;
- Oost-Europese Combinatiemodel in de Oost-Europese landen.

Het *Combinatiemodel* in de *Zuid-Europese landen* Italië, Spanje, Griekenland, Cyprus en Malta is in feite nog een vrij Zwak Combinatiemodel (of zelfs een Matig Kostwinnersmodel) met een nog ongelijke verdeling van beroeps- en gezinsarbeid tussen mannen en vrouwen. Zoals blijkt uit de indicatoren van de arbeidsverdeling, behoort Portugal zeker niet tot deze groep. In de Zuid-Europese landen blijft nog een groot deel van de vrouwen voltijds thuis voor de gezinstaken, met een laag gemiddeld aantal uren of beroepsarbeid voor de totale groep vrouwen als gevolg. De beroepsactieve vrouwen daarentegen hebben een zware beroepstaak met een groot aantal werkuren per week. Deze nog vrije duale arbeidsverdeling bij vrouwen is een typische erfenis van het traditionele Kostwinnersmodel. Enkele decennia geleden was die ook nog zichtbaar in West-Europese landen als België, Duitsland en Oostenrijk. De voorbije twee decennia hebben deze landen evenwel een vrij snelle ontwikkeling gekend naar een hogere participatie van vrouwen in de arbeidsmarkt. Dit ging gepaard met een versnelde ontwikkeling van een aantal belangrijke voorzieningen voor de nieuwe combinatiegezinnen, in het bijzonder voor de externe opvang van jonge kinderen. De centrale vraag is dan hoe snel dit proces naar een meer gelijke participatie in het beroepsleven zal gevolgd worden door een herverdeling van de gezinsarbeid, om effectief een beter evenwicht tussen mannen en vrouwen te realiseren. Ondanks de diverse belemmeringen hebben deze landen het

spoor gekozen naar een meer gevorderd Combinatiemodel. Een belangrijke vraag daarbij is in welke mate de traditionele pedagogische en gezinsvisie die het vroegere beleidsmodel ondersteunde, tijdens de volgende decennia kan worden veranderd in de richting van een meer gedeelde opvoeding.

De *continentale of West-Europese landen* België, Frankrijk, Duitsland, Oostenrijk en Luxemburg vertegenwoordigen in Figuur 4.9 duidelijk het Matige Combinatiemodel. Nederland en Portugal bevinden zich veeleer op de grens met andere modellen. Alle indicatoren inzake de verdeling van beroeps- en gezinsarbeid wijzen op de positie tussen de noordse en de zuiderse landen. Hieruit blijkt nogmaals dat Figuur 4.9 in hoge mate vanuit de feitelijke ontwikkeling in deze landen is opgebouwd en bijgevolg met voldoende nuance en soepelheid moet worden gebruikt voor de andere landen. Tijdens de voorbije veertig jaar hebben deze landen stap voor stap de ontwikkeling doorgemaakt van een Matig Kostwinnersmodel in de periode 1970-1990 naar een Matig Combinatiemodel in de periode na 1990. Dat proces zal zich de komende jaren gestaag voortzetten. Hoewel de kloof tussen mannen en vrouwen op dit ogenblik nog vrij groot is, wat in hoge mate het beleid van de voorbije jaren weerspiegelt, zijn deze landen klaar om consequent(er) te evolueren naar een meer gevorderd Combinatiemodel tijdens de volgende decennia. Aangezien deze landen ook voldoende graduele verschillen vertonen inzake de dagelijkse arbeidsverdeling en het gevoerde beleid, moet elk land een eigen beleidsmodel op korte termijn ontwikkelen om rekening te houden met de specifieke omstandigheden en noden. Zo kan elk land effectief een stap vooruit zetten in het proces naar een beter Combinatiemodel. Ook in deze landen is de bereidheid en mogelijkheid om een moderne pedagogische visie te ontwikkelen van groot belang.

De *Angelsaksische landen* Verenigde Staten, Canada, het Verenigd Koninkrijk (en Ierland) volgen ook het Matige Combinatiemodel maar dan een iets meer gevorderde versie dan in de continentale landen. Dit komt tot uiting in de hogere activiteitsgraad van vrouwen en de iets gelijkere verdeling van de gezinsarbeid. In deze landen worden vrouwen door het meer liberale beleid en de commerciële markten in hogere mate gedwongen om actief deel te nemen aan de arbeidsmarkt. Een van de problemen daarbij is de lagere kwaliteit van de banen voor een groot deel van de ongekwalificeerde vrouwen en mannen. De meer gelijke verdeling van gezinsarbeid is wellicht in hoge mate te wijten aan het gebrek aan verlofregelingen (met financiële compensatie), waardoor vrouwen minder uitwegen voor het gezinsleven hebben en mannen in hogere mate moeten deelnemen aan de gezinstaken. Ook in deze landen blijft de kloof tussen mannen en vrouwen vrij groot en de twijfel bestaat of die verder kan worden gedicht met het huidige beleid. In deze landen moet nog veel gebeuren om de kloof verder te dichten en te evolueren naar een meer gevorderd Combinatiemodel tijdens de komende decennia. In elk geval zullen deze landen een oplossing moeten vinden voor het gebrek aan betaalbare voorzieningen voor dagopvang voor de gezinnen met een laag inkomen, uitgaande van een nieuwe kijk op de opvoeding/verzorging van jonge kinderen.

In de *Noord-Europese landen* Zweden, Denemarken, Noorwegen, Finland en IJsland kan men al spreken van een meer gevorderd Combinatiemodel. Deze landen kennen al een veel langere traditie inzake sociaal beleid voor de gelijkheid tussen mannen en vrouwen. Het resultaat daarvan is een vrij gelijke activiteitsgraad bij mannen en vrouwen tijdens de voorbije jaren. Hoewel de verdeling van beroeps- en gezinsarbeid de grootste gelijkheid vertoont van alle landen, is er toch nog een vrij grote kloof tussen mannen en vrouwen in het aantal uren beroeps- en gezinsarbeid. Het huidige Combinatiemodel in deze landen is het resultaat van de genereuze verlofregelingen voor ouders met kinderen jonger dan een jaar en de genereuze voorzieningen voor de externe opvang/opvoeding van kinderen ouder dan een jaar. De belangrijkste uitdaging voor deze landen is het verder dichtens van de structurele kloof inzake de arbeidsverdeling van mannen en vrouwen. Dit vereist een hervorming van het huidige combinatiebeleid, meer specifiek het beleid inzake de langdurige verlofregelingen en de externe kinderopvang voor zeer jonge kinderen. De cruciale vraag hier is in welke mate de pedagogische visie die het huidige combinatiebeleid schraagt, de komende jaren kan worden versoepeld zodat er ook voor de kinderen jonger dan een jaar meer ruimte komt voor een gedeelde opvoeding.

Het Combinatiemodel in de *Oost-Europese landen* noemen we ook 'gevorderd', in de zin dat de verdeling van de beroepsarbeid tussen mannen en vrouwen, in termen van de participatiegraad en het aantal uren per week, grotendeels gelijk is, zeker in vergelijking met de Zuid- en West-Europese landen. De vrij gelijke arbeidsverdeling is voornamelijk het resultaat van het 'sterke combinatiebeleid' van de voormalige communistische regimes, die de gelijkheid van mannen en vrouwen op de arbeidsmarkt hoog in het vaandel hadden. Deze doelstelling ging evenwel in hoge mate ten koste van de vrije keuze en de efficiënte allocatie van het menselijk en niet-menselijk kapitaal. Een belangrijk gevolg is dat deze landen inzake economische ontwikkeling en welvaartsniveau vrij ver achter staan. Tegelijk zien we dat de basisgedachte van het kostwinnersgezin nog leeft bij een deel van de bevolking. De ontwikkeling naar een modern Combinatiemodel moet dan ook gepaard gaan met de evolutie naar een voldoende vrije, solidaire en efficiënte arbeidsverdeling in alle geledingen van de maatschappij. Deze ontwikkeling zal verschillend zijn in de diverse landen, afhankelijk van de maatschappijvisie en de visie op de arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen. In sommige landen constateert men een zekere nostalgische terugkeer van het kostwinnersideaal terwijl andere landen consequent het spoor naar een modern en gevorderd Combinatiemodel (blijven) volgen. Essentieel is dat deze landen de komende jaren nog in hoge mate geconfronteerd zullen worden met de zwakkere economische basis en de hoge werkloosheid voor mannen en vrouwen die daarmee gepaard gaat.

De meeste landen kan men vrij goed plaatsen in een van de vijf groepen. Voor sommige landen is dat moeilijker, omdat ze zich op de grens tussen twee of meer groepen bevinden. Naar onze mening is dit zeker het geval voor Nederland, Ierland en Portugal. Nederland is vanuit het verleden zeker verbonden met het continentale

model maar heeft door de ontwikkelingen tijdens de voorbije decennia ook een band gevormd met het Angelsaksische en het noordse model. Ierland wordt hier geplaatst onder het Angelsaksische model omwille van het meer Angelsaksische arbeidsmarktbeleid en gezinsbeleid. Het land ligt evenwel op de grens met het continentale model, aangezien het Kostwinnersmodel er lang dominant is geweest. Portugal ten slotte wordt hier geplaatst bij de continentale landen maar ligt omwille van de diverse historische invloeden in feite op de grens met het zuiderse en het Angelsaksische model.

Een classificatie van landen in een aantal subgroepen is altijd relatief omdat ze gebaseerd is op een beperkt aantal factoren. Daarom beklemtonen we nogmaals de graduele verschillen tussen en binnen de vijf groepen landen. Een classificatie is nodig en nuttig om doorheen de veelheid van landen en de verschillen tussen de landen een aantal gelijkenissen of overlappende patronen te onderscheiden. Met de empirische modellen kan men beter de algemene evolutie in de (westerse) wereld voorstellen. Op basis daarvan kan men ook beter de relevante richtingen of toekomstmodellen uitwerken als basis voor het beleid.

4.4.3 Complementaire empirische modellen van de arbeidsverdeling

Het hoofddoel van ons empirisch verhaal is doelgericht een voldoende gedifferentieerd en integrerend beeld te schetsen van de feitelijke ontwikkeling, uitgaande van de conceptuele en normatieve benadering van het Combinatiemodel in Hoofdstuk 2 en 3. Dit beeld is vervolgens de empirische basis voor de beleidsgerichte analyse en modellen in de hiernavolgende hoofdstukken. Zo levert de empirische studie een directe, doelgerichte bijdrage aan de beleidsdiscussie rond dit thema.

Onze voorstelling is verre van volledig en slechts één van de mogelijke empirische voorstellingen van de arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen in de westerse landen. Daarom is het nuttig kort te verwijzen naar de interessante voorstelling van de hedendaagse arbeidsverdeling in Anxo (2004), Anxo and Boulin (2005, 2006a, 2006b) en Anxo et al. (2003, 2004a, 2004b, 2006) die sterk geïnspireerd is op het model van de Transitionele Arbeidsmarkten (TAM). Dit geeft vooral het overlappende en complementaire karakter van de diverse voorstellingen weer.

De auteurs bestuderen de patronen of modellen van arbeidsmarktintegratie in een aantal Europese landen, vanuit een levensloopperspectief. Ze onderscheiden daarbij vier types van welvaartsstaten met betrekking tot het combinatiebeleid: het Universele Kostwinnersmodel in Zweden en Denemarken, het Gemodificeerde Kostwinnersmodel in Frankrijk en België, het Deeltijdwerkmodel in Nederland en het VK en het Mediterrane model (Matige Kostwinnersmodel) in Italië en Spanje. Deze classificatie is grotendeels gelijk aan onze classificatie in de vorige sectie maar het valt op dat sommige landen in een andere groep worden geplaatst. Zo wordt Duitsland geplaatst bij Nederland en het VK terwijl in onze classificatie Duitsland bij Frankrijk en België wordt geplaatst.

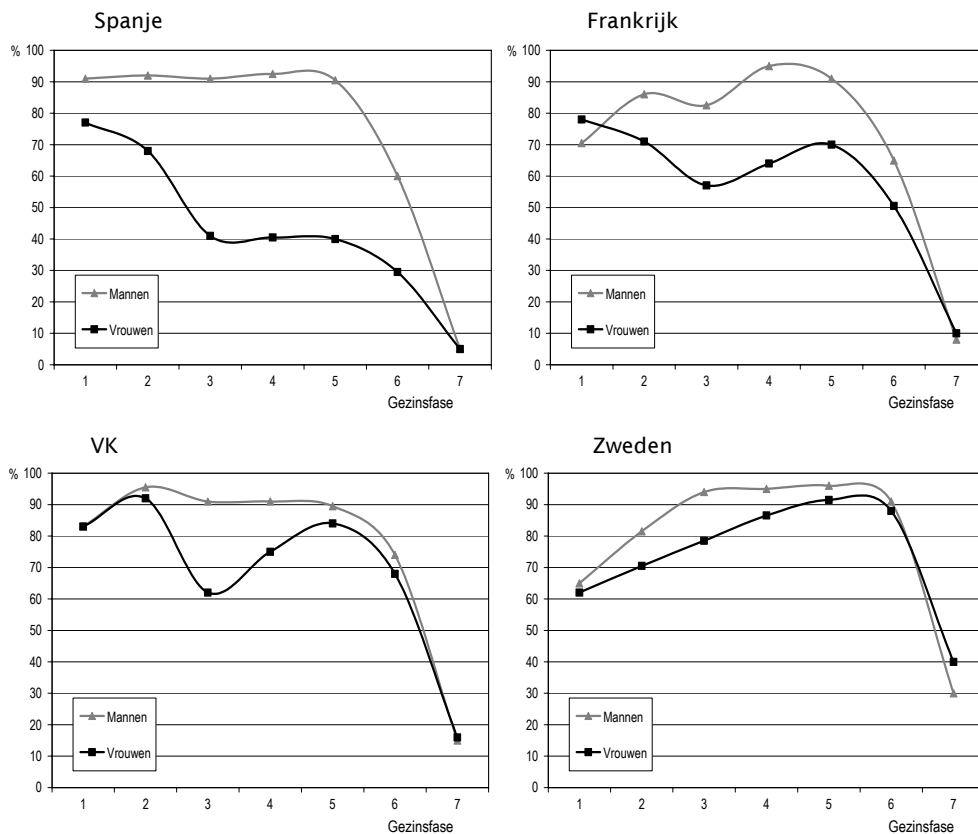
Ze construeren op basis van cross-sectionele gegevens van de (inmiddels stopgezette) enquête 'European Community Household Panel' (ECHP) een aantal gezinstypes in termen van partnerschap, aanwezigheid van kinderen en leeftijd van de kinderen. Deze 'cross-sectionele' gezinstypes worden dan 'achter elkaar geplaatst' om de 'normale' opeenvolgende gezinsfasen tijdens de levensloop van mannen en vrouwen uit te drukken. Vervolgens presenteren ze voor alle 'gezinsfasen' van de levensloop drie arbeidsmarktindicatoren: de totale activiteitsgraad (nieuwe definitie), het gemiddeld aantal uren beroepsarbeid per week van alle mannen en vrouwen in de beroepsbevolking en het gemiddeld aantal uren beroepsarbeid per week van de effectief beroepsactieve mannen en vrouwen. De grafische voorstelling van de drie indicatoren voor de diverse EU-15-landen geeft dan de patronen of modellen van de arbeidsmarktintegratie weer.

Figuren 4.37, 4.38 en 4.39 (Anxo et al., 2004, 2006) geven de resultaten weer voor Spanje, Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk en Zweden, vier landen die elk een van de genoemde arbeidsmarktmodellen vertegenwoordigen. De figuren geven dezelfde graduele verschillen weer onder de Europese landen: van de zuiderse landen (Spanje) bovenaan, de continentale landen (Frankrijk), de Angelsaksische landen (het Verenigd Koninkrijk) tot de noordse landen (Zweden) onderaan. Deze figuren kunnen worden vergeleken met onze indicatoren in Figuren 4.18, 4.21 en 4.22 die de verschillen tussen leeftijdsgroepen weergeven. Deze leeftijdsgroepen drukken ook (de veranderingen tijdens) de levensloop van mannen en vrouwen uit.

Figuur 4.37 stelt de totale activiteitsgraad in de diverse 'gezinsfasen' voor en kan worden vergeleken met Figuur 4.18.

De 'levensloopmodellen' van de arbeidsmarktparticipatie in Anxo et al. (2004, 2006) zijn complementair aan onze empirische modellen. Een voordeel van hun voorstelling met de gezinsfasen is dat de verschillen naar aanwezigheid en leeftijd van kinderen duidelijker zichtbaar worden gemaakt. De activiteitsgraad van jonge vrouwen met jonge kinderen (gezinsfase 3) is in bijna alle landen een stuk lager, behalve in de noordse landen. In Figuur 4.18 is dit minder zichtbaar omdat de jonge vrouwen met jonge kinderen verspreid zijn over enkele leeftijdsgroepen, samen met jonge vrouwen uit andere gezinstypes.

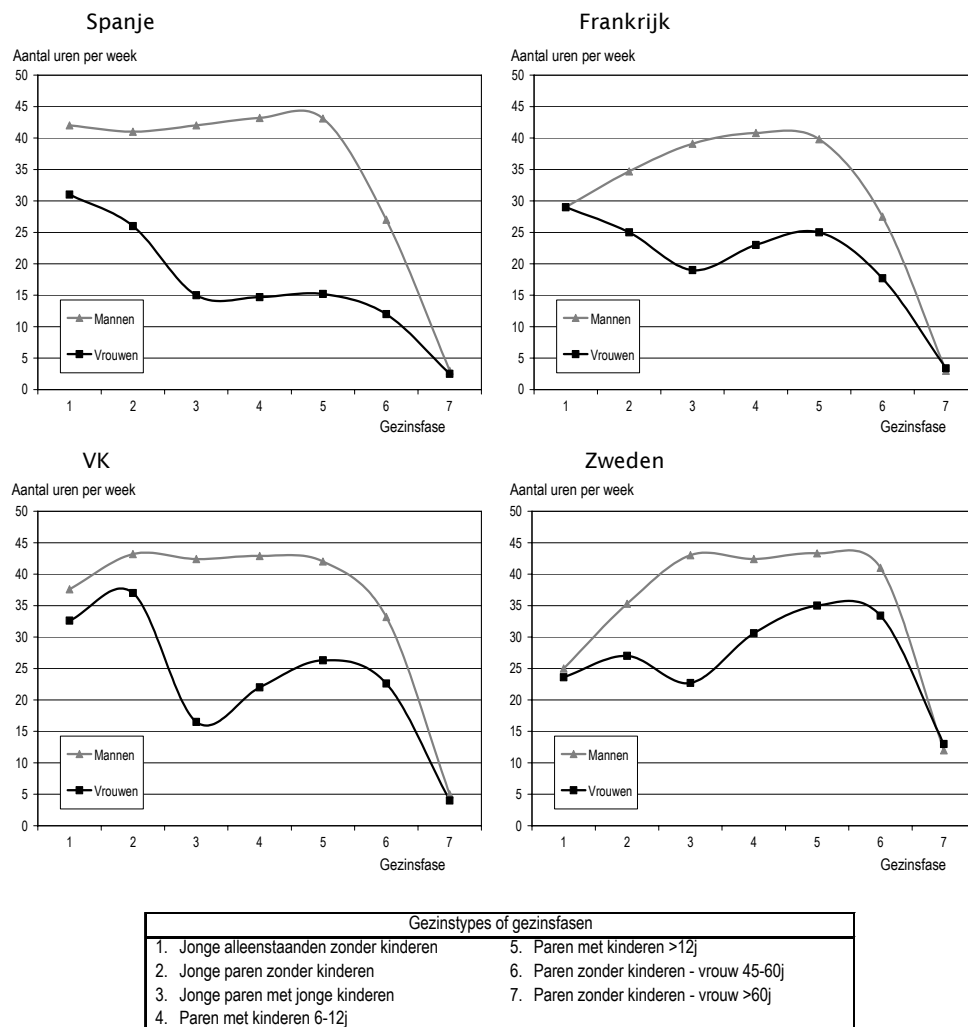
Figuur 4.37 Activiteitsgraad van mannen en vrouwen tijdens de diverse gezinsfases in enkele EU-15-landen (2000) (Anxo et al., 2004, 2006)

Gezinstypes of gezinsfasen	
1. Jonge alleenstaanden zonder kinderen	5. Paren met kinderen >12j
2. Jonge paren zonder kinderen	6. Paren zonder kinderen - vrouw 45-60j
3. Jonge paren met jonge kinderen	7. Paren zonder kinderen - vrouw >60j
4. Paren met kinderen 6-12j	

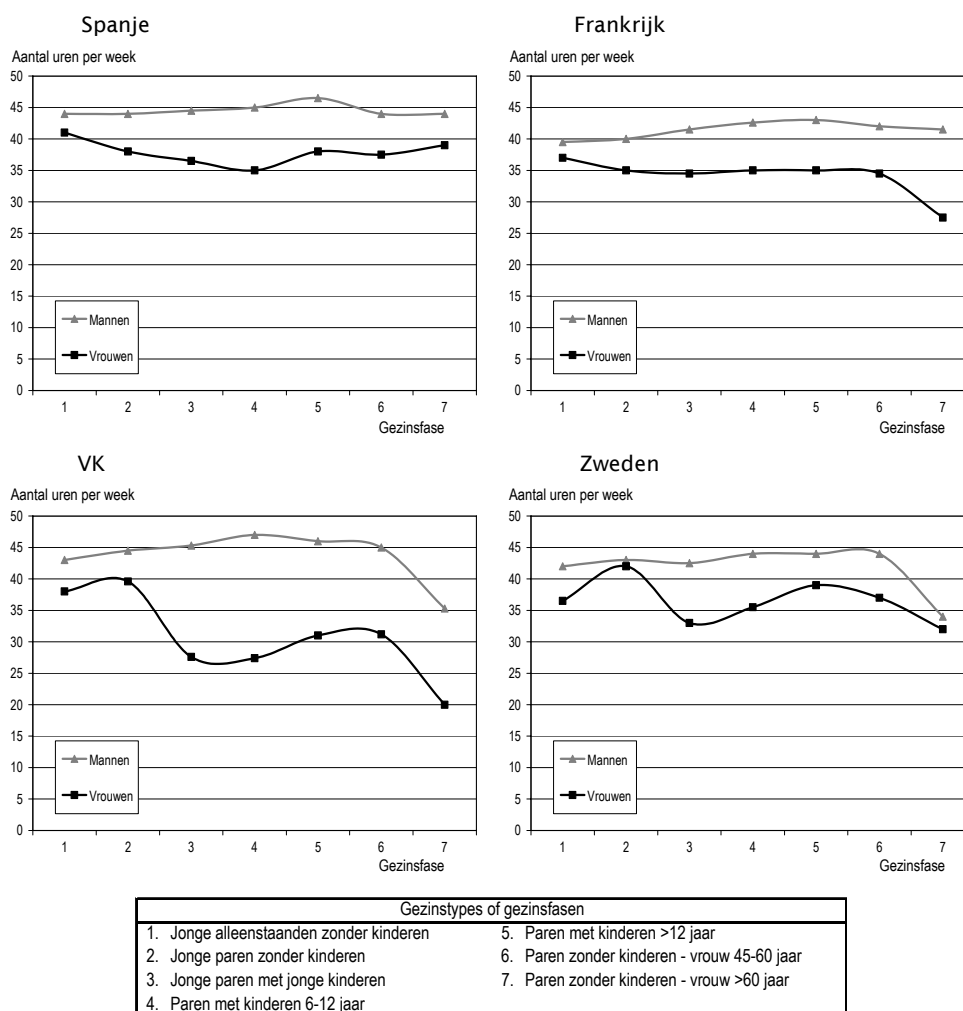
Figuur 4.38 presenteert het gemiddeld aantal uren beroepsarbeid van alle mannen en vrouwen in de beroepsactieve leeftijd en is vergelijkbaar met Figuur 4.21. De figuur illustreert het lager aantal uren beroepsarbeid van jonge vrouwen met jonge kinderen (gezinsfase 3) in alle landen. In de zuiderse landen blijft het aantal uren beroepsarbeid ook tijdens de latere gezinsfase laag terwijl in de andere landen het aantal uren weer toeneemt om dan in de laatste gezinsfasen (sterk) te dalen.

Figuur 4.38 Gemiddeld aantal uren beroepsarbeid van mannen en vrouwen tijdens de diverse gezinsfasen in enkele EU-15-landen (2000)
(Anxo et al., 2004, 2006)

Figuur 4.39 toont het gemiddeld aantal uren beroepsarbeid van beroepsactieve mannen en vrouwen en geeft grotendeels hetzelfde beeld als Figuur 4.22. In de zuiderse en continentale landen hebben werkende vrouwen in alle gezinsfasen een vrij hoog aantal werkuren terwijl in de Angelsaksische en noordse landen jonge vrouwen met jonge kinderen een veel lager aantal uren beroepsarbeid hebben.

Figuur 4.39 Gemiddeld aantal uren beroepsarbeid van beroepsactieve mannen en vrouwen tijdens de diverse gezinsfasen in enkele EU-15-landen (2000)
(Anxo et al., 2004, 2006)

Deze 'levensloopmodellen' laten een ander aspect van de arbeidsverdeling zien en zijn dus complementair aan de 'combinatiemodellen' in vorige secties. Alle indicatoren geven bepaalde aspecten van de complexe arbeidsverdeling weer. Figuren 4.37 tot en met 4.39 laten de verdeling van de andere basisactiviteiten buiten beschouwing. Daarom zou het nuttig zijn deze levensloopmodellen uit te werken voor gezinsarbeid, vrije tijd en persoonlijke verzorging, met gegevens over de tijdsbesteding in de internationale MTUS-databank.

5. HET VOLLEDIGE COMBINATIEMODEL ALS BASIS VOOR EEN GEÏNTEGREERD BELEID IN EEN STERKE DEMOCRATIE

5.1 Betekenis van normatieve toekomstmodellen of beleidsmodellen

De vorige hoofdstukken leiden tot de centrale beleidsgerichte vraag: wat met de toekomstige ontwikkeling van de verdeling van beroeps- en gezinsarbeid in de westerse maatschappijen en meer specifiek in Vlaanderen/België? Uitgaande van de conceptuele benadering en de empirische modellen van de feitelijke ontwikkeling (Figuren 4.10 en 4.19) kan men de toekomstige ontwikkeling op diverse manieren verkennen. Een toekomstverkenning kan weergeven wat men denkt, verwacht, hoopt, gelooft of wenst dat er zal gebeuren in de toekomst. Bijgevolg zijn veel verschillende modellen van de toekomstige ontwikkeling mogelijk, en tevens veel scenario's of paden die kunnen leiden tot deze modellen (De Smedt, 2005). Vanuit wetenschappelijk oogpunt is het noodzakelijk dat toekomstmodellen een sterke empirische basis hebben en dus voldoende aansluiten bij (de empirische modellen van) de feitelijke evolutie. Maar zelfs dan zijn nog veel uiteenlopende toekomstmodellen mogelijk. Daarom is bijkomende selectie nodig om de omvang en complexiteit van het verkenningsproces te beperken.

Zo komen we automatisch bij de *normatieve dimensie* die altijd aanwezig is in het maatschappelijk leven en het wetenschappelijk onderzoek. Aangezien alle wetenschappelijke modellen van de voorbije en huidige wereld een normatieve dimensie en achtergrond hebben, is dit zeker het geval voor alle wetenschappelijke modellen van de toekomstige wereld. Deze normatieve dimensie kan expliciet of impliciet zijn, dominant of ondergeschikt, duidelijk of vaag enz. Feit is dat ze altijd aanwezig is. Een *geïntegreerde wetenschapsvisie* impliceert dat de normatieve dimensie op een expliciete, actieve en gecontroleerde manier als een selectieve en constructieve component wordt gebruikt voor de ontwikkeling van de meest relevante toekomstmodellen. In dat perspectief hanteren we de termen 'normatieve toekomstmodellen' of (strategische) 'beleidsmodellen'.

Dit brengt ons terug bij de fundamentele normatieve vraag die alle landen of maatschappijen moeten beantwoorden: welk model van de verdeling van beroeps- en gezinsarbeid moet (verder) worden ontwikkeld in de nabije en verre toekomst? Deze vraag werd visueel uitgedrukt in Figuur 1.1 door middel van de langetermijntransformatie naar een nieuw maatschappelijk basismodel, dat het model van de democratische welvaartsstaat en het democratisch marktsysteem werd genoemd.

Het algemeen uitgangspunt is dat de westerse democratische landen bij het begin van het nieuwe millennium de stap hebben gezet in de richting van een nieuw basismodel. De volgende decennia wordt het nieuwe basismodel dominanter en de invloed van het oude zal met de jaren verder afnemen. Het nieuwe basismodel is evenwel nog in volle ontwikkeling en het is vooraf niet exact te bepalen welke variant tot stand zal komen. Bovendien zal het traditionele basismodel de eerstkomende decennia nog een betekenisvolle (remmende) invloed blijven uitoefenen.

De nationale en supranationale overheden moeten een keuze maken inzake het beleidsmodel dat als algemeen richtsnoer moet dienen voor de centrale beleidspectieven op lange termijn en voor de concrete beleidsprogramma's op korte termijn die het dagelijks leven binnen gezinnen, verenigingen, bedrijven, instituties enz. sturen of reguleren. Daarom moeten politieke partijen en grote maatschappelijke organisaties zeer duidelijk weergeven welk normatief toekomstmodel of beleidsmodel ze als richtsnoer hanteren. Zo kunnen alle andere maatschappelijke actoren zich beter afstemmen op de relevante beleidsmodellen. De wetenschap kan deze maatschappelijke actoren ondersteunen door bruikbare normatieve modellen aan te reiken, uitgaande van een brede en solide conceptuele en normatieve benadering en adequate empirische modellen.

In dit hoofdstuk proberen we deze normatieve basisvraag te beantwoorden door middel van *drie normatieve toekomstmodellen of beleidsmodellen* voor de toekomstige verdeling van beroeps- en gezinsarbeid. We stellen drie 'normatieve combinatiemodellen' voor als mogelijke richtsnoeren voor het toekomstige beleid: het Sterke Combinatiemodel (SCM), het Volledige Combinatiemodel (VCM) en het Matige Combinatiemodel (MCM). Uiteraard kan men meer modellen construeren (Van Dongen en Beck, 1999; Van Dongen et al., 2001) maar dit verhoogt geenszins de helderheid en efficiëntie van de toekomstverkenning en de beleidsdiscussie (De Smedt, 2005). Elk beleidsmodel verwoordt een ideale normatieve langetermijnvisie op de toekomstige arbeidsverdeling en reflecteert zo in hoge mate een variant van het normatieve concept *democratie* in termen van de relatieve betekenis van de basiswaarden voor de arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen. We sluiten het hoofdstuk af met een bondige vergelijking met de andere beleidsmodellen die eerder werden vermeld.

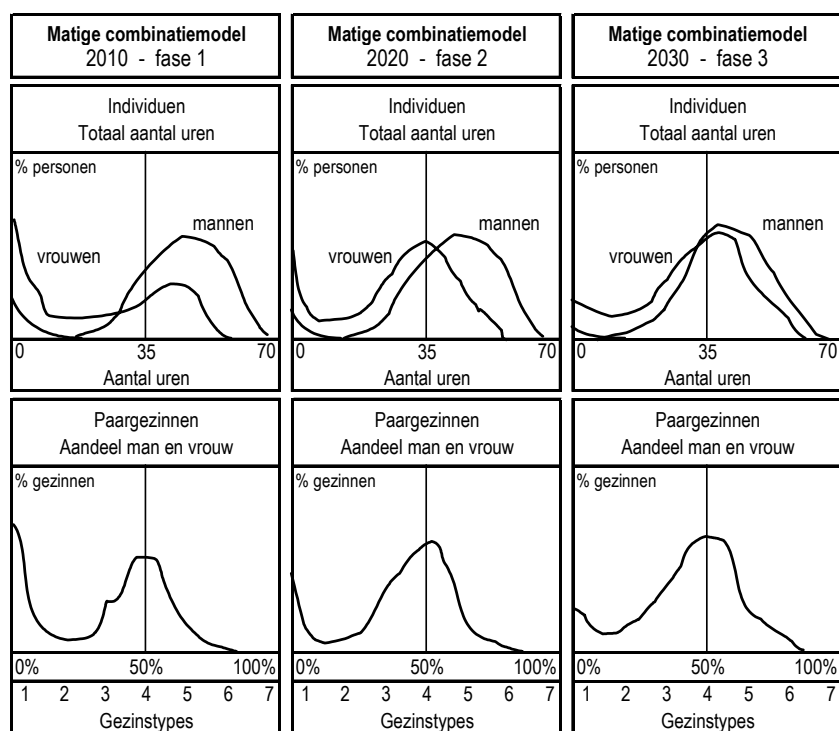
5.2 Voorstelling van de normatieve toekomstmodellen

Een echte *democratische arbeidsverdeling* tussen mannen en vrouwen impliceert een maximaal evenwicht tussen de basiswaarden vrijheid, gelijkheid, solidariteit en doelmatigheid. Alle basiswaarden moeten tegelijkertijd in voldoende mate worden gerealiseerd zodat ze elkaar permanent stimuleren en begrenzen. Passen we deze basiswaarden toe op het dagelijks leven van gezinnen, dan moet het toekomstmodel de noden en rechten van alle gezinsvormen of gezinsfasen tijdens de levens-

loop voldoende kunnen beantwoorden. Tegelijkertijd moet het model interne en externe plichten of verantwoordelijkheden van gezinnen inzake de arbeidsverdeling formuleren en effectief tot stand brengen. Ten slotte dient het model doelmatig om te springen met de noden/rechten en de plichten/verantwoordelijkheden van sociaal zwakke en kwetsbare personen en gezinnen zodat die aangemoedigd en ondersteund worden om een adequate combinatie van beroeps- en gezinsarbeid en een aanvaardbaar welvaartsniveau te realiseren.

Zoals gezegd gaan we uit van de feitelijke arbeidsverdeling en de aanvaarding van het concept *sterke democratie* in de diverse landen. Logischerwijs streeft dan elk land op korte termijn minstens naar een beter combinatiemodel, d.w.z. een verder gevorderde variant van het Matige Combinatiemodel. Dit wordt voor beroepsarbeid voorgesteld in Figuur 5.1. Eenzelfde figuur is mogelijk voor gezinsarbeid. De figuur volgt de presentatie in Figures 4.9, 4.10, 4.19 en illustreert duidelijk de *normatieve basisgedachte* van de toenemende democratisering van de arbeidsverdeling.

Figuur 5.1. Varianten of fasen van het Matige Combinatiemodel (Verdeling van beroepsarbeid)

De keuze voor een beter combinatiemodel op korte termijn beantwoordt niet de vraag welk combinatiemodel gebruikt moet worden als richtsnoer voor het beleid op lange termijn. Figuur 5.1 suggereert een bepaalde ontwikkeling maar geeft geen duidelijke oriëntatie op lange termijn aan. Zonder een duidelijk toekomstmodel op lange termijn is het beleid op korte termijn in hoge mate stuurloos en kan het vele richtingen uit, zonder enige garantie dat het de meest wenselijke richting inslaat. Daarom is het belangrijk dat de beleidsactoren het lange-termijnmodel expliciet formuleren, als een solide basis voor beleidsmodellen op korte termijn.

Figuur 5.2 laat drie symmetrische beleidsmodellen zien voor de toekomstige verdeling van beroeps- en gezinsarbeid op lange termijn, bijv. voor het jaar 2050:

- Het Sterke Combinatiemodel (SCM)
- Het Volledige Combinatiemodel (VCM)
- Het Matige Combinatiemodel (MCM)

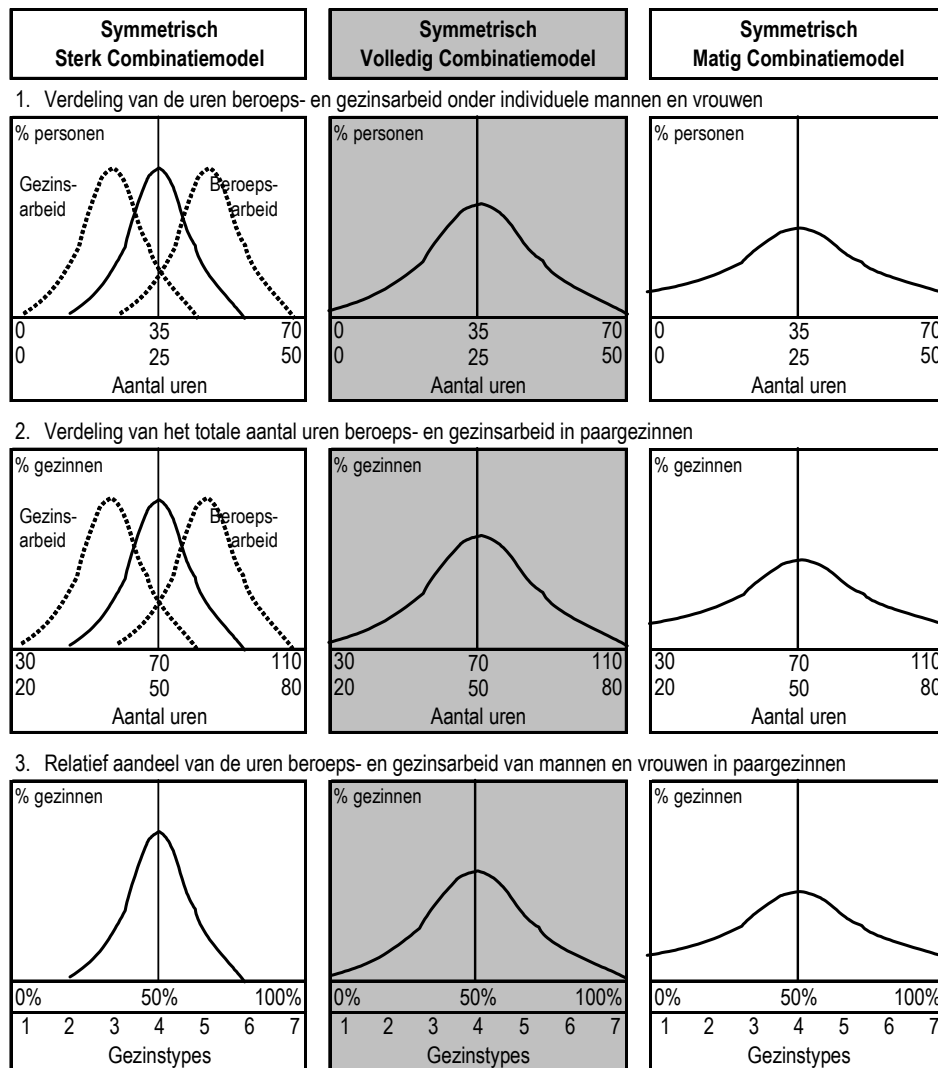
De figuur volgt eveneens de empirische modellen in Figuren 4.9, 4.19 en 4.23 en geeft de ideale of meest wenselijke arbeidsverdeling op lange termijn weer volgens de drie beleidsmodellen. Men kan de beleidsmodellen ook voorstellen door middel van de andere indicatoren die in Hoofdstuk 4 werden gepresenteerd in Figuren 4.15, 4.21 en 4.26. Zo komt men tot een meer gedifferentieerde visuele voorstelling. Het is evenwel belangrijk om de beleidsmodellen voor de toekomstige arbeidsverdeling op een eenvoudige en duidelijke manier te presenteren zodat ze door iedereen voldoende kunnen worden herkend en begrepen. In dat opzicht bieden de curven in Figuur 5.2 de beste visuele uitdrukking van de wenselijke arbeidsverdeling in de drie beleidsmodellen

De *symmetrische* vorm van de toekomstmodellen is een uitdrukking van het relatieve belang van de basiswaarde *gelijkheid* in Vlaanderen, België, de andere Europese landen en de Europese Unie als geheel. Uiteraard kan men van elk model een aantal minder symmetrische varianten ontwerpen. Het onderscheid tussen de drie beleidsmodellen wordt bepaald door de gelijkheid op microniveau, d.w.z. binnen de groep van mannen en vrouwen en binnen gezinnen.

Bovenaan wordt de wenselijke verdeling van het *aantal uren beroeps- en gezinsarbeid* weergegeven voor alle mannen en vrouwen in de beroepsbevolking, met of zonder partner, met of zonder kinderen (macroniveau). De curven van beroeps- en gezinsarbeid vallen in alle beleidsmodellen samen, zij het met een verschillende schaal op de X-as: van 0 tot 70 uur voor beroepsarbeid en van 0 tot 50 uur voor gezinsarbeid (cfr. de typologie in Figuur 2.11). Hoewel deze schaal grotendeels afgeleid is van de feitelijke ontwikkeling, is ze niet absoluut en kan ze worden aangepast. Ze kan eventueel verschillen in de diverse (types) landen. Voor de eenvoud gebruiken we hier dezelfde schaal voor elk beleidsmodel en voor alle landen. De curven geven aan dat de verdeling van beroeps- en gezinsarbeid *symmetrisch* moet zijn op macroniveau, tussen de hele groep mannen en vrouwen. Ze tonen de wenselijke verdeling van beroepsarbeid en gezinsarbeid als mogelijke normatieve antwoorden op de feitelijke ongelijke verdeling in Figuren 4.9, 4.19 en 4.26.

Figuur 5.2. Normatieve toekomstmodellen voor de verdeling van beroeps- en gezinsarbeid van individuele mannen en vrouwen en in gezinnen (2050)

De *middelste curven* laten de wenselijke verdeling zien van de *totale beroepsarbeid en gezinsarbeid van paargezinnen* (twee volwassen partners). De curven van beroepsarbeid en gezinsarbeid vallen ook hier samen in de drie modellen, met een verschillende schaal op de X-as: van 30 tot 110 uur voor beroepsarbeid en van 20 tot 80 uur voor gezinsarbeid. Ook hier kan de schaal worden aangepast. Deze curven geven mogelijke normatieve antwoorden op de feitelijke ongelijke verdeling van

de totale beroeps- en gezinsarbeid in paargezinnen (geen figuur beschikbaar). We verwijzen hier naar de discussie in Cantillon et al. (2002) over het hoge armoederisico bij 'werkloze gezinnen' waar niemand een betaalde baan en een beroepsinkomen heeft. De curven drukken de bijkomende beleidsconditie uit dat paargezinnen een voldoende aantal uren beroeps- en gezinsarbeid nodig hebben om een aanvaardbaar welvaartsniveau te realiseren.

De *curven onderaan* tonen de wenselijke *verdeling van beroeps- en gezinsarbeid tussen de partners van paargezinnen*, als een bijkomende conditie voor de arbeidsverdeling op microniveau. Het betreft het procentueel aandeel van de paargezinnen (Y-as) op basis van het relatieve aandeel van man en vrouw in de totale beroeps- en gezinsarbeid van het paargezin (X-as). De curven van beroepsarbeid en gezinsarbeid vallen weer samen met dezelfde schaal op de X-as: van 0% to 100%, in overeenstemming met de zeven gezinstypes in Figuur 2.12: van het sterke mannelijke kostwinnersgezin aan de linkerkant (1), via het complete combinatiegezin in het midden (4) tot het sterke vrouwelijke kostwinnersgezin aan de rechterkant (7).

De gelijkheid op gezinsniveau wordt bepaald door de breedte van de curven. Een smallere curve rond het middelpunt impliceert een grotere gelijkheid binnen de gezinnen. De curven bieden zo mogelijke normatieve antwoorden op de feitelijke ongelijke arbeidsverdeling binnen paargezinnen.

Het *Sterke Combinatiemodel* (SCM) aan de linkerkant van Figuur 5.2 streeft naar een zeer hoge beroeps participatie van alle mannen en vrouwen en naar een zeer gelijke verdeling van beroeps- en gezinsarbeid, op individueel en gezinsniveau. Het *Volledige Combinatiemodel* (VCM) laat alle mogelijke keuzes en combinaties toe, maar wel volgens de graduele verdeling van de klokcurve. Het model combineert een hoge beroeps participatie van mannen en vrouwen met een voldoende gelijke verdeling van beroeps- en gezinsarbeid waarbij meer vrijheid wordt gegeven voor een minder gelijke arbeidsverdeling. Het *matige Combinatiemodel* (MCM) biedt nog meer ruimte voor een ongelijke verdeling van beroeps- en gezinsarbeid waarbij de waarde gelijkheid in hogere mate wordt opgeofferd.

We beklemtonen dat de beleidsmodellen een bepaalde maatschappelijke verdeling van de individuen en gezinstypes voorstellen. Ze mogen dus niet verward worden met bepaalde types van individuen of gezinnen (Figuren 2.11 en 2.12). Bijgevolg kan elke maatschappelijke actor (individuen, gezinnen, organisaties, bedrijven, werknemers- en werkgeversorganisaties, politieke partijen, regeringen enz.) in principe slechts één beleidsmodel kiezen en ondersteunen, met de meest gewenste maatschappelijke verdeling van beroeps- en gezinsarbeid. Via democratische politieke besluitvorming wordt het toekomstige beleidsmodel bepaald. Daarom is het belangrijk dat de beleidsactoren duidelijk aangeven welk beleidsmodel ze als richtsnoer gebruiken voor hun beleidsvisie en hun beleidsprogramma. Op die manier wordt het politieke debat transparanter en doelmatiger.

5.3 Het Volledige Combinatiemodel als het meest geschikte toekomstmodel in een sterke democratie

5.3.1 Toekomstige arbeidsverdeling van mannen en vrouwen in het Volledige Combinatiemodel

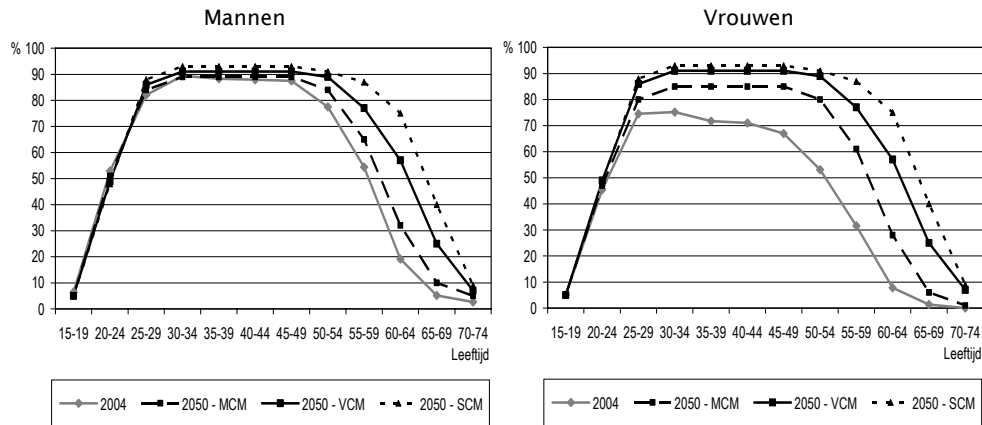
Figuur 5.2 drukt via de grijze achtergrond visueel de centrale hypothese uit dat het Volledige Combinatiemodel (VCM) het meest geschikte beleidsmodel op lange termijn is in een sterk democratische maatschappij. Iedereen kan deze hypothese ter discussie stellen en argumenten geven ten voordele van een ander model.

Het uitgangspunt van het VCM is dat bijna alle mannen en vrouwen in de beroepsbevolking (volgens de nieuwe definitie) tijdens hun levensloop beroepsarbeid, gezinsarbeid en de andere basisactiviteiten evenwichtig combineren. Dit impliceert dat men probeert te vermijden dat één van de hoofdactiviteiten in de verdrinking komt. Alle mannen en vrouwen besteden in de diverse levensfasen voldoende tijd aan alle hoofdactiviteiten. Op die manier kunnen ze in alle levensfasen een gepaste combinatie tot stand brengen van de persoonlijke, sociale, materiële en financiële middelen. Essentieel is dus dat alle mannen en vrouwen in de beroepsbevolking permanent hun beroeps- en gezinsverantwoordelijkheid opnemen.

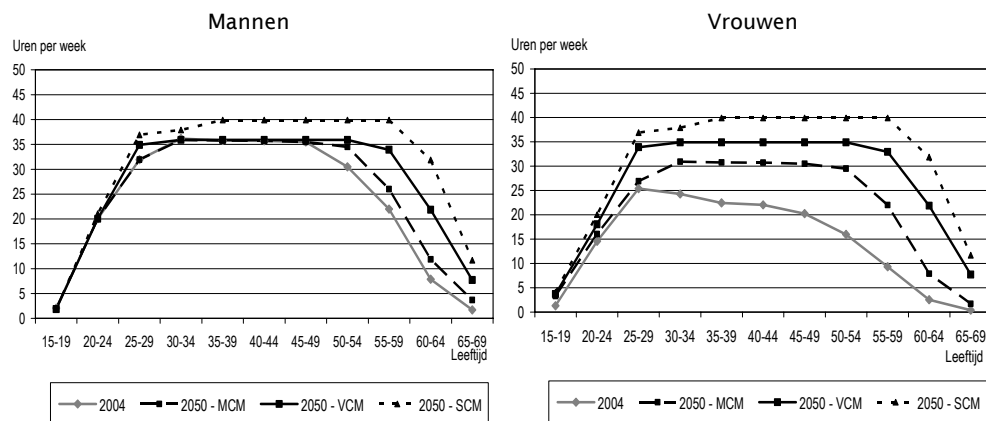
Het VCM stelt dat op lange termijn voldoende mannen en vrouwen beroepsactief zijn en gemiddeld voldoende uren *beroepsarbeid* per week presteren tijdens voldoende jaren van hun beroepsactieve leven. Het model impliceert een *gemiddelde, normale voltijdse baan* van ongeveer 35 uur per week (of ongeveer 40 uur inclusief vervoer en overuren). We beklemtonen dat deze norm niet absoluut is en kan verschillen in de diverse landen. Figuren 4.19 en 4.22 laten zien dat deze norm voldoende aansluit bij de feitelijke arbeidsverdeling in de meeste landen. Het model biedt een maximale diversiteit van banen rond de nieuwe norm, van zeer kleine banen van enkele uren per week tot zeer grote banen van 70 uur per week, in overeenstemming met de noden van de individuen, gezinnen en organisaties. De brede klokcurve impliceert dat de banen minder voorkomen naarmate het aantal uren meer afwijkt van de nieuwe norm voor een voltijdse baan. Dit betekent dat zeer kleine en zeer omvangrijke banen slechts in zeer beperkte mate voorkomen en gereduceerd worden tot een minimum dat nodig is in de maatschappij. De verschillen in aantal uren worden in hoge mate bepaald door de leeftijd (levensfase) en de aanwezigheid van kinderen of andere afhankelijke personen (gezinsfase) en niet langer door geslacht, onderwijsniveau of sociale afkomst.

Een alternatieve voorstelling van de beleidsmodellen is mogelijk door middel van enkele andere indicatoren. Figuur 5.3 illustreert de wenselijke totale activiteitsgraad van mannen en vrouwen (naar leeftijd) in de drie toekomstmodellen in vergelijking met de situatie in 2004. Figuur 5.4 laat het wenselijke aantal uren beroepsarbeid van mannen en vrouwen (naar leeftijd) in de drie toekomstmodellen zien.

Figuur 5.3 Totale activiteitsgraad naar leeftijd in de drie toekomstmodellen (voor het jaar 2050)

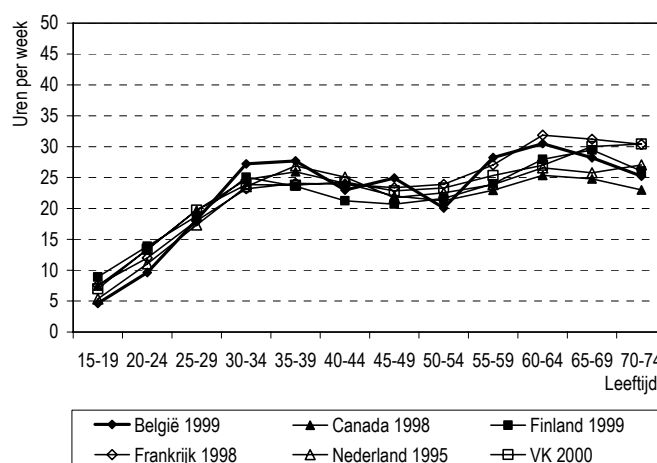
Figuur 5.4 Gemiddeld aantal uren beroepsarbeid naar leeftijd in de drie toekomstmodellen (voor het jaar 2050)

Analoog geldt voor *gezinsarbeid* dat op lange termijn voldoende mannen en vrouwen deelnemen aan de gezinsarbeid en per week gemiddeld voldoende uren doen tijdens voldoende jaren van hun leven. De *gemiddelde, normale gezinstaat* omvat ongeveer 25 uur gezinsarbeid per week, met een brede variatie rond die norm, van enkele uren per week tot ongeveer 50 uur per week. De brede klokcurve zegt opnieuw dat de gezinstaken minder voorkomen naarmate het aantal uren meer afwijkt van de nieuwe norm. De variatie in aantal uren wordt opnieuw grotendeels bepaald door de leeftijd (levensfase) en de aanwezige kinderen of andere afhankelijke personen (gezinsfase). Figuur 5.5 laat voor een aantal landen zien dat de curven van

het feitelijk aantal uren gezinsarbeid van mannen en vrouwen *samen* in de diverse leeftijdsgroepen een vrij goede basis kunnen zijn voor het toekomstige aantal uren gezinsarbeid van mannen en vrouwen *afzonderlijk*. Essentieel is dus de herverdeling van uren, met een verhoging bij mannen en een verlaging bij vrouwen.

Figuur 5.5. Gemiddeld aantal uren gezinsarbeid per week naar leeftijd van mannen en vrouwen samen (1995-2000) (MTUS, Oxford)

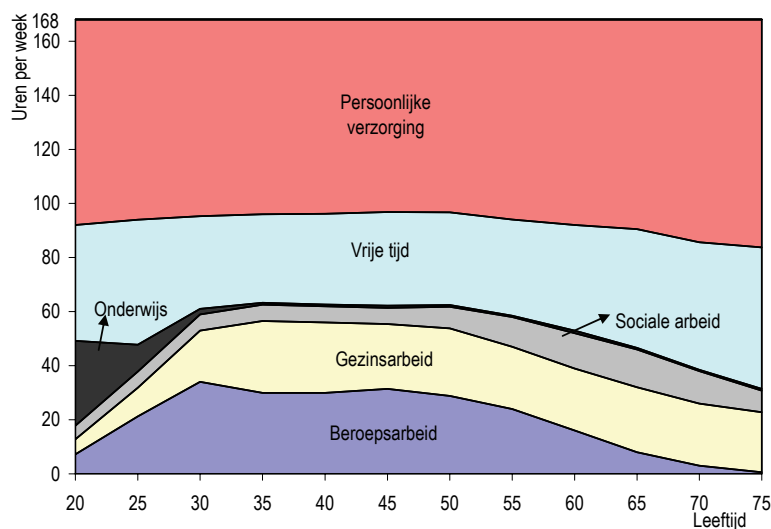
Daarnaast is ook het *aantal uren beroepsarbeid en gezinsarbeid van het hele gezin* van belang. De curven in het middelste deel van Figuur 5.2 geven weer dat er op lange termijn geen 'werkloze gezinnen' meer zijn en dat het aantal 'werkarme gezinnen' (gezinnen met te weinig uren beroepsarbeid per week) tot een minimum wordt beperkt. Hetzelfde geldt voor de gezinnen met zeer veel beroepsarbeid (bijv. meer dan 80 uur per week). Deze redenering geldt ook voor de totale gezinsarbeid in paargezinnen.

In paargezinnen is ook de *relatieve verdeling tussen de partners* van belang, zoals weergegeven in het onderste gedeelte van Figuur 5.2. In het VCM vormen de combinatiegezinnen een grote meerderheid. Wel komen de mannelijke en vrouwelijke kostwinnersgezinnen, resp. links en rechts van het volledige combinatiegezin, in beperkte mate voor. De klokcurve laat zien dat het aandeel van de gezinstypes afneemt naarmate de ongelijkheid van de arbeidsverdeling toeneemt.

In overeenstemming met de conceptuele benadering moet het model verder ingevuld worden op basis van andere kenmerken van beroepsarbeid en gezinsarbeid (bijv. veiligheid, gezondheid, inspraak enz.) en de beschikbare persoonlijke, sociale, materiële en financiële middelen. Het VCM stelt dat er op termijn ook voldoende gelijkheid tot stand komt voor deze elementen.

Figuur 5.6 illustreert op een algemene manier de ideale combinatie in het VCM van het aantal uren per week dat door een gemiddelde man en vrouw *tijdens de levensloop* wordt besteed aan de basisactiviteiten, als antwoord op de bestaande ongelijke verdeling van beroeps- en gezinsarbeid in de verschillende landen (Figuur 4.15). Ook hier zijn verschillen mogelijk en wenselijk op basis van de leeftijd (levensfase) en de aanwezigheid van kinderen en andere personen ten laste (gezinsfase).

Figuur 5.6. Gemiddeld aantal uren van de basisactiviteiten tijdens de levensloop van mannen en vrouwen in het VCM

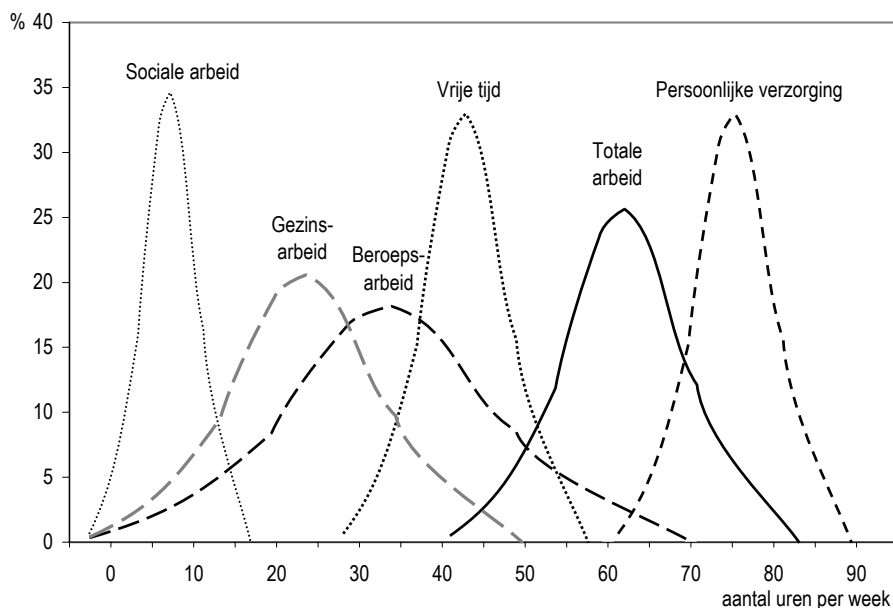
Figuur 5.7 ten slotte laat in het verlengde van Figuur 5.2 de wenselijke verdeling in het VCM zien van beroepsarbeid, gezinsarbeid, totale arbeid, sociale arbeid, vrije tijd en persoonlijke verzorging. Uitgaande van de basiswaarde gelijkheid vallen de curven van (hoger- en lagergeschoolde) mannen en vrouwen telkens samen.

De diverse normatieve curven hebben uiteraard geen absoluut karakter maar zijn algemene richtsnoeren voor de toekomstige tijdsverdeling. Belangrijk zijn de positie op de X-as (aantal uren) en de breedte en hoogte van de curven (mate van gelijkheid).

Zoals eerder aangegeven zijn de curven van beroepsarbeid en gezinsarbeid breed en laag aangezien het Volledige Combinatiemodel aanvaardt dat een kleine groep mannen en vrouwen weinig of geen beroepsarbeid of gezinsarbeid verricht. De curve van de totale arbeid is smaller met gemiddeld ongeveer 60 uur per week. Het VCM veronderstelt dat alle mannen en vrouwen minimaal 40 uur per week besteden aan beroeps- en gezinsarbeid samen, ongeacht de onderlinge verhouding. De curve

van de vrije tijd is nog smaller met gemiddeld ongeveer 45 uur per week. De curve van persoonlijke verzorging is even smal maar ligt meer naar rechts met gemiddeld zo'n 75 uur per week. De curve van de sociale arbeid ten slotte is het smalst en ligt het meest naar links met gemiddeld ongeveer 5 uur per week.

Figuur 5.7. Wenselijke verdeling in het VCM van beroeps- en gezinsarbeid, totale arbeid, vrije tijd en persoonlijke verzorging bij mannen en vrouwen

5.3.2 Evenwicht tussen de basiswaarden in de arbeidsverdeling

Het VCM streeft naar een volwaardig evenwicht tussen de vier basiswaarden vrije keuze, gelijkheid, solidariteit en efficiëntie. De vier principes gelijkwaardig toepassen impliceert dat ze elkaar begrenzen en stimuleren binnen de contouren van de klokcurve in Figuur 5.2. Dit evenwicht komt erop neer dat er met betrekking tot de arbeidsverdeling van mannen en vrouwen tegelijkertijd voldoende gelijkheid, voldoende vrije keuze, voldoende solidariteit en voldoende efficiëntie tot stand komen. De centrale ambitie van het VCM is dat meer gelijkheid, meer keuzemogelijkheden of differentiatie, meer solidariteit en meer efficiëntie samengaan.

Het streven naar een voldoende *gelijke tijdsverdeling* tussen mannen en vrouwen binnen het gezin wordt sterk beklemtoond. De symmetrie op macroniveau geeft

weer dat mannen en vrouwen algemeen een evenwaardige positie innemen. De gelijkheid op microniveau (bepaald door de breedte van de curve) moet voldoende ver gaan maar wordt op een graduele wijze ingevuld. De meeste gezinnen zijn combinatiegezinnen waar de beroeps- en gezinsarbeid min of meer gelijk verdeeld is. Het aandeel van de kostwinnersgezinnen wordt beperkt tot een minimaal niveau dat onvermijdelijk en aanvaardbaar is binnen de maatschappelijke arbeidsverdeling.

Tegelijk hebben de gezinnen in het model *voldoende vrije keuze* om de meest geschikte tijdsverdeling te kiezen op basis van hun specifieke achtergrond en context, weliswaar binnen de ruimte en de condities van het model. Het model biedt meer keuzemogelijkheden dan de feitelijke arbeidsverdeling tijdens de voorbije decennia. Het bepaalt in essentie een *andere* maatschappelijke begrenzing voor de vrije keuze van elk individu en gezin. Hierbij zijn de levensfase en de gezinsfase van groot belang. Gezinnen met (jonge) kinderen of andere personen ten laste krijgen de gelegenheid en worden aangemoedigd om minder uren beroepsarbeid te doen en meer tijd te besteden aan gezinsarbeid. De differentiatie aan gezinstypes is maximaal en bijgevolg groter dan tijdens de voorbije decennia het geval was. Zo was het vroeger voor de meeste moeders moeilijk om voltijds beroepsactief te zijn en voor de meeste vaders was het zeer moeilijk om deeltijds te werken. *In het VCM gaan meer gelijkheid en meer keuzemogelijkheden of diversiteit hand in hand. Het model streeft een welbepaalde diversiteit na die samengaat met voldoende gelijkheid.*

Het VCM verwoordt ook ten gronde de basiswaarde *solidariteit* binnen de democratische welvaartsstaat: voldoende mannen en vrouwen in de beroepsbevolking zijn voldoende uren beroepsactief gedurende een voldoende lange loopbaan. Ze dragen op die manier bij tot een sterk financieel draagvlak van de overheid dat nodig is voor de investeringen in financieel afhankelijke personen die nog niet of niet langer (voldoende) beroepsactief kunnen zijn: kinderen en jongeren, ouderen, langdurig zieke en gehandicapte personen, personen met ontoereikende competenties. De kleine groep kostwinnersgezinnen waar één van beide partners wegens aanvaardbare redenen tijdelijk geen beroepsarbeid kan verrichten, wordt dan een voldoende hoge (financiële) ondersteuning geboden.

Ten slotte wordt ook de basiswaarde *efficiëntie of doelmatigheid* maximaal gerespecteerd aangezien het persoonlijk, sociaal, materieel en financieel kapitaal van alle mannen en vrouwen op een doelmatige manier wordt benut voor beroepsarbeid, gezinsarbeid en de andere activiteiten. Doordat (bijna) alle mannen en vrouwen op een voldoende gelijke manier participeren aan het beroepsleven, het gezinsleven en het sociale leven, met respect voor individuele keuzes en gezinskeuzes, kan iedereen in hoge mate de gewenste professionele, gezinsgerichte, persoonlijke en sociale engagementen verwezenlijken. Zo draagt iedereen voldoende bij tot de persoonlijke, sociale, materiële en financiële resultaten van de activiteiten en kan iedereen ook naar behoren gebruik maken van deze baten voor de eigen ontwikkeling.

Een belangrijk doel van het VCM is dat de partners tijdens de diverse gezinsfasen voldoende tijd blijven besteden aan beroepsarbeid, gezinsarbeid, sociale arbeid en vrije tijd. Bovendien is het model er op gericht dat de relatieve verdeling tussen de partners *zoveel mogelijk gelijk* is en blijft tijdens de diverse gezinsfasen. De specifieke kenmerken van het gezin tijdens de gezinsfasen bepalen dan de concrete verdeling van beroeps- en gezinstaken. Het impliceert ook dat opvoedings- en zorgtaken binnen het gezin worden gecombineerd met externe zorgverlening. Gezinnen met specifieke karakteristieken en noden kunnen dan kiezen voor een minder gelijke arbeidsverdeling met een minder zware beroepstaak.

Differentiatie van de arbeidsverdeling naargelang de levensloofase en/of de gezinsfase is een belangrijke troef van het VCM: voldoende kleine banen van 5 tot 20 uur per week voor studenten die in beperkte mate willen bijverdienen, grotere flexibele banen van 35 tot 45 uur met een kleinere gezinstaat voor (jonge) mannen en vrouwen zonder kinderen, volwaardige banen van 25 tot 35 uur met een grotere gezinstaat voor (jonge) ouders en ouderen die stapsgewijs hun beroepsarbeid willen verminderen en voldoende kleinere jobs van 5 tot 20 uur voor gepensioneerden die nog in beperkte mate beroepsactief willen blijven.

Het VCM wil tevens een evenwichtige verdeling realiseren van de persoonlijke dienstverlening voor kinderen, mindervalide personen, ouderen, zieke en gehandicapte personen enz.: de zorg binnen het eigen gezin, de vrijwillige zorg vanwege familie en de directe omgeving ('mantelzorg': zorg vanwege de mantel rond het gezin) en de professionele zorg door gespecialiseerde personen en/of organisaties. Het VCM maakt het mogelijk dat tijdens bepaalde gezinsfasen de zorgverlening binnen het gezin toeneemt of afneemt, in combinatie met de noodzakelijke externe vrijwillige en professionele dienstverlening. Op die manier blijft er voor de gezinnen en gezinsleden voldoende ruimte voor andere activiteiten en kunnen *alle* gezinnen een dynamische en flexibele arbeidsverdeling ontwikkelen die een stevig draagvlak biedt voor de uitdagingen tijdens de levensloop.

De curven van de paargezinnen in het onderste deel in Figuur 5.2 is ook een goed richtsnoer voor de arbeidsverdeling van eenoudergezinnen die resulteren uit een tweeoudergezin, met name voor de 'resterende arbeidsverdeling van het voormalig gezin', gaande van een zeer ongelijke verdeling (90%/10%) in het voordeel van de vader, over een zeer gelijke verdeling (50%/50%) bij volwaardig co-ouderschap tot een zeer ongelijke verdeling (10%/90%) in het voordeel van de moeder. Het VCM streeft naar een gradueel systeem van co-ouderschap door ex-partners, in overeenstemming met de brede klokcurve in Figuur 5.2, zodat in de meeste gevallen de resterende arbeidsverdeling tussen de ex-partners min of meer gelijk is. Dit proces naar een meer gelijk co-ouderschap is niet eenvoudig aangezien eenoudergezinnen gemiddeld gezien meer problemen hebben om een doelmatige verdeling van beroeps- en gezinsarbeid te realiseren. In dat opzicht wil het VCM eenouderschap als zodanig zeker niet promoten maar het wil wel de bestaande eenoudergezinnen doelmatig ondersteunen om de best mogelijke arbeidsverdeling te realiseren.

Tegelijkertijd kan het VCM een antwoord bieden op de noden van sociaal zwakkere en kwetsbare personen en gezinnen die ook de mogelijkheid moeten krijgen om een gepaste combinatie van beroeps- en gezinsarbeid tot stand te brengen. Dit veronderstelt de nodige aandacht en ondersteuning voor de diverse soorten laaggekwalificeerde arbeid. Het VCM streeft dus voor alle mannen en vrouwen naar een voldoende hoge kwaliteit van zowel beroeps- als gezinsarbeid.

We beklemtonen dat het VCM een beleidsmodel is voor de verdeling van de *hoofdactiviteiten* van mannen en vrouwen, vooral beroeps- en gezinsarbeid. Het model stelt *geen bijkomende condities voor de verdeling van de deelactiviteiten*, bijv. de huishoudelijke taken en de opvoeding/verzorging van kinderen als twee deelactiviteiten van de gezinsarbeid. De basiscondities voor de verdeling van de hoofdactiviteiten beperken in geen geval de diversiteit van de verschillende deelactiviteiten. De mogelijke diversiteit in de dagelijkse verdeling van de deelactiviteiten en de daarmee verbonden persoonlijke, sociale, materiële en financiële middelen is zelfs groter dan nu het geval is. Het VCM biedt een algemeen en soepel normatief kader dat gericht is op een evenwichtige combinatie van de basisactiviteiten die alle mannen en vrouwen de mogelijkheid biedt een eigen gevarieerde combinatie van deelactiviteiten te ontwikkelen. Essentieel hierbij is dat de deelactiviteiten uiteindelijk de concrete inhoud van de dagelijkse tijdsverdeling en de resultaten ervan bepalen.

Ten slotte biedt het VCM iedereen de mogelijkheid en stimulans om tijdens de levensloop voldoende veranderingen of transities te realiseren in de combinatie van basisactiviteiten en deelactiviteiten. Deze transities moeten leiden tot een nieuwe gepaste combinatie van activiteiten die resulteren in een goede mix van persoonlijke, sociale, materiële en financiële middelen, als antwoord op de veranderende mogelijkheden en risico's tijdens de levensloop. Tegelijkertijd streeft het VCM voor alle mannen en vrouwen naar een combinatie van voldoende flexibiliteit en voldoende sociale zekerheid/bescherming inzake de centrale aspecten van de arbeidsverdeling: werktijdregeling, contract, inkomen, kwalificatie, werkplaatsregeling enz. In dat opzicht geeft het VCM ook een antwoord op de centrale uitdagingen van het TAM-model en het Flexicurity-model.

5.3.3 *Nieuwe visie op de opvoeding/verzorging van kinderen*

Zoals bij volwassenen is er de normatieve vraag hoe de leefsituatie van kinderen in het gezin en de andere leefvormen van de maatschappij in de toekomst zou moeten ontwikkelen. Het VCM gaat uit van een nieuwe pedagogische visie op de leefsituatie, de opvoeding en de maatschappelijke positie van kinderen in een democratische maatschappij. Die visie stemt maximaal overeen met de visie op de arbeidsverdeling van volwassen mannen en vrouwen. De pedagogische visie van het VCM stelt dat (bijna) alle jongens en meisjes van bij de geboorte een volwaardige 'gedeelde' of 'gecombineerde' opvoeding/verzorging binnen en buiten het gezin

kunnen genieten. De term gedeelde of gecombineerde opvoeding/verzorging moet in graduele zin worden opgevat zodat alle varianten in zekere mate mogelijk zijn. Op die manier neemt het model afstand van de traditionele pedagogische visie van Bowlby en Spitz die stelt dat zeer jonge kinderen nood hebben aan een (bijna) exclusieve opvoeding/verzorging binnen het gezin (door de moeder) (Vandenbroeck, 2003). Die visie was de pedagogische basis van het Sterke en Matige Kostwinners-model en in afgezwakte vorm ook van het matige Combinatiemodel tijdens de voorbije jaren. De toepassing ervan leidde tot diverse varianten in de verschillende landen, met grote verschillen inzake de 'kritische leeftijd' waaronder jonge kinderen thuis worden opgevoed/verzorgd en de kwaliteit van hun opvoeding/verzorging buiten het gezin. Vooral wegens de contradicties tussen de diverse varianten werd de traditionele pedagogische visie mettertijd ondermijnd. Daardoor kan deze visie niet de basis zijn voor het nieuwe normatieve toekomstmodel dat uitgaat van de gelijkheid tussen mannen en vrouwen en tussen kinderen en volwassenen. Het nieuwe model stelt de continuïteit van de persoonlijke ontwikkeling tijdens de levensloop centraal, met veel aandacht voor de integratie van de diverse activiteiten binnen en buiten het gezin.

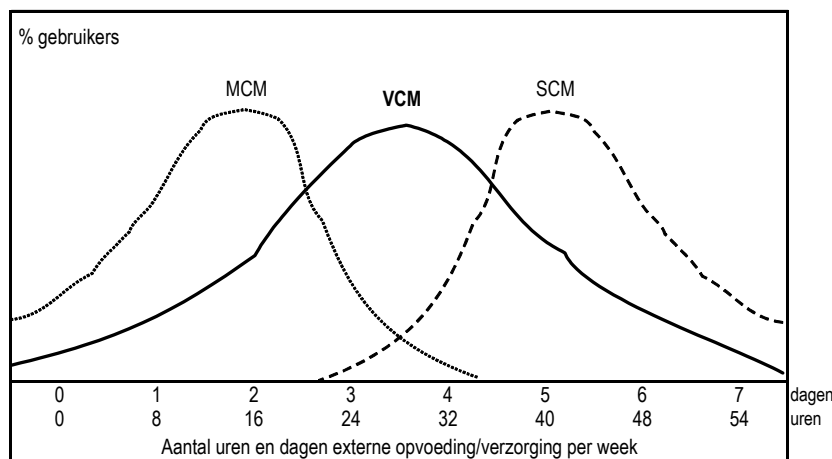
Het uitgangspunt van het VCM is dat kinderen en jongeren een evenwichtige tijdsverdeling kunnen ontwikkelen en voldoende actief betrokken zijn binnen de diverse leefvormen van de samenleving. Zoals bij volwassenen moet die tijdsverdeling hen een goede combinatie van persoonlijke, sociale, materiële en financiële middelen bieden. Alle leefvormen moeten bijgevolg voldoende kwaliteit en bescherming bieden zodat kinderen volwaardig kunnen opgroeien. Hierbij moet voldoende aandacht worden besteed aan de verschillen onder kinderen naar geslacht, leeftijd, gezinsvorm, capaciteiten enz.

De levensloopbenadering in Figuren 2.5, 4.15 en 5.6 is belangrijk om kinderen en jongeren als volwaardige personen in beeld te brengen en hun zoektocht naar een evenwichtige tijdsverdeling zin te geven. De ontwikkeling is gekenmerkt door een functionele verstrengeling van diverse leefvormen: gezin, familie, vriendenkring, verenigingen, dagverblijf, school, buurt, dorp, gemeente (Figuur 2.6). Elke leefvorm heeft specifieke functies en kwaliteiten, en de ene leefvorm is een voedingsbodem voor de andere. Alle leefvormen moeten bijgevolg voldoende kwaliteit bieden. Een gevarieerde tijdsverdeling binnen diverse leefvormen biedt een breed, gevarieerd draagvlak voor de ontwikkeling van kinderen op persoonlijk, sociaal, financieel en materieel gebied.

Volgens het VCM moet het eigen gezin uiteraard voluit de rol van thuishaven en draaischijf kunnen spelen voor de opvoeding en ontwikkeling van elk kind. De kinderen, jongens en meisjes, dienen voldoende gelijk te worden behandeld inzake hun dagelijkse tijdsverdeling en hun persoonlijke ontwikkeling. Tegelijkertijd hebben kinderen voldoende eigen keuzemogelijkheden nodig uitgaande van de verschillen in persoonlijke, sociale en materiële bagage. Maar ook de externe opvoeding/verzorging is van bij de geboorte een volwaardig onderdeel van de bre-

de ontwikkeling van kinderen, niet als een vervanging van de opvoeding/verzorging binnen het gezin, maar als een aanvulling en verrijking ervan. In het verlengde van Figuur 5.2 toont Figuur 5.8 voor de drie toekomstmodellen via een klokcurve de wenselijke verdeling van het aantal uren en dagen externe opvoeding/verzorging.

Figuur 5.8. Verdeling van het aantal uren en dagen per week externe opvoeding/verzorging voor kinderen van 0 tot 12 jaar in de drie beleidsmodellen

De curve van het VCM zegt dat alle kinderen gradueel gesitueerd zijn rond een gemiddelde van 3 à 4 dagen of 24 à 32 uur per week. Deze verdeling komt grotendeels overeen met de verdeling van de beroeps- en gezinsarbeid van ouders volgens het VCM (Figuur 5.2) en met de beschikbaarheid van de ouders voor de kinderen. De meeste kinderen krijgen in het VCM drie à vier dagen per week externe opvoeding. Een kleine groep kinderen zal minder dan twee dagen per week de externe dageducatie volgen en een kleine groep kinderen meer dan vijf dagen per week. De curve van het Sterke Combinatiemodel (SCM) ligt meer naar rechts (streepjeslijn), met gemiddeld ongeveer vier dagen per week per kind, wat overeenkomt met het gemiddeld aantal verblijfsdagen in het huidige kleuteronderwijs. De curve van het Matige Combinatiemodel (MCM) ligt meer naar links (stippellijn) met gemiddeld ongeveer twee dagen per week.

De variatie wordt bepaald door de leeftijd en enkele andere kenmerken van de kinderen en door de levensomstandigheden en beroepspositie van de ouders. Het model impliceert ook hier dat de extreme keuzes (links en rechts) worden gereduceerd tot het minimum dat noodzakelijk en aanvaardbaar is in de maatschappij. Het ene uiterste met weinig of geen uren externe opvoeding/verzorging betekent dat het kind weinig of geen externe pedagogische bronnen van familie, vrienden, buurt,

dagopvang, school, verenigingen enz. kan gebruiken noch de interactie met de interne bronnen van het eigen gezin. Het andere uiterste met meer dan 50 uur externe opvoeding per week houdt in dat het kind niet de interne pedagogische bronnen van het gezin en de gezinsleden kan benutten en evenmin de interactie met de externe bronnen. Tussen de twee uitersten liggen alle graduele vormen van gedeelde of gecombineerde opvoeding/verzorging waarbij de kinderen permanent een bepaalde combinatie van de interne en externe pedagogische bronnen kunnen benutten. Op die manier is de tijdsverdeling van kinderen in het VCM verenigbaar met de tijdsverdeling van de ouders.

De opvoeding binnen het gezin en de externe opvoeding/verzorging (dagopvang, dageducatie of dagonderwijs) worden beschouwd als twee educatieve hoekstenen voor kinderen, zowel kwantitatief als kwalitatief. Ze moeten elkaar permanent stimuleren en ondersteunen om voor elk kind een volwaardige ontwikkeling in de maatschappij mogelijk te maken. Deze hoekstenen moeten worden aangevuld met de andere activiteiten (persoonlijke verzorging, vrij spelen, sport, muziek, dans enz.) binnen de familie, de vriendenkring, de buurt en de lokale verenigingen. Zo vertolkt het VCM de bekende (Afrikaanse) uitdrukking 'It takes a village to raise a child', die zegt dat elk kind van bij de geboorte deel uitmaakt van en deelneemt aan verschillende leefvormen, die samen bijdragen tot het totale educatieve proces (Vandenbroeck, 2003; Van Dongen, 2004c, 2004d). In dat opzicht kan men Figuur 2.6 ook gebruiken om de integratie van kinderen in het maatschappelijk leven voor te stellen. Voor een goed beeld van de reële tijdsverdeling van kinderen is een adequate enquête naar de tijdsbesteding van kinderen essentieel. Dit is zeker een aandachtspunt voor het toekomstig beleid en onderzoek.

5.3.4 *Het Volledige Combinatiemodel voor organisaties*

Professionele organisaties (commerciële bedrijven, non-profitorganisaties, overheidsinstellingen enz.) moeten zich permanent aanpassen aan de algemene ontwikkelingen binnen de maatschappij, op micro- en macroniveau. Tegelijk beïnvloeden ze permanent deze ontwikkelingen. Om te overleven in het snel veranderende (internationale) marktsysteem, moeten organisaties voldoende alert zijn voor de noodzakelijke vernieuwing van hun producten en diensten, voor de juiste investeringen in nieuwe technologie, voor de verkenning van nieuwe markten en voor de verbetering van de dagelijkse organisatie van het werk. De werknemers van nu zijn zich immers meer bewust geworden van de dagelijkse problemen en noden inzake de combinatie van beroeps- en gezinsleven. De verandering van de arbeidsorganisatie is de voorbije jaren vaak geplaatst onder de brede noemer van de (toenemende) flexibilisering van de arbeid. We verwijzen hier onder meer naar de ontwikkeling van het Flexicurity-model. In feite loopt de overgang van het traditionele Kostwinnersmodel naar het moderne Combinatiemodel samen met de overgang van de For-

distische arbeidsorganisatie naar een moderne, meer flexibele arbeidsorganisatie in bedrijven.

Het Fordistische model van de arbeidsorganisatie is in Europa vanaf 1950 tot bloei gekomen in de periode van het Sterke Kostwinnersmodel. Het is een sterk mannelijk bedrijfsmodel dat gekenmerkt is door een bedrijfsgebonden segregatie tussen mannen en vrouwen. Essentiële kenmerken van het Fordisme zijn de sterke splitsing van arbeidstaken en de onderwerping van de menselijke arbeid aan de 'lopende band', met veel controle, een sterk hiërarchische organisatiestructuur en een eenzijdige opleiding van de arbeidskrachten. Dit gaat gepaard met een grote aandacht voor de invloed van arbeidsomstandigheden op de productiviteit en de opkomst van sterke vakbonden die sociale vrede kunnen ruilen voor betere arbeidsvoorwaarden. Het systeem bood de mogelijkheid om via een geleid personeelsbeleid tegemoet te komen aan een aantal eisen van de werknemers: vaste werkuren, vaste en hogere functielonen, werving en selectie op basis van functie- en competentieanalyse, opleiding en vorming, vaste arbeidstijden en arbeidsduur, enz. Het Fordisme legde zo de basis voor het traditionele personeelsbeleid dat tot de jaren negentig zou standhouden.

In de periode van het Matige Kostwinnersmodel (1970-1990) wordt het 'succesvolle' Fordistische bedrijfsmodel in toenemende mate aangetast door een samenloop van (nieuwe) maatschappelijke ontwikkelingen: de toenemende beroeps participatie van vrouwen, de verzadiging van de afzetmarkten voor de traditionele industrie, de technologische ontwikkelingen, de omschakeling van een traditionele industriële economie naar een moderne diensteconomie, de toenemende fiscale en parafiscale druk (op menselijke arbeid) en de mondialisering van de economie. Op bedrijfsniveau blijft de segregatie tussen mannen en vrouwen naar sector, beroep, functieniveau en vergoeding nog altijd groot. Vrouwen nemen vooral in de nieuwe 'combinatiebedrijven' meer hogere functies in zodat ook de gemiddelde inkomenskloof afneemt.

De toenemende beroeps participatie bij vrouwen ging gepaard met een toename van deeltijdse arbeid, met een toenemende flexibilisering van de arbeidstijden en met een verzwakking van de groep huisvrouwen als organisatorische buffer. Het gevolg is dat zowel gezinnen als bedrijven worden geconfronteerd met nieuwe problemen inzake de combinatie van het beroeps- en gezinsleven. De nieuwe golf van flexibilisering van de jaren tachtig was een logisch onderdeel van de maatschappelijke ontwikkeling maar met een ambivalente uitwerking. In de eerste fase was vooral de negatieve uitwerking dominant, namelijk dat het persoonlijk en sociaal kapitaal zich strikter en eenzijdiger moet aanpassen aan het materieel en financieel kapitaal. Die negatieve flexibilisering komt veel meer terecht op de schouders van vrouwen, laaggeschoolden en kansarmen. Ten gronde biedt die flexibilisering geen oplossing voor de problemen van bedrijven en gezinnen maar drijft zij die problemen vooral op de spits.

In een tweede fase kwam er door de concrete ervaringen van werknemers en onder invloed van nieuwe benaderingen in de bedrijfswetenschappen (human resource

management, total quality management, participatief management, stakeholdersbenadering, balanced score card enz.) meer ruimte voor vormen van flexibilisering die ook tegemoet komen aan de noden van het personeel. Toch is er van een doorgedreven gendervriendelijke en gezinsvriendelijke arbeidsorganisatie nog niet veel sprake. In de periode van het Matige Kostwinnersmodel ontbrak immers bij de bedrijven grotendeels de permanente drijfveer en noodzaak om rekening te houden met de gezinssituatie van de werknemers. Binnen die context waren de 'combinatieproblemen' immers nog grotendeels verborgen binnen de meerderheid van kostwinnersgezinnen en werden ze veeleer als 'luxeproblemen' van de kleinere groep combinatiegezinnen beschouwd.

In de periode na 1990 kan men voor bedrijven eveneens spreken van een Matig Combinatiemodel. Op bedrijfsniveau is de segregatie tussen mannen en vrouwen naar sector, beroep, functieniveau en vergoeding verder verminderd, maar ze blijft nog vrij groot. Het aantal combinatiebedrijven blijft toenemen en vrouwen bezetten meer hogere functies binnen deze bedrijven zodat de inkomenskloof verder wordt gedicht.

Inzake arbeidsorganisatie komt er meer ruimte voor nieuwe vormen van teamwerk en participatie op de werkvloer, nieuwe vormen van communicatie tussen de medewerkers onderling en tussen de diverse geledingen van de organisatie en een meer horizontale invulling van het leiderschap. Dit alles gaat gepaard met de zoektocht naar nieuwe doelmatige beloningssystemen die gericht zijn op de combinatie van zekerheid, initiatiefzin en verantwoordelijkheid. Hierbij moet rekening worden gehouden met de impact van de voortschrijdende informatisering van de maatschappij. Zo is er het toenemende belang van het competentie management binnen bedrijven, gekoppeld aan de differentiatie van hun werktijdregeling.

Het toenemend aantal combinatiegezinnen en de toenemende diversiteit binnen die groep vragen om een differentiatie van de aangeboden banen inzake werktijdregeling. Maar ook de bedrijven hebben binnen het competitieve marktsysteem een groeiende behoefte aan meer flexibele of gedifferentieerde werktijden om de arbeidskrachten zo optimaal mogelijk in te zetten. In die omstandigheden krijgen meer bedrijven oog voor de nieuwe noden en eisen inzake de combinatie van beroeps- en gezinsleven en bijgevolg voor de noodzaak van een meer gender- en gezinsvriendelijke arbeidsorganisatie.

In de praktijk komen bedrijven nog maar gedeeltelijk tegemoet aan de noden van gezinnen. Dit heeft vooral te maken met het ontbreken van een coherent maatschappelijk kader en van doelmatige instrumenten om de noden van de bedrijven en die van (de gezinnen van) de werknemers te inventariseren en op elkaar af te stemmen. De ontwikkeling van nieuwe benaderingen inzake arbeidsorganisatie en management (bijv. human resource management, total quality management, participatief management, stakeholdersbenadering) geeft wel goede hoop voor de toekomst maar de praktijk getuigt nog niet van een echte doorbraak. Hoewel overal het belang wordt onderstreept van een betere combinatie van het gezins- en het beroepsleven, schenken de moderne bedrijfswetenschappen helaas nog te weinig

aandacht aan het gezinsleven als een positieve hefboom voor een modern bedrijfsbeheer. De toepassing ervan gebeurt nog te veel op een 'ad hoc'-basis, vooral door 'overtuigde' (jonge) ondernemers in nieuwe, dynamische en veelbelovende sectoren (Henderickx et al., 1998; Van Hootegem, 2000; Van Dongen et al. 2001, Den Dulk et al., 1999, 2001; Evans, 2001; Poelmans, 2001; Poelmans et al., 2001, 2003; Gallinsky, 2005; Peper et al., 2005; Van Dongen, 2004b, 2005a).

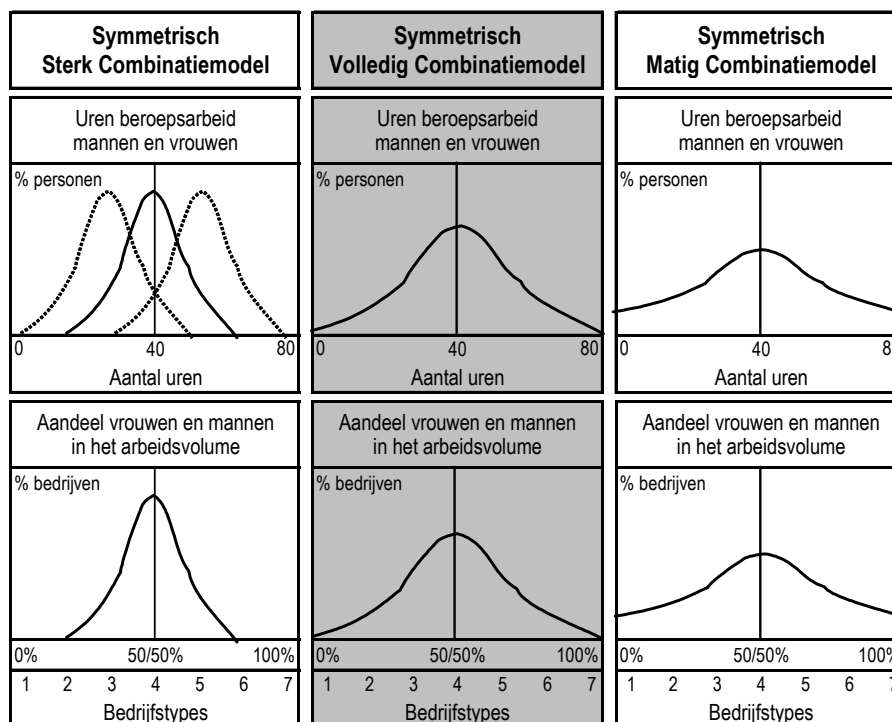
Voor de toekomst is er dan de normatieve vraag hoe de arbeidsorganisatie binnen de bedrijven dient te ontwikkelen, uitgaande van het normatieve concept *democratische arbeidsverdeling*. In welke mate kan men via aanpassingen van de arbeidsorganisatie binnen de bedrijven de combinatie van het gezins- en het beroepsleven verbeteren? Uitgaande van de toekomstmodellen voor de gezinnen in Figuur 5.2 laat Figuur 5.9 enkele toekomstmodellen zien voor de arbeidsorganisatie binnen bedrijven, uitgaande van het perspectief van de werknemers (bovenste deel) en dat van de organisaties (onderste deel).

De benaming van de toekomstmodellen voor bedrijven is dezelfde als die voor individuen en gezinnen. Het bovenste gedeelte over het aantal uren beroepsarbeid van mannen en vrouwen is logischerwijs hetzelfde als in Figuur 5.2. Hier verwijst de figuur naar de diverse soorten banen die alle professionele organisaties (bedrijven) samen (moeten) aanbieden binnen de toekomstmodellen. Het onderste gedeelte toont eveneens de klokcurve maar verwijst hier naar de procentuele verdeling van de bedrijfstypes (Y-as) op basis van het relatieve aandeel van mannen en vrouwen in het arbeidsvolume van de bedrijven (X-as), met een schaal van 0% tot 100% (cfr. de typologie in Figuur 2.13).

Wat betekenen deze modellen voor de toekomstige ontwikkeling van de arbeidsmarkt en de arbeidsorganisatie binnen de bedrijven? De klemtoon hierbij ligt vooral op de coherentie van de voorwaarden en perspectieven op de betrokken domeinen. Zoals in de vorige hoofdstukken wordt het Volledige Combinatiemodel als referentie genomen voor de bespreking, uitgaande van het nieuwe normatieve concept *democratisch bedrijfsleven*. Dit concept is een duidelijk alternatief voor het (te algemene) normatieve begrip *maatschappelijk verantwoord ondernemen* dat de voorbije jaren in het Vlaanderen werd gelanceerd (<http://www.mvovlaanderen.be>; <http://www.maatschappelijkverantwoordondernemen.net>).

Figuur 5.9 Normatieve toekomstmodellen voor de arbeidsorganisatie in bedrijven (voor het jaar 2050)

In het Volledige Combinatiemodel voor bedrijven komen alle bedrijfstypes in zekere mate voor maar dan met een overwicht van de combinatiebedrijven. Voor alle bedrijven samen of voor de arbeidsmarkt als geheel impliceert dit een graduele verdeling van de diverse soorten banen (in aantal uren) rond de 'gemiddelde' officiële baan van ongeveer 35 uur per week. Op die manier wordt de volledige werkgelegenheid voor alle potentieel beroepsactieve mannen en vrouwen opnieuw als basisdoel vooropgesteld, zij het dat de omvang van de baan kan variëren tijdens de levensloop, afhankelijk van persoonlijke en gezinsgebonden omstandigheden.

Het VCM wil ook voor de arbeidsorganisatie binnen de bedrijven een werkbaar evenwicht realiseren tussen de vier basiswaarden vrije keuze, gelijkheid, solidariteit en efficiëntie. De gelijkwaardigheid van de waarden impliceert de begrenzing onder de klokcurve: onder de bedrijven moet er voldoende gelijkheid zijn inzake de positie van mannen en vrouwen, ze moeten tegelijk voldoende vrije keuze hebben, er moet voldoende solidariteit bestaan tussen de bedrijven en de arbeidsverdeling moet efficiënt zijn.

De gelijke tijdsverdeling tussen mannen en vrouwen binnen de bedrijven wordt sterk beklemtoond, zowel op micro- als op macroniveau. De symmetrie op macroniveau geeft weer dat mannen en vrouwen algemeen een gelijkwaardige positie innemen. De gelijkheid op microniveau (bepaald door de breedte van de curve) wordt in graduele termen weergegeven: de meeste bedrijven zijn combinatiebedrijven, maar de ongelijke bedrijfstypes zijn mogelijk tot op het niveau dat noodzakelijk is voor de maatschappelijke arbeidsverdeling. Tegelijk zijn de bedrijven voldoende vrij om zelf de arbeidsverdeling van mannen en vrouwen te realiseren, uitgaande van hun specifieke achtergrond, context en kenmerken. De curve vormt dus een macrobegrenzing voor de keuze van elk bedrijf.

De figuur is een vereenvoudigde weergave van de complexe realiteit. Het model moet verder ingevuld worden met de overige aspecten: werktijdregeling, functie-niveau, statuut, vergoedingen, samenwerkingsverband, inhoud, inspraak, veiligheid. Zo kan men ter aanvulling analoge curven uitwerken voor de werktijdregeling en het functieniveau van mannen en vrouwen. Die kan men op hun beurt plaatsen tegenover dezelfde curven voor gezinnen. Het uitgangspunt van het model, zowel bij gezinnen als bij bedrijven, is dat een meer gelijke verdeling van de werktijd een belangrijke motor of noodzakelijke voorwaarde is voor een meer gelijke en aangepaste werktijdregeling, functie- en inkomensverdeling enz. De verandering van de tijdsverdeling is evenwel geen voldoende voorwaarde en wordt beïnvloed door veranderingen op de andere gebieden. In dat opzicht kan men deze factoren als bijkomende noodzakelijke voorwaarden in het model opnemen waardoor de invulling ervan scherper wordt gesteld.

De koppeling van het VCM van gezinnen en van bedrijven resulteert in het VCM van de arbeidsmarkt. Het VCM van gezinnen vormt de gedifferentieerde normatieve aanbodfunctie voor de arbeidsmarkt en het VCM van bedrijven bepaalt de gedifferentieerde normatieve vraagfunctie. Gegeven de normatieve doelstellingen zijn beide modellen equivalent en moeten ze bijgevolg tegelijkertijd worden gerealiseerd zodat ze elkaar ondersteunen. Het arbeidsmarktbeleid binnen het VCM sluit aan bij de feitelijke ontwikkeling tijdens de voorbije decennia en is gericht op de realisatie van een democratische arbeidsverdeling binnen gezinnen en bedrijven, rekening houdend met de levensloop van individuen, gezinnen en bedrijven. Terwijl de arbeidsverdeling binnen gezinnen en bedrijven vroeger in hoge mate ondergeschikt was aan het algemene arbeidsmarktbeleid op macroniveau, wordt die in het VCM veel meer als uitgangspunt genomen. De beleidsdiscussie wordt dus in hoge mate verbreed en geheroriënteerd. Een doelmatig arbeidsmarktbeleid betreft dan het creëren van kwalitatief aangepaste banen die beantwoorden aan de noden van mannen en vrouwen binnen hun gezinscontext, aan de noden van bedrijven en/of organisaties voor de realisatie van hun maatschappelijk project en aan de noden van het collectieve systeem dat instaat voor de publieke voorzieningen. Hoewel de instrumenten voor het beleid gelegen zijn binnen het fiscaal systeem, de sociale zekerheid en de maatschappelijke voorzieningen, formuleert het VCM ook in bedrij-

ven een aantal belangrijke voorwaarden of eisen aan de interne arbeidsorganisatie. Tegelijk veronderstelt het model dat de overheid voldoende ruimte en mogelijkheden biedt om meer middelen te investeren in een gender- en gezinsvriendelijke arbeidsorganisatie. We komen hier later op terug.

Algemeen gezien impliceert het VCM voor organisaties dat de professionele positie van mannen en vrouwen op lange termijn in hoge mate gelijk is voor de centrale aspecten van de arbeidsorganisatie, zowel op micro- als op macroniveau. Op microniveau hebben alle organisaties voldoende vrijheid om de arbeidsverdeling te kiezen die het best aansluit bij de historische ontwikkeling en de specifieke kenmerken van de organisatie, binnen de maatschappelijke grenzen van de klokcurve. De diversiteit onder de organisaties in het VCM is groter dan de feitelijke diversiteit tijdens de voorbije decennia. In het oude Kostwinnersmodel hadden veel organisaties niet de mogelijkheid en/of attitude om een meer gelijke arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen tot stand te brengen. Het VCM toont expliciet dat meer gelijkheid in de arbeidsverdeling hand in hand kan gaan met meer keuzemogelijkheden voor organisaties. Het model overwint de oude economische tegenstelling tussen vrijheid en gelijkheid en maakt een echte win-winsituatie mogelijk. Het VCM wil ook voldoende solidariteit onder de verschillende soorten organisaties realiseren, in overeenstemming met de graduele verschillen in efficiëntie. Door de investering in een gezins- en gendervriendelijke werkorganisatie wordt zinvolle flexibiliteit gecreëerd ten voordele van werknemers en organisaties. In het verlengde hiervan wordt ook de basiswaarde *efficiëntie* voldoende gerespecteerd aangezien het menselijk kapitaal van alle mannen en vrouwen doelmatig wordt benut in de organisaties. Daardoor kunnen organisaties hun dagelijkse activiteiten en resultaten verbeteren.

Om win-winsituaties voor werknemers en werkgevers te creëren, moeten de organisaties een gepast combinatiebeleid voeren, binnen de grenzen van het algemeen overheidsbeleid en de collectieve overeenkomsten van de sociale partners. De klokcurve suggereert dat een brede waaier van faciliteiten of voorzieningen mogelijk en wenselijk is. Een doelmatig combinatiebeleid spitst zich toe op diverse aspecten van het bedrijfsleven:

1. Werktijdregelingen: aantal werkuren, overuren, uurrooster per dag en per week, glijdende en flexibele werkuren, pauzes, ploegensysteem;
2. Verlofregelingen: officiële vakantiedagen, systeem van arbeidsduurvermindering, tijdelijke reductie van de werktijd met of zonder specifieke redenen;
3. Werkorganisatie: samenwerking, teamwerk, onafhankelijkheid en variatie van de taken, werkplaatsregeling, intern overleg en besluitvorming;
4. Voorzieningen inzake kinderopvang, woon-werkverkeer, persoonlijke en gezinsgerichte diensten en financiële regelingen.

In Hoofdstuk 6 over de beleidsperspectieven van het VCM zal meer aandacht worden besteed aan het combinatiebeleid in bedrijven en aan specifieke management-instrumenten die dat beleid kunnen ondersteunen.

5.4 Vergelijking met het Sterke en het Matige Combinatiemodel

5.4.1 Sterke Combinatiemodel

In het symmetrische Sterke Combinatiemodel (SCM) zijn de gezinnen meer geconcentreerd rond het volledige combinatiegezin. Het bovenste gedeelte van Figuur 5.2 laat zien dat alle potentieel beroepsactieve mannen en vrouwen een betaalde baan hebben van minimaal 15 uur en maximaal 60 uur per week, inclusief vervoer en overuren. Hetzelfde geldt voor de gezinsarbeid. Er is dus een veel kleinere spreiding rond de gemiddelde, normale voltijdse betrekking. De extreme posities van het VCM worden uitgesloten.

In een nog 'sterkere' variant van dit model ligt de curve van het aantal uren beroepsarbeid meer naar rechts van de middellijn en de curve van de gezinsarbeid meer naar links (curven in stippellijn). Dit betekent dat het gemiddeld aantal uren beroepsarbeid hoger ligt dan 40 uur per week en het gemiddeld aantal uren gezinsarbeid lager dan 25. Het is maatschappelijk zeker een relevante variant waarbij de huidige voltijdse baan voor de meeste combinatiegezinnen van toepassing is. Hier wordt deze sterkere variant als uitgangspunt genomen.

Bij paargezinnen met twee volwassen partners is de curve inzake de relatieve verdeling eveneens smaller (onderste deel van Figuur 5.2). De sterke mannelijke en vrouwelijke kostwinnersgezinnen worden uitgesloten terwijl het aandeel van de matige en volledige combinatiegezinnen veel groter is.

Het SCM stelt de waarden gelijkheid en solidariteit duidelijk hoger. Het doel is dat de partners tijdens de diverse gezinsfasen veel tijd blijven besteden aan de beroepsarbeid en dat de relatieve verdeling tussen de partners zoveel mogelijk gelijk blijft tijdens de diverse gezinsfasen. Voor de combinatiegezinnen is er de mogelijkheid om binnen de begrenzing van de curve te kiezen voor een minder gelijke arbeidsverdeling met een iets minder zware beroepstaak, of omgekeerd.

De uitsluiting van de kostwinnersgezinnen impliceert een strikte beperking van de vrije keuze. De gezinnen hebben tijdens de diverse gezinsfasen minder keuzemogelijkheden inzake de tijdsverdeling. Het model biedt bijgevolg geen houvast voor de groep (combinatie)gezinnen die wegens uitzonderlijke omstandigheden al dan niet tijdelijk terugvallen op het (sterke of matige) Kostwinnersgezin. Men kan ervan uitgaan dat er altijd een kleine groep van dergelijke gezinnen zal zijn. In dit model gaat meer gelijkheid dus gepaard met de uitschakeling van bepaalde keuzemogelijkheden. Het model sluit dus veel minder aan bij de huidige situatie (Figuren 4.9 en 4.19) en bij een aantal actuele noden van gezinnen en bedrijven.

Het model beklemtoont ook veel meer dat alle volwassen mannen en vrouwen via een betaalde baan een sterk financieel draagvlak creëren voor de overheid. Tegelijk

is het veel meer gericht op het uitbesteden van zorgtaken of menselijke dienstverlening aan professionele organisaties. Het aandeel van het gezin en de familie in de zorgtaken is daardoor veel kleiner. Dit betekent onder meer dat de ouders minder beschikbaar zijn voor hun kinderen en andere afhankelijke verwanten.

Het model komt meer tegemoet aan alleenstaanden en samenwonende mannen en vrouwen zonder kinderen. De combinatie van veel beroepsarbeid met een beperkte gezinstaat is veel relevanter voor hen. Voor de meeste gezinnen met kinderen biedt het model onvoldoende mogelijkheden, uitgaande van de behoefte aan meer gezinstijd. Voor de kleine groep (alleenstaande) ouders die genoodzaakt is volledig thuis te blijven, biedt het model geen ruimte. Hetzelfde geldt algemeen voor de kansarmere gezinnen. De kans is immers groot dat een kleine groep kostwinnersgezinnen blijft bestaan.

5.4.2 *Matige Combinatiemodel*

In het symmetrische Matige Combinatiemodel (MCM) zijn de gezinnen veel minder geconcentreerd rond het volledige combinatiegezin. Veel meer mannen en vrouwen in de beroepsbevolking hebben geen betaalde of slechts een kleine baan en veel meer mannen en vrouwen hebben een (zeer) zware baan. De curve is veel vlakker geworden ten aanzien van de gemiddelde, voltijdse betrekking. De extreme posities krijgen veel meer ruimte.

Bij *paargezinnen* wordt de curve eveneens vlakker (onderste deel van de figuur). Dit betekent dat de sterke mannelijke en vrouwelijke kostwinnersgezinnen veel meer voorkomen zodat het aandeel van de volledige combinatiegezinnen veel kleiner is.

In het MCM wordt meer ruimte gemaakt voor de vrije keuze, ten koste van de gelijkheid, de efficiënte inzet van mannen en vrouwen in het beroepsleven en het financiële draagvlak van de overheid als basis voor de solidariteit. De gezinnen krijgen veel meer kans en aansporing om tijdens de diverse gezinsfasen te kiezen voor een ongelijkere verdeling. Tegelijk is er veel meer ruimte om over te stappen naar het sterke kostwinnersgezin (mannelijk of vrouwelijk). In dit model gaat meer vrije keuze gepaard met een vermindering van de gelijkheid. Het model sluit bijgevolg ook minder aan bij de huidige arbeidsverdeling (Figuur 4.9) en bij de noden van een aantal gezinnen en bedrijven.

Het model hecht minder belang aan een sterk financieel draagvlak van de overheid doordat mannen en vrouwen minder beroepsactief zijn. Dit betekent dat er voor de overheid minder middelen beschikbaar zijn voor de sociale investeringen ten voordele van de afhankelijke personen en voor de maatschappelijke kosten van de grotere groep kostwinnersgezinnen. Een alternatief is de fiscale druk op de combinatiegezinnen verder op te drijven. Dit betekent dat er minder middelen beschikbaar zijn voor professionele externe dienstverlening voor gezinnen. Het aandeel van de gezinnen en de familie in de zorgtaken wordt daardoor veel groter.

Het model komt minder tegemoet aan de noden van de meeste gezinsvormen. Alleen voor de ouders die genoodzaakt zijn om volledig thuis te blijven, biedt het

meer ruimte. Tegelijk bestaat het gevaar dat kansarmere gezinnen te sterk worden aangemoedigd om zich te nestelen in het kostwinnersgezin zodat hun achtergestelde positie wordt bestendig.

5.5 Vergelijking met de toekomstmodellen in het buitenland

Deze sectie vergelijkt bondig de drie normatieve Combinatiemodellen (vooral het VCM) met de andere normatieve modellen die in de vorige hoofdstukken zijn vermeld: het Combinatiescenario (CS), het model van de Transitionele Arbeidsmarkten (TAM), het Flexicurity-model (FM), het Tweeverdiener-Tweeverzorgermodel (TTM) en het Universeel Zorgverlenermodel (UZM).

5.5.1 *Combinatiescenario*

In algemene zin stelt het *normatieve Combinatiescenario* (CS) dat de verdeling van beroeps- en gezinsarbeid tussen mannen en vrouwen op langere termijn voldoende gelijk moet worden, weliswaar met voldoende diversiteit onder individuen en gezinnen. Zoals eerder vermeld, werd het CS hoofdzakelijk voorgesteld via het ideale gezinstype met een (zeer) gelijke verdeling van beroeps- en gezinsarbeid tussen de partners (gezinstype 4 in Figuur 2.12), als alternatief voor de sterke en matige kostwinnersgezinnen. In dat opzicht ging de meeste aandacht naar de voorstelling en promotie van dat ideale gezinstype en niet naar de promotie van een gradueel maatschappelijk model waarin dat gezinstype dominant(er) is (Figuur 5.2). Daardoor werd impliciet gesuggereerd dat op lange termijn (bijna) alle gezinnen dat ene gezinstype moeten navolgen.

Dit gaf de tegenstanders de gelegenheid het CS te interpreteren en presenteren als een dogmatisch beleidsmodel dat onvoldoende ruimte biedt voor de noodzakelijke diversiteit inzake de verdeling van beroeps- en gezinsarbeid. Zij stelden het CS in feite voor als een Sterk Combinatiemodel dat individuen/gezinnen te weinig vrije keuze biedt inzake de arbeidsverdeling en dat leidt tot een grote uniformiteit tussen mannen en vrouwen en onder gezinnen. Hoewel de ontwerpers en voorstanders van het CS deze finaliteit helemaal niet voor ogen hadden, ontwikkelden ze geen duidelijke (grafische) presentatie van het graduele karakter van de feitelijke en de wenselijke arbeidsverdeling in Nederland (en andere Europese landen). Naar onze mening verwijst het CS niet naar het Sterke Combinatiemodel, gezien de grote aandacht voor deeltijdse arbeid en langdurige verlofregelingen. Maar het is evenmin duidelijk of het CS nu het meest aansluit bij het Volledige Combinatiemodel dan wel bij het Matige Combinatiemodel.

Hoewel de politieke discussie over het CS in de periode 1999-2001 tot een aantal beleidsvoorstellen leidde, genoot dit model weinig steun en verloor het na enige

tijd alle wetenschappelijke en politieke aandacht. Ook verdween na enige tijd de positieve samenwerking tussen de betrokken Nederlandse en Vlaamse onderzoeksgroepen. Op dat ogenblik groeide de interesse voor het model van de Transitionele Arbeidsmarkten in een aantal Europese landen, vooral ook in Nederland.

5.5.2 *Model van de Transitionele Arbeidsmarkten*

Zoals vermeld in Hoofdstuk 3 is de algemene normatieve boodschap van het TAM-model grotendeels gelijk aan die van het Volledige Combinatiemodel (VCM), met name de zoektocht naar nieuwe perspectieven voor de welvaartsstaat en naar een nieuwe arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen. Het hoofddoel is dat mannen en vrouwen een soepeler beroepsloopbaan kunnen realiseren, met meer vloeiende transitie tijdens de levensloop en een meer gelijke arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen. In de diverse publicaties worden evenwel geen duidelijke (grafische) presentaties gegeven van de wenselijke arbeidsverdeling voor mannen en vrouwen. Het is bijgevolg niet echt duidelijk welke toekomstige arbeidsverdeling door het normatieve TAM-model wordt voorgesteld. Voor zover bekend, heeft alleen Schmid (2002a, 177, Figuur 5.1) de wenselijke arbeidsverdeling weergegeven via een eenvoudige grafische klokcurve die de ideale verdeling van het aantal werkuren van mannen en vrouwen voorstelt. Zoals verwacht lijkt de ideale curve van het TAM-model sterk op de curve in Figuur 5.2, als weergave van de 'flexibele 30-urenweek', met mogelijke banen van 10 uur tot 50 uur per week. Volgens Schmid (2002a) is het normatieve model ook geldig met een 'flexibele 35-urenweek' (banen van 10 tot 60 uur per week) of zelfs met een 'flexibele 40-urenweek' (banen van 10 tot 70 uur per week). Vooral het flexibel of gradueel karakter is belangrijk.

De normatieve curve van het TAM-model zoals Schmid die voorstelt, is evenwel smaller dan die van het VCM. Dit zou betekenen dat de keuzes niet werken, weinig uren werken en zeer veel uren werken niet mogelijk zijn in het TAM-model. In dat opzicht zou het normatieve TAM-model veeleer samenvallen met het Sterke Combinatiemodel. Dit strookt evenwel niet met de algemene toekomstvisie van het TAM-model. De toelichting bij het model en de beleidsperspectieven geven immers de basisgedachte van het Matige Combinatiemodel (MCM) weer, met name de ruime mogelijkheid voor mannen en vrouwen om langdurig de loopbaan te onderbreken wegens gezinsredenen, vooral voor de opvoeding van jonge kinderen thuis.

De diverse publicaties en de beleidsdiscussie tijdens de laatste twee conferenties van het internationale TAM-netwerk in 2004 (Amsterdam) en in 2005 (Budapest) laten zien dat het normatieve TAM-model vrij breed is en grotendeels de drie modellen in Figuur 5.2 omvat. Het TAM-model is als beleidsmodel voor de lange termijn veel vager en leidt bijgevolg tot een bredere waaier van mogelijke normatieve uitspraken en beleidsperspectieven, met een hogere kans op interne contradicties. Volgens ons is het wenselijk dat enkele varianten van het normatieve TAM-model

worden uitgewerkt, om te komen tot een meer consistente voorstelling van de relevante beleidsmodellen en de mogelijke beleidsperspectieven die er uit voortvloeien. Bovendien is het nuttig dat het combinatieperspectief verder wordt uitgewerkt, in combinatie met het levensloopperspectief, zoals ook werd gesuggereerd door Muffels et al. (2004). Dan is een correcte vergelijking met de normatieve Combinatiemodellen mogelijk.

5.5.3 *Flexicurity-model*

Algemeen kan hetzelfde worden gezegd over het normatieve Flexicurity-model. Het model streeft impliciet naar een meer democratische arbeidsmarkt die een betere combinatie van flexibiliteit en zekerheid/bescherming voor werknemers en werkgevers mogelijk maakt. Het vertolkt eveneens de gedachte van een meer gelijke arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen met voldoende ruimte voor individuele keuzes tijdens de levensloop. Zoals het normatieve TAM-model is ook het normatieve Flexicurity-model vrij breed en vaag, en leidt het tot vrij algemene beleidsperspectieven, eveneens met een hoog risico op interne tegenstrijdigheden.

De Flexicurity-matrix (Figuur 2.16) biedt de mogelijkheid enkele zinvolle normatieve varianten te ontwikkelen als basis voor de beleidsdiscussie, uitgaande van de feitelijke ontwikkelingen en de normatieve visies. Toch stellen Wilthagen & Tros (2004, 169) expliciet dat hun Flexicurity-strategie uniek is en als zodanig de enig wenselijke combinatie voorstelt van de diverse soorten flexibiliteit en zekerheid. Ze laten zo zien dat verschillende normatieve Flexicurity-modellen mogelijk zijn, bijv. van een zeer zwakke tot een zeer sterke variant, maar ze presenteren en verdedigen slechts één unieke 'Flexicurity-strategie'. We kunnen stellen dat de doelstellingen en beleidsperspectieven van hun strategie nauw aansluiten bij die van het VCM. Maar ze creëren wel een contradictie tussen de analytische en empirische flexicurity-matrix enerzijds en de normatieve strategie anderzijds. Aangezien verschillende normatieve varianten van flexicurity mogelijk zijn, kan het algemene normatieve flexicurity-concept niet worden voorbehouden voor één van de mogelijke varianten. Door de reductie van het normatieve flexicurity concept tot één beleidsmodel vermindert het onderscheidingsvermogen ervan, zodat het geen solide basis kan zijn voor de beleidsdiscussie. Daarom zou het nuttig zijn dat er eveneens enkele relevante varianten van het normatieve Flexicurity-model worden uitgewerkt, uitgaande van de empirische studie en de normatieve visies. Bovendien is het wenselijk dat duidelijker de band met het normatieve TAM-model wordt toegelicht. Dan zal de bruikbaarheid voor de beleidsdiscussie zeker toenemen.

5.5.4 *Tweeverdiener-Tweeverzorgermodel*

Het Tweeverdiener-Tweeverzorgermodel (TTM) van Crompton (1999) en Gornick & Meyers (2003) streeft expliciet naar een meer gelijke verdeling van beroeps- en ge-

zinsarbeid tussen mannen en vrouwen, in alle geledingen van de maatschappij, gekoppeld aan een soepele opbouw van de loopbaan volgens de levensfase en gezinsfase. Impliciet verwoordt het TTM een zwakkere versie van het concept democratie, met minder klemtoon op gelijkheid en solidariteit. Dit is waarschijnlijk verbonden met de maatschappelijke en politieke omstandigheden in de VSA, met name het liberale vrijemarktsysteem met weinig overheidssteun voor een gezins- en gender-vriendelijke arbeidsverdeling. Binnen die context is de normatieve en politieke ambitie van het TTM blijkbaar beperkter: welke beleidsplannen voor een meer gelijke arbeidsverdeling zijn wenselijk en haalbaar tijdens de komende tien jaar, verwijzend naar de feitelijke arbeidsverdeling en het recente beleid in de Europese landen.

Het is spijtig dat de auteurs geen duidelijke grafische presentatie van het TTM geven, in het verlengde van de voorstelling van de feitelijke ontwikkeling. Daardoor is het niet volledig duidelijk welk toekomstmodel ze exact voorstellen. De uiteenzetting laat indirect zien dat het model het meest aansluit bij het Matige Combinatiemodel (MCM) in Figuur 5.2. Uitgaande van het huidige beleid in de VSA stellen ze een variant van het bestaande 'Europese model' voor als het meest geschikte toekomstmodel. Impliciet komt dit model neer op de combinatie van het West- en Noord-Europese model. In deze context beklemtonen ze de grote spanning tussen de nood aan voldoende gezinstijd en de nood aan meer gelijkheid tussen mannen en vrouwen, in het gezin en op de arbeidsmarkt.

Ze beklemtonen de wenselijkheid van langdurige verlofregelingen voor de voltijdse opvoeding van jonge kinderen in het gezin. Hiermee verwoorden ze de centrale idee van het MCM in Figuur 5.2. Bovendien wordt de externe dagopvang van kinderen jonger dan drie jaar grotendeels beschouwd als een vervanging van de opvoeding thuis en niet als een aanvulling. Aldus volgen ze in hoge mate de traditionele pedagogische visie van Bowlby en Spitz (Vandenbroeck, 2003). Hierbij aansluitend ligt het ideale aantal werkuren voor gezinnen met jonge kinderen veel lager dan voor gezinnen met oudere kinderen (Gornick & Meyers, 2003, 96-97).

Een lang persoonlijk onderhoud met de auteur eind 2006 maakte duidelijk dat het TTM veeleer een praktisch beleidsmodel is voor de VSA, gericht op verbeteringen op korte en middellange termijn en grotendeels geïnspireerd door de feitelijke beleidsmodellen in Europa. Het TTM moet dus vooral gezien worden als een intermediair beleidsmodel (Figuur 5.1) dat kan geplaatst worden in het proces naar een beleidsmodel op lange termijn (Figuur 5.2).

5.5.5 *Universeel Zorgverlenermodel*

Ten slotte bespreken we kort de beleidsmodellen die Fraser (1994, 2006) voorstelt vanuit een feministisch politiek-wetenschappelijk perspectief. Fraser (1994) gaat ook uit van de historische neergang van het traditionele Kostwinnersmodel tijdens de tweede helft van de twintigste eeuw. Het model maakt in de moderne welvaartsstaten plaats voor een nieuwe, meer gelijke arbeidsverdeling tussen mannen en

vrouwen, maar de ongelijkheid is nog te groot. In haar normatieve basisvisie staat het streven naar echte *gendergelijkwaardigheid* centraal, wat neerkomt op de gezamenlijke realisatie van vijf onderscheiden principes of waarden in de dagelijkse arbeidsverdeling: antiarmoede, antiuitbuiting, gelijkheid in inkomen, vrije tijd en onderling respect, antimarginalisering en antiandrocentrisme. Bovendien moet gendergelijkwaardigheid worden gecombineerd met andere basiswaarden in de maatschappij, vooral de waarden vrijheid en efficiëntie. Zo bekomt men een geïntegreerde normatieve benadering van de arbeidsverdeling binnen de moderne welvaartsstaat die moet leiden tot een nieuwe arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen en nieuwe vormen van bescherming voor alle mensen.

Ze formuleert vervolgens in algemene termen drie mogelijke beleidsmodellen voor de toekomstige arbeidsverdeling. Het eerste model, het *Universele Kostwinners-model*, valt grotendeels samen met het Sterke Combinatiemodel in Figuur 5.2. Het model beklemtoont de gelijke verdeling van beroeps- en gezinsarbeid, met een volwaardige participatie en beloning van vrouwen in de arbeidsmarkt, maar met minder tijd voor het gezinsleven. De opvoeding/verzorging van jonge kinderen wordt grotendeels uitbesteed aan de professionele marktsector (privé of publiek). Ze stelt vast dat dit toekomstmodel niet wenselijk is aangezien het niet voldoet aan de vijf principes van gendergelijkwaardigheid. Bovendien is het te ver verwijderd van de realiteit (in de VSA) zodat het niet echt haalbaar is op langere termijn.

Het *Gelijkwaardig Zorgverlenermodel (GZM)* is een alternatief toekomstmodel dat sterk aansluit bij het Zwakke Combinatiemodel in Figuur 5.2. Het model biedt een van de partners de mogelijkheid (man of vrouw) een vrij lange tijd thuis te blijven voor de opvoeding van de jonge kinderen. Deze zorgverleners worden dan op een gelijkwaardige manier financieel ondersteund door de overheid. Fraser denkt evenwel dat in de realiteit meestal vrouwen de rol van zorgverlener zullen (blijven) opnemen en de meeste mannen niet worden gestimuleerd om hun arbeidsverdeling te veranderen. Zij concludeert dat dit toekomstmodel evenmin voldoet aan de vijf principes van gendergelijkwaardigheid en eveneens te ver afstaat van de huidige realiteit (in de VSA).

Fraser (1994) wil het centrale 'combinatieprobleem' van deze toekomstmodellen oplossen, met name de overmatige beroepsgerichtheid van het eerste model en de overmatige 'gezinsgerichtheid' van het tweede. Daarom stelt ze een nieuw ideaal beleidsmodel voor dat tegemoet komt aan de vijf normatieve principes van gendergelijkwaardigheid. Het model streeft naar voldoende beroepsgerichtheid en voldoende gezinsgerichtheid bij alle mannen en vrouwen. Het combineert de sterke aspecten van de andere modellen en transformeert hun zwaktes in positieve elementen. Fraser (2006) noemt dit model het *Universele Zorgverlenermodel (UZM)*. Met deze naam beklemtoont ze dat de leefstijl van vrouwen veel meer de referentie moet zijn voor de toekomstige arbeidsverdeling en dat mannen hun leefstijl in die richting moeten aanpassen.

Algemeen gezien sluit het UZM sterk aan bij het Volledige Combinatiemodel (VCM) in Figuur 5.2. Het streeft naar een gelijke verdeling van beroeps- en gezinsarbeid tussen mannen en vrouwen, zowel op individueel als op gezinsniveau. Het model impliceert de deconstructie van de gendertegenstelling tussen 'kostwinners' (beroepsarbeid) en 'zorgverleners' (gezinsarbeid). Fraser is van mening dat het nieuwe model een goede basis is voor de toekomstige arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen en voor het maatschappelijk leven. Spijtig genoeg geeft zij geen grafische voorstelling van het toekomstmodel zodat niet duidelijk is hoe echt ze de gelijke verdeling van beroeps- en gezinsarbeid ziet. Uit haar uiteenzetting blijkt echter dat het model grotendeels samenvalt met het VCM. In haar terminologie zou men een geschiktere naam kunnen voorstellen, met name het *Universele Kostwinner-Zorgverlenermodel*. Deze naam beklemtoont de gelijke verdeling van beroeps- en gezinsarbeid tussen mannen en vrouwen en de noodzaak van mannen én vrouwen hun leefstijl en arbeidsverdeling aan te passen. In deze naam komt ook meer de gelijkenis tot uiting met het Volledige Combinatiemodel en het Tweeverdiener-Tweeverzorgermodel.

Helaas werkt Fraser het toekomstmodel niet verder uit maar concludeert ze alleen dat nog veel werk nodig is om dit model voor de toekomstige welvaartsstaat te ontwikkelen. We hopen dat onze studie een zinvolle bijdrage is aan die belangrijke uitdaging.

5.5.6 *Besluit*

De korte internationale vergelijking van de beleidsmodellen toont het belang van een duidelijke differentiatie en voorstelling van de relevante beleidsmodellen voor de toekomstige verdeling van beroeps- en gezinsarbeid tussen mannen en vrouwen, als basis voor een coherente beleidsanalyse, een vruchtbare beleidsdiscussie en een doelmatig beleidsproces.

Het *Combinatiescenario* was een veelbelovend model maar het kon op politiek niveau niet overleven wegens de inadequate presentatie en communicatie van de basisgedachte. We vrezen dat ook het model van de *Transitionele Arbeidsmarkten* en het Flexicurity-model niet kunnen standhouden als beleidsmodel, vooral omdat ze een te breed normatief spectrum omvatten, met een te hoog risico op tegenstrijdige beleidsvoorstellen. Daarom zou het nuttig zijn dat enkele relevante varianten worden uitgewerkt om het onderscheidingsvermogen en de beleidsrelevantie te versterken. Het *Tweeverdiener-Tweeverzorgermodel* mist ook een heldere presentatie waardoor het niet zo bevattelijk is. Hoewel het normatieve spectrum van het model niet te breed is, missen we een duidelijke vergelijking en confrontatie met enkele andere relevante beleidsmodellen. Bovendien is het model meer verbonden met de feitelijke beleidsmodellen in Europa, waarbij ook een aantal tegenstrijdigheden worden overgenomen. De drie *beleidsmodellen van Fraser* (2006) zijn gebaseerd op een solide normatieve benadering maar missen een heldere weergave en een empirische onderbouw. Ze vertonen een grote gelijkenis met de normatieve

Combinatiemodellen in Figuur 5.2 maar zijn onvoldoende uitgewerkt zodat de praktische bruikbaarheid voor het beleid beperkt is.

De korte vergelijking met en evaluatie van andere beleidsmodellen laat zien dat de conceptuele, empirische en normatieve uitwerking, voorstelling en toepassing van het Combinatiemodel verder staan dan bij de andere modellen. Dit is het resultaat van de actieve ontwikkeling en toepassing van het Combinatiemodel sinds de introductie in 1998 in Vlaanderen (België), uitgaande van het onderzoek van de voorgaande jaren en diverse participatieve workshops of seminaries met verschillende betrokken groepen/organisaties. Het actieve gebruik van en de kritieken op het instrument in de wetenschappelijke en beleidsdiscussie was een stimulans voor de verdere ontwikkeling en verfijning ervan. Diverse organisaties hebben het Combinatiemodel als instrument gebruikt om hun eigen visie uit te werken voor de toekomstige arbeidsverdeling. De essentie van het verhaal blijft overeind, met name dat het Combinatiemodel in het algemeen en de normatieve Combinatiemodellen in het bijzonder voor alle democratische welvaartsstaten een nuttig instrument zijn om de beleidsdiscussie over de wenselijke en haalbare toekomstige arbeidsverdeling in de maatschappij te ondersteunen en te oriënteren. Meer zelfs, onze ervaring van de voorbije jaren leert ons dat het gebruik van deze beleidsmodellen leidt tot een meer coherente en doelmatige beleidsdiscussie, een essentiële voorwaarde in een sterke democratie.

Aangezien de diverse beleidsmodellen elkaar deels overlappen en aanvullen, is een permanente samenwerking op internationaal niveau wenselijk, met het oog op de mogelijke stroomlijning en integratie ervan onder een algemene normatieve koepel, bijv. het streven naar een volwaardige 'democratische arbeidsverdeling'.

6. BELEIDSPERSPECTIEVEN VOOR DE REALISATIE VAN HET VOLLEDIGE COMBINATIEMODEL

De verdeling van de beroeps- en gezinsarbeid wordt in dit boek in de ruime betekenis benaderd als een belangrijke motor van het maatschappelijk leven op micro-niveau. Een verbetering van de dagelijkse verdeling van beroeps- en gezinsarbeid vereist bijgevolg veranderingen of ingrepen op alle niveaus van de maatschappij.

Onze *centrale hypothese* stelt dat het Volledige Combinatiemodel (VCM) het meest geschikte beleidsmodel is voor alle welvaartsstaten die op lange termijn een echt democratische arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen willen realiseren, in gezinnen en organisaties en in de maatschappij als geheel. We beklemtonen nogmaals dat iedereen een ander normatief kader en toekomstmodel voor de arbeidsverdeling kan kiezen en verdedigen. Op die manier leveren de beleidsmodellen een bijdrage tot de beleidsdiscussie over de toekomstige arbeidsverdeling.

De realisatie van het VCM veronderstelt een geïntegreerd beleid op korte en lange termijn dat individuen, gezinnen en bedrijven voldoende armslag biedt om hun interne en externe arbeidsverdeling te verbeteren. Geïntegreerd betekent dat de belangrijke componenten tegelijk worden aangepakt in een interactief kader, op alle niveaus en voor alle relevante actoren van de maatschappij. De realisatie van het VCM op lange termijn (bijv. 30 à 50 jaar) impliceert de realisatie van een aantal tussentijdse strategieën op korte termijn, telkens met een tijdsperspectief van bijv. vijf à tien jaar, uitgaande van de feitelijke situatie in elk land (Figuur 5.1). Het doel is dat alle landen in elke beleidsperiode een stap voorwaarts zetten in de richting van het VCM. In elke beleidsperiode moet een consistent geheel van haalbare doelstellingen worden geformuleerd als basis voor een coherent beleidsplan dat diverse maatschappelijke gebieden bestrijkt. De instrumenten en maatregelen moeten elkaar ondersteunen om een duurzaam resultaat op langere termijn te boeken. Op het einde van elke periode moeten de resultaten worden geëvalueerd om het beleidsproces in de volgende periode bij te sturen. Uiteraard blijft het een open vraag in welke mate en hoe snel de diverse landen het VCM kunnen realiseren.

We presenteren hier een aantal mogelijke beleidsperspectieven of strategische beleidskeuzes voor de realisatie van het VCM op lange termijn. Waar mogelijk en wenselijk worden voor Vlaanderen (België) specifieke beleidsaspecten geformuleerd. De beleidsperspectieven kunnen worden vergeleken met die in Schmid et al. (2002) en in Gornick & Meyers (2003), uitgaande van hun normatief toekomstmodel. We verwijzen ook naar Gauthier (1996), Den Dulk et al. (1999), Den Dulk (2001), Peper et al. (2005), Roman (2006), Ghysels & Debacker (2007) en diverse andere beleidsgerichte publicaties.

6.1 Promotie van het concept 'Sterke Democratie' en het Volledige Combinatiemodel

Een eerste algemeen beleidsperspectief impliceert de ruime verspreiding en promotie van het normatieve basisconcept *sterke democratie* en van het *Volledige Combinatiemodel* als het meest geschikte beleidsmodel voor een democratische arbeidsverdeling, op lokaal, regionaal, nationaal en internationaal niveau.

In de eerste plaats is op alle niveaus van de maatschappij een brede verspreiding en promotie nodig van het basisconcept *democratisch marktsysteem*, als een volwaardig alternatief voor het traditionele concept *vrijemarktsysteem* (Van Dongen, 2004a). Het concept democratie wordt hier als een *multidimensionaal* normatief concept gehanteerd dat vier basiswaarden op een graduele wijze combineert. Het niveau van democratie wordt dan bepaald door de gezamenlijke score voor deze waarden. Dit levert een consistent normatief concept op voor de karakterisering van de maatschappij en het marktsysteem. Met het graduele concept kan de feitelijke en toekomstige situatie van de maatschappelijke actoren en de maatschappij als geheel worden voorgesteld. We verwijzen ter illustratie naar Gratton (2004) ('De democratische onderneming') waarin het concept 'democratie' wordt gebruikt voor de vergelijkende evaluatie van grote multinationale ondernemingen. Op basis van de scores voor de afzonderlijke waarden (intern en extern) die vervat zijn in het concept democratie worden de bedrijven gerangschikt op een continuüm van zeer ondemocratische tot zeer democratische bedrijven. In het verlengde daarvan formuleert ze beleidsvoorstellen om een meer democratisch bedrijfsleven te realiseren. De studie toont aan dat het concept democratie kan worden uitgewerkt tot een analytische matrix als basis voor empirische en beleidsgerichte toepassingen.

De verspreiding en toepassing van het nieuwe normatieve concept in het dagelijks leven vereist dat het op wetenschappelijk niveau verder wordt ontwikkeld en uitgewerkt. Dit vereist op zijn beurt dat het concept in alle geledingen van de maatschappij wordt gepromoot zodat er een breder draagvlak ontstaat. Daarbij moet men aandacht hebben voor de descriptieve en de normatieve betekenis. De descriptieve analyse moet de bruikbare kenmerken bepalen die empirisch kunnen worden waargenomen en resulteren in een vergelijkend beeld van de diverse soorten marktsystemen en arbeidsverdeling op alle niveaus van de maatschappij. De normatieve analyse moet een consistent geheel van normatieve criteria bepalen voor de diverse varianten van een democratisch marktsysteem.

Voorts is het essentieel dat het VCM zeer ruim wordt gepromoot als een doelmatig beleidsmodel waarin alle combinaties in bepaalde mate mogelijk zijn, met het oog op de realisatie van een echt democratische arbeidsverdeling. Zo kan de houding van mannen en vrouwen tegenover het model in goede zin evolueren en wordt een positieve wisselwerking met de feitelijke arbeidsverdeling gestimuleerd. Deze investering is het meest effectief indien voor de diverse leeftijdsgroepen een specifieke boodschap wordt geformuleerd, met extra aandacht voor jongeren die een vaste

relatie en/of een eigen huishouden starten. De hefboomen en instrumenten voor zo'n brede promotie zijn vervat in alle segmenten van de maatschappij.

Alle jongeren moeten bewust worden van het belang van een voldoende gelijke arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen bij de start van hun relatie en eigen huishouden: de verdeling van beroeps- en gezinsarbeid en de andere basisactiviteiten, de relatieve beroepspositie in termen van werktijdregeling, sector, functie-niveau en de verdeling van de persoonlijke, sociale, materiële en financiële baten. De jonge partners moeten de mogelijkheid krijgen om te leren hoe ze de achtergrond, de dagelijkse verantwoordelijkheden, de houdingen en aspiraties grotendeels kunnen stroomlijnen, zodat beiden een evenwichtige tijdsverdeling kunnen realiseren en zich volwaardig kunnen ontplooiën.

Maar ook oudere mannen en vrouwen moeten worden overtuigd van het belang van het VCM voor de toekomstige maatschappij. Men kan hen laten zien dat het model voldoende respect heeft voor de persoonlijke achtergrond en diverse combinaties mogelijk maakt. Ze moeten overtuigd worden van de eigen mogelijkheden om zich aan te passen aan de nieuwe omstandigheden en om nieuwe combinaties te zoeken van beroepsarbeid, gezinsarbeid, sociale arbeid en vrije tijd.

6.2 Geïntegreerd beleid voor 'volledige werkgelegenheid'

6.2.1 Nieuwe betekenis van 'volledige werkgelegenheid'

In de eerste plaats stelt het VCM dat het traditionele beleidsdoel *volledige werkgelegenheid (voor mannelijke kostwinners)* wordt vervangen door het meer algemene doel *volledige werkgelegenheid voor alle mannen en vrouwen in de beroepsbevolking*. Dit doel reflecteert de combinatie van het recht en de plicht van alle mannen en vrouwen in de beroepsbevolking met betrekking tot beroeps- en gezinsarbeid, een basisprincipe in het VCM. Het recht van elke man en vrouw op voldoende beroepsarbeid (en beroepsinkomen) en voldoende gezinstijd wordt gekoppeld aan de verantwoordelijkheid of plicht van elke man en vrouw om voldoende beroeps- en gezinsarbeid te leveren tijdens de levensloop. Rechten en plichten zijn evenwel nooit absoluut maar zijn altijd gerelateerd aan de maatschappelijke omstandigheden. De combinatie van het recht op en de plicht tot beroepsarbeid impliceert dat professionele organisaties de verantwoordelijkheid dragen om voldoende goede banen aan te bieden. De beroepsplicht van de 'aanbodzijde' van de arbeidsmarkt (mannen en vrouwen, gezinnen), d.w.z. voldoende beroepsarbeid 'aanbieden' en voldoende beroepstaken 'vragen', kan alleen worden afgedwongen en gerealiseerd wanneer ook de 'beroepsplicht' van de 'vraagzijde' (alle professionele organisaties) voldoende wordt gerealiseerd, d.w.z. voldoende goede banen 'aanbieden' (in termen van persoonlijke, sociale, materiële en financiële baten) en voldoende beroepsarbeid 'vragen' voor alle kwalificatieniveaus. De verdere groei van de aanbodzijde is niet mogelijk zonder de verdere groei van de vraagzijde en omgekeerd. Beide zijden van de arbeidsmarkt moeten voldoende initiatief nemen, uit-

gaande van de beschikbare middelen, zodat ze elkaar permanent stimuleren om hun rechten en plichten te realiseren.

Volledige werkgelegenheid impliceert in het VCM dat alle mannen en vrouwen in de beroepsbevolking per week voldoende uren beroepsarbeid hebben tijdens een voldoende aantal jaren van de levensloop. De term 'voldoende' is hier cruciaal en geeft aan dat het aantal uren niet te hoog en niet te laag mag zijn. De concrete invulling ervan is evenwel verschillend voor diverse groepen. De klokcurve in Figuur 5.2 geeft dan de graduele verdeling weer van alle banen in termen van het aantal uren per week: van enkele uren tot maximaal 70 uur per week. De 35-urenbaan wordt beschouwd als de nieuwe 'normale voltijdse baan', met voldoende differentiatie naar gelang van de levensfase en de gezinsfase: kleine banen voor studenten, grotere banen voor volwassen mannen en vrouwen zonder kinderen en normale banen voor (jonge) ouders, kleinere banen voor oudere werknemers en zeer kleine banen voor gepensioneerden.

Tegelijkertijd moeten op termijn voldoende mannen en vrouwen deelnemen aan de gezinsarbeid en per week gemiddeld voldoende uren presteren tijdens voldoende jaren van hun leven. De *gemiddelde, normale gezinstaat* omvat ongeveer 25 uur gezinsarbeid per week, met een brede variatie rond die norm, van enkele uren per week tot ongeveer 50 uur per week.

De realisatie van het recht op en de plicht tot beroepsarbeid vereist duidelijkheid inzake de mogelijke (tijdelijke) *vrijstellingen van beroepsarbeid*. Alle erkende vrijstellingen van beroepsarbeid impliceren dan het recht op een voldoende hoog vervangingsinkomen. In de Europese welvaartsstaten zijn vrijstellingen erkend voor ziekte, invaliditeit, pensioen en gedwongen werkloosheid (tekort aan banen of aan inzetbaarheid), met een bepaalde financiële compensatie via de sociale zekerheid. Het VCM streeft uiteraard naar een verbetering van deze regelingen, in termen van de waarden gelijkheid, solidariteit en efficiëntie. De algemene traditionele vrijstelling voor huisvrouwen die gedurende een lange periode voltijds thuis blijven voor de huishoudelijke taken en de opvoeding van (jonge) kinderen, wordt in het VCM niet langer behouden. Deze idee werd reeds geformuleerd door Cuvilier (1979), verwijzend naar de hoge maatschappelijke (financiële) kosten van huisvrouwen, die per saldo vooral door beroepsactieve vrouwen moeten worden gedragen. Het doel is dat tijdens het proces naar het VCM deze algemene vrijstelling van beroepsarbeid stapsgewijs wordt vervangen door een specifieke, tijdelijke vrijstelling wegens (zeer) moeilijke gezinsomstandigheden die minstens één partner verhinderen om het beroeps- en gezinswerk op een aanvaardbare manier te combineren. Deze specifieke, tijdelijke vrijstelling voor een relatief kleine groep gezinnen geeft dan recht op een voldoende hoog tijdelijk vervangingsinkomen.

Het VCM wil en kan geen enkele persoon fysiek dwingen om daadwerkelijk een baan uit te oefenen. Iedereen die geen officiële vrijstelling van beroepsarbeid geniet kan in het VCM bewust en vrij kiezen om niet deel te nemen aan de arbeidsmarkt.

Maar deze personen worden wel voor hun sociale en financiële verantwoordelijkheid geplaatst. Zij ontvangen dan niet langer de collectieve steun voor het thuisblijven maar moeten een eigen fiscale bijdrage betalen voor het gebruik van de diverse collectieve voorzieningen. Op die manier ondervinden zij zelf de reële maatschappelijke en particuliere kosten van die vrije keuze (Cuvilier, 1979; Van Dongen, 1993; Van Dongen et al., 2001). Deze regeling veronderstelt wel dat alle thuiswerkende personen zich volwaardig kunnen inschakelen in het nieuwe arbeidsmarktbeleid en gebruik kunnen maken van de normale ondersteuning van werkzoekende personen.

6.2.2 Hervorming van het fiscaal systeem

Alle fiscale systemen zijn gebaseerd op een bepaalde normatieve visie op de maatschappelijke arbeidsverdeling. Tegelijkertijd ondersteunt elk fiscaal systeem relatief meer bepaalde soorten arbeidsverdeling. Wil men binnen gezinnen en andere organisaties op lange termijn een democratische arbeidsverdeling ontwikkelen zoals voorgesteld door het VCM, dan is een grondige hervorming van het fiscaal systeem noodzakelijk. In dit onderdeel stellen we mogelijke hervormingen van het fiscaal systeem voor die bijdragen tot de realisatie van het VCM, uitgaande van de algemene normen voor een democratisch fiscaal systeem in Sectie 3.4.4.

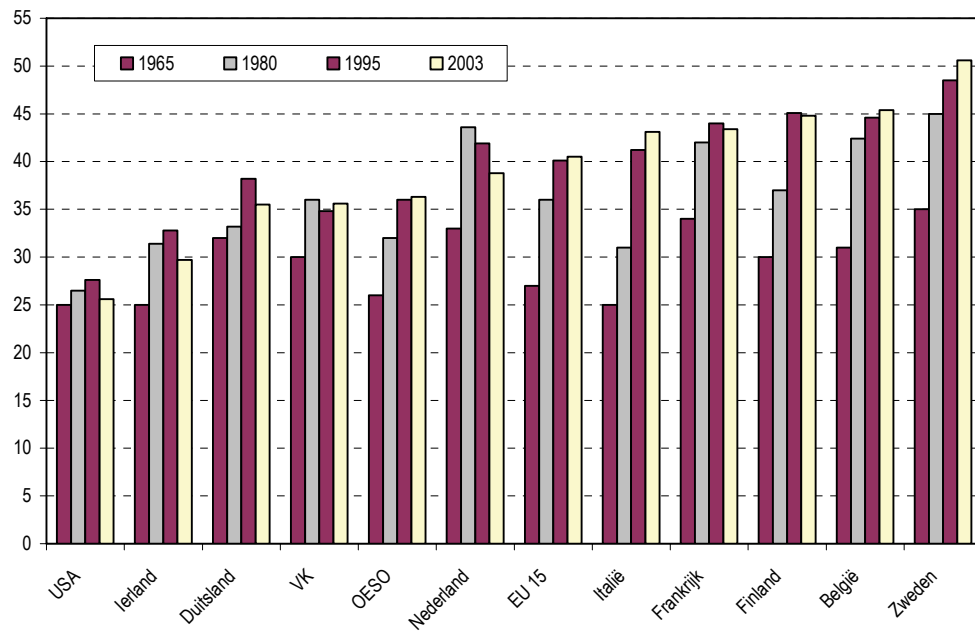
6.2.2.1 Vermindering van de totale fiscale druk?

Een eerste aspect is *de totale fiscale druk* in de diverse landen, d.w.z. het procentueel aandeel van de totale fiscale inkomsten, met inbegrip van de sociale zekerheid, in het bruto binnenlands product (BBP) (OESO, 2005). Een sterk democratische maatschappij investeert voldoende middelen in collectieve voorzieningen om de belangrijke maatschappelijke noden en risico's te beantwoorden en om de zwakkere groepen te ondersteunen, zodat ook zij een evenwichtige combinatie van activiteiten en middelen tot stand kunnen brengen. De realisatie van de democratische arbeidsverdeling van het VCM vereist bijgevolg een voldoende ontwikkeld collectief systeem om alle noodzakelijke en wenselijke collectieve voorzieningen op een doelmatige manier aan te bieden.

Figuur 6.1 toont de ontwikkeling van de totale fiscale druk in een aantal OESO-landen tijdens de periode 1965-2003, geordend volgens het percentage in 2003. De totale fiscale druk in de diverse landen varieert sterk, van 25% in de VSA tot ruim 50% in Zweden. In de meeste Europese landen was de totale fiscale druk in 2003 groter dan 35%. In België, Denemarken en Zweden is de totale fiscale druk hoger dan 45%, tegenover maar 29% in Ierland. Onder de niet-Europese landen kennen de VSA en Japan het laagste percentage (ongeveer 25%), gevolgd door Australië (32%), Canada (33%) en Nieuw Zeeland (35%). Tot 1995 nam de totale fiscale druk sterk

toe in de meeste (Europese) landen. Daarna verminderde het percentage in een aantal landen, bijv. de VSA, Ierland, Duitsland, Nederland en Denemarken, terwijl het nog toenam in Italië, België en Zweden.

Figuur 6.1. Totale fiscale druk in een aantal OESO-landen: 1965-2003 (OECD, 2005)

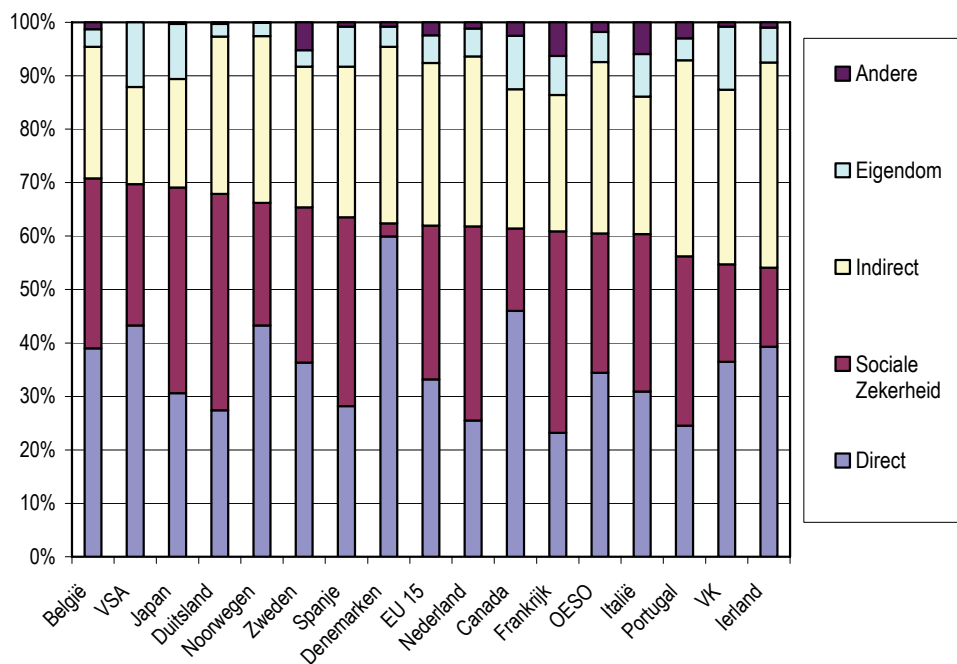

De totale fiscale druk is een algemene indicator van de omvang van het collectieve systeem en het overheidsbeleid van een land. Om een sterk en uitgebreid sociaal beleid te voeren, zijn voldoende collectieve middelen noodzakelijk. Het is de taak van de overheid om doelbewust het meest gepaste streefpercentage te bepalen. Sommige landen zullen wellicht hun collectief systeem moeten uitbreiden en versterken terwijl andere landen moeten denken aan een inkrimping. De overheid moet gezinnen en bedrijven informeren over en overtuigen van de wenselijkheid van die keuze. De totale fiscale druk in een land zegt op zich niets over de totale kosten van menselijke arbeid en over efficiëntie van de economie. In landen met een lage totale fiscale druk moeten individuen en gezinnen zelf meer de voorzieningen betalen zodat ze een hoger beschikbaar inkomen nodig hebben om dezelfde reële welvaart te realiseren. De keuze voor een sterke collectieve financiële basis vereist wel een efficiënte besteding van de beschikbare middelen, zodat de arbeidsverdeling in gezinnen en organisaties maximaal wordt ondersteund.

6.2.2.2 Vermindering van de fiscale druk op menselijke arbeid

Voorts is er nood aan een *vermindering van de fiscale druk op menselijke arbeid*, die in alle OESO-landen hoog tot zeer hoog is (European Commission, 2004; OESO, 2005; Van Dongen et al. 2001). Figuur 6.2 laat voor 2003 het procentueel aandeel zien van de belangrijkste belastingvormen in de totale fiscale inkomsten in een aantal OESO-landen. De landen zijn geordend op basis van de som van het aandeel van de directe belastingen en de bijdragen voor de sociale zekerheid, de twee belastingvormen die het meest wegen op menselijke arbeid. Maar ook de BTW als grootste onderdeel van de indirecte belastingen weegt relatief gezien meer op menselijke dan op niet-menselijke arbeid.

Figuur 6.2. Procentueel aandeel van de belastingvormen in de totale fiscale inkomsten in een aantal OESO-landen in 2003 (OECD, 2005)

Het gezamenlijk aandeel van directe belastingen en bijdragen voor de sociale zekerheid in de totale fiscale inkomsten varieert van 54% in Ierland tot 70% in België en de VSA. Er bestaat zeker geen positief verband tussen de totale fiscale druk en de relatieve fiscale druk op menselijke arbeid. Ook in landen met een lage totale fiscale druk (bijv. de VSA en Japan) is de fiscale druk op menselijke arbeid hoog tot zeer hoog.

Een te hoge fiscale druk op menselijke arbeid of menselijk kapitaal leidt tot een systematische scheeftrekking in het marktsysteem waardoor de mensintensieve activiteiten in alle sectoren en bijgevolg ook de betrokken organisaties worden benadeeld. Dit heeft een negatief gevolg voor de werkgelegenheid in mensintensieve activiteiten of sectoren. Om het proces naar het VCM te ondersteunen, is een systematische vermindering van de fiscale druk op menselijke arbeid essentieel, tot een doelmatig evenwicht is bereikt tussen de fiscale druk op menselijke en op niet-menselijke arbeid. Op die manier kunnen meer middelen worden geïnvesteerd in de ontwikkeling van mensintensieve activiteiten in alle sectoren van de maatschappij, zowel in aantal als in kwaliteit.

De systematische vermindering van de fiscale druk op menselijke arbeid is tegelijk belangrijk voor een *effectief milieubeleid*, met name om het gebruik en de verspilling van grondstoffen en materiële goederen te beperken. Op die manier zal in alle sectoren een beter evenwicht worden gecreëerd tussen het kwalitatieve niveau van het menselijke en materiële kapitaal.

Bijkomend moet de collectieve schade van de arbeidsprocessen en de resultaten ervan correct(er) worden verrekend via het fiscaal tariefsysteem, zowel preventief als correctief. Het doel is dat alle actoren (individuen, gezinnen, bedrijven en verenigingen) in hun marktactiviteiten en transacties zoveel mogelijk met de werkelijke maatschappelijke kosten en baten worden geconfronteerd zodat de verborgen inefficiënties worden vermeden en/of gecorrigeerd.

6.2.2.3 Hervorming van het tariefsysteem in de personenbelasting en de sociale zekerheid

In alle landen werden de voorbije decennia diverse beleidsdoelen inzake de combinatie van beroeps- en gezinsleven en gendergelijkheid opgenomen in de personenbelasting en de sociale zekerheid. Het fiscaal beleid was in de meeste landen n og in hoge mate beïnvloed door het traditionele Kostwinnersmodel, met diverse vormen van fiscale ondersteuning van de kostwinnersgezinnen. De realisatie van het VCM vereist dat stap voor stap het tariefsysteem wordt aangepast. In dit onderdeel presenteren we een mogelijk nieuw tariefsysteem voor de personenbelasting en de sociale zekerheid, voor alle beroepsactieve personen. We lichten eerst het basissysteem toe en daarna enkele varianten die mogelijk zijn op basis van het systeem van fiscale tijdskredieten.

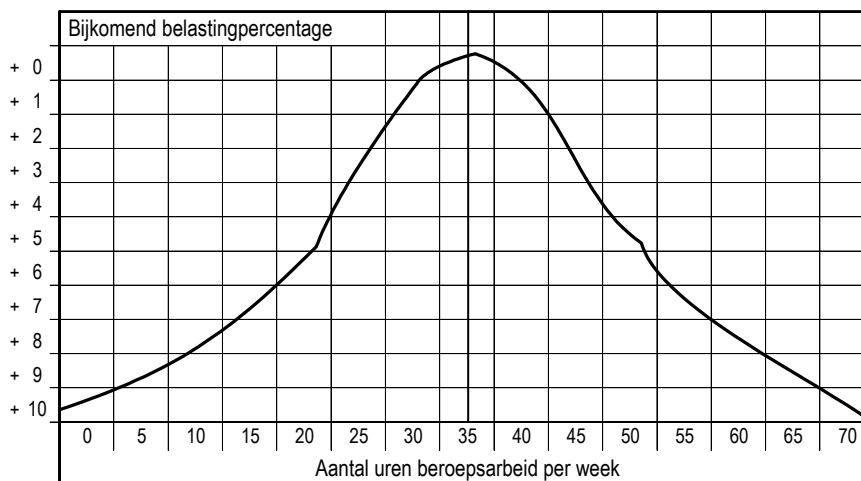
a) Het basissysteem

Het nieuwe tariefsysteem gaat uit van de combinatie van vier mogelijke criteria: het totale beroepsinkomen per jaar, het totaal aantal uren beroepsarbeid per week (of per jaar), het beroepsinkomen per werkuur en de relatieve verdeling van de beroepsarbeid tussen de volwassen partners.

1) Het *totale beroepsinkomen* van mannen en vrouwen blijft de *fiscale basis* voor het bepalen van het uiteindelijk te betalen belastingbedrag. De voorwaarde is dat het reële beroepsinkomen gekend is bij de belastingdiensten. Deze voorwaarde is niet nieuw en stelt niet meer problemen dan voordien. Elke verbetering is wellicht in alle landen welkom. Met dit criterium alleen is een doelmatige controle en beperking van zwartwerk evenwel niet mogelijk. Het doel is via bijkomende criteria het zwartwerk in te dijken zodat de kloof tussen de officiële en effectieve belastingtarieven wordt gedicht.

2) Een bijkomend criterium is het *gemiddelde reële aantal uren beroepsarbeid per week (of het totale aantal werkuren per jaar)*. Binnen de graduele verdeling van het VCM is de 35-urenweek de nieuwe norm voor een 'normale voltijdse baan' en bijgevolg het fiscaal referentiepunt voor alle andere banen met minder of meer uren. Uitgaande van een basistarief voor deze normale voltijdse baan is een gradueel tariefsysteem mogelijk dat overeenstemt met de graduele verdeling van het VCM. De belastingtarieven nemen (in procenten) gradueel toe naarmate het aantal uren beroepsarbeid van mannen en vrouwen verder afwijkt van het referentiepunt. De concrete invulling van de graduele tarieven moet in diverse stappen geschieden, afhankelijk van het reële effect van de nieuwe tariefstructuur op de (verdere) realisatie van het VCM. Figuur 6.3 laat dit principe zien via een curve van het bijkomend belastingpercentage: voor de 35-urenbaan (X-as) geldt het basistarief en bedraagt het bijkomend percentage (Y-as) 0%.

Figuur 6.3. Basisprincipe van het nieuwe tariefsysteem in de personenbelasting en de sociale zekerheid, op basis van het gemiddeld aantal werkuren per week

Voor jobs met minder of met meer uren per week (X-as) neemt het tarief gradueel toe met een bepaald percentage (in dit voorbeeld van +1% bovenaan naar +10% onderaan de Y-as). Op die manier stimuleert het fiscaal tariefsysteem permanent de ontwikkeling van de graduele verdeling van beroepsarbeid in het VCM. Werkgevers en werknemers kunnen samen de meest optimale combinatie bepalen op basis van de noden/wensen van zowel de werknemers als de organisatie. Vooraleer zo'n tariefsysteem wordt ingevoerd, dient te worden onderzocht welk basistarief en welke percentages bijkomende belasting het meest doelmatig zijn. Ook na de invoering kunnen deze tarieven worden aangepast.

Een voorwaarde is dat het aantal uren beroepsarbeid bekend is bij de belastingdiensten. Voor de officiële werkuren van de meeste werknemers is dit meestal geen probleem. Via een eenvoudig systeem van tijdsregistratie kan het aantal uren beroepsarbeid in kaart worden gebracht. De moderne informatica maakt het voor de belastingdiensten mogelijk om deze gegevens te verzamelen. Bij zelfstandigen is het systeem afhankelijk van de bereidheid en de mogelijkheid om de gepresteerde werkuren te registreren. Hiervoor kan het volgende criterium nuttig zijn.

3) Het *beroepsinkomen per uur* is een indicator van de reële verdien capaciteit van mannen en vrouwen. Dit criterium is essentieel voor een (meer) correcte band tussen de progressieve tarieven en de verdien capaciteit. De fiscale tarieven nemen dan progressief toe met het beroepsinkomen per uur. Zo worden personen en gezinnen of activiteiten met een lage vergoeding per uur relatief minder belast voor een bepaald inkomensniveau. Het is belangrijk dat doelmatige *progressieve belastingen* worden gehanteerd die voldoende gradueel zijn en niet worden uitgehold via allerlei aftrekmogelijkheden die meer van toepassing zijn voor hogere inkomensgroepen. Tegelijk is het wenselijk dat in de sociale zekerheid eveneens progressieve tarieven worden gehanteerd. De sociale zekerheid is als collectief verzekeringssysteem evenzeer een *collectieve* dienstverlening die in een democratisch marktsysteem gefinancierd wordt via progressieve bijdragen.

De toepassing van de drie criteria beperkt het risico op fiscale ontduiking in hogere mate dan tot nu toe het geval was. Met een hoger totaal beroepsinkomen neemt het beroepsinkomen per uur toe, met een hoger aantal uren beroepsarbeid neemt het af. Daardoor wordt de controle van het productieproces en het inkomen effectiever en kan het systeem meer preventief belastingontduiking tegengaan. Men moet immers het tegengestelde effect van de criteria afwegen.

4) Indien nodig en wenselijk kan voor paargezinnen (gehuwd of ongehuwd) nog een *vierde criterium* worden gebruikt, met name *de relatieve verdeling van de beroepsarbeid tussen de volwassen partners* zoals weergegeven in Figuur 5.2. Het referentiepunt voor de tarieven is de bijna gelijke verdeling (bijv. 45%-55% of 55%-45%). De tarieven nemen dan toe naarmate de verdeling tussen de partners minder gelijk is. De toepassing van dit criterium laat zien dat vooral de verdeling van de beroepsarbeid tussen de partners het uitgangspunt is en niet de verdeling van het beroeps-

Voor elke categorie van werkuren per week (legende) wordt een curve van het netto beroepsinkomen per uur weergegeven (bovenste curven, met waarden op de Y-as). Deze curven zijn het resultaat van het verschil tussen de diverse niveaus van het totaal beroepsinkomen per uur (X-as) en de progressieve belasting per uur (onderste curven, met score op de Y-as) voor elke categorie van werkuren per week (legende). De progressieve belastingtarieven (percentages) die aan de basis liggen van de belastingcurven worden niet weergegeven in de figuur. De curven van het totale netto beroepsinkomen per week (per maand, per jaar) bekomt men dan door alle waarden van de curven van het netto beroepsinkomen per uur te vermenigvuldigen met het overeenkomstige aantal werkuren per week (per maand, per jaar). Deze curven worden niet afgebeeld. Het beroepsinkomen per uur (X-as) varieert hier van 0 tot 110 euro. Indien nodig kan de schaal worden aangepast voor de zeer kleine groep met een nog hoger beroepsinkomen per uur.

In dit voorbeeld wordt een baan van 34 tot 36 uur per week als normatieve basis genomen voor mannen en vrouwen in de beroepsbevolking die alleenstaand zijn of in een paargezin leven en geen personen (meestal kinderen) ten laste hebben. Voor deze baan geldt het laagste tarief per werkuur voor alle beroepsinkomens per uur (X-as) zoals weergegeven door de vetgedrukte belastingcurve onderaan. Deze referentiebaan biedt bijgevolg het hoogste netto beroepsinkomen per uur voor alle beroepsinkomens per uur (X-as) zoals de vetgedrukte curve van het netto beroepsinkomen per uur bovenaan laat zien. Uitgaande van het basisprincipe van het tariefsysteem (Figuur 6.3) liggen de belastingcurven voor kleinere en grotere banen hoger, afhankelijk van het verschil in uren met de referentiebaan. In het verlengde hiervan liggen de curven van het netto beroepsinkomen per uur voor alle kleinere en grotere banen lager dan de curve voor de referentiebaan.

Het tariefsysteem steunt op een progressieve belastingvoet voor het totaal beroepsinkomen per uur, als uitdrukking van de productiviteit van werkmakers, d.w.z. de capaciteit om hun totale loonkosten voor de werkgever te produceren/verdiene via hun beroepsarbeid. De curven van de belasting per uur en het netto beroepsinkomen per uur (voor elke categorie van werkuren) snijden elkaar op een bepaalde waarde van het totaal beroepsinkomen per uur (X-as). Vanaf dat beroepsinkomen ligt de belasting per uur hoger dan het netto beroepsinkomen per uur.

Op de curve van het netto beroepsinkomen per uur kan men het netto minimum inkomen per uur bepalen dat noodzakelijk is voor een voldoende totaal netto inkomen, gegeven een minimum aantal uren beroepsarbeid per week. In dit voorbeeld bedraagt het netto minimum inkomen per uur zeven euro. Voor dit minimum inkomen geldt dan een nulbelasting. Voor alle hogere inkomens per uur wordt een progressieve positieve belastingvoet toegepast, beginnend met een zeer lage belastingvoet voor inkomens die iets hoger liggen dan zeven euro per uur. Voor alle lagere inkomens per uur geldt dan een sterk progressieve *negatieve* belastingvoet die resulteert in een netto *inkomenssubsidie* voor de betrokken personen zodat ze over een voldoende totaal inkomen beschikken.

Het tariefsysteem is gericht op een correcte positie van elke werknemer op de inkomens- en belastingscurve of de graduele productiviteitscurve, in overeenstemming met de reële productiviteit in het productieproces. Alle mannen en vrouwen worden zo gestimuleerd om hun productiviteit te verhogen en een betere positie op de inkomensladder te verwerven, wat leidt tot een hogere persoonlijke en maatschappelijke welvaart. Deze stimulans is sterker voor mannen en vrouwen met een lage tot zeer lage productiviteit, om hun persoonlijke baten te verhogen en om loonsubsidies te minimaliseren.

Dit systeem moedigt organisaties/werkgevers aan om de juiste persoon (met een bepaald competentieprofiel) op de juiste plaats (op de productiviteitsladder) in te zetten, in overeenstemming met de vraag naar en het aanbod van bepaalde beroepskwalificaties. Tegelijk stimuleert dit systeem de inzetbaarheid van alle personen met een (zeer) lage productiviteit. Hierdoor stijgen de baten voor de betrokken werknemers maar ook voor de organisaties en de overheid. Het is een geïntegreerd en efficiënt systeem voor zowel de vraag- als de aanbodzijde, dat in de meeste landen de veelheid aan fiscale tewerkstellingsregelingen voor de professioneel zwakke groepen kan vervangen.

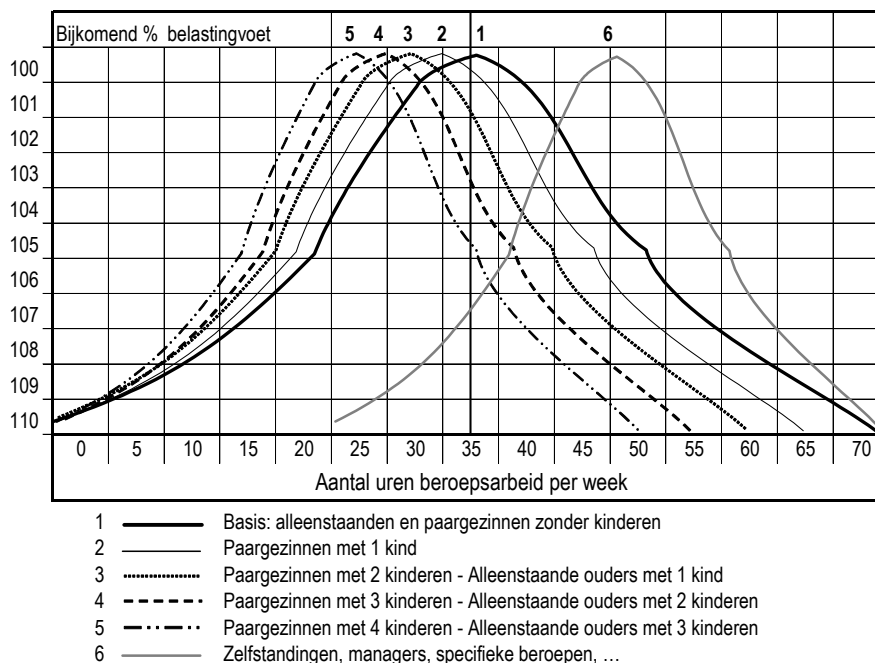
b) Varianten op basis van fiscale tijds kredieten

De aanwezigheid van *kinderen* vereist meer tijd voor de opvoeding in het gezin, voor elke ouder, in combinatie met de externe opvoeding/verzorging. Hetzelfde geldt voor de aanwezigheid van ouderen en langdurig zieke of gehandicapte personen. Om deze nood te lenigen, kan de tariefstructuur worden aangepast voor paargezinnen en alleenstaanden met afhankelijke kinderen en/of volwassenen. Deze gezinnen kan men een *fiscaal tijds krediet* toekennen met volwaardige rechten inzake publieke voorzieningen. Het fiscaal tijds krediet houdt in dat het graduele tariefsysteem begint bij een referentiebaan met een lager aantal werkuren per week (of per jaar). Figuur 6.5 toont de basisgedachte via enkele varianten van het tariefsysteem voor diverse gezinstypes. Curve 1 is die van het basissysteem in Figuren 6.3 en 6.4. Links zijn vier varianten weergegeven voor gezinnen met kinderen ten laste.

Het doel van het fiscaal tijds krediet is dat (jonge) ouders meer tijd hebben voor de gezinstaken maar toch voldoende uren beroepsarbeid behouden en nog voldoende tijd hebben voor eigen activiteiten. Zo wordt het gezinsinkomen op peil gehouden en is ook een voldoende gelijke verdeling van beroeps- en gezinsarbeid mogelijk. Bovendien zijn ook de fiscale inkomsten van de overheid voldoende hoog omdat men gemiddeld meer uren beroepsarbeid presteert dan nu het geval is. Paargezinnen met één gezond kind zouden in dit voorbeeld een fiscaal tijds krediet krijgen van twee uur per week, wat resulteert in een referentiebaan van 32 tot 34 uur per week met het laagste fiscaal tarief. Het tariefsysteem voor deze gezinnen wordt voorgesteld door curve 2, links van de basiscurve. In Figuur 6.4 zou de 32-34 urenbaan dan de laagste belastingcurve en de hoogste inkomenscurve hebben voor paargezinnen met één kind. Dit tariefsysteem stimuleert de ouders 32-34 uur per

week te werken, maar ze zijn vrij om meer of minder uren te doen (mits een akkoord is bereikt met de werkgever), zij het met een iets hoger fiscaal tarief, in overeenstemming met het feitelijk aantal werkuren. Paargezinnen met twee gezonde kinderen genieten in dit voorbeeld een fiscaal tijdskrediet van drie uur per week zodat ze een referentiebaan hebben van 31 tot 33 uur per week met het laagste fiscaal tarief. Curve 3 geeft het tariefsysteem voor deze gezinnen weer. In Figuur 6.4 zou de 30-32 urenbaan de laagste belastingcurve en de hoogste inkomenscurve hebben voor paargezinnen met twee kinderen. Curve 4 en 5 geven het tariefsysteem weer van paargezinnen met drie resp. vier of meer gezonde kinderen.

Figuur 6.5 Varianten van het tariefsysteem voor de personenbelasting en sociale zekerheid voor andere gezinstypes en specifieke beroepen

Men kan een *aanvullend fiscaal tijdskrediet* toekennen aan *alleenstaande* ouders die (bijna) volledig verantwoordelijk zijn voor de opvoeding/verzorging van hun kind(eren). Dit tijdskrediet geeft alleenstaande ouders een extra ondersteuning zodat die nog iets meer tijd hebben voor de gezinstaken maar ook voldoende uren beroepsarbeid behouden en nog tijd overhouden voor eigen activiteiten. In Figuur 6.5 komt het tariefsysteem van een alleenstaande ouder met één kind overeen met

dat van een paargezin met twee kinderen. Het tariefsysteem van een alleenstaande ouder met twee kinderen is gelijk aan dat van een paargezin met drie kinderen enz. Een aanvullend fiscaal tijdskrediet is ook mogelijk voor de aanwezigheid van een *afhankelijke volwassene of een langdurig zieke of gehandicapte persoon* (kind of volwassene), die extra zorgen vraagt binnen het gezin. Dit fiscaal tijdskrediet kan worden gecombineerd met dat voor gezonde kinderen. Zo kan men het tariefsysteem van een paargezin met één gehandicapt kind laten samenvallen met dat van een paargezin met twee of drie gezonde kinderen.

Voor *specifieke beroepsgroepen* met een intrinsiek hoog aantal werkuren, bijv. zelfstandigen en (top)managers, kan eventueel een negatief fiscaal tijdskrediet worden toegekend. In ons voorbeeld wordt een referentiebaan van 44 à 48 uur per week voorgesteld. Het tariefsysteem wordt dan weergegeven door curve 6, rechts van de basiscurve. Uiteraard zijn varianten van deze curve mogelijk.

Men kan de waarde of het nut van dit nieuw fiscaal tariefsysteem ter discussie stellen, op grond van zowel normatieve als praktische redenen. Sommigen zullen stellen dat het systeem niet neutraal is en bepaalde gezinnen benadeelt. We erkennen dat dit systeem niet 'neutraal' is en vertrekt van een bepaalde normatieve visie. Maar dit kan op zich geen geldige kritiek zijn aangezien elk fiscaal systeem is gebaseerd op een aantal normatieve criteria die een bepaalde visie vertolken op de maatschappij en de arbeidsverdeling. Belangrijk is dat het fiscaal systeem de wenselijke arbeidsverdeling consequent ondersteunt. Wil men dat het fiscaal systeem een doelmatige hefboom is voor de realisatie van het VCM, dan is de toepassing van dergelijke criteria noodzakelijk.

Tijdens de lange periode van het Kostwinnersmodel hanteerden de fiscale systemen in de meeste landen een aantal criteria ten voordele van kostwinnersgezinnen (de ongelijke arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen) en ten nadele van de combinatiegezinnen (gelijke arbeidsverdeling), met alle negatieve gevolgen op micro- en macroniveau. Het VCM kan niet worden gerealiseerd met een beleid dat hierover geen duidelijk standpunt inneemt. Het vereist een consequent en consistent fiscaal systeem dat een aantal normatieve criteria correct en efficiënt toepast.

Andere mensen zullen de praktische haalbaarheid van dit fiscaal tariefsysteem in twijfel trekken. De omzetting van de bovenvermelde principes naar een doelmatig fiscaal rekenprogramma is evenwel niet zo moeilijk. Het nieuwe rekenprogramma is zeker niet moeilijker dan de bestaande programma's. Voor elk individu en gezin moeten enkele basisgegevens worden ingevoerd om het juiste fiscale tarief en de verschuldigde belastingen te bepalen. Een aantal fiscale vrijstellingen, aftrekposten of verminderingen zitten vervat in het basissysteem en vallen dus weg. De nuttige overblijvende vrijstellingen, aftrekposten of verminderingen kunnen zonder problemen worden overgenomen in het nieuwe systeem.

We beklemtonen dat een nieuw fiscaal tariefsysteem noodzakelijk is voor de realisatie van het VCM maar zeker niet toereikend is. Het moet worden gecombineerd met een aantal andere beleidsperspectieven. Bovendien moet de hervorming in diverse

fasen worden gerealiseerd zoals voorgesteld in Figuur 5.1. In een eerste fase (van bijv. tien jaar) moeten de resterende kostwinnersfaciliteiten worden omgevormd tot nieuwe instrumenten die het proces naar het VCM maximaal ondersteunen. In België zijn de huwelijkscoëfficiënt en de afgeleide sociale rechten typische voorbeelden daarvan. Tegelijk moet de kwaliteit van de lagergekwalificeerde banen worden verbeterd zodat deze voor mensen met een zwakke beroepspositie niet langer een drempel zijn om effectief een baan op te nemen en te behouden. Ook deze mensen moeten de mogelijkheid krijgen om concreet te ondervinden dat een (lagergekwalificeerde) baan niet alleen een (lager) inkomen biedt maar ook voldoende persoonlijke en sociale baten.

6.2.3 *Geïntegreerd beleid voor 'maximale werkgelegenheid' en 'minimale werkloosheid'*

De realisatie van het VCM vereist een geïntegreerd beleid met voldoende consistentie tussen de relevante beleidsdomeinen, waarbij de beleidsperspectieven elkaar ondersteunen. Met een nieuw tariefsysteem voor de personenbelasting en de sociale zekerheid zoals werd voorgesteld, is het werkgelegenheidsbeleid gebaseerd op de graduele normatieve aanbod- en vraagcurve van het VCM. Het nieuwe tariefsysteem moedigt alle mannen en vrouwen aan om voldoende beroepsactief te zijn tijdens de diverse loopbaanfasen. Tegelijk stimuleert en ondersteunt het alle organisaties om voldoende goede banen te creëren voor alle mannen en vrouwen in de beroepsbevolking. Alle gezinnen en bedrijven worden tegelijk aangemoedigd om (stap voor stap) te evolueren naar een (meer) gelijke verdeling van beroeps- en gezinsarbeid. Het tariefsysteem heeft een directe impact op de dagelijkse tewerkstelling van menselijke arbeid binnen organisaties: werkgevers en werknemers hebben een gezamenlijk belang om samen de meest voordelige combinatie van werkuren te bepalen. Deze keuze is dan ook een 'correcte' keuze aangezien ze automatisch verbonden is met de verantwoordelijkheid van gezinnen en organisaties om voldoende solidariteit en doelmatigheid tot stand te brengen. Het nieuwe tariefsysteem en de nieuwe arbeidsverdeling leidt eveneens tot een sterke financiële collectieve basis voor de investering in de collectieve voorzieningen, niet in het minst voor de financieel afhankelijke groepen. In dat opzicht is het nieuwe tariefsysteem een goede basis voor aanpassingen in een aantal andere maatschappelijke domeinen.

Het systeem van de fiscale tijdskredieten is van toepassing op alle beroepsactieve mannen en vrouwen die in overleg met de werkgever het aantal werkuren in zekere mate kunnen bepalen. De aanwezigheid van kinderen en eenouderschap kunnen de beroepsarbeid tot op zekere hoogte beperken, in kwantiteit en kwaliteit, maar in de meeste gevallen maken deze factoren beroepsarbeid niet volledig onmogelijk. Andere ernstige persoonlijke of sociale omstandigheden hebben een meer drastische impact op de mogelijkheid om een baan te vinden en te behouden, bijv. een chro-

---

nische ziekte, een ernstige handicap, uitzonderlijke gezinsproblemen en een zeer laag competentieniveau.

Het VCM wil personen met ernstige persoonlijke of sociale problemen zo gepast mogelijk laten deelnemen aan het beroepsleven, uitgaande van hun beperkingen en capaciteiten. De maatschappij moet wel duidelijk bepalen in welke mate deze probleemsituaties in aanmerking komen voor een vrijstelling van beroepsarbeid en recht geven op een degelijk vervangingsinkomen. Daarbij moeten zowel de omvang en duur van de vrijstelling als het vervangingsinkomen worden vastgelegd. Personen die omwille van ernstige persoonlijke of sociale problemen niet (langer) in staat zijn tot enige vorm van beroepsarbeid, worden dan niet (meer) tot de beroepsbevolking gerekend. In dat geval moet samen met deze personen worden nagegaan hoe zij hun tijdsverdeling kunnen aanpassen om toch voldoende te participeren aan het gezinsleven en het maatschappelijk leven, bijv. via bepaalde vormen van sociale arbeid of ontspanning.

In het Combinatiemodel omvat de 'totale werkloosheid' alle mannen en vrouwen in de beroepsbevolking die geen tijdelijke vrijstelling genieten en feitelijk geen contractuele beroepsarbeid verrichten, dus zowel de geregistreerde werkzoekende personen als de personen die voltijds thuisblijven voor een langere periode (Figuren 4.12 tot en met 4.14). De werkloosheidssituatie van elke werkloze is het gevolg van een specifieke combinatie van tekorten aan de aanbodzijde (omvang en kwaliteit) en van tekorten aan de vraagzijde (omvang en kwaliteit). Het differentiële werkloosheidsprofiel van werklozen moet bijgevolg de basis zijn voor het differentiële werkloosheidsbeleid van overheden en de differentiële trajectbegeleiding door arbeidsmarktbemiddelaars.

Een efficiënt activerend arbeidsmarktbeleid voor individuen en gezinnen is een noodzakelijke voorwaarde voor de verhoging van de beroeps participatie in de beroepsbevolking, maar zeker geen voldoende voorwaarde. Het moet hand in hand gaan met een dynamisch werkgelegenheidsbeleid dat leidt tot voldoende nieuwe goede banen in alle geledingen van de maatschappij. De algemene vermindering van de relatieve fiscale kosten van menselijke arbeid is een belangrijke hefboom voor de creatie van nieuwe banen in alle mensintensieve activiteiten die nu voor te hoge kosten staan. Maar tegelijk is een breed maatschappelijk investeringsbeleid noodzakelijk op alle niveaus van de maatschappij om nieuwe waardevolle marktactiviteiten en diensten te ontwikkelen. In een democratisch marktsysteem heeft zowel de overheid als de kapitaalcrachtige particuliere sector de verantwoordelijkheid om dit proces vorm te geven, met het oog op de productie van waardevolle goederen en diensten en een democratische verdeling van de resultaten. Werkgelegenheid is in professionele organisaties geen doel op zich maar mag evenmin gereduceerd worden tot louter een instrumenteel gegeven of nevenproduct. In een democratisch marktsysteem is goede werkgelegenheid gericht op de doelmatige inzet van het menselijk kapitaal die moet leiden tot de ontplooiing van dat menselijk

kapitaal. Het is een centrale factor van het marktsysteem en moet bijgevolg gebaseerd zijn op de gecombineerde toepassing van de basiswaarden vrijheid, gelijkheid, solidariteit en efficiëntie in het dagelijkse productieproces van alle professionele organisaties.

Aan de aanbodzijde (individuen, gezinnen) moet de meeste aandacht gaan naar een inclusief beleid dat alle werkloze personen in de beroepsbevolking aanspoort en begeleidt naar een voldoende geschikte baan, met inbegrip van alle mannen en vrouwen die voltijds thuisblijven en niet voldoen aan de voorwaarden voor een vrijstelling. Tegelijk moet men vermijden dat oudere beroepsactieve personen via allerlei systemen van vervroegd pensioen vroegtijdig de arbeidsmarkt verlaten. Voor studenten wil het VCM de combinatie van volwaardig dagonderwijs met een kleine deeltijdbaan stimuleren, voor gepensioneerden de combinatie van een kleine deeltijdbaan met vrijwillige arbeid.

In de eerste plaats moet de inadequate opleiding of vorming van een deel van de (langdurig) werkloze beroepsbevolking worden aangepakt. Vanzelfsprekend moet de maatschappij meer investeren in een aangepaste opleiding van deze personen om hun competenties en inzetbaarheid te verhogen. In ruil voor een correct vervangingsinkomen en de garantie op een (tijdelijke) baan om deze opleiding te valoriseren, kan deelname aan zo'n opleiding zeker als voorwaarde worden gesteld aan deze personen. Deze inspanningen zijn ook zinvol voor beroepsactieve personen met een instabiele of ontoereikende baan, om te vermijden dat ze hun baan verliezen en/of om hun beroepspositie te verbeteren.

In de meeste landen werd de voorbije jaren een activerend tewerkstellingsbeleid op de sporen gezet, met zichtbare resultaten. Wel is het wenselijk dat de actieve begeleiding of inclusieve aanpak wordt verruimd tot *alle* (langdurig) werkloze personen, dus ook de thuisblijvende personen. Alle potentieel beroepsactieve personen van de beroepsbevolking worden voor hun beroepsverantwoordelijkheid geplaatst, maar tegelijk genieten ze voldoende professionele rechten. Dan pas kan het beleid leiden tot betere resultaten voor de organisaties en de personen in kwestie. Terwijl in het Kostwinnersmodel volledige werkgelegenheid gepaard ging met grote structurele werkloosheid (van huisvrouwen), impliceert volledige werkgelegenheid in het VCM effectief de uitschakeling van de volledige werkloosheid. Of in realistische termen: maximale werkgelegenheid gaat in het VCM samen met minimale werkloosheid.

In alle EU-landen ontvangen officieel erkende werkzoekende personen een vervangingsinkomen tijdens een bepaalde periode, gekoppeld aan een aantal voorwaarden (beroepsarbeid en beroepsinkomen in een vorige fase, gezinssituatie enz.). In een sterk democratische maatschappij moet het vervangingsinkomen hoog genoeg zijn om normale levensomstandigheden te bieden. Maar het vervangingsinkomen mag voor de werkzoekende geen aanmoediging zijn om geen baan te zoeken en op te nemen. Hiervoor moet een doelmatig beleidsinstrument worden ontwikkeld.

Personen die voltijds thuisblijven (voor het huishouden) ontvangen meestal geen direct vervangingsinkomen maar betalen weinig of geen directe fiscale bijdragen

voor de collectieve voorzieningen die ze gebruiken. In de meeste landen genieten ze een bijkomende indirecte compensatie via de belastingen of de sociale zekerheid. In dat opzicht worden ze ook sterk ondersteund door de maatschappij.

Een centraal doel van het Volledige Combinatiemodel is de *uitschakeling van de werkloosheidsvallen* (in de brede zin van het woord) zodat werklozen zich niet nestelen in de langdurige werkloosheid. De werkloosheidsuitkeringen zijn meestal gekoppeld aan het vroegere beroepsinkomen maar ze vereisen tijdens de periode van werkloosheid geen tegenprestatie van de werkloze persoon, bijv. via het verrichten van bepaalde taken voor de maatschappij. Aan de ene kant is het belangrijk dat werkzoekenden een voldoende hoog vervangingsinkomen ontvangen zodat zijzelf (en hun gezin) niet onder de armoedegrens terechtkomen, met alle negatieve gevolgen voor de toekomst van de gezinsleden. Bovendien biedt de maatschappij onvoldoende adequate banen aan en men kan niet verwachten dat (langdurig) werklozen hun eigen baan creëren, aangezien ze daartoe niet over het nodige (menselijke, sociale en/of financiële) kapitaal beschikken. Aan de andere kant mag de werkloosheidsuitkering niet te hoog zijn om te vermijden dat te weinig werklozen gemotiveerd zijn om een (deeltijdse) baan te zoeken en te aanvaarden. Men mag in dit verband niet vergeten dat personen met de zwakste beroepspositie het meest worden geconfronteerd met mogelijke werkloosheidsvallen, waarbij het verschil tussen het totale inkomen bij werkloosheid en het totale inkomen met een (deeltijdse) baan te klein is of zelfs negatief. Uit een onderzoek naar de financiële werkloosheidsvallen (Cantillon et al., 1999b; Goris, 2003) blijkt dat de bestaande werkloosheidsuitkering (zeker in combinatie met een bijkomende vergoeding of inkomsten uit zwartwerk) langdurig werkzoekenden in hoge mate verhindert een deeltijdse baan te aanvaarden. Hierbij moet men naast de individuele situatie ook altijd oog hebben voor de gezinssituatie.

Het VCM wil deze vicieuze werkloosheidscircel op een positieve manier doorbreken, waarbij de rechten en plichten van de werklozen concreet worden ingevuld. Dit houdt in dat het recht op voldoende inkomen wordt gekoppeld aan de verantwoordelijkheid en bereidheid om een maatschappelijke taak te verrichten.

Zolang het nieuwe fiscale systeem niet (volledig) is gerealiseerd en zolang de maatschappij niet in staat is voldoende 'normale' banen aan te bieden, hebben de werklozen recht op een vervangingsinkomen. Maar de vervangingsinkomens worden gebruikt als collectieve input voor de creatie van zinvolle maatschappelijke taken ten behoeve van gezinnen en publiek en particuliere organisaties. Deze maatschappelijke taken kan men *brugbanen* of *tussenbanen* noemen, d.w.z. banen met sterk verminderde loonkosten die een brug vormen tussen effectieve werkloosheid en een (meer) normale baan. Een werkloze persoon krijgt (na het verliezen of stopzetten van de baan of na het beëindigen van de studie) tijdens een korte periode (bijv. drie maanden) de kans voltijds te zoeken naar een (nieuwe) volwaardige baan. Wanneer dit niet lukt, moet deze persoon een 'brugbaan' opnemen van bijv. 20 à 25 uur per week in een professionele of niet-professionele organisatie, zo dicht mogelijk bij zijn interesses en kwalificaties. Alle organisaties krijgen de gelegenheid

om voor een vastgesteld (laag) percentage van het arbeidsvolume bijkomende 'brugbanen' te creëren voor werklozen, met een sterk gereduceerde bijdrage voor deze prestaties. De brugbaan kan dan worden gezien als de 'maatschappelijke basisarbeid' die de maatschappelijke participatie en een voldoende hoog 'individueel basisinkomen' garandeert voor elke man en vrouw in de beroepsbevolking. Terwijl het traditionele model van het Basisinkomen (Van Parijs, 1992, 1995; Ackerman, 2005) voor iedereen in een basisinkomen voorziet zonder enige band met te verrichten maatschappelijke arbeid, wil het VCM voor iedereen een maatschappelijke basistaak die recht geeft op een voldoende basisinkomen, als uitdrukking van de gecombineerde toepassing van de vier basiswaarden voor een democratische arbeidsverdeling.

Aan de *aanbodzijde* is het concept brugbaan het logische resultaat van de beroepsverantwoordelijkheid van alle mannen en vrouwen in de beroepsbevolking om voldoende maatschappelijke arbeid te verrichten tijdens de loopbaan. Een brugbaan is *geen* vrijwillige arbeid maar wel degelijk beroepsarbeid. Een brugbaan is evenmin een normale baan omdat ze (in het huidige fiscaal systeem) grotendeels via een afzonderlijke subsidiëring wordt gefinancierd. Het onderscheid tussen gesubsidieerde brugbanen en normale banen is evenwel gradueel, aangezien alle 'normale' banen ook in zekere mate worden gefinancierd via collectieve middelen. In het nieuwe fiscaal tariefsysteem wordt dit duale onderscheid vervangen door een graduele weergave van alle banen op de productiviteitsladder.

Een brugbaan is de concrete vertolking van de (voorwaardelijke) beroepsplicht voor (langdurig) werklozen maar ze is niet gebaseerd op dwang vanwege de overheid of een andere instantie. Elke werkloze kan steeds een keuze maken tussen enkele aangeboden brugbanen (bijv. minimum drie), uitgaande van de interesse, de opleiding en competenties, de fysieke conditie enz. Deze keuzemogelijkheid vereist bijgevolg voldoende diversiteit in het aanbod van de brugbanen.

Bovendien is een brugbaan in principe een *tijdelijke, deeltijdse baan (20 à 25 uur)* die de persoon de tijd en stimulans biedt om actief naar een betere normale baan te zoeken, al dan niet in combinatie met een specifieke opleiding. Ten slotte moeten brugbanen ook voldoen aan de algemene voorwaarden in de arbeidswetgeving.

Het systeem schakelt bijna volledig de werkloosheidsval uit aangezien de werkzoekenden hun tijds- en inkomensverdeling vanuit een ander referentiepunt moeten bekijken en evalueren. Uitgaande van het concrete aanbod van enkele 'passende' brugbanen moeten de werklozen de tijdsduur, totale verdiensten en kwalitatieve aspecten van een normale (deeltijd)baan en deze brugbanen vergelijken. De inkomenskloof tussen de situatie met en de situatie zonder brugbaan wordt veel groter waardoor men aangespoord wordt de brugbaan te aanvaarden. Wanneer de aangeboden brugbanen (meermaals) worden geweigerd, sluit de persoon zichzelf bewust uit van de arbeidsmarkt, waardoor het vervangingsinkomen wegvalt en tevens een bijkomende fiscale bijdrage moet worden betaald voor het gebruik van de collectieve voorzieningen. Bovendien is de inkomenskloof tussen de situatie met een brugbaan en de situatie met een normale voltijdse baan voldoende groot zodat men gestimuleerd wordt een betere baan te zoeken en op te nemen zodra deze wordt

aangeboden. Een goede brugbaan is (bijna) altijd minder optimaal dan een goede normale baan, maar (bijna) altijd beter dan helemaal geen baan.

Alle (langdurig) werklozen die effectief een brugbaan opnemen, verdienen een hoger inkomen dan de werkloosheidsuitkering zodat ze hun welvaartsniveau kunnen verhogen. De hogere koopkracht is een extra stimulans voor de (lokale) markten zodat ook elders meer ruimte wordt gecreëerd voor zinvolle werkgelegenheid. Bovendien krijgen ze bijkomende ondersteuning, begeleiding en opleiding om gemakkelijker een betere, normale baan te vinden. Dan zijn er drie mogelijkheden voor de betrokkenen. Ten eerste kan de brugbaan in goede zin evolueren naar een normale baan (door een hogere productiviteit, een hogere vraag naar het betreffende product enz.), waardoor de situatie van de werknemer en de organisatie verbetert. Ten tweede kan de persoon elders een betere normale baan vinden waardoor de persoonlijke situatie verbetert en de brugbaan vrijkomt voor een andere werkloze. Als geen van beide mogelijkheden zich voordoet, kan de persoon de brugbaan voor een langere periode behouden, met het oog op een verbetering later. De situatie met brugbaan is dan nog altijd beter dan echte werkloosheid, ook voor de toekomstkansen.

Het systeem combineert het (voorwaardelijk) recht op en de plicht tot beroepsarbeid voor alle mannen en vrouwen, gekoppeld aan de verantwoordelijkheid van alle professionele organisaties om voldoende goede (brug)banen te creëren. Zoals gezegd heeft de werkzoekende altijd de mogelijkheid om te kiezen uit enkele 'passende' brugbanen die worden aangeboden. Aangezien alle organisaties brugbanen mogen aanbieden, zal het nieuwe systeem een grotere diversiteit aan banen opleveren dan nu meestal het geval is voor langdurig werkzoekenden. De keuzemogelijkheden van deze mensen zijn in de realiteit altijd beperkt, zoals dat ook het geval is voor veel mensen met een normale baan. Essentieel is dat deze mensen een meer evenwichtige combinatie van de hoofdactiviteiten kunnen waarmaken. Bovendien ervaren ze dagelijks dat een betaalde baan niet alleen het noodzakelijk inkomen oplevert, maar ook een aantal persoonlijke en sociale baten.

In de grond biedt het systeem van de brugbanen een gelijke behandeling van alle werkloze mensen, ongeacht geslacht, leeftijd, onderwijsniveau, duur en motieven van de werkloosheid. Het systeem stigmatiseert geenszins de sociaal zwakkere groepen die meer geconfronteerd worden met (langdurige) werkloosheid en bijgevolg statistisch gezien meer brugbanen zullen opnemen.

Van bij de start kunnen alle mannen en vrouwen die voltijds thuisblijven (vooral huisvrouwen) in het nieuwe systeem worden opgenomen, met dezelfde rechten en plichten. Men kan gradueel de druk opvoeren om ze stap voor stap in de arbeidsmarkt te integreren.

Aan de *vraagzijde* hebben alle organisaties en gezinnen de mogelijkheid om dergelijke brugbanen te creëren, tegen een zeer lage particuliere kostprijs. In professionele organisaties dient men het aantal brugbanen te beperken tot een welbepaald percentage van het feitelijke aantal voltijdse banen. Voor gezinnen en niet-professionele organisaties zonder betaalde arbeid is deze beperking niet nodig. Deze

brede oriëntatie zorgt voor voldoende diversiteit in het aanbod van de brugbanen. De organisaties worden wel gestimuleerd de brugbanen stap voor stap om te vormen tot normale banen door de inzetbaarheid en productiviteit van deze werknemers te verhogen. In overeenstemming met de toenemende productiviteit kunnen de totale arbeidskosten en de fiscale bijdrage toenemen. Op die manier wordt een echt activerend beleid gevoerd dat de werkloze mannen en vrouwen inschakelt in een maatschappelijke organisatie waardoor de kans sterk toeneemt dat nieuwe volwaardige banen worden gecreëerd. Uiteraard zal dit proces de conjuncturele ups en downs van het marktsysteem ondergaan.

Het systeem biedt de organisaties de mogelijkheid een aantal (ondersteunende) activiteiten te ontwikkelen en te realiseren die tot nu toe werden uitgesteld of verwaarloosd of die werden afgewenteld op de aanwezige werknemers. Op die manier kan de werksituatie van deze werknemers en het resultaat van de hele organisatie worden verbeterd. Dit leidt op zijn beurt tot een hogere waardering voor dergelijke (meestal) eenvoudige ondersteunende taken. De voorwaarde is wel dat men daadwerkelijk probeert de brugbanen om te vormen tot normale banen.

Het systeem van brugbanen is een doelmatig tewerkstellingsinstrument tijdens de (lange) transitie naar het nieuw fiscaal tariefsysteem van het VCM. Op lange termijn zou het systeem moeten verdwijnen en geïntegreerd worden in het graduele werkgelegenheidssysteem van het VCM. Er is evenwel geen garantie dat het ooit ten volle gerealiseerd zal zijn. Het is daarom belangrijk dat het systeem van brugbanen tijdens de eerstkomende decennia zo goed mogelijk kan functioneren zodat de voordelen ervan maximaal kunnen worden waargemaakt, voor de werkloze mannen en vrouwen, voor hun gezin en voor alle maatschappelijke organisaties.

6.2.4 Doelmatige verlofregelingen als brug tussen het beroeps- en gezinsleven

Het doel van het VCM is dat mannen en vrouwen continu en efficiënt de individuele en gezamenlijke loopbaan kunnen plannen. Essentieel is dat de basiswerktijden aansluiten bij de vereisten van het gezinsleven tijdens de diverse levensfasen en gezinsfasen. Naarmate het nieuwe fiscaal systeem is ingevoerd, worden diverse problemen met de dagelijkse verdeling van het aantal uren beroeps- en gezinsarbeid opgelost. Dit kan als uitgangspunt worden genomen voor de discussie over de diverse verlofregelingen.

Gegeven de 'normale' werktijdregeling (aantal uren, overuren, regeling per dag en per week, pauzes enz.) in elk land tijdens een bepaalde periode, hebben alle personen en gezinnen behoefte aan een aantal verlofregelingen om tegemoet te komen aan hun specifieke noden. Tijdens de voorbije decennia werden in elk land diverse verlofregelingen ontwikkeld die in zekere mate deze noden lenigen.

In dit deel concentreren we ons op de verlofregelingen die in zekere mate gericht zijn op de gezinsnoden, d.w.z. om gezinsarbeid (huishoudelijke en opvoedingstaken) te verrichten: vakantieverlof, onbetaald verlof, kort verlet, verlof bij ziekte van

een familielid, zwangerschaps- en bevallingsverlof, borstvoedingsverlof, ouder-
schapsverlof en loopbaanonderbreking.

Voor een uitvoerig internationaal overzicht van de bestaande vormen en voorwaar-
den van verlofregelingen in westerse landen verwijzen we onder meer naar Gornick
& Meyers (2003), Ferrarini (2003), Haas (2003), Kamerman et al. (2003), Den Dulk
et al. (2005), Deven & Moss (2005) en Riedman et al. (2006). Deze studies laten
zien dat de diverse gezinsgerichte verlofregelingen grotendeels in overeenstem-
ming zijn met het algemene combinatiebeleid in de diverse types welvaartsstaten
(zie Sectie 4.4.2; Esping-Andersen, 1999; Korpi, 2000).

Het zuiderse Combinatiemodel beklemtoont de verantwoordelijkheid van het gezin
inzake de opvoeding/verzorging van jonge kinderen. De overheid ondersteunt bij-
gevolg nog vrij sterk de traditionele kostwinnersgezinnen, grotendeels ten koste
van de combinatiegezinnen. Het Continentale Combinatiemodel gaat uit van de zo-
genaamde vrijheid van gezinnen om zelf de soort opvoeding/verzorging te kiezen
voor de jonge kinderen. In dat opzicht ondersteunt het model de langdurige verlof-
regelingen voor de opvoeding/verzorging van jonge kinderen in het gezin, zij het
met een beperkte financiële compensatie. De voorbije jaren gaat er meer aandacht
naar kortstondige verloven die gecombineerd kunnen worden met de externe dag-
opvang. Het Angelsaksische Combinatiemodel beklemtoont ook nog de vrije keuze
en de opvoeding/verzorging thuis maar legt de verantwoordelijkheid grotendeels
bij de gezinnen en de werkgevers, met weinig financiële compensaties voor gezins-
gerichte verlofregelingen. Het Noordse Combinatiemodel streeft naar een gelijke
verdeling van beroeps- en gezinsarbeid maar gaat voor kinderen jonger dan één
jaar ook uit van het primaat van de opvoeding/verzorging thuis. Hiervoor genieten
jonge moeders en vaders een genereuze verlofregeling, met een relatief hoge fi-
nanciële compensatie.

Het Matige Combinatiebeleid is in alle westerse landen nog in hoge mate gebaseerd
op de traditionele pedagogische visie dat de jongste kinderen hoofdzakelijk binnen
het eigen gezin moeten worden opgevoed/verzorgd. Dit impliceert dat minstens
één ouder (bijna) voltijds thuis blijft tijdens een vrij lange periode, gaande van on-
geveer één jaar in de noordse landen tot drie à vier jaar in de andere landen. Deze
pedagogische visie en de praktische vertaling ervan naar een systeem van langduri-
ge verlofregelingen kan evenwel nooit in overeenstemming zijn met de centrale
doelstelling van het VCM om daadwerkelijk gendergelijkheid tot stand te brengen,
zoals voorgesteld in Figuur 5.2. Deze pedagogische visie en de diverse verlofsyste-
men in de diverse landen zullen altijd de maatschappelijke ongelijkheid tussen
mannen en vrouwen bestendigen. Zelfs in de noordse landen nemen vooral jonge
moeders het langdurig gezinsverlof op, zij het met een vrij goede compensatie. Dit
verschil komt duidelijk tot uiting in de nog vrije grote kloof tussen het gemiddeld
aantal uren beroepsarbeid en gezinsarbeid van mannen en vrouwen, in alle leef-
tijdsgroepen (Figuren 4.21 en 4.26). De langdurige verlofregeling voor jonge kinde-
ren bestendigt de genderkloof voor beroepsarbeid en beroepsinkomen en bijgevolg
ook voor gezinsarbeid. In veel andere landen is een meer duaal systeem tot stand

gekomen, met aan de ene kant een nog vrij grote groep kostwinnersgezinnen waar jonge moeders thuis blijven gedurende een vrij lange periode en aan de andere kant een toenemende groep combinatiegezinnen met een gecombineerde opvoeding/verzorging van de jonge kinderen vanaf de leeftijd van drie tot zes maanden na de geboorte.

Het VCM impliceert een logische omschakeling naar het nieuwe model van de gelijke arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen (moeders en vaders), met een nieuwe werktijdregeling als basis en naar een nieuw pedagogisch model van de 'gedeelde' of 'gecombineerde' opvoeding/verzorging, met een hoge kwaliteit binnen en buiten het gezin, vanaf enkele maanden na de geboorte. Het model biedt voldoende variatie in het aantal uren beroeps- en gezinsarbeid van ouders (Figuur 5.2) en van het aantal uren externe opvoeding/opvang (Figuur 5.6), afhankelijk van persoonlijke omstandigheden en de gezinssituatie. Het gezin van het kind speelt een volwaardige pedagogische rol maar ook de externe dageducatie is een centraal onderdeel van de totale ontwikkeling van alle kinderen, als een volwaardige aanvulling en verrijking van de opvoeding thuis.

Uitgaande van het normatieve model voor ouders en kinderen wil het VCM voor moeders en vaders de bestaande verlofregelingen voor en na de geboorte verbeteren. Zo kan men de intense persoonlijke en gezinsveranderingen tijdens de eerste maanden ondersteunen met een hoge(re) beschikbaarheid van gezinstijd. Tegelijkertijd wil het model de gelijke verdeling van beroeps- en gezinsverantwoordelijkheden tussen de ouders maximaal bevorderen. Bijgevolg dient men het gebruik van langdurige en volledige verlofregelingen tot een minimum te reduceren, vooral als een laatste oplossing wanneer de andere opties op korte termijn niet haalbaar zijn. Naarmate gezinnen meer hun gewenste basiswerk tijden kunnen realiseren tijdens de diverse gezinsfasen, is er minder behoefte aan (bijkomende) langdurige verlofregelingen en meer behoefte aan een kortdurende, aanvullende verlofregeling. Met een langdurig voltijds verlof maken ouders meestal een bocht rond de eigenlijke combinatieproblemen, die grotendeels worden doorgeschoven naar een latere fase. In dat opzicht is het zinvol om het bestaande systeem van loopbaanonderbreking en ouderschapsverlof om te bouwen tot een algemeen en soepel systeem van *gezinsverlof* om ouders te ondersteunen bij de dagelijkse combinatie van de beroeps- en gezinsarbeid als een permanente uitdaging voor elk individu en gezin: 'combineren moet men leren'.

Een bijkomend gezinsverlof kan worden gerealiseerd in de vorm van een 'tijdskrediet' dat twee componenten omvat: een vast tijdskrediet dat aan alle beroepsactieve personen wordt gegarandeerd en een variabel tijdskrediet dat gebaseerd is op de beroepsarbeid in het verleden en/of in de toekomst (als een 'tijdslening' die later moet worden afbetaald met een bijkomende hoeveelheid beroepsarbeid, bijv. wanneer de kinderen iets ouder zijn of het ouderlijk gezin hebben verlaten). Op die manier kan men voor het gezinsverlof een voldoende hoge financiële compensatie bieden die afneemt met een toenemende duur en omvang van het verlof. Daardoor kunnen veel meer gezinnen er effectief gebruik van maken. Bovendien kan men de

kleine groep met een langdurige en volledige onderbreking gemakkelijker een vlotte herintrede op de arbeidsmarkt garanderen.

Tegen deze achtergrond kan men het tijdskrediet evalueren dat in Vlaanderen van toepassing is in de privé-sector. De regeling biedt elke werknemer die minstens twaalf maanden heeft gewerkt (binnen een periode van vijftien maanden) de mogelijkheid om tijdens de loopbaan maximaal een jaar tijdskrediet op te nemen. Het tijdskrediet moet worden opgenomen in periodes van minimum drie maanden. De arbeidsprestaties kunnen volledig worden stopgezet of men kan halftijds werken. De grootte van de uitkering is afhankelijk van de anciënniteit en het werkregime van de werknemer. Daarnaast kan een voltijdse werknemer gedurende minimum zes maanden en maximum vijf jaar van de loopbaan het aantal werkuren verminderen tot viervijfde, op te nemen met een volle dag of twee halve dagen. Ten slotte is er de mogelijkheid voor werknemers ouder dan vijftig jaar over te stappen naar een viervijfdebaan of een halftijdse betrekking voor een minimumduur van zes maanden, maar onbeperkt in de tijd. Voor deze drie vormen is een financiële compensatie voorzien vanwege de Vlaamse overheid waardoor het loonverlies beperkt blijft.

Positief is alvast dat het principe van het tijdskrediet is aanvaard, waardoor de werknemer meer mogelijkheden heeft om zijn beroeps- en gezinsleven op elkaar af te stemmen. Positief is ook dat mensen met een voltijdse baan gedurende vijf jaar viervijfde kunnen werken met een financiële compensatie. Bedrijven kunnen deze regeling gebruiken in de eerste fase van de invoer van grote deeltijdbanen. De werknemer kan na die periode eventueel overschakelen op een 'normale' viervijfde baan zonder de financiële compensatie. Ten slotte is het positief dat werknemers ouder dan vijftig jaar kunnen overstappen naar een viervijfde- of halftijdse baan om stap voor stap de beroepsloopbaan te beëindigen. Voorwaarde is wel dat de viervijfdebaan niet wordt gebruikt om de loopbaan vervroegd te beëindigen.

Ondanks de positieve elementen sluit het Vlaamse tijdskrediet onvoldoende aan bij de doelstellingen en voorwaarden van het VCM. In de eerste plaats is het een vast tijdskrediet voor de hele loopbaan, ongeacht de diversiteit in loopbanen en gezinsdynamiek. Wat gebeurt er als men het krediet wegens specifieke omstandigheden al vrij vroeg in de loopbaan volledig heeft opgebruikt? Het is dus wenselijk om het tijdskrediet meer afhankelijk te maken van de omvang van de gezinsnoden tijdens de hele loopbaan waarbij voldoende tijdskrediet wordt gereserveerd voor latere loopbaanfasen, bijv. via een variabele component. Er wordt evenmin rekening gehouden met de verschillende behoeften en mogelijkheden binnen de bedrijven. Vanuit dit perspectief zou meer differentiatie en flexibiliteit zeker welkom zijn. Voorts impliceert de opname van minimaal drie maanden dat men gedurende de loopbaan maximaal vier keer van het tijdskrediet gebruik kan maken. Men kan het tijdskrediet niet opnemen in periodes van enkele dagen, een week of enkele weken. Het gevaar bestaat dan dat men het tijdskrediet te snel gebruikt in verhouding tot de feitelijke noden tijdens de betreffende perioden. Het is daarom wenselijk dat

men het tijdskrediet ook kan opnemen in kortere perioden. Ten slotte mag de werknemer voor de kortere periodes alleen kiezen tussen volledige en halftijdse onderbreking. Ook op dit punt is het wenselijk dat meer tussenvormen mogelijk worden gemaakt.

6.3 Doelmatige voorzieningen voor kinderen en jongeren

De transformatie van het fiscaal tariefsysteem, het werkgelegenheidsbeleid en de verlofregelingen moeten worden gecombineerd met adequate maatschappelijke voorzieningen voor (financieel) afhankelijke personen in de gezinnen, meestal kinderen. In dit deel behandelen we eerst de nood aan een directe collectieve financiële vergoeding voor de aanwezigheid van afhankelijke kinderen in gezinnen, vanaf de geboorte tot het ogenblik dat ze financieel onafhankelijk zijn. Vervolgens behandelen we de externe opvoeding/opvang van jonge kinderen als een basisvoorziening voor kinderen en hun ouders en indirect ook voor werkgevers. In het verlengde daarvan bespreken we de behoefte aan bijkomende kinderopvang voor kinderen in diverse leeftijdsgroepen: voor en na de dageducatie/opvang, tijdens weekends en vakantiedagen en tijdens perioden van ziekte. Ten slotte worden enkele algemene perspectieven geformuleerd met betrekking tot het secundair en hoger onderwijs.

6.3.1 Directe collectieve vergoeding voor afhankelijke kinderen

In een sterke democratie dient een doelmatig werkgelegenheidsbeleid en fiscaal systeem ten behoeve van gezinnen gecombineerd te worden met een doelmatige directe collectieve financiële vergoeding voor de aanwezigheid van afhankelijke kinderen. Het voorstel kan na aanpassing ook worden toegepast op andere afhankelijke personen zoals ouderen en gehandicapten.

Binnen het VCM kan een volwaardige en consistente kindervergoeding worden ontwikkeld. Daarbij worden de bestaande vormen van directe collectieve financiële uitgaven ten behoeve van kinderen bij elkaar gebracht en stapsgewijs geïntegreerd in een algemeen systeem van een directe 'kindervergoeding' vanwege de overheid. Die vergoeding dient om een deel van de kosten van de gezinsopvoeding te dekken, naast de collectieve uitgaven voor de externe opvoeding of opvang waarvoor de maatschappij in hoge mate verantwoordelijk is (zie volgende paragraaf).

Met het nieuwe systeem krijgen kinderen een eigen sociaal en financieel statuut. Tot hun achttiende zijn de ouders juridisch mee verantwoordelijk voor de besteding ervan. Daarna zijn de meerderjarige jongeren juridisch zelfstandig. De kindervergoeding kan worden gecombineerd met eventuele beperkte inkomsten uit betaalde arbeid. Op die manier hebben alle meerderjarige studenten (in samenspraak met hun ouders) de mogelijkheid om voldoende financiële zelfstandigheid te realiseren. Een degelijke kindervergoeding is een essentieel onderdeel van een sociaal

beleid waarbij in elke generatie alle kinderen en jongeren voldoende kansen krijgen om zich te ontplooiën, ongeacht het slagen of falen van hun ouders. Het is een gecombineerde sociale transfer van gezinnen zonder of met minder kinderen naar gezinnen met (meer) kinderen en van rijkere gezinnen met kinderen naar armere gezinnen met kinderen. Zo'n kindervergoeding is een basisinkomen voor kinderen en jongeren en dient te worden gefinancierd met algemene fiscale middelen.

In zo'n systeem neemt de vergoeding toe met de leeftijd van het kind omdat de kosten van kinderen stijgen met de leeftijd. Alle kinderen van eenzelfde leeftijdsgroep worden gelijk behandeld. Differentiatie naar de rang van het kind is strijdig met het eigenlijke doel van een algemene kindervergoeding.

Via een eenvoudig en transparant administratief systeem kan het totale beschikbare bedrag worden verdeeld onder alle kinderen. Hierbij wordt dan vooral rekening gehouden met de stijgende kosten van de opvoeding van kinderen op basis van hun leeftijd. Uitgaande van een basisbedrag tijdens het eerste levensjaar kan de vergoeding (jaarlijks) worden verhoogd met de leeftijd van de kinderen.

Elk land moet het optimale niveau van de kindervergoeding bepalen, in combinatie met de collectieve investeringen in externe opvoeding/opvang van kinderen. De twee instrumenten kunnen worden gecombineerd als een communicerend vat, met de algemene regel dat lagere particuliere kosten van externe opvoeding/opvang samengaan met een lagere kindervergoeding, en vice versa. In de praktijk kan men diverse scenario's uitwerken.

We beklemtonen ten slotte dat de kindervergoeding in het VCM een *aanvullend inkomen* is dat in principe moet worden gecombineerd met het beroepsinkomen van de ouders. Ouders moeten hun beroepsverantwoordelijkheid blijven vervullen. Een kindervergoeding is dus geen vervangingsinkomen voor kostwinnersgezinnen. Indien in een gezin dat geen vrijstelling van beroepsarbeid geniet wegens uitzonderlijke gezinsproblemen, een van de ouders voltijds wil thuisblijven, blijft de kindervergoeding een recht van het kind, maar het gezin moet dan een bijkomende fiscale bijdrage betalen voor de collectieve voorzieningen van de thuisblijvende ouder.

6.3.2 Externe dageducatie als basisvoorziening voor alle kinderen en ouders

Dit deel behandelt de algemene ontwikkeling van de voorzieningen voor de externe opvoeding/opvang van jonge kinderen in de verschillende landen, als een centrale voorziening ten behoeve van jonge gezinnen.

Uitgaande van het internationaal overzicht in Gornick & Meyers (2003, 185-235) en enkele andere studies (bijv. Blau, 2001; Den Dulk et al., 2005), formuleren we het beleidsperspectief dat volgt uit de nieuwe pedagogische visie (Sectie 4.2.3) en de nieuwe arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen (Sectie 4.2.1) van het VCM.

Het overzicht in Gornick & Meyers (2003, 185-235) toont dat de voorzieningen voor externe opvoeding/opvang voor kinderen jonger dan 12 jaar grotendeels in over-

eenstemming zijn met het algemene combinatiebeleid in de verschillende welvaartsstaten. Bijna dezelfde graduele verschillen als voor de verlofregelingen worden zichtbaar. Zoals vermeld volgen alle landen nog in hoge mate de traditionele pedagogische visie dat de opvoeding van de jongste kinderen hoofdzakelijk binnen het gezin moet gebeuren. Bijgevolg dient één van de ouders voltijds thuis te blijven, tot aan de 'kritische pedagogische leeftijd van het kind' waarna de maatschappij aanvaardt dat (bijna) alle kinderen gedeeltelijk buiten het gezin worden opgevoed. Na de kritische pedagogische leeftijd wordt externe opvoeding/opvang beschouwd als een noodzakelijke en waardevolle aanvulling bij de opvoeding /opvang thuis. De kritische pedagogische leeftijd varieert evenwel sterk tussen de landen, van ongeveer één jaar in de noordse landen, twee tot drie jaar in België, Frankrijk, Spanje en Italië, vier jaar in Nederland, Luxemburg, Griekenland, Ierland, het VK, Canada en de VSA, en vijf jaar in Duitsland en Oostenrijk. Omwille van die grote verschillen in de praktische toepassing dient de onderliggende pedagogische visie fundamenteel ter discussie worden gesteld.

Voor deze leeftijd hebben de kinderen en ouders geen recht op externe opvoeding/opvang aangezien die vooral als een noodzakelijke vervanging voor de opvoeding/opvang thuis wordt gezien, vooral wegens de arbeidsmarktparticipatie van moeders. De vervangende kinderopvang is ook veel minder gericht op de totale ontwikkeling van de kinderen.

Het verplichte basisonderwijs begint in de meeste landen op hogere leeftijd: vier jaar in Luxemburg, vijf jaar in Duitsland, Nederland, Canada, het VK en de VS, zes jaar in België, Frankrijk, Spanje, Italië, Griekenland en Noorwegen en zeven jaar in Finland, Denemarken en Zweden.

Aangezien de aansluiting in leeftijd tussen de traditionele dagopvang en het basisonderwijs in de meeste landen niet perfect is, bestaat er binnen het onderwijsstelsel meestal een overbrugging tussen de twee systemen in de vorm van voorschoolse educatie/opvang (Canada, VK, VSA, Nederland, Denemarken, Finland en Zweden) of volwaardig kleuteronderwijs (Frankrijk, België) (Gornick & Meyers, 1993).

Het zuiderse Combinatiemodel beklemtoont de gezinsverantwoordelijkheid inzake de opvoeding/opvang van de jongste kinderen, met weinig collectieve steun voor externe opvoeding/opvang aangezien die vooral als een vervanging voor de opvoeding thuis wordt bekeken. Hoewel het aantal plaatsen in de kinderopvang de voorbije decennia systematisch is toegenomen, blijft het aanbod achter op de feitelijke noden en op het aanbod in de andere Europese landen. De kinderopvang is dan geen hefboom voor een grotere arbeidsmarktparticipatie van vrouwen (moeders) en voor een meer gelijke arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen.

Het continentale Combinatiemodel stelt de vrijheid van gezinnen inzake de opvoeding van jonge kinderen voorop en beschouwt externe opvoeding/opvang nog grotendeels als een vervanging van de opvoeding/opvang thuis. Het aanbod van externe dagopvang volgt daarom in hoge mate de feitelijke vraag van de combinatiegezinnen als gevolg van de toenemende arbeidsmarktparticipatie van vrouwen.

Hoewel de vraaggestuurde kinderopvang in sommige landen (Frankrijk, België) vrij goed is ontwikkeld, biedt het systeem maar een zwakke stimulans voor de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen en een meer gelijke arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen.

Het Angelsaksische Combinatiemodel wil de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen verder aanmoedigen maar laat de externe dagopvang van jonge kinderen grotendeels over aan de particuliere initiatieven van gezinnen en organisaties. De markt voor kinderopvang is sterk toegenomen in omvang maar heeft vooral te lijden onder de lage kwaliteit van de voorzieningen en de relatief hoge particuliere kostprijs voor lagere inkomensgroepen, waardoor de pedagogische kloof tussen de sociale groepen wordt bestendigd (Blau, 2001; Gornick & Meyers, 2003). Bijgevolg draagt de externe dagopvang in deze landen weinig bij tot de verbetering van de arbeidsmarktpositie van lagere inkomensgroepen.

Het noordse Combinatiemodel is gericht op de gelijke verdeling van beroeps- en gezinsarbeid, met een ruim aanbod van betaalbare externe opvoeding/opvang voor kinderen vanaf ongeveer één jaar oud. Zoals eerder vermeld kan de externe opvoeding/opvang in de noordse landen niet echt verder worden uitgebouwd zolang de traditionele pedagogische visie dominant is voor de jongste kinderen. Tijdens de voorbije jaren is er evenmin een verbetering van de arbeidsverdeling zichtbaar. De Noordse variant van de traditionele pedagogische visie lijkt dan ook een belangrijke hindernis te zijn voor de verdere ontwikkeling naar een gelijke arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen.

Algemeen beschouwd heeft de traditionele pedagogische visie nog een vrij grote invloed in alle landen, wat leidt tot verschillende partieel ontwikkelde systemen voor de externe opvoeding/opvang van de jongste kinderen. In vergelijking met het (bijna) volledig ontwikkelde basisonderwijs voor de oudere kinderen, zijn de partiële systemen voor kinderopvang grotendeels vraaggestuurd en bijgevolg sterk afhankelijk van de feitelijke arbeidsmarktparticipatie van jonge moeders. Bijgevolg kunnen ze geen sterke motor of stimulans zijn voor de realisatie van een (meer) gelijke arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen.

In het VCM is externe opvoeding/opvang een volwaardig onderdeel van de brede ontwikkeling van kinderen jonger dan drie jaar. De maatschappij heeft er alle baat bij om zo optimaal mogelijk te investeren in de externe opvoeding/opvang als een verrijkende aanvulling voor alle kinderen van die leeftijdsgroep. In deze benadering worden het gezin en de externe dagopvang gezien als twee pedagogische pijlers (in omvang en kwaliteit) die elkaar ondersteunen en stimuleren. Deze twee pijlers worden aangevuld met diverse andere activiteiten (sport, spel, muziek, dans enz.) in familieverband, het buurtleven, de vriendenkring en diverse lokale verenigingen.

De externe dagopvang wordt op dezelfde lijn geplaatst als het kleuter- en lager onderwijs, met dezelfde brede pedagogische functie: een sterk pedagogisch draagvlak bieden voor de ontwikkeling van alle kinderen (motorisch, cognitief, affectief, emotioneel, moreel, esthetisch enz.) als aanvulling en verrijking van de opvoeding thuis,

uiteraard met voldoende aandacht voor de specifieke kenmerken, noden en mogelijkheden van elke leeftijdsgroep.

Uitgaande van de brede pedagogische functie van externe dageducatie en het basisonderwijs kan men de begrippen dagopvang, dageducatie, dagopvoeding en dagonderwijs naast elkaar gebruiken. Dan kan de term 'baby- en peuterklasje' worden gebruikt voor de pedagogische leefgroep van de kinderen zelf, die meestal als een aangename en positieve leefomgeving wordt ervaren.

Deze benadering ondersteunt op die manier ook het beleid ter bestrijding van de armoede. Het aanvullende pedagogische draagvlak in de externe dageducatie is immers a fortiori van groot belang voor kinderen uit kansarme gezinnen aangezien zij in een gezin, familie en buurt opgroeien met een relatief zwakke pedagogische basis. Deelname aan volwaardige externe dageducatie is voor deze kinderen essentieel om later volwaardig te participeren aan het basisonderwijs en aan andere sociale activiteiten. De externe dageducatie biedt tegelijk de mogelijkheid om de leefsituatie binnen hun gezin, familie en buurt in positieve zin te beïnvloeden.

Voorts ondersteunen de diverse voorzieningen voor externe dageducatie het participatiebeleid voor vrouwen en mannen in het VCM. Volwaardige externe dageducatie vormt een noodzakelijk instrument om het beroeps- en gezinsleven optimaal te ontwikkelen en te combineren. Zo is externe dageducatie voor alle professionele organisaties een belangrijke voorziening om jonge vaders en moeders op een doelmatige manier in te schakelen in het beroepsleven.

Binnen het VCM hebben bijgevolg alle kinderen jonger dan drie jaar recht op een volwaardig 'basispakket' externe dageducatie, vergelijkbaar met het kleuteronderwijs: drie à vijf dagen per week, vier à acht uur per dag, met een voldoende hoge kwaliteit, aangepast aan de leeftijd en de ontwikkeling van de kinderen.

Het recht van alle kinderen op dageducatie als een volwaardige externe opvoeding impliceert voor de overheid de verantwoordelijkheid om voor alle kinderen een aangepaste voorziening te realiseren. De ouders hebben dan de verantwoordelijkheid dit recht mogelijk te maken voor hun kinderen. Dit impliceert dat (bijna) alle ouders hun kinderen effectief de externe dageducatie laten volgen vanaf de leeftijd van drie à zes maanden. In dat opzicht kan men spreken van een 'pedagogisch contract' tussen de overheid en de ouders om alle kinderen een volwaardige opvoeding en ontwikkeling binnen en buiten het gezin te bieden (Van Dongen, 2004c, 2004d). Essentieel is bijgevolg de stroomlijning van de externe dageducatie voor de jongste kinderen, het kleuteronderwijs en de andere voorzieningen voor kinderen inzake de pedagogische finaliteit ('eindtermen'), de maatschappelijke inplanting of locatie, de dagelijkse organisatie en de financieringsvorm. Hierbij moet ook de nodige aandacht gaan naar de harmonisering van de schooltijd van kinderen en de beroepstijd van ouders.

De externe dageducatie van de jongste kinderen wordt dan op eenzelfde manier gefinancierd als het basisonderwijs. Wil men het basisonderwijs gratis maken en financieren via algemene fiscale inkomsten, dan moet ook de dageducatie van kinderen jonger dan drie jaar gratis zijn. Externe dageducatie wordt dan eveneens een

maximaal collectieve voorziening voor de jongste kinderen en hun ouders: alle kinderen maken er effectief gebruik van, het gebruik is grotendeels gelijk en kan bijgevolg doelmatig worden gepland en begrensd in tijd, ruimte en middelen zodat overconsumptie en uitsluiting worden geminimaliseerd. Op die manier krijgt de democratisering van de externe dageducatie voor alle kinderen effectief gestalte.

De omvorming van de huidige externe dagopvang voor de jongste kinderen tot volwaardige dageducatie en de stroomlijning ervan met het basisonderwijs veronderstelt dat de onderwijsinstellingen het recht en de middelen krijgen om 'baby- en peuterklasjes' in te richten, die pedagogisch, organisatorisch, financieel en ruimtelijk goed ontwikkeld zijn. Het uitgangspunt is dat de meeste basisscholen in staat zijn om de externe dageducatie doelmatig te organiseren. Deze keuze impliceert dat op termijn een nieuwe taakverdeling wordt ontwikkeld tussen dagverblijven en opvanggezinnen. Uiteraard is het belangrijk dat beide opvangvormen zich met de jaren kunnen aanpassen zodat een constructieve samenwerking tot stand komt. Hierbij dient een stappenplan te worden gevolgd dat wordt geïntegreerd in het omvattende stappenplan voor de realisatie van het VCM.

Uitgaande van dit algemene beleidsperspectief en de feitelijke ontwikkeling van de externe dagopvang kan men concrete toekomstscenario's uitwerken, in overeenstemming met de toekomstmodellen voor de arbeidsverdeling van mannen en vrouwen. Van Dongen (2004a) schetst de historische achtergrond en de ontwikkeling van de externe dagopvang van kinderen van drie maand tot drie jaar in gesubsidieerde en niet-gesubsidieerde dagverblijven en opvanggezinnen in het Vlaamse Gewest, in de periode 1990-2002. Dit gebeurt aan de hand van een aantal doelmatigheidsindicatoren: het aantal voltijdse plaatsen per 1000 kinderen (beschikbaarheid), het aantal gebruikers per 1000 kinderen en het aantal voltijdse verblijfsdagen per gebruiker (gebruik), het aantal verblijfsdagen per plaats (bezetting), het aantal plaatsen en verblijfsdagen per VTE (productiviteit), de kosten per plaats en verblijfsdag (kostenefficiëntie) en het aandeel van de subsidie van de Vlaamse Gemeenschap in de totale kostprijs (gelijkheid voor gebruikers).

De indicatoren inzake beschikbaarheid en gebruik van de dagopvang illustreren het 'asymmetrische meersporenbeleid' van de Vlaamse regering van de voorbije decennia, waarbij vooral werd gekozen voor de opvangvormen die minder wegen op het eigen budget. Hierbij is men grotendeels uitgegaan van de traditionele pedagogische visie dat de opvang en opvoeding van het zeer jonge kind beter gebeurt in gezinsmilieu. Deze visie ligt aan de basis van de sterke toename van het aantal opvanggezinnen tijdens de voorbije decennia. In een latere fase heeft men een privatiseringsproces ingezet waardoor vooral het aantal niet-gesubsidieerde dagverblijven sterk is toegenomen. Het aantal (plaatsen in) gesubsidieerde dagverblijven daarentegen is de voorbije jaren slechts minimaal toegenomen. In haar beleid gaat de Vlaamse regering niet uit van de totale maatschappelijke kosten van de diverse opvangvormen. In dat opzicht wordt de financiële verantwoordelijkheid inzake de dagopvang op een onevenwichtige manier verdeeld over de diverse gebruikers en

aanbieders. Bovendien hanteert men uiteenlopende pedagogische en organisatorische normen voor de diverse soorten opvang.

De kosten-batenanalyse van de diverse soorten dagopvang laat zien dat de traditionele opvoeding thuis van één kind of twee kinderen voor de maatschappij en de gezinnen veel duurder is dan de externe opvoeding in een opvanggezin of een dagverblijf. Maatschappelijk gezien is het veel doelmatiger om jonge kinderen gedurende een aantal dagen per week en een aantal uren per dag volwaardige externe dageducatie van hoge kwaliteit te geven, als aanvulling en verrijking van de opvoeding thuis. Soortgelijke resultaten kan men vinden in Ghysels & Cornelis (2007).

Voorts blijkt uit deze studie dat de maatschappelijke kosten van een volle verblijfsdag (met een bepaalde kwaliteit) in (gesubsidieerde) dagverblijven gemiddeld heel wat lager zijn dan in opvanggezinnen. Deze resultaten ontkrachten de hardnekkige idee dat dageducatie in gesubsidieerde dagverblijven voor de maatschappij veel te duur zou zijn en dus niet verder kan worden uitgebreid om de toenemende vraag te beantwoorden (bijv. Kind en Gezin, 2003 en Van Haegendoren et al., 2003). De voorbije decennia was dit in Vlaanderen een basisargument om vooral te investeren in een ruimer aanbod van opvanggezinnen. Deze traditionele visie heeft tijdens de voorbije decennia bijgevolg geleid tot een minder doelmatige besteding van de beschikbare middelen.

De versnelde ontwikkeling van de niet-gesubsidieerde dagverblijven kan evenmin een succes worden genoemd. De keuze voor niet-gesubsidieerde dagverblijven gaf meer nadelen dan voordelen. De verschillen inzake infrastructuur, pedagogische vereisten, ouderbijdrage en vergoedingen werd in de hand gewerkt terwijl de equivalente kosten niet lager liggen. Dit systeem leidt tot een hogere bijdrage en een lagere kwaliteit voor de gezinnen en een te lage vergoeding voor de opvoeders. Hedebouw (2004) laat zien dat in 2003 de uitbaters van niet-gesubsidieerde dagverblijven per maand gemiddeld ongeveer 750 euro netto verdienden voor een werkweek van meer dan vijftig uur. Wanneer dageducatie evolueert naar een maatschappelijke basisvoorziening, kunnen niet-gesubsidieerde dagverblijven dan ook geen adequate oplossing bieden.

Het Vlaamse 'meersporenbeleid' inzake kinderopvang van de voorbije decennia had de bedoeling voldoende diversiteit te creëren in het aanbod en het gebruik. In feite probeert het onverenigbare visies inzake de opvoeding van kinderen en de arbeidsverdeling van ouders te verenigen. Dit beleid heeft in werkelijkheid geleid tot de ongelijke behandeling van de betrokken actoren die allemaal met recht en rede de gevolgen ervan voor hun dagelijkse leefsituatie kunnen aanklagen. Veel *gebruikers* (gezinnen) kunnen aanhalen dat ze niet de opvang vinden die ze verkiezen, dat ze voor de dagopvang van de jongse kinderen veel meer moeten betalen dan voor het kleuteronderwijs, dat ze voor een zelfde dienstverlening meer moeten betalen dan andere gezinnen, dat ze twee keer moeten betalen voor dezelfde dienst (hoge belastingen en een hoge persoonlijke bijdrage), dat de kwaliteit van de opvang lager is dan in andere voorzieningen waar men evenveel moet betalen, dat ze veel te lang moeten zoeken naar een geschikte plaats, enz. De *opvanggezinnen* worden sterk

gepromoot door de overheid maar ze kunnen aanklagen dat ze geen volwaardig beroepsstatuut hebben en onderbetaald worden voor de vele uren intense arbeid, dat ze te weinig professionele begeleiding krijgen bij de uitoefening van hun taak, dat ze te weinig middelen kunnen investeren in infrastructuur en pedagogisch materiaal, enz. De *niet-gesubsidieerde dagverblijven* worden eveneens sterk gestimuleerd maar ze kunnen opperen dat ze minder subsidie ontvangen voor hetzelfde werk, dat ze te weinig verdienen om een volwaardige dienstverlening te ontwikkelen, dat ze te weinig kunnen investeren in infrastructuur en pedagogisch materiaal, enz. De *gesubsidieerde dagverblijven* ten slotte worden volwaardig gesubsidieerd voor de dienstverlening maar ze kunnen aanklagen dat ze aan veel hogere eisen moeten voldoen inzake opleiding, begeleiding, infrastructuur, pedagogische middelen en arbeidsvoorwaarden, dat ze meer controle krijgen, dat ze geen financiële middelen krijgen om het aantal plaatsen en dagverblijven uit te breiden, dat ze in hoge mate worden geremd in hun ontwikkeling, enz. Dit alles laat zien dat de externe dageducatie van de jongste kinderen in Vlaanderen nog lang niet voldoet aan de basiswaarden van een democratische basisvoorziening, met name voldoende vrije keuze, gelijkheid, solidariteit en doelmatigheid.

Uitgaande van het VCM als het meest geschikte beleidsmodel kan men een pleidooi houden voor de verdere ontwikkeling van de externe dagopvang tot volwaardige externe dageducatie, als een basisvoorziening voor jonge kinderen die pedagogisch, organisatorisch en financieel maximaal gestroomlijnd wordt met het kleuteronderwijs (Van Dongen, 2004a). Volgens dit model zou na een periode van tien jaar ruim 80% van de jonge kinderen gebruik maken van de externe dageducatie. De meeste kinderen zouden dan twee à vier dagen per week in de externe dageducatie verblijven. Een kleine groep kinderen zou minder dan twee dagen per week in de dageducatie verblijven en een kleine groep kinderen meer dan vier dagen per week. Om te voldoen aan de grotere behoefte aan dageducatie, zou het totaal aantal plaatsen per 1000 kinderen toenemen van bijna 300 tot ruim 700, vooral in de dagverblijven. Het aandeel van de subsidies van de Vlaamse Gemeenschap voor dagverblijven en opvanggezinnen zou stijgen tot 100%. Dit impliceert dat de uitgaven van de Vlaamse Gemeenschap als werkgever sterk toenemen terwijl de uitgaven van gezinnen en de federale overheid dalen.

6.3.3 *Bijkomende kinderopvang voor de diverse leeftijdsgroepen*

Naast het basispakket 'dageducatie' moeten voor alle kinderen/ouders voldoende mogelijkheden voor bijkomende opvang beschikbaar zijn: voor en na de normale dageducatie, tijdens vakanties, weekends en ziekteperiodes. De bijkomende opvang moet zo goed mogelijk worden gestroomlijnd met de basisvoorzieningen zodat ouders hun beroeps- en gezinsarbeid beter kunnen harmoniseren in tijd en ruimte. Bijgevolg is het wenselijk het dagelijks en wekelijks aantal uren bijkomende opvang te beperken tot een pedagogisch aanvaardbaar niveau. Dit is onder meer mogelijk

via een directe financiële bijdrage van de ouders. Hierbij zijn graduele tarieven mogelijk die rekening houden met het gezinsinkomen of andere aspecten van de leef-situatie. Bijkomende (financiële) steun is ook zinvol voor ouders met specifieke werkuren die veel bijkomende opvang nodig hebben. De bijkomende opvang kan ook worden beperkt door de schooltijd van de kinderen en de werktijd van de ouders beter op elkaar af te stemmen. Dit is in zekere mate mogelijk voor werknemers met relatief vaste werktijden tussen acht uur 's morgens en vijf uur in de namiddag. Het VCM biedt de nodige soepelheid om aangepaste werktijden te introduceren voor ouders. Het is belangrijk dat bedrijven op dit vlak nieuwe wegen bewandelen. Diverse instanties kunnen een bijdrage leveren tot een divers aanbod van bijkomende opvang. Met een algemeen aanbod van (bijna) gratis dageducatie voor kinderen tot achttien jaar krijgen veel grootouders meer tijd voor de bijkomende opvang, vooral voor en na de dageducatie, tijdens weekends en in ziekteperiodes. Bijkomende opvang kan ook worden georganiseerd binnen de buurt en de vriendenkring. Ook lokale verenigingen (sport, kunst enz..) kunnen op dit vlak een bijdrage leveren, afhankelijk van de infrastructuur, begeleiders en vervoerfaciliteiten. Voorts kunnen bedrijven een bijdrage leveren door middel van specifieke faciliteiten voor hun personeel, bijv. avond-, nacht- en weekendopvang voor kinderen van ouders met een speciale werktijdregeling. De investeringen voor die voorzieningen zullen dan veel gericht en efficiënter zijn. Ten slotte is er een georganiseerd aanbod nodig vanwege de overheid om de leemtes op te vullen, vooral voor gezinnen die geen of onvoldoende gebruik kunnen maken van de informele vormen.

6.3.4 *Secundair en hoger onderwijs als basisvoorziening voor jongeren*

Ook het secundair en hoger onderwijs dient te worden verbeterd om een bijdrage te leveren tot de realisatie van het VCM in een democratische maatschappij. Het zijn immers twee fundamentele schakels in de ontwikkeling van jongeren naar hun volwassen leven.

Het *secundair onderwijs* is een belangrijk onderdeel van de ontwikkeling van het persoonlijk en sociaal kapitaal van jongeren tussen twaalf en achttien jaar. Voor een grote groep is dit de laatste fase van het onderwijs en bijgevolg een belangrijke basis voor hun beroepsloopbaan. In een sterke democratie, hier voorgesteld via het VCM, hebben alle jongeren de mogelijkheid om volwaardig deel te nemen aan het secundair onderwijs om hun menselijk kapitaal optimaal te ontwikkelen. In de meeste landen bestaat er een leerplicht tot de leeftijd van achttien jaar. In dat opzicht is het logisch dat het secundair onderwijs eveneens wordt beschouwd als een volwaardige collectieve basisvoorziening voor alle kinderen van die leeftijdsgroep. Bijgevolg zouden de particuliere kosten voor gezinnen als percentage van de totale kosten gelijk moeten zijn aan de particuliere kosten van het basisonderwijs. Voor een aantal jongeren met te weinig interesse en motivatie (schoolmoeheid) is het wenselijk vanaf de leeftijd van bijv. zestien jaar een graduele combinatie aan te bieden van een deeltijdbaan en een deeltijdse (jobgerelateerde) opleiding. Het doel

ervan is hen in een meer boeiende en motiverende context te brengen met directe professionele baten en een permanente vorming op het werk.

Voor een toenemend aantal jongeren is het *hoger onderwijs* een belangrijke bijkomende schakel in de ontwikkeling van hun menselijk kapitaal. Hier geldt dezelfde redenering als voor secundair onderwijs. Het is voor hen de laatste fase van het onderwijs en dus een essentiële basis voor hun beroepsloopbaan. Hoger onderwijs is bijgevolg ook een belangrijke productieve activiteit voor de maatschappij. In een sterke democratie moeten alle jongeren met voldoende capaciteiten, interesse en motivatie daarom de mogelijkheid krijgen om deel te nemen aan het hoger onderwijs. Het is voor deze jongeren evenzeer een volwaardige basisvoorziening waarvoor dezelfde financiële regeling zou moeten gelden als voor het basis- en secundair onderwijs. Het is immers van fundamenteel belang dat de sociale selectie omwille van financiële redenen tot een minimum wordt beperkt. In de veronderstelling dat een diploma hoger onderwijs later algemeen beschouwd tot een hogere beroepspositie en een hoger beroepsinkomen leidt, betalen de studenten later de maatschappelijke investering in hoge mate terug tijdens hun beroepsloopbaan, door middel van een correcte progressieve fiscale bijdrage op hun professioneel inkomen die in het nieuw fiscaal tariefsysteem is voorzien. Op die manier creëert een democratische maatschappij een sterke intra- en intergenerationele gelijkheid en solidariteit, met voldoende rechten en plichten voor de jongeren. Om dit beleidsperspectief te realiseren, moeten in de meeste landen de beschikbare collectieve middelen voor hoger onderwijs sterk toenemen tijdens de volgende decennia. Indien deze middelen doelmatig worden besteed, is het rendement voor de jongeren en hun gezin, voor de professionele organisaties en voor de maatschappij als geheel voldoende hoog.

6.4 Doelmatige maatschappelijke voorzieningen voor volwassenen

In dit onderdeel bespreken we enkele maatschappelijke voorzieningen die belangrijk zijn voor de dagelijkse arbeidsverdeling van mannen en vrouwen. We formuleren de beleidsperspectieven in het kader van het VCM, in overeenstemming met de andere beleidsperspectieven.

6.4.1 Levenslang leren als basisvoorziening voor volwassenen

Een sterke democratie biedt alle kinderen en jongeren een volwaardige externe dageducatie als aanvulling van de opvoeding/opvang thuis, in overeenstemming met hun interesses, capaciteiten en inspanningen. De basiseducatie is een belangrijke basis en oriëntatie voor de toekomstige arbeidsverdeling van jonge mensen, maar het resultaat ervan is nooit perfect noch definitief. Zodra ze in een bepaalde arbeidsverdeling hebben gekozen, worden ze geconfronteerd met de (graduele) beperkingen en tekorten van hun competenties. Deze beperkingen en tekorten

worden bepaald door de noden en verwachtingen binnen het beroeps- en gezinsleven. Iedereen heeft bijgevolg permanent nood aan bijkomende educatie of vorming om de veranderende noden in het dagelijks leven te lenigen. Deze bijkomende competenties kan men in hoge mate verwerven via het ingebouwde leerproces tijdens de beroeps- en gezinsactiviteiten, met of zonder begeleiding door meer ervaren personen. Meer gespecialiseerde competenties vereisen een georganiseerde opleiding door gekwalificeerde personen.

Daarom moet een democratische maatschappij alle volwassenen levenslang voldoende mogelijkheden en stimulansen geven voor bijkomende opleiding of vorming, om aan de veranderende opleidingsnoden tegemoet te komen. De omvang en kwaliteit van bijkomende opleiding/vorming hangt af van de huidige ontwikkeling van het menselijk kapitaal en de toekomstige noden van een goede arbeidsverdeling. In dat opzicht moeten (jonge) volwassenen met een groot tekort aan competenties voor de basisactiviteiten goed ondersteund en begeleid worden tijdens (de eerste jaren van) hun volwassen leven, om later toch een voldoende stabiele arbeidsverdeling te realiseren.

De bijkomende educatie kan worden gefinancierd via een gecombineerde bijdrage door de overheid en de instantie waar de bijkomende competenties in hoofdzaak nodig zijn (gezinnen, professionele en/of sociale organisaties). De voorwaarde is wel dat alle volwassen mannen en vrouwen financieel in staat zijn om voldoende externe vorming te volgen tijdens hun loopbaan.

6.4.2 Infrastructuur voor mobiliteit

Mobiliteit is in alle landen permanent een aandachtspunt voor de dagelijkse combinatie van het beroeps- en gezinsleven. Mobiliteit vormt de fysieke verbinding tussen de locaties van de basisactiviteiten. Daarom moeten de mobiliteitsproblemen van mannen en vrouwen op een systematische en doelmatige manier worden aangepakt. De centrale beleidsdoelen zijn de verbetering van de kwaliteit van de mobiliteit en de vermindering van de dagelijkse kosten in termen van tijd en geld, zowel voor gezinnen, bedrijven als voor de overheid. Dit is verbonden met de beschikbaarheid en effectiviteit van de diverse publieke en particuliere vervoermiddelen en met het mechanisme dat de hoeveelheid, de kwaliteit en de relatieve prijzen voor de verschillende actoren bepaalt. In alle westerse landen zijn ingrijpende hervormingen noodzakelijk om het mobiliteitssysteem in de toekomst te verbeteren. Hier worden enkele belangrijke perspectieven weergegeven (Van Dongen & Danau, 2003; De Ceuster, 2004; De Borger, 2005).

Een van de belangrijkste uitdagingen is het particulier autoverkeer te beheersen of te verminderen in gebieden met een relatief hoge bevolkingsdichtheid en bijgevolg een hogere kans op frequente en langdurige congestie. Voldoende mensen die dagelijks hun wagen voor woon-werkverkeer en ander vervoer gebruiken, moeten worden overtuigd om (meer) andere transportmiddelen te gebruiken die ook voldoende doelmatig zijn en het nodige comfort bieden. Een belangrijk middel hiertoe

is een betere aanrekening van de reële maatschappelijke kosten van het particuliere vervoer. Dit impliceert een relatief sterke stijging van de variabele kosten, bijv. via een toename van de brandstofprijzen en het invoeren van rekeningrijden in gebieden met een relatief hoge congestiegraad en sterke vervuiling. Dit moet gepaard gaan met een vermindering van de vaste (fiscale) kosten van een wagen. De directe particuliere kosten van het autoverkeer zullen dan toenemen maar door de vermindering van het aantal wagens zullen de indirecte kosten voor congestie en vervuiling dalen. Uiteraard is het wenselijk om zo'n maatregel zoveel als mogelijk op Europees niveau in te voeren.

Tegelijkertijd is een ruimer aanbod nodig van degelijk, snel en frequent openbaar vervoer tijdens de spitsuren, tussen en binnen de agglomeraties, dat voldoende aansluit op de grote wegverbindingen. Voldoende aandacht moet ook gaan naar de verbetering van de verbindingen (in tijd en ruimte) tussen de verschillende soorten publiek vervoer en naar de betaalbaarheid voor alle inkomensgroepen. Openbaar vervoer kan het gemakkelijkst worden gestimuleerd bij werknemers met een regelmatige werktijdregeling die op korte of middellange afstand van hun werkplaats wonen. Het is belangrijk dat zij tijdens de piekuren zoveel mogelijk de wagen aan de kant laten. Dit vergemakkelijkt het wegverkeer voor de personen die moeilijk het werk kunnen bereiken met het openbaar vervoer. Deze maatregelen kunnen worden gecombineerd met het stimuleren van carpooling, autodelen, privé busvervoer enz. Belangrijk in dit verband is ook de gedeeltelijke verschuiving van het goederenvervoer op de weg naar het spoorwegvervoer en de binnenscheepvaart.

Bovendien moet het gebruik van de fiets en de bromfiets worden aangemoedigd voor het woon-werkverkeer, al dan niet in combinatie met het openbaar vervoer. Vooral werknemers die maximaal vijf tot twintig kilometer van hun werk wonen, moeten sterk worden aangemoedigd. Voor hen is het dagelijkse vervoer per fiets of bromfiets haalbaar in termen van fysieke inspanning en tijdsduur. Zij kunnen worden gestimuleerd door middel van een betere en veiliger infrastructuur en door een doelmatige financiële regeling. Men kan hen een voldoende hoge maandelijkse basisvergoeding geven, bijv. 50 euro, als beloning voor het bannen van de wagen en voor de verlaging van de marginale kosten van congestie en vervuiling tijdens de piekuren. Die basispremie wordt dan best aangevuld met een variabele premie (bijv. 0,20 euro per kilometer) als beloning voor de duur van de inspanning. Iemand met een voltijdse vijfdaagse werkweek die per dag tien kilometer moet afleggen, ontvangt dan per maand 90 euro fietsvergoeding. Indien deze persoon dagelijks twintig kilometer aflegt, ontvangt hij 130 euro per maand.

Meer aandacht moet ook gaan naar de mogelijkheden om gedeeltelijk thuis te werken. De overheid kan bedrijven belonen die hun werknemers deels thuis laten werken. Daardoor vermindert de verkeersoverlast voor anderen. Op gezinsniveau komt er (vooral tijdens de spitsuren) meer tijd vrij voor bepaalde gezinstaken, bijv. de kinderen (per fiets) naar school brengen, maaltijden bereiden, boodschappen doen.

Op termijn is het wenselijk dat de financiering van het woon-werkverkeer ten gronde wordt hervormd. In de meeste landen worden de kosten van het woon-

werkverkeer gedeeld door werknemers, werkgevers en de overheid. Indien dit zonder de nodige coördinatie en coherentie gebeurt, is het logisch dat men de kosten op elkaar probeert af te wentelen en dat men niet echt zoekt naar de meest doelmatige combinatie van vervoermiddelen. In een alternatief systeem zou men het woon-werkverkeer als een integraal onderdeel van het productieproces van organisaties kunnen beschouwen. De kosten ervan zijn dan een onderdeel van de totale productiekosten, die door de organisaties worden gedragen en integraal worden verrekend in hun fiscale bijdragen en in de verkoopprijs van hun producten. De bedrijven zouden dan sterker gemotiveerd zijn om samen met hun werknemers de beste en goedkoopste vervoerswijze te zoeken. Ze zouden bovendien een grotere inspanning doen om meer werknemers met de nodige kwalificaties te zoeken in de omgeving van het bedrijf, zodat de totale financiële en tijdskosten van woon-werkverkeer dalen. De regeling vereist evenwel dat de directe meeruitgaven van bedrijven voor het woon-werkverkeer moeten worden gecompenseerd door een vermindering van de belastingen op menselijke arbeid.

Het is ten slotte belangrijk het woonbeleid en het vervoerbeleid op elkaar af te stemmen, uitgaande van de algemene democratische visie van het VCM. In de eerste plaats wordt ernaar gestreefd dat mannen en vrouwen zoveel mogelijk werk vinden in de buurt van hun woonplaats die ze hebben gekozen en dat bedrijven zo veel mogelijk werknemers zoeken in de buurt van hun bedrijf. Het doel is niet dat veel gezinnen vaak verhuizen om dicht bij hun werk te wonen, maar voor een aantal personen/gezinnen is het interessant om op een bepaald ogenblik te verhuizen naar een woonplaats die dicht bij hun werk ligt. Dat sommige mensen zelf meermaals verhuizen is op zich ook geen probleem. Men moet hierbij altijd rekening houden met de gevolgen voor het dagelijks leven van alle gezinsleden, in de familie, de buurt, de vriendenkring, de verenigingen, de school, het bedrijf enz. Mensen kiezen een woonplaats om een volwaardig leven op te bouwen, waarbij alle basisactiviteiten van alle gezinsleden binnen de diverse leefvormen van belang zijn. Verhuizen naar een andere gemeente impliceert dat men een aantal sociale netwerken achterlaat en een aantal nieuwe moet opbouwen. Alleenstaanden zonder kinderen kunnen deze keuze wellicht gemakkelijker maken. Voor gezinnen met kinderen ligt het moeilijker. Voor gezinnen met twee beroepsactieve partners is verhuizen evenmin evident want de oplossing voor één partner schept vaak een nieuw probleem voor de andere. Voor werknemers en gezinnen die bewust verhuizen om dicht bij hun werkplaats te wonen, is het wenselijk dat de registratiekosten van de verkoop van de woning voldoende laag worden gehouden.

6.4.3 Huishoudelijke diensten

Het proces naar het VCM veronderstelt de verdere ontwikkeling van zinvolle huishoudelijke diensten om combinatiegezinnen te ondersteunen bij de dagelijkse combinatie van hun activiteiten. De belangrijkste diensten zijn: schoonmaken, was-

sen en strijken, herstellen van kleding, onderhouden van woning, tuin, meubilair en toestellen, boodschappen doen en maaltijden bereiden. Het VCM streeft hierbij naar een goed evenwicht tussen externe beroepsarbeid en interne huishoudelijk arbeid. Het doel is dat alle gezinnen een aantal diensten of voorzieningen kunnen aanschaffen die zinvol en ondersteunend zijn voor hun arbeidsverdeling en die voldoende overeenstemmen met de preferenties en competenties van de gezinsleden. Op die manier maakt het VCM een ruime diversiteit mogelijk in de combinaties van huishoudelijke productie en aankoop van marktdiensten.

De meeste huishoudelijke diensten zijn mensintensief, met een groot aandeel van lager gekwalificeerde arbeid. In het nieuw fiscaal tariefsysteem genieten deze activiteiten een lage belastingvoet zodat de professionele organisaties worden gestimuleerd om een ruim aanbod te ontwikkelen. Het is tegelijkertijd belangrijk dat gezinnen en bedrijven (opnieuw) een hogere waardering opbrengen voor deze taken. Deze waardering moet concreet zichtbaar worden in een grotere bereidheid om een voldoende hoge vergoeding (per uur) te betalen voor deze diensten. Op die manier kan (nieuwe) volwaardige werkgelegenheid worden gecreëerd voor lagergeschoolde mannen en vrouwen.

6.4.4 *Openingsuren van winkels, kantoren en voorzieningen*

Volgens het VCM is (bijna) elke volwassen persoon zowel producent als consument/verbruiker van marktgoederen en -diensten. Aan de ene kant wil iedereen goede werkuren (voor de productie van marktgoederen en -diensten) die verenigbaar zijn met het persoonlijk en gezinsleven. Aan de andere kant wil iedereen ook goede uren voor gezinsarbeid, persoonlijke verzorging en ontspanningsactiviteiten (voor het verbruik van marktgoederen en -diensten) die combineerbaar zijn met het beroepsleven. Geen enkele maatschappij kan een volledige overeenstemming tussen beide zijden van het ruilproces realiseren tijdens dezelfde 'normale werkweek en werkdag' (bijv. van maandag tot vrijdag, van 8 tot 17u). Een volledig collectief ritme van de tijd is bijgevolg onmogelijk (en onwenselijk). Maar het andere uiterste, een maatschappij zonder enig collectief ritme van de tijd, is evenmin mogelijk of wenselijk. Mensen met een normale werktijdregeling moeten andere activiteiten (gezinsarbeid, persoonlijke verzorging en ontspanning) grotendeels buiten die normale werktijd verrichten. Mensen die (vooral) beroepsactief zijn buiten de normale werktijd, moeten deze activiteiten veel meer verrichten tijdens de normale werktijd.

Het 'collectief tijdsritme' van een maatschappij is dus altijd gelegen tussen de twee extremen. Het internationaal vergelijkend beeld in Sectie 4.3.8 laat zien dat de algemene temporele flexibiliteit in de meeste Europese landen niet significant toenam tijdens de voorbije jaren. De meerderheid van de werknemers (met een voltijdse baan) hebben nog altijd een vrij normale werktijd. Meer gespecialiseerd internationaal vergelijkend onderzoek op dit gebied is zeker wenselijk (bijv. uitgaande van de flexicurity-matrix).

Ondanks de beperkte empirische gegevens moet de beleidsvraag worden beantwoord: welk niveau van 'collectief ritme van de tijd' is wenselijk in een sterk democratische arbeidsverdeling, zoals voorgesteld in het VCM? Het model streeft naar een graduele verdeling van beroepsarbeid tussen mannen en vrouwen, rond de nieuwe 'normale' 35-urenweek, met voldoende tijd voor gezinsarbeid en de andere activiteiten. In het verlengde daarvan impliceert het VCM dat de meeste mannen en vrouwen min of meer 'normale' werkuren hebben tijdens de traditionele werkweek, maar met voldoende flexibiliteit ten behoeve van het gezinsleven en de organisatie waar men werkt. De meeste mannen en vrouwen en de meeste gezinnen hebben bijgevolg tijdens de normale werkweek voldoende tijd voor hun dagelijkse en wekelijkse boodschappen en administratieve taken tijdens de normale openingsuren van winkels, kantoren en voorzieningen. Veel mensen kunnen tijdens de normale werktijd ook enige tijd besteden aan gezinswerk, persoonlijke verzorging en ontspanning. Tegelijk vereist het VCM dat voldoende mannen en vrouwen meer dan 35 uur per week werken en/of buiten de normale werkuren actief zijn, als antwoord op de dagelijkse noden van gezinnen en organisaties. In dat opzicht vraagt het VCM ook de nodige flexibiliteit van een aantal werknemers om ruimere openingsuren mogelijk te maken buiten de normale werktijd. Maar deze flexibiliteit moet zeer duidelijk worden afgesproken en afgebakend zodat deze werknemers in staat zijn hun werktijd doelmatig te beheren ten behoeve van hun persoonlijk leven en gezinsleven.

6.4.5 Maatschappelijke voorzieningen voor ouderen.

In dit boek staat de dagelijkse tijdsverdeling van volwassen mannen en vrouwen tijdens hun beroepsfase centraal. Zoals voor kinderen is er permanent een belangrijke interactie met het dagelijks leven van ouderen. Figuur 2.5 laat duidelijk zien dat alle ouderen voor dezelfde uitdaging staan, met name de realisatie van een goede combinatie van de basisactiviteiten die moet leiden tot een adequate combinatie van persoonlijke, sociale, materiële en financiële middelen. Hun dagelijks leven is ook gesitueerd binnen het complexe netwerk van gezinnen en alle soorten maatschappelijke organisaties. De meeste ouderen leven nog binnen hun eigen familiaal netwerk, als partner, ouder, grootouder en/of overgrootouder. In dat familiale netwerk zijn ze tegelijk zorgverlener (producent) en zorgontvanger (gebruiker). In het vorige onderdeel beklemtoonden we hun reële en potentiële rol als zorgverlener voor (het gezin van) hun kleinkinderen, via hun aanbod van kinderopvang. Daarnaast ondersteunen ze het gezin van hun kinderen en kleinkinderen door middel van huishoudelijke taken, karweien, financiële hulp, persoonlijk advies enz. Ten slotte zijn ze ook via diverse soorten vrijwillige arbeid dienstbaar zijn voor andere groepen in de maatschappij.

Met de toenemende leeftijd vermindert gemiddeld gezien de rol van zorgverlener terwijl de rol van zorgontvanger groter wordt, wat resulteert in een hogere afhankelijkheid van de jongere generaties, in het bijzonder de beroepsbevolking. De veran-

derende afhankelijkheid is belangrijk voor hun eigen leven maar ook voor dat van de beroepsbevolking en kinderen/jongeren. Het is uiteraard niet de bedoeling hier uitvoerig de ontwikkeling van het dagelijks leven van ouderen te behandelen. We verwijzen hiervoor naar het werk van andere onderzoekers, bijv. Jacobs et al. (2004), Deven en Jacobs (2006), Vanden Boer (2006), Vanderleyden (2006). Toch is het zinvol om kort de belangrijkste beleidsperspectieven vanuit het VCM te formuleren met betrekking tot de maatschappelijke voorzieningen voor ouderen. Voor een uitvoerige analyse van het ouderenbeleid in Vlaanderen/Belgie verwijzen we naar Vanderleyden (2004).

Voor ouderen beklemtoont het VCM eveneens de evenwichtige combinatie van gezinszorg, vrijwillige zorg en professionele zorg. Zo kan een sterk en flexibel zorgsysteem worden uitgebouwd. Bovendien moet een geschikte graduele combinatie worden gerealiseerd van de diverse soorten zorg binnen en buiten de eigen woning. Ten slotte streeft het model naar de juiste productiviteit of zorgverhouding in al deze zorgactiviteiten, uitgedrukt door de verhouding tussen het aantal voltijdse zorgontvangers en het aantal voltijdse zorgverleners (Van Dongen, 2006d). Dit betekent dat men bijv. dure professionele zorg met een zorgverhouding van een-op-een (zowel thuis als in een organisatie) moet beperken tot het noodzakelijk niveau. Deze zorg moet zo veel mogelijk vervangen worden door zorg in/voor een kleine groep, met een zorgverhouding van bijv. een-op-vijf. In een groep is ook onderlinge zorgverlening mogelijk tussen de ouderen. De directe ruil van persoonlijke, sociale en materiële aspecten onder ouderen doet de financiële kosten gevoelig dalen.

Iedere oudere persoon moet gebruik kunnen maken van de noodzakelijke professionele zorg met voldoende hoge kwaliteit, tegen een aanvaardbare kostprijs voor de betrokken persoon en de maatschappij. Tegelijkertijd heeft iedereen recht op voldoende gezinszorg zolang er gezinsleden beschikbaar zijn. Gezinsleden die gezinszorg bieden, moeten deze zorg kunnen combineren met hun andere basisactiviteiten (beroepsarbeid, gezinsarbeid, sociale arbeid en vrije tijd), zodat ze zelf niet te afhankelijk worden. Gezinszorg voor oudere gezinsleden mag de eigen tijdsverdeling niet in het gedrang brengen. Ten slotte moet ook de vrijwillige, sociale zorg door personen of organisaties buiten het eigen gezin combineerbaar blijven met de andere basisactiviteiten van deze zorgverleners waardoor ze de nodige onafhankelijkheid behouden. De omvang van de vrijwillige arbeid (aantal uren per week) moet bijgevolg beperkt zijn. In dat opzicht is het belangrijk dat een groot deel van de vrijwillige zorg voor ouderen komt van andere ouderen in hun directe omgeving. Deze onderlinge zorg onder ouderen heeft een enorm potentieel, vooral wegens de ruime beschikbaarheid van tijd en diverse soorten competenties. In combinatie met de professionele, gezins- en vrijwillige zorg vanwege de jongere generaties kan de onderlinge zorg door en voor ouderen doelmatig worden georganiseerd in diverse gradaties, om de diverse noden zo goed mogelijk te beantwoorden. We kunnen het 'geïntegreerde maatschappelijke zorg' noemen, waarbij de verschillende soorten arbeid worden samengebracht in een efficiënt organisatorisch kader.

Het VCM beklemtoont daarom zowel het recht van ouderen om de juiste zorg te ontvangen als de verantwoordelijkheid van ouderen om voldoende zorg te verlenen aan andere ouderen tijdens de dagelijkse activiteiten, uitgaande van hun zorgbehoeften en hun capaciteit om zorg te verlenen. Het model verwacht van ouderen dus een maatschappelijke dienstverlening, in ruil voor het recht op een degelijk inkomen en de juiste zorgverlening. Opnieuw kan men de klokcurve hanteren als een bruikbare richtlijn voor de dagelijkse verdeling van sociale arbeid en gezinsarbeid bij ouderen. Deze voorstelling laat de analogie zien met de verdeling van beroeps- en gezinsarbeid bij volwassenen en de verdeling van studiearbeid en gezinsarbeid bij kinderen en jongeren, zoals ook in Figuur 2.5 zichtbaar is.

Om het recht op en de verantwoordelijkheid tot vrijwillige zorg op een correcte manier te realiseren, moet de maatschappij de juiste infrastructuur en organisatievorm ontwikkelen. In alle westerse landen is dit de voorbije jaren tot op zekere hoogte gedaan. Toch is de oude duale benadering nog dominant in de meeste landen, met de traditionele thuiszorg aan de ene kant en de traditionele residentiële zorg aan de andere kant. Tussen deze twee traditionele vormen is er een groot potentieel aan diverse soorten externe voorzieningen en activiteiten voor ouderen. Dit potentieel aan geïntegreerde zorg, met een groot aandeel van onderlinge zorg door/voor ouderen, werd tot nu toe slechts in beperkte mate aangesproken en ontwikkeld.

Het centrale beleidsperspectief van het VCM voor het dagelijks leven van ouderen is bijgevolg de ruime inplanting van brede, integrerende 'activiteitencentra' of 'dienstencentra' voor ouderen op lokaal niveau. Deze activiteitencentra moeten een voldoende breed pakket van activiteiten/voorzieningen aanbieden in een adequate infrastructuur, waarbij de beroepsarbeid en vrijwillige arbeid van alle generaties zo doelmatig mogelijk worden gecombineerd. De ouderen kunnen zelf kiezen wanneer, hoelang en met wie ze aan welke activiteiten deelnemen. Essentieel is dat ouderen permanent actief zijn in het sociale leven zodat het risico op sociaal isolement minimaal is.

Via gemengde publiek-particuliere investeringen kunnen rendabele sociale organisaties worden uitgebouwd. Essentieel is dat alle ouderen gebruik kunnen maken van deze dienstverlening maar ook als vrijwillige medewerker worden ingezet. Het is een combinatie van actieve participatie aan en bijdrage tot het maatschappelijk leven. Uiteraard moeten de bestaande verenigingen (voor ouderen) hierbij worden betrokken, om hun aanbod en ervaring maximaal te benutten. Bovendien moet zo veel mogelijk gebruik worden gemaakt van de bestaande infrastructuur (bijv. parochiecentra, sportcentra, culturele centra). Zo kunnen deze dienstencentra op een nuttige manier samenwerken met scholen, dagverblijven, sportverenigingen, artistieke verenigingen, medische en sociale diensten enz.

6.5 Doelmatig combinatiebeleid in professionele organisaties

6.5.1 Doelmatig combinatiebeleid

Alle professionele organisaties staan in toenemende mate voor de opdracht een meer gedifferentieerde en flexibele arbeidsorganisatie te ontwikkelen ten behoeve van hun werknemers. Tot nu toe heeft nog maar een klein deel van de bedrijven een effectief combinatiebeleid ontwikkeld en toegepast, en dan meestal als een partieel of secundair perspectief in de managementstrategie (Henderickx et al., 1998; Van Hootegem, 2000; Van Dongen et al. 2001, Den Dulk et al., 1999, 2001; Evans, 2001; Poelmans, 2001; Poelmans et al., 2001, 2003; Danau & Van Dongen, 2002; Gratton, 2004; Gallinsky, 2005; Peper et al., 2005; Van Dongen, 2004b, 2005b). Bedrijven gebruiken nog onvoldoende het gezinsleven als een positieve hefboom voor de ontwikkeling van de interne arbeidsorganisatie en hun marktpositie. Veel werkende mannen en vrouwen willen een nieuwe werktijdregeling en meer flexibiliteit ten behoeve van hun gezinsleven, maar ze zijn ook bereid zich flexibel op te stellen ten behoeve van de organisatie en de collega's. Daarom moeten de strategieën van de werkgevers en de werknemers inzake arbeidorganisatie op een constructieve manier worden samengebracht, om te zoeken naar win-winsituaties voor alle betrokkenen. Dit kan onder meer gebeuren via een verbreding van de moderne bedrijftheorieën met de dimensie van gendergelijkheid, het combinatieperspectief en de levensloopbenadering. Zo dient de brede benadering van de 'Balanced Scorecard' (zie <http://www.balancedscorecard.org>) deze nieuwe perspectieven volwaardig op te nemen zodat ze meer systematisch worden toegepast in het bedrijfsleven. De organisatorische condities en behoeften van de bedrijven zijn zeer divers. Een gender- en gezinsvriendelijke arbeidsorganisatie vereist een constructieve aanpak die van bij de aanvang de wederzijdse belangen integreert en de meest geschikte combinatie van de behoeften van de organisatie en werknemers nastreeft.

De implementatie van het algemene beleidskader van het VCM impliceert dat de beleidsdoelstellingen worden vertaald naar specifieke instrumenten voor gezinnen en bedrijven om de huidige situatie te verbeteren. De overheid en de sociale partners moeten bijgevolg alle bedrijven systematisch aanmoedigen om via een doelmatig combinatiebeleid een meer gender- en gezinsvriendelijke arbeidsorganisatie mogelijk te maken. Dit moet gecombineerd worden met een consequente investering in de professionele positie van alle mannen en vrouwen, op alle niveaus van de organisatie, om de inzetbaarheid en effectieve inschakeling van hun menselijk kapitaal te maximaliseren.

Een efficiënt combinatiebeleid op bedrijfsniveau impliceert dat de juiste mix van combinatiefaciliteiten wordt ontwikkeld voor de diverse subgroepen van werknemers, uitgaande van de noden en mogelijkheden van de werknemers en de organisatie. Centraal daarbij staat de zoektocht naar win-winsituaties als basis voor effectieve actieplannen. De hoofdvraag is dan welke faciliteiten in welke mate kunnen en moeten worden aangeboden. Welke faciliteiten zijn essentieel, welke zijn

ondersteunend of complementair? Uitgaande van het combinatieperspectief van het VCM, is het bovenal van belang dat voor de werknemers de meest geschikte werktijdregeling mogelijk is, op voorwaarde dat die ook effectief haalbaar en productief is voor de organisatie. In de eerste plaats moeten organisaties een voldoende grote variatie aan banen aanbieden in termen van het aantal uren en dagen per week, om zo dicht mogelijk de noden/wensen van de medewerkers te benaderen. Wanneer de gewenste werktijdregeling (grotendeels) mogelijk is, hebben werknemers minder bijkomende faciliteiten nodig en verhoogt wellicht de bereidheid om voor andere zaken tegemoet te komen aan de noden van de organisatie. Vervolgens dient men te bekijken welke verlofregeling(en) het meest ondersteunend en aanvullend zijn zodat de noden van het gezin maximaal worden gelenigd. Essentieel is dat de administratieve en organisatorische kosten voor de correcte toepassing van de specifieke verlofregelingen geminimaliseerd worden.

Men kan nieuwe faciliteiten inzake werkplaatsregeling aanbieden, bijv. thuiswerken of dicht bij huis werken, met de gepaste materiële en/of financiële ondersteuning. Voorts is ook de introductie van teamwerk en van meer variatie en rotatie in de dagelijkse taken mogelijk, om de kwaliteit van de baan te verbeteren. Ten slotte kunnen organisaties een beperkt aantal ondersteunende voorzieningen aanbieden, uitgaande van de specifieke noden van de medewerkers: faciliteiten voor woonwerkverkeer, voorzieningen voor bijkomende kinderopvang, sportieve en culturele activiteiten, internetaansluiting, huishoudelijke diensten en financiële faciliteiten.

6.5.2 Toepassing van Family & Business Audits

Om een gender- en gezinsvriendelijk managementproces te realiseren kunnen organisaties een beroep doen op professionele begeleiding, via de toepassing van speciale auditinstrumenten die de voorbije jaren werden ontwikkeld, bijv. de Duitse 'Audit Beruf und Familie' (Leist, 2005), de Europese Audit Work & Family (Leist, 2005), het instrument 'When work works' dat in de VSA wordt toegepast (Gallinsky, 2005) en de Vlaamse 'Family & Business Audit' (FBA) (Danau & Van Dongen, 2002; Van Dongen et al., 2002; Van Dongen, 2005b). De overheid kan bedrijven aanmoedigen een 'Family & Business Audit' toe te passen als basis voor een effectief combinatiebeleid. Hier lichten we kort de Vlaamse 'Family & Business Audit' (FBA) toe.

Tijdens de periode 2000-2005 financierde de Vlaamse overheid de ontwikkeling van de Family & Business Audit (FBA) (Danau & Van Dongen, 2002; Van Dongen & Danau, 2002). Het basisdoel van het FBA-instrument is een proces van verandering en verbetering in een organisatie tot stand te brengen met betrekking tot de dagelijkse interactie tussen het beroeps- en gezinsleven. Het proces en de resultaten van de FBA moeten zo veel mogelijk worden geïntegreerd in het algemene managementproces van de organisatie.

Een eerste kenmerk van het FBA-instrument is de horizontale of geïntegreerde benadering van het thema. In de eerste plaats worden de relevante belanghebbende

partijen ('stakeholders') actief betrokken bij het FBA-proces: de werknemers, het midden- en topmanagement en de vertegenwoordigers van de werknemers. Voorts behandelt de FBA een brede waaier van aspecten van de arbeidsorganisatie, die in vier categorieën kunnen worden ondergebracht: 1) werktijdregeling, 2) verlofregeling, 3) werkorganisatie, kwaliteit van de arbeid en organisatiecultuur en 4) materiële en financiële voorzieningen. Door de combinatie van diverse actoren en aspecten, levert de FBA een breed beeld van de huidige situatie en van de keuzes en perspectieven voor de toekomst. Dit beeld laat de verschillen en gelijkenissen onder de betrokken actoren zien en vormt zo de basis voor de zoektocht naar concrete winwinstituaties voor zowel de organisatie als de werknemers.

Ten tweede is de FBA een algemeen instrument dat in alle soorten organisaties kan worden toegepast, maar tegelijkertijd biedt het de nodige differentiatie om de specifieke situatie en perspectieven van elke organisatie aan bod te brengen. Op die manier levert de FBA een stevige informatieve basis voor de discussie in de afzonderlijke bedrijven en voor de vergelijking tussen (subgroepen van) organisaties.

Dit brengt ons tot het derde kenmerk, nl. dat het instrument op een efficiënte wijze kan worden toegepast, in termen van de menselijke, materiële en financiële kosten. De FBA wil een productieve combinatie realiseren van een sterke kwantitatieve benadering en een doelgericht kwalitatief beleidsproces. De kwantitatieve benadering impliceert de efficiënte verzameling, analyse en rapportering van de noodzakelijke data, met aandacht voor de input en positie van de betrokken actoren en met minimale kosten voor de organisatie. Het kwalitatief beleidsproces moet leiden naar een constructieve verwerking en vertaling van de resultaten naar een concreet managementplan en -proces.

Deze drie kenmerken impliceren dat de correcte toepassing van de FBA alleen mogelijk is onder begeleiding van een gespecialiseerd extern auditbureau zodat aan de betrokken actoren voldoende neutraliteit en onafhankelijkheid kan worden gegarandeerd en een constructieve samenwerking mogelijk is. Alle belanghebbenden moeten de gelegenheid krijgen hun positie, ervaringen, opinies en keuzes te formuleren in een context van wederzijds vertrouwen en openheid. Bijgevolg is de FBA geen self-assessmentinstrument. Van bij de start van het FBA-project in 2000 hebben ook de Vlaamse sociale partners deze conditie beklemtoond.

De FBA bestaat uit drie onderdelen. De *voorbereiding* omvat alle praktische stappen die nodig zijn voor de optimale implementatie van de FBA: contact en informatie, presentatie, kosten-batenanalyse, overeenkomst en werkplanning.

De *diagnose* geeft een empirisch beeld van de dagelijkse combinatie van het beroeps- en gezinsleven binnen de organisatie en de gezinnen van de werknemers. Het doel is de tijdskosten voor de betrokkenen te minimaliseren en de responsgraad en de kwaliteit van de data te maximaliseren. Het centrale deel behandelt de diverse faciliteiten in de onderneming: werktijdregeling, verlofregeling, werkplaatsregeling en werkorganisatie en diverse soorten voorzieningen. Zo worden de verschillen en gelijkenissen bepaald als basis voor de discussie in de organisatie waarbij de prioriteiten voor het toekomstig beleid worden bepaald.

Het *management proces* gaat uit van de resultaten van de diagnose en wil bruikbare aanbevelingen doen met betrekking tot de verschillende faciliteiten. De interne discussie moet leiden tot een concreet managementvoorstel, op basis waarvan de organisatie een actieplan kan uitwerken en uitvoeren.

Eind 2002 was het prototype van de FBA beschikbaar als resultaat van een aantal casestudies in diverse Vlaamse organisaties. Om een ruime toepassing van de FBA in Vlaanderen mogelijk te maken, werd in 2003 een vervolgproject gestart met het oog op de verbetering en dissimiatie van het FBA-instrument. Bovendien werd een 'Family & Business Quick Scan' (FBQ) ontwikkeld, een eenvoudig selfassessment-instrument om organisaties vertrouwd te maken met het brede thema en hen aan te moedigen de volledige FBA toe te passen. Eind 2006 werd het instrument via een beperkte campagne voor de eerste maal op de commerciële markt van consultancyorganisaties gebracht. Twee commerciële consultancyorganisaties ontvingen een licentie om de FBA gedurende enkele jaren toe te passen in Vlaamse organisaties. Daarna wordt deze marketingstrategie geëvalueerd en indien nodig bijgesteld. Hopelijk is dan een ruimere implementatie van het FBA-instrument mogelijk.

In het verlengde van de Family & Business Audit werd de voorbije jaren door Resoc Turnhout en Limburg een praktisch on-line instrument uitgewerkt, 'Gender Werkt' genaamd. 'Gender Werkt' is een self-assessmentinstrument dat bedrijven helpt bij de uitwerking en invoering van een aantal combinatiemaatregelen. Het instrument verschaft voor diverse maatregelen of faciliteiten informatie over het doel, de inhoud, de modaliteiten, de juridische aspecten, de praktische realisatie enz. (zie ook <http://www.genderwerkt.be>).

6.5.3 Levenslooppanning voor werknemers en/of gezinnen

De toepassing van een Family & Business Audit kan en moet worden gecombineerd met een individuele levenslooppanning voor werknemers en gezinnen, uitgaande van de persoonlijke achtergrond en de gezinssituatie. Het is wenselijk dat alle werknemers/gezinnen voldoende professionele begeleiding krijgen van bij de start van hun beroepsloopbaan. Het doel is een voldoende harmonieuze combinatie van beroeps- en gezinsarbeid te realiseren tijdens de diverse levensloopfasen. Deze begeleiding moet op regelmatige basis gebeuren (bijv. tweejaarlijks) en bijkomend voor of na ingrijpende gebeurtenissen zoals de vorming van een nieuw huishouden, de geboorte van een kind, ontslag of een ernstig ongeval.

Deze begeleiding kan worden aangeboden door diverse actoren: de HR-manager in organisaties, vakbonden, publieke werkgelegenheidsagentschappen en onafhankelijke erkende consultants. Ze kunnen gebruik maken van specifieke begeleidingsinstrumenten om gezinnen bij te staan in het beheer van hun arbeidsverdeling. We verwijzen naar Wallin (2006) voor een voorbeeld van zo'n instrument. Na aanpassing kunnen bepaalde onderdelen van de FBA hiervoor eveneens worden gebruikt.

6.6 Doelmatige datasystemen en onderzoek inzake de arbeidsverdeling van mannen en vrouwen

Ten slotte vestigen we de aandacht op de nood aan een geïntegreerd internationaal datasysteem over en de mogelijkheid tot geïntegreerd internationaal vergelijkend onderzoek naar de dagelijkse leefsituatie van mannen en vrouwen. Adequate data zijn noodzakelijk voor de constructie van doelmatige kwantitatieve indicatoren om de feitelijke evolutie van de verdeling van beroeps- en gezinsarbeid in de diverse (types) landen in beeld te brengen.

Algemeen gezien is er op internationaal niveau nood aan een geïntegreerd datasysteem met betrekking tot de verdeling van activiteiten en middelen van mannen en vrouwen, zowel individueel als op het niveau van gezinnen, bedrijven en andere organisaties. Zo'n datasysteem moet de basisinformatie bevatten van de dagelijkse leefsituatie vanuit een levensloopperspectief: de voorbije beroepsloopbaan en het voorbije gezinsleven (retrospectieve data), de huidige verdeling van activiteiten en middelen (cross-sectionele data, ook over de tijdsbesteding) en de wensen of intenties voor de toekomst (prospectieve data).

Op dit ogenblik is een geïntegreerd internationaal datasysteem in Europa niet beschikbaar. De internationale enquêtes zoals Labour Force Survey (LFS), de Luxembourg Income Study (LIS), de Europese Survey on Income en Living Conditions (SILC), de Gender & Generation Survey (GGS) en de European Working Conditions Surveys (EWCS, Eurofound) komen onvoldoende tegemoet aan deze noden. Een centrale uitdaging voor het Europese beleid is bijgevolg de realisatie van een geïntegreerde internationale enquête die voldoet aan deze basisdoelstellingen zodat alle relevante componenten van de dagelijkse arbeidsverdeling op een coherente manier kunnen worden bestudeerd, op Europees, nationaal en regionaal niveau.

We beklemtonen hier ook de noodzaak van een geïntegreerde enquête over de dagelijkse leefsituatie van kinderen van 0 tot 18 jaar, met onder meer een adequate module over hun participatieverleden en hun huidige tijdsbesteding.

De relatief beperkte beschikbare gegevens mogen evenwel geen excuus zijn om de beleidsdiscussie en de centrale beleidskeuzes inzake de verdeling van beroeps- en gezinsarbeid uit te stellen. In een sterke democratie moeten alle politieke actoren expliciet kenbaar maken welk beleidsmodel zij voor de toekomst als richtlijn willen hanteren. Dit is een onmisbare stap in het lange proces naar een echt democratische arbeidsverdeling in alle geledingen van de maatschappij.

7. KRACHTLIJNEN

7.1 Doel van de studie

Deze studie is het resultaat van een interactief onderzoeksproces gedurende de voorbije twintig jaar. Tijdens die periode is de 'combinatie van beroeps- en gezinsarbeid' een centraal beleidsthema geworden in de moderne democratische landen. Het is een centrale motor van het dagelijks leven van mannen en vrouwen binnen hun gezin en andere organisaties. Een doelmatig 'combinatiebeleid' moet bijgevolg een consistent en doelmatig beleidsprogramma realiseren op alle relevante maatschappelijke gebieden.

In dit boek wordt het Combinatiemodel gepresenteerd als een wetenschappelijk instrument voor de studie van de dagelijkse arbeidsverdeling van mannen en vrouwen en in het verlengde daarvan voor de ontwikkeling van een geïntegreerd beleidsprogramma. Het Combinatiemodel is gebaseerd op de permanente interactie van de conceptuele, empirische en normatieve benadering. Het model is niet in een Vlaamse cocon tot stand gekomen maar door interactie met *soortgelijke 'integre-rende' modellen* in het buitenland. Zowel de gelijkenissen als de verschillen tussen deze modellen zijn belangrijk. Zo waren deze modellen nuttig voor de uitwerking en verbetering van het Combinatiemodel. Daarom werden deze modellen bondig toegelicht. In de eerste plaats is er het model van de Transitionele Arbeidsmarkten (TAM) dat werd gelanceerd door Günther Schmid, hoofdzakelijk vanuit het traditionele arbeidsmarktonderzoek in de economie en sociologie (Schmid, 1997, 1998, 2002a, 2002b; Schmid et al., 2002, 2004). Voorts ging de aandacht naar het 'Flexicurity' model dat vooral door onderzoeksgroepen in Nederland en Denemarken op de kaart werd gezet (Wilthagen, 2004a, 2004b; Madsen, 2006; Van den Heuvel et al., 2006). Binnen de context van de VSA hadden we oog voor het Tweeverdiener-Tweeverzorgermodel (TTM) dat door Crompton (1999) werd gelanceerd en verder werd uitgewerkt en toegepast door Gornick & Meyers (2003, 2004a, 2004b). Dit model is deels geïnspireerd op het Universeel Zorgverlenermodel dat Fraser (1994) voorstelde vanuit een feministisch politiek-wetenschappelijk perspectief.

De voorbije jaren hebben we consequent het Combinatiemodel als wetenschappelijk instrument verder uitgediept en toegepast op een brede maatschappelijke context. Deze studie laat zien dat het Combinatiemodel voor alle democratische landen een solide basis vormt voor een geïntegreerd beleid inzake de toekomstige verdeling van beroeps- en gezinsarbeid. Alle landen staan immers voor dezelfde grote uitdagingen. Hoewel vaak de verschillen tussen landen in het daglicht worden gezet, hebben we vooral de sterke gelijkenissen in de evolutie van de arbeidsverdeling

laten zien. De grotendeels gelijke basisstructuur van de arbeidsverdeling in de Europese (en andere westerse) landen is een belangrijk uitgangspunt voor een geïntegreerd en doelmatig combinatiebeleid in een democratisch Europa, vanzelfsprekend met de nodige diversiteit tussen en binnen de verschillende landen.

7.2 Conceptuele benadering van het Combinatiemodel

Hoofdstuk 2 licht de *geïntegreerde conceptuele benadering* van het Combinatiemodel toe met betrekking tot het dagelijks leven van mannen en vrouwen, met de verdeling van beroeps- en gezinsarbeid als centraal onderdeel. De conceptuele benadering is het resultaat van een lang integratieproces waarbij diverse belangrijke concepten van de sociale wetenschappen worden gecombineerd. Ze is bijgevolg nooit af, ten hoogste tijdelijk afgerond. Onze benadering is een concrete uitwerking of vertolking van een fundamentele kentering in het wetenschappelijke denken over de mens, de maatschappij en de natuur tijdens de voorbije decennia, met name van de dualistische mens- en maatschappijmodellen naar integrerende complexiteitsmodellen. Figuur 1.1 probeert deze kentering in het basismodel visueel voor te stellen. Veel economische en sociologische benaderingen van de menselijke activiteiten zijn op conceptueel gebied nog altijd getekend door deze duale visie, zoals geïllustreerd in Figuren 2.1 tot en met 2.3. In toenemende mate wordt hun conceptuele benadering verruimd zodat men het punt van de ommekeer naar een nieuwe complexiteitsbenadering nadert.

In een geïntegreerde benadering van het dagelijks leven worden alle actoren (individen, gezinnen, bedrijven, verenigingen, publieke instellingen enz.) en hun activiteiten beschreven binnen eenzelfde theoretisch kader dat alle basiscomponenten van het maatschappelijk systeem omvat. Het Combinatiemodel is een praktische naam voor de geïntegreerde benadering van de tijdsverdeling, als onderdeel van de meer algemene benadering van de maatschappelijke arbeidsverdeling. Essentieel hierbij is de nieuwe benadering van het complexe marktsysteem, waarbij ook de publieke sector als volwaardige actor wordt beschouwd.

Figuren 2.4 tot en met 2.8 vertolken de basisgedachte van het nieuwe basismodel op alle relevante maatschappelijke niveaus (individen, gezinnen, diverse soorten organisaties en het intra- en internationaal marktsysteem). Essentieel is het uitgangspunt dat *alle* menselijke activiteiten productieve arbeidsprocessen zijn die volgens het algemene mechanisme van menselijke productie en ruil (vraag en aanbod) tot stand komen en een maatschappelijke meerwaarde kunnen opleveren. Dit is een fundamentele breuk met de traditionele, duale benadering in de sociale wetenschappen, met ingrijpende gevolgen voor het denken over de werking van de maatschappij. De voorstelling van de levensloop als een permanent wijzigende combinatie van een aantal basisactiviteiten illustreert de fundamentele vernieuwing in het denken over de dagelijkse tijdsverdeling, zonder te vervallen in een te gedetailleerde en gecompliceerde classificatie en voorstelling. De integratie van het

combinatieperspectief (voor elke leeftijdsgroep) en het levenslooperspectief in de ontwikkeling van de complexe maatschappelijke arbeidsverdeling is een fundamentele stap voorwaarts in het begrijpen en bevattelijk voorstellen van de complexe tijdsverdeling van individuen, gezinnen en organisaties.

Een geïntegreerde benadering wil vooral een gemeenschappelijke basis bieden voor de diverse wetenschappelijke disciplines om meer openheid, wederzijds begrip en permanente uitwisseling en samenwerking mogelijk te maken. Dit leidt tot vernieuwing en verbetering binnen de bestaande disciplines zelf en tot de noodzakelijke toenadering en integratie van deze disciplines.

7.3 Normatieve benadering van het Combinatiemodel

Het derde hoofdstuk gaat uit van de algemene *normatieve vraag* welke arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen het meest wenselijk is voor de toekomst. Ook Fraser (1994, 2006), Crompton (1999) en Gornick & Meyers (2003) en veel andere onderzoekers stellen deze vraag vanuit de overtuiging dat de feitelijke ongelijke arbeidsverdeling in de Verenigde Staten en Europa niet wenselijk of aanvaardbaar is vanuit hun normatieve visie. De zoektocht naar nieuwe conceptuele en empirische modellen is bijgevolg altijd sterk beïnvloed door de normatieve visie op de maatschappij en op het onderzoeksthema.

Om deze normatieve vraag te beantwoorden, stellen we een *brede normatieve benadering* voor met een aantal mogelijke varianten, waarbij het concept *democratie* wordt verruimd tot het overkoepelende normatieve concept voor (de werking van) de maatschappij en al zijn deelsystemen. Democratie drukt een bepaalde combinatie uit van de basiswaarden die in de diverse geledingen van de maatschappij in zekere mate (moeten) worden gerealiseerd: vrijheid, gelijkheid, solidariteit en efficiëntie. Zo kan men op een continuüm de diverse gradaties weergeven, van een zeer zwakke tot een zeer sterke democratie. Men kan dan spreken van een democratische arbeidsverdeling in gezinnen en organisaties, van een democratisch marktsysteem en een democratisch fiscaal systeem. Vervolgens wordt het concept 'sterke democratie' naar voren geschoven als een geschikte normatieve basis voor de toekomst, waarbij de vier basiswaarden op een gezamenlijke en evenwichtige manier moeten worden verwezenlijkt in alle geledingen van de maatschappij. Het voordeel van dit concept is dat altijd vier basiswaarden worden samengenomen die elkaar permanent stimuleren en begrenzen. Bijgevolg kan een democratisch toekomstmodel nooit door één van de basiswaarden worden gedomineerd.

Een *sterk democratische arbeidsverdeling* biedt mannen en vrouwen en gezinnen voldoende vrijheid om een specifieke arbeidsverdeling te kiezen, maar die arbeidsverdeling moet ook voldoende gelijkheid en solidariteit bieden onder de betrokken actoren (mannen en vrouwen, gezinnen en organisaties). De vrijheid, gelijkheid en solidariteit zijn dus altijd relatief en gradueel van aard en kunnen worden voorgesteld aan de hand van een klokcurve. Ten slotte moet de arbeidsverdeling ook voldoende efficiënt zijn, waarbij alle basisactiviteiten in de gepaste verhouding staan

en daardoor een persoonlijke, sociale, materiële en financiële meerwaarde opleveren. Democratie zonder voldoende efficiëntie is principieel niet mogelijk aangezien de andere waarden dan onvoldoende worden waargemaakt.

Het concept *democratisch marktsysteem* is een zinvol alternatief voor iedereen die problemen heeft met het concept *vrijemarktsysteem* waarbij de vrijheid en economische efficiëntie dominant zijn en die tegelijk duidelijk afstand nemen van een collectivistisch en centralistisch marktsysteem waarbij de gelijkheid als basiswaarde overheerst en de markt grotendeels wordt weggedacht (Van Dongen, 2004a). Het multidimensionale concept democratie maakt een duidelijk, controleerbaar en bruikbaar onderscheid mogelijk tussen de diverse feitelijke en wenselijke marktsystemen. Een sterk democratisch marktsysteem streeft naar een volwaardig evenwicht onder de basiswaarden waarbij alle actoren permanent de basiswaarden op gelijke basis proberen te realiseren, aan de input- en outputzijde van de arbeidsverdeling.

7.4 Feitelijke ontwikkeling van het Combinatiemodel

Hoofdstuk 4 behandelt de *feitelijke ontwikkeling van de verdeling van beroeps- en gezinsarbeid* in de Europese landen en enkele andere OESO-landen. We tonen de verschillen en gelijkenissen in de arbeidsverdeling tegen de achtergrond van de bekende classificatie van welvaartsregimes (Esping-Anderson, 1999) en de meer geïntegreerde versie van Korpi (2000). We maken grotendeels abstractie van een aantal differentiërende factoren om de gezamenlijke rode draad in de diverse landen te beklemtonen. De gelijkenissen in de arbeidsverdeling zijn een belangrijk uitgangspunt voor het toekomstige beleid.

In de eerste plaats is een ruimere *historische situering van de arbeidsverdeling* essentieel voor het begrijpen van de ontwikkelingen vanaf het midden van de twintigste eeuw en voor het bepalen van de wenselijke ontwikkeling tijdens de komende decennia. Nog veel mensen (ook wetenschappers en beleidsmakers) gaan er vanuit dat het kostwinnersgezin gedurende de voorbije eeuwen altijd het dominante gezinstype is geweest en dat de meeste vrouwen altijd slechts weinig beroepsactief waren. Niets is minder waar. Het kostwinnersgezin is in ruimer historisch perspectief meer uitzondering dan regel. De meeste gezinnen met twee volwassen partners hebben immers altijd meer dan één baan en meer dan één inkomen nodig gehad om te overleven. Het sterke kostwinnersgezin is historisch gezien in essentie een 'luxegezin' van de hoogste sociale kringen die het zich konden veroorloven dat volwassen vrouwen zich geheel afzijdig hielden van de dagelijkse beroepsarbeid. Vanaf het midden van de negentiende eeuw is het kostwinnersideaal door de expliciete politiek-maatschappelijke promotie en ondersteuning langzaam maar zeker dominantier geworden in het maatschappelijk denken en werden vrouwen in toenemende mate uitgestoten uit de arbeidsmarkt. Pas in de laatste fase van dat proces heeft het kostwinnersideaal zich kunnen nestelen in de laagste sociale klassen. De realisatie van het Kostwinnersmodel ging dus gepaard met hoge maatschappelijke kos-

ten door de uitstoot van vrouwen uit de arbeidsmarkt en door de vernietiging en onderbenutting van hun professioneel kapitaal gedurende vele decennia. Dit uitstotingsproces deed zich in alle landen voor, zij het met de nodige verschillen in intensiteit en verloop.

Tegen deze historische achtergrond krijgt de ontwikkeling van het mannelijk Kostwinnersmodel naar een Matig Combinatiemodel in de tweede helft van de twintigste eeuw een andere betekenis. Het is geen evolutie naar een volledig nieuwe en onbekende situatie (zoals voordien vaak werd voorgesteld) maar in hoge mate een herstel van de professionele positie van vrouwen, binnen de context van de nieuwe maatschappelijke context na de tweede wereldoorlog. De vaak negatieve interpretatie van de diverse 'nieuwe' ontwikkelingen (toenemende beroeps participatie van vrouwen, ontmanteling van het klassieke gezin, een meer gelijke taakverdeling in het gezin, dalende fertiliteit, toenemend gebruik van dagopvang, enz.) kan en moet dan grondig worden herzien. In het licht van het streven naar een (meer) democratische arbeidsverdeling zijn het veeleer positieve ontwikkelingen die nog worden belemmerd door een aantal overblijvende systemen, regelingen of mechanismen uit de periode van het Kostwinnersmodel.

Aan de hand van eenvoudige '*empirische modellen*' tonen we de algemene positieve ontwikkeling van het 'Sterke Kostwinnersmodel' in de periode 1950-1970 naar een 'Matig Combinatiemodel' in de periode 1985-2005, met aandacht voor de diverse varianten in de verschillende landen(groepen) en de nog vrij ongelijke verdeling van beroeps- en gezinsarbeid in alle landen. Deze historische modellen worden bondig vergeleken met de historische modellen van Crompton (1999) en Gornick & Meyers (2003). Deze indicatoren zijn in hoge mate complementair en geven elk een specifiek aspect van de arbeidsverdeling weer zodat ze samen een voldoende breed beeld van de realiteit geven.

De algemene indicatoren voor de evolutie tussen 1960 en 2005 laten zien dat de kloof tussen mannen en vrouwen al grotendeels is gedicht. De *totale activiteitsgraad* van (jonge) vrouwen benadert in veel landen deze van mannen. Vooral in de zuiderse landen is de kloof nog vrij groot. De verschillen in het *aantal uren beroepsarbeid* van mannen en vrouwen zijn eveneens systematisch afgenomen. Zo wordt het 'optimistische' perspectief zichtbaar, nl. dat de toenemende beroeps participatie van vrouwen tijdens de laatste vijf decennia hand in hand ging met een stijgende participatie van mannen in de gezinsarbeid. De evolutie tijdens de periode 1980-2005 illustreert meer de 'pessimistische' gedachte dat de evolutie naar een gelijke arbeidsverdeling vertraagd is en dat de kloof anno 2005 toch nog te groot is vanuit het oogpunt van een democratische en dus voldoende gelijke arbeidsverdeling. Dit betekent dat het 'matige combinatiebeleid' of 'meersporenbeleid' dat de voorbije twintig jaar in de meeste landen werd gevoerd, zijn limieten heeft bereikt. De noodzakelijke (nieuwe) faciliteiten voor combinatiegezinnen worden daarbij in hoge mate uitgehold door de resterende kostwinnersfaciliteiten. Willen de democratische landen de komende jaren de kloof tussen mannen en vrouwen effectief ver-

der dichten, dan moeten ze een nieuwe richting inslaan en de tegenstrijdigheden en drempels voor een doelmatig combinatiebeleid wegwerken.

Terwijl er voor beroeps- en gezinsarbeid afzonderlijk in alle landen significante (graduele) verschillen bestaan tussen mannen en vrouwen, is de totale arbeid van mannen en vrouwen gemiddeld gezien bijna gelijk verdeeld. Bovendien is de totale arbeid van mannen en vrouwen vrijwel constant gebleven tijdens de hele periode. Dit wijst erop dat de tijdsverdeling van mannen en vrouwen duurzaam is, ondanks de snelle technologische vooruitgang en de sterke toename van de welvaart in de Europese landen. Het beleid heeft bijgevolg de opdracht om vooral de verdeling van beroeps- en gezinsarbeid tussen mannen en vrouwen aan te pakken.

Om de graduele gelijkheid en/of ongelijkheid van de arbeidsverdeling beter in beeld te brengen, wordt een meer gedifferentieerd historisch model voor de periode 1950-2005 voorgesteld op basis van de *verdeling van het aantal uren*. Het model omvat drie deelmodellen voor drie opeenvolgende perioden: het Sterke Kostwinnersmodel in de periode 1950-1970, het Matige Kostwinnersmodel in de periode 1970-1990 en het Matige Combinatiemodel in de periode 1990-2005 (Van Dongen et al., 2001, 2003). Deze modellen stemmen grotendeels overeen met de historische modellen van Crompton (1999) en Gornick & Meyers (2003). Aangezien voor de periode 1950-1985 onvoldoende vergelijkende data beschikbaar waren, werden enkele complementaire indicatoren voor de periode 1980-2004 gepresenteerd. De centrale gedachte hierbij is dat de arbeidsverdeling van mannen en vrouwen in alle landen in hoge mate dezelfde ontwikkeling kende, ondanks de graduele verschillen tussen de diverse (soorten) welvaartsstaten.

De eerste indicator is de *algemene arbeidssituatie* van mannen en vrouwen met de categorieën beroepsactief, werkzoekend, thuiswerkend, gepensioneerd, leerling/student en andere. Deze indicator geeft een goed beeld van deze categorieën, met name ook de situatie van de thuiswerkende mannen en vrouwen. Voor België en Nederland laten we de evolutie zien vanaf 1947 (Figuur 4.12) en voor Vlaanderen vanaf 1989 (Figuur 4.13). Daarbij vallen vooral de grote gelijkenissen op. Het belangrijkste verschil betreft de verhouding van de groep gepensioneerde en thuiswerkende vrouwen. Dit is vooral te wijten aan het verschil in de officiële pensioenleeftijd. De totale werkloosheid is sterk gedaald door de systematische vermindering van de groep huisvrouwen maar is veel groter dan de groep werkzoekenden die men meestal voor ogen heeft. Hierbij moet voldoende aandacht gaan naar de kosten van deze twee vormen van werkloosheid, voor de personen individueel, hun gezin, voor de bedrijven en voor de maatschappij als geheel. Internationaal gezien vallen vooral de graduele verschillen op inzake het aandeel van de groep huisvrouwen, van een hoog aandeel in de zuidoostelijke landen tot een laag aandeel in de noordse landen.

Vervolgens is er de voorstelling van de *algemene tijdsverdeling* van mannen en vrouwen per leeftijdsgroep: beroepsarbeid, gezinsarbeid, sociale arbeid, externe opvoeding of vorming, persoonlijke verzorging en vrije tijd (Figuur 4.15). Deze in-

indicator beklemtoont de grotendeels gelijklopende combinatie van basisactiviteiten voor de diverse leeftijdsgroepen. De indicator laat indirect ook het levensloopperspectief zien. Essentieel is dat de verschillen tussen mannen en vrouwen in alle landen hoofdzakelijk zichtbaar zijn voor de verdeling van beroeps- en gezinsarbeid en in zeer beperkte mate voor de vrije tijd. Ook hier beklemtonen we weer de graduele verschillen tussen de diverse landen die in hoge mate de verschillen in combinatiebeleid reflecteren. Toch valt op dat het aantal uren beroepsarbeid en gezinsarbeid in de noordse landen nog vrij grote verschillen vertoont. In deze landen is het aantal uren beroepsarbeid bij jonge vrouwen lager dan bij oudere vrouwen, vooral door de genereuze verlofregelingen voor ouders met jonge kinderen. In de continentale landen is het aantal uren beroepsarbeid hoger bij jonge vrouwen maar na de geboorte van de kinderen daalt het aantal uren significant. In Vlaanderen/België is de verdeling van beroeps- en gezinsarbeid in de periode 1965-2004 iets meer gelijk geworden, ook bij lagergeschoolde mannen en vrouwen.

Daarna volgen enkele indicatoren met betrekking tot *beroepsarbeid*. De *activiteitsgraad* van mannen en vrouwen per leeftijdsgroep (Figuur 4.18) illustreert de snelle evolutie in de zuiderse en continentale landen, met een sterke toename van de activiteitsgraad bij vrouwen in alle leeftijdsgroepen. In de noordse landen is het verschil tussen mannen en vrouwen al enkele decennia vrij beperkt, maar het dichten van de kloof gaat vrij traag. Ook worden de verschillen onder de Noordse landen zichtbaar. De Oost-Europese landen sluiten voor deze indicator het meest aan bij de noordse landen, maar ze kennen onderling evenzeer de nodige verschillen. Opvallend is het grote verschil in activiteitsgraad bij jongeren van 15 tot 19 jaar, met een hoog cijfer in Nederland, het VK en vooral Denemarken. Dit heeft een invloed op de totale activiteitsgraad van deze landen.

De centrale indicator voor de voorstelling van de toekomstmodellen is de *verdeling van het aantal uren beroepsarbeid* tijdens de voorbije twintig jaar (Figuren 4.19 en 4.20). Bij mannen is de verdeling van de werkuren bijna niet gewijzigd tijdens deze periode. In enkele landen is het aantal werkuren bij een deel van de mannen verminderd. Hier zijn ook de eerste tekenen zichtbaar van de toename van het aantal grote deeltijdbanen bij mannen. Voor vrouwen geeft deze indicator een heel ander beeld. Met uitzondering van de noordse landen kennen alle landen een daling van het aandeel vrouwen zonder baan, vooral in landen waar dit aandeel nog hoog was in 1985. Bijgevolg is het grote verschil tussen mannen en vrouwen in deze landen deels weggewerkt. In Ierland, België en vooral Nederland is het aandeel van de deeltijdse banen sterk toegenomen tijdens de laatste twee decennia. In de noordse landen bleef het aandeel vrouwen zonder baan ongeveer gelijk. Het verschil tussen mannen en vrouwen is (veel) kleiner dan in andere landen maar het is de voorbije jaren niet verder afgenomen. Ook hier worden de verschillen tussen de noordse landen goed zichtbaar. Het valt op dat de Oost-Europese landen onderling een grotere gelijkheid vertonen dan de andere landen, als gevolg van het strakke werkgelegenheidsbeleid van de voormalige communistische regimes. Het aandeel vrouwen

en mannen zonder baan is niet significant hoger dan in de zuiderse en continentale landen. Het aandeel van de deeltijdse banen is nog zeer klein, maar het is wel toegenomen.

Deze indicator toont duidelijk de graduele gelijkheid of ongelijkheid (diversiteit) van de verdeling van beroepsarbeid bij mannen en vrouwen. De waarden gelijkheid en diversiteit verwoorden dus duidelijk twee zijden van dezelfde medaille. De beleidsdiscussie over een 'gelijke arbeidsverdeling' kan bijgevolg alleen zinvol worden gevoerd in termen van de verdeling van het aantal uren. De beleidsdiscussie over diversiteit is dus een onderdeel van het algemene debat over maatschappelijke gelijkheid, uitgaande van de centrale empirische en normatieve vraag: welke graduele gelijkheid of diversiteit kunnen we feitelijk waarnemen in de maatschappij en welke graduele gelijkheid of diversiteit wil de maatschappij in de toekomst realiseren?

Aansluitend is er *het gemiddeld aantal uren beroepsarbeid* van mannen en vrouwen per leeftijdsgroep (Figuur 4.21). Opnieuw komen de algemene gelijkenissen en de graduele verschillen tussen de landen op de voorgrond. De curven van mannen zijn in de meeste landen in hoge mate gelijk, met een significant hoger aantal uren in alle leeftijdsgroepen (en tijdens de levensloop) dan bij vrouwen. Het beeld voor vrouwen vertoont opnieuw meer diversiteit. De grootste verschillen tussen mannen en vrouwen zijn er in de Zuid-Europese landen gevolgd door de continentale landen. Maar opnieuw is in deze landen de positie van vrouwen het sterkst veranderd. In deze landen hebben jonge vrouwen een hoger aantal werkuren dan de andere leeftijdsgroepen en dit daalt vrij sterk met toenemende leeftijd. Dit heeft vanzelfsprekend te maken met de aanwezigheid van (jonge) kinderen in de gezinnen en de attitude van vrouwen om de arbeidsmarkt te verlaten of het aantal werkuren sterk te verminderen. In de Noord- en Oost-Europese landen is het gemiddeld aantal werkuren van oudere vrouwen hoger dan dat van de jongere vrouwen.

Ook in de noordse landen is het verschil tussen mannen en vrouwen nog vrij groot, hoewel het verschil in activiteitsgraad klein is in alle leeftijdsgroepen. In deze landen is de situatie de voorbije jaren evenwel weinig veranderd. Het specifieke combinatiebeleid van die landen heeft evenzeer zijn grenzen bereikt. De genereuze verlofregelingen voor jonge ouders is een belangrijke hindernis om de kloof tussen mannen en vrouwen verder te dichten.

Het gemiddeld *aantal werkuren van beroepsactieve mannen en vrouwen* drukt de feitelijke lengte van de werkdag uit (Figuur 4.22). De verschillen tussen mannen en vrouwen zijn vrij klein in de meeste landen. In Ierland, het VK en Nederland hebben veel vrouwen een (kleine) deeltijd baan zodat het verschil in aantal uren groot is. België neemt een tussenpositie in. Portugal is voor dit aspect een Zuid-Europees land terwijl het voor de andere aspecten meer aansluit bij het VK en de continentale landen. Portugese vrouwen combineren een vrij hoge participatiegraad met een hoog aantal werkuren. In de Oost-Europese landen ligt het aantal werkuren van beroepsactieve mannen en vrouwen iets hoger dan in de andere landen.

Voor *gezinsarbeid* worden twee indicatoren gepresenteerd op basis van de internationale databank MTUS: de verdeling van het aantal uren gezinsarbeid en het gemiddeld aantal uren per leeftijdsgroep. De eerste indicator (Figuren 4.23 en 4.24) wordt ook gebruikt voor de presentatie van de historische modellen in Figuur 4.9 en de normatieve toekomstmodellen in Figuur 5.2. *De indicator illustreert weer duidelijk de graduele gelijkheid en/of ongelijkheid (diversiteit) van de verdeling van gezinsarbeid bij mannen en vrouwen.* De curven voor mannen en vrouwen stemmen overeen met het Matige Combinatiemodel in Figuur 4.9. De curven voor vrouwen vertonen grotere verschillen tussen de landen dan de curven voor mannen, wat overeenkomt met de grotere verschillen in het aantal uren beroepsarbeid.

In Vlaanderen is de kloof tussen het aantal uren gezinsarbeid van mannen en vrouwen kleiner geworden tussen 1999 en 2004 (Figuur 4.25). Bij vrouwen is er een significante vermindering van het aantal uren gezinsarbeid terwijl er bij mannen slechts een kleine toename van het aantal uren gezinsarbeid waarneembaar is. De vraag is dan hoe in de toekomst ook het absoluut aantal uren gezinsarbeid van mannen effectief kan toenemen.

Voor het gemiddeld aantal uren per leeftijdsgroep (Figuur 4.26) valt eveneens de algemene gelijkenis tussen de betreffende landen op. Bij vrouwen is er weer een groter verschil dan bij mannen. In Vlaanderen is tussen 1999 en 2004 het aantal uren gezinsarbeid van vrouwen verminderd in bijna alle leeftijdsgroepen terwijl bij mannen de toename beperkt blijft tot enkele leeftijdsgroepen (Figuur 4.27). De kloof tussen mannen en vrouwen is kleiner geworden maar blijft nog vrij groot.

Voor de *vrije tijd* en de *persoonlijke verzorging* worden eveneens de verdeling van het aantal uren (Figuren 4.28 en 4.30) en het gemiddeld aantal uren per leeftijdsgroep weergegeven. Opnieuw komt de gelijke structuur van de tijdsverdeling in de diverse landen tot uiting (Figuren 4.29 en 4.31), met relatief kleine verschillen. Bovendien zijn er voor deze activiteiten weinig verschillen tussen mannen en vrouwen. Vanuit het oogpunt van de gelijkheid tussen mannen en vrouwen is er dus geen noemenswaardig politiek probleem.

Ten slotte worden enkele bijkomende kenmerken van de beroepsarbeid voorgesteld: tijdelijke arbeid, ploegendienst, avond- en nachtwerk, zaterdag- en zondagwerk en thuiswerken (Figuren 4.32 tot en met 4.39). Opnieuw zijn er duidelijke verschillen tussen mannen en vrouwen te zien en valt de graduele diversiteit onder de landen op. Maar deze diversiteit volgt geenszins de bestaande classificatie van de welvaartsstaten en verschilt bovendien sterk per kenmerk. Deze aspecten zijn bijgevolg niet typerend voor de classificatie van de welvaartsstaten met betrekking tot de dagelijkse verdeling van beroeps- en gezinsarbeid.

Algemeen beschouwd kennen alle landen grotendeels dezelfde basisverdeling van beroepsarbeid, gezinsarbeid, sociale arbeid, persoonlijke verzorging en vrije tijd. Ze hebben ongeveer dezelfde historische dominante basismodellen doorlopen, van het Oude Combinatiemodel in de periode 1800-1900 naar het Kostwinnersmodel in

de periode 1900-2000, en naar het Matige Combinatiemodel in de periode 1980-2005. Alle landen staan de komende decennia voor dezelfde normatieve uitdaging inzake de verdeling van beroeps- en gezinsarbeid tussen mannen en vrouwen, rekening houdend met de verschillen in de historische ontwikkeling en de huidige situatie. In alle landen is gemiddeld ongeveer hetzelfde aantal uren (per week, per jaar) van alle basisactiviteiten nodig om de totale (persoonlijke, sociale, materiële en financiële) output te realiseren die overeenkomt met het bestaande welvaartsniveau, gegeven de beschikbare inpu-telementen en productiviteit. Een belangrijke vaststelling in deze context is het bijna gelijk en zeer constant aantal uren 'totale arbeid' bij mannen en vrouwen in de periode 1960-2000.

De basisgedachte is dat het zogenaamde Kostwinnersmodel beperkt was tot een korte periode in de geschiedenis. Toch de ongelijke verdeling van beroeps- en gezinsarbeid tussen mannen en vrouwen in de twintigste eeuw heeft een grote impact gehad op de maatschappelijke arbeidsverdeling. Gedurende al die tijd werd het professioneel kapitaal van vrouwen weinig ontwikkeld en benut in het beroepsleven. Tegelijk werd het gezinsgericht menselijk kapitaal van mannen in hoge mate verwaarloosd. Dit heeft geleid tot een ondoelmatig gebruik van het professioneel en gezinsgericht kapitaal van mannen en vrouwen tijdens diverse decennia. Daarom blijven we bij de stelling dat, vanuit een moderne democratische visie, het Kostwinnersmodel op zich niet geleid heeft tot de relatief hoge(re) welvaart in de westerse maatschappijen. We menen dat een meer gelijke verdeling van beroeps- en gezinsarbeid tussen mannen en vrouwen tot een hoger welvaartsniveau zou hebben geleid in de westerse landen. Voor de strategische beleidskeuze inzake de toekomstige arbeidsverdeling is deze stelling belangrijk. De evolutie in de Oost-Europese landen illustreert evenwel dat een zeer gelijke arbeidsverdeling geen voldoende voorwaarde is voor een welvarende maatschappij. Een gelijke arbeidsverdeling die te weinig vrijheid biedt voor eigen keuzes en initiatief, die geen effectieve solidariteit biedt aan zwakkeren en die gepaard gaat met veel inefficiëntie in de productieprocessen, kan nooit leiden tot een welvarende maatschappij. In een welvarende democratische maatschappij moet voldoende gelijkheid hand in hand gaan met voldoende vrijheid, solidariteit en efficiëntie in alle geledingen van de maatschappij.

Het empirische verhaal wordt afgesloten met een overzicht van de diverse varianten of fasen van het hedendaagse Matige Combinatiemodel in de verschillende landen.

1. Zuid-Europese Combinatiemodel in Italië, Spanje, Griekenland, Cyprus en Malta;
2. West-Europese Combinatiemodel in België, Frankrijk, Duitsland, Oostenrijk, Luxemburg, (Nederland en Portugal);
3. Angelsaksische Combinatiemodel in de Verenigde Staten, Canada, het Verenigd Koninkrijk (en Ierland);
4. Noord-Europese Combinatiemodel in Zweden, Denemarken, Noorwegen, Finland en IJsland;
5. Oost-Europese Combinatiemodel in de Oost-Europese landen.

We beklemtonen de graduele verschillen tussen en binnen de vijf groepen landen. Een classificatie is nodig om een aantal gelijke patronen te onderscheiden. De meeste landen passen goed in de classificatie terwijl enkele landen op de grens van twee of drie types liggen, bijv. Nederland, Portugal en Ierland. Met deze empirische modellen kan de algemene ontwikkeling in de (westerse) wereld bevattelijk worden voorgesteld. Op basis daarvan kan men ook beter de relevante toekomstmodellen uitwerken, als uitgangspunt voor het beleid. De centrale conclusie is dat alle landen voor dezelfde uitdaging staan om op een consequente manier te evolueren naar een meer gevorderd Combinatiemodel tijdens de volgende decennia.

Als afsluiting wordt een korte vergelijking gemaakt met enkele recente levensloopmodellen van Anxo (2004) en Anxo et al. (2003, 2004a, 2004b, 2006) die grotendeels zijn gebaseerd op het model van de Transitionele Arbeidsmarkten (TAM). Uitgaande van een eenvoudige gezinstypologie die de 'normale gezinsfasen' tijdens de levensloop nabootst, presenteren ze voor alle 'gezinsfasen' de activiteitsgraad, het gemiddeld aantal uren beroepsarbeid per week van alle mannen en vrouwen en het gemiddeld aantal uren beroepsarbeid per week van de beroepsactieve mannen en vrouwen. De grafische voorstelling ervan voor diverse EU-15-landen geeft dan de patronen van arbeidsmarktintegratie weer. Hun levensloopmodellen geven duidelijker de verschillen tussen mannen en vrouwen weer naar de aanwezigheid en de leeftijd van kinderen. In onze modellen zijn deze gezinsgerelateerde aspecten immers gespreid over meer leeftijdsgroepen. Deze levensloopmodellen laten dus een bijkomend aspect van de verdeling van beroepsarbeid zien en zijn complementair aan onze combinatiemodellen. Het zou evenwel nuttig zijn voor gezinsarbeid dezelfde modellen te maken op basis van de tijdsbestedingsgegevens.

7.5 Beleidsmodellen voor een democratische arbeidsverdeling

De conceptuele en normatieve benadering en de empirische modellen leiden tot de centrale beleidsgerichte vraag: *welke verdeling van beroeps- en gezinsarbeid tussen mannen en vrouwen is op lange termijn de meest wenselijke en meest geschikte in een democratische maatschappij en welke beleidsperspectieven zijn nodig om die arbeidsverdeling te realiseren?* Het uitgangspunt is dat de overheden een beleidsmodel moeten kiezen dat als richtsnoer dient voor de centrale beleidsperspectieven op lange termijn en voor de beleidsprogramma's op korte termijn.

In Hoofdstuk 5 beantwoorden we de normatieve basisvraag door middel van *drie normatieve toekomstmodellen of beleidsmodellen* voor de verdeling van beroeps- en gezinsarbeid: het Sterke Combinatiemodel (SCM), het Volledige Combinatiemodel (VCM) en het Matige Combinatiemodel (MCM) (Figuur 5.2). De modellen reflecteren in hoge mate de normatieve visies in de maatschappij (varianten van de democratie) en de band met de feitelijke ontwikkeling. Een *echte democratische arbeidsverdeling* tussen mannen en vrouwen impliceert een maximaal evenwicht tussen de ba-

siswaarden vrijheid, gelijkheid, solidariteit en doelmatigheid. Alle basiswaarden moeten tegelijkertijd in voldoende mate worden gerealiseerd zodat ze elkaar permanent stimuleren en begrenzen. *Gelijkheid* tussen mannen en vrouwen, binnen en tussen gezinnen is zeer belangrijk maar moet op een graduele manier worden ingevuld, waarbij er voldoende keuze bestaat voor de diverse combinaties van beroeps- en gezinsarbeid.

We verdedigen de stelling dat het *Volledige Combinatiemodel* (VCM) het meest geschikte en meest wenselijke beleidsmodel op lange termijn is voor alle democratische welvaartsstaten, dus zeker ook voor Vlaanderen/België. Het model is het meest verenigbaar met een volwaardige democratische arbeidsverdeling in gezinnen en organisaties en sluit het best aan bij de feitelijke ontwikkeling tijdens de voorbije decennia. Daarom biedt het een solide basis voor de uitwerking van een geïntegreerd beleidsprogramma voor de komende decennia.

Het VCM wordt bondig vergeleken met de buitenlandse normatieve modellen. Het model van de Transitionele Arbeidsmarkten en het Flexicurity-model bieden een te breed beleidsmodel waardoor tegenstrijdige beleidsperspectieven mogelijk zijn. Het Tweeverdiener-Tweeverzorgermodel en het Universeel Zorgverlenermodel zijn te weinig uitgewerkt en niet echt duidelijk gevisualiseerd. We beklemtonen daarom de nood aan meer internationale samenwerking die kan leiden tot de verdere ontwikkeling en integratie van de bestaande beleidsmodellen.

Het uitgangspunt van het VCM is dat bijna alle mannen en vrouwen in de beroepsbevolking (brede definitie) voldoende tijd besteden aan beroepsarbeid, gezinsarbeid en de andere basisactiviteiten. Op die manier kunnen ze in alle levensfasen een gepaste combinatie tot stand brengen van de persoonlijke, sociale, materiële en financiële middelen. Essentieel is dat alle mannen en vrouwen in de beroepsbevolking permanent hun beroeps- en gezinsverantwoordelijkheid opnemen. Het model impliceert een *gemiddelde, normale voltijdse baan* van ongeveer 35 uur per week. Deze norm is niet absoluut en kan in zekere mate verschillen in de diverse landen. Het model biedt een maximale diversiteit van banen rond de nieuwe norm, van zeer kleine baantjes van enkele uren per week tot zeer grote banen van 70 uur per week, in overeenstemming met de noden van de individuen, gezinnen en organisaties. De brede klokcurve impliceert dat de banen minder voorkomen naarmate het aantal uren meer afwijkt van de nieuwe norm. De verschillen in aantal uren worden in hoge mate bepaald door de leeftijd (levensfase) en de aanwezigheid van kinderen (gezinsfase) en niet langer door onderwijsniveau of sociale afkomst.

Analoog geldt dat op lange termijn voldoende mannen en vrouwen deelnemen aan de *gezinsarbeid* en per week gemiddeld voldoende uren presteren tijdens voldoende jaren van hun leven. De *gemiddelde, normale gezinstak* omvat ongeveer 25 uur gezinsarbeid per week, met een brede variatie rond die norm, van enkele uren per week tot ongeveer 50 uur per week. De brede klokcurve zegt dat de gezinstaken minder voorkomen naarmate het aantal uren meer afwijkt van de nieuwe norm. De

variatie in aantal uren wordt opnieuw grotendeels bepaald door de leeftijd (levensfase) en de aanwezige kinderen (gezinsfase).

Voor paargezinnen streeft het VCM ook naar een *voldoende gelijke verdeling* van beroeps- en gezinsarbeid tussen de partners zodat de combinatiegezinnen de grote meerderheid vormen. De klokcurve impliceert dat het aandeel van de gezinstypes afneemt naarmate de ongelijkheid van de arbeidsverdeling toeneemt.

Het VCM is een algemeen beleidsmodel voor de verdeling van de basisactiviteiten van mannen en vrouwen, in het bijzonder beroeps- en gezinsarbeid. Het model stelt *geen bijkomende condities voor de verdeling van de deelactiviteiten*. De basiscondities van het model beperken in geen geval de diversiteit van de deelactiviteiten, die de concrete inhoud en resultaten van de tijdsverdeling bepalen.

Het VCM veronderstelt ook een *nieuwe visie op de leefsituatie, de opvoeding en de maatschappelijke positie van kinderen* in een democratische maatschappij. Het uitgangspunt is dat kinderen en jongeren een evenwichtige tijdsverdeling kunnen ontwikkelen en voldoende actief betrokken zijn in de diverse leefvormen van de samenleving. Die tijdsverdeling moet hen in elke fase een goede combinatie van persoonlijke, sociale, materiële en financiële middelen bieden. De diverse leefvormen moeten voldoende kwaliteit en bescherming bieden om kinderen volwaardig te laten opgroeien, met de nodige aandacht voor de verschillen naar geslacht, leeftijd, gezinsvorm, capaciteiten enz. Het eigen gezin is vanzelfsprekend de thuishaven en draaischijf voor de opvoeding en ontwikkeling van elk kind. Maar de opvoeding thuis is verstrengeld met de opvoeding in andere leefvormen zoals familie, vriendenkring, buurt, dagverblijf of school en verenigingen (Figuur 2.6). De externe dagopvang/opvoeding is van bij de geboorte een volwaardig onderdeel van de brede ontwikkeling van kinderen, als een aanvulling en verrijking van de opvoeding/verzorging binnen het gezin. De opvoeding in het gezin en de externe dagopvoeding zijn twee educatieve hoekstenen voor kinderen, zowel kwantitatief als kwalitatief, die elkaar permanent moeten stimuleren en ondersteunen. Zo vertolkt het VCM de bekende (Afrikaanse) uitdrukking 'It takes a village to raise a child'.

Ten slotte worden de normatieve toekomstmodellen ook toegepast op de *arbeidsorganisatie in bedrijven*. Algemeen gezien impliceert het VCM voor organisaties dat de professionele positie van mannen en vrouwen op lange termijn in hoge mate gelijk is voor de centrale aspecten van de arbeidsorganisatie, zowel op micro- als op macroniveau. Op microniveau hebben alle organisaties voldoende vrijheid om de arbeidsverdeling te kiezen die het best aansluit bij hun historische ontwikkeling en de specifieke kenmerken van de organisatie, binnen de maatschappelijke grenzen van de klokcurve. Praktisch is het de bedoeling om win-winsituaties te creëren voor werknemers en werkgevers. Daartoe moeten de organisaties een gepast combinatiebeleid voeren, binnen de grenzen van het algemeen overheidsbeleid en de collectieve overeenkomsten van de sociale partners. De klokcurve suggereert dat een brede waaier van faciliteiten of voorzieningen mogelijk en wenselijk is. Een doelmatig combinatiebeleid spitst zich toe op diverse aspecten van het bedrijfsleven, met

name werktijdregelingen, verlofregelingen, werkorganisatie en werkplaatsregeling, overleg en besluitvorming, faciliteiten voor kinderopvang en woon-werkverkeer, persoonlijke en gezinsgerichte diensten en financiële regelingen.

7.6 Beleidsperspectieven voor een democratische arbeidsverdeling

In Hoofdstuk 6 formuleren we de *belangrijkste beleidsperspectieven* op langere termijn voor de meest relevante beleidsdomeinen, uitgaande van het Volledige Combinatiemodel. We zetten de perspectieven nog eens op een rij.

1. *Promoten van het basisconcept Sterke Democratie en van het Volledige Combinatiemodel als basis voor een democratische arbeidsverdeling*

In de eerste plaats is een brede verspreiding en promotie nodig van de normatieve basisconcepten *sterke democratie* en *democratisch marktsysteem*, in alle geledingen van de maatschappij, als een volwaardig alternatief voor het traditionele en ambigue concept vrijemarktsysteem (Van Dongen, 2004a). Daartoe moet het concept op wetenschappelijk niveau verder worden ontwikkeld en geoperationaliseerd via diverse soorten instrumenten. De descriptieve analyse moet resulteren in een realistisch vergelijkend beeld van de diverse soorten marktsystemen en arbeidsverdeling. De normatieve analyse moet een consistent geheel van normatieve criteria bepalen voor de relevante varianten van een democratisch marktsysteem.

Voorts moet het Volledige Combinatiemodel ruim worden gepromoot als het meest geschikte beleidsmodel voor de arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen. Het model moet permanent op een positieve manier worden voorgesteld zodat de kracht van het graduele model tot uiting komt. Op die manier kan de houding van mannen en vrouwen tegenover het model positief worden beïnvloed en wordt de positieve wisselwerking met de feitelijke arbeidsverdeling gestimuleerd. Vooral jongeren moeten zich bewust worden van het belang van een voldoende gelijke arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen van bij de start van een eigen gezin.

2. *Geïntegreerd beleid voor 'volledige en volwaardige werkgelegenheid' voor alle mannen en vrouwen in de beroepsbevolking*

Volledige en volwaardige werkgelegenheid voor alle mannen en vrouwen in de beroepsbevolking moet als centraal beleidsdoel worden gepromoot. Het recht van elke man en vrouw op voldoende beroepsarbeid (en beroepsinkomen) en op voldoende gezinstijd wordt gekoppeld aan de verantwoordelijkheid of plicht van elke man en vrouw om voldoende beroeps- en gezinsarbeid te leveren tijdens de levensloop. Bijgevolg hebben de professionele organisaties de verantwoordelijkheid om genoeg goede banen aan te bieden. Uitgaande van de beschikbare middelen moeten beide

zijden van de arbeidsmarkt voldoende initiatief nemen zodat ze elkaar permanent aanmoedigen om hun rechten en plichten te realiseren.

Dit beleidsdoel vereist een duidelijke bepaling van de mogelijke (tijdelijke) *vrijstellingen van beroepsarbeid*. Het VCM streeft naar een verbetering van de bestaande verlofregelingen. De algemene traditionele vrijstelling voor personen die gedurende een lange periode voltijds thuis (willen) blijven voor de huishoudelijke taken en de opvoeding van (jonge) kinderen, wordt in het VCM niet langer behouden. Tijdens het proces naar het VCM moet deze algemene vrijstelling stapsgewijs worden vervangen door een specifieke, tijdelijke vrijstelling wegens (zeer) moeilijke gezinsomstandigheden die minstens één partner verhinderen om het beroeps- en gezinswerk op een aanvaardbare manier te combineren. Deze vrijstelling geeft dan recht op een voldoende hoog tijdelijk vervangingsinkomen.

Om de democratische arbeidsverdeling van het VCM te realiseren, is een grondige *hervorming van het fiscaal systeem* (met inbegrip van de sociale zekerheid) noodzakelijk. Een sterk democratische maatschappij investeert voldoende middelen in collectieve voorzieningen om de belangrijke maatschappelijke noden en risico's te beantwoorden en om de zwakkere groepen te ondersteunen. Elke overheid moet een bepaald streefpercentage voor de totale fiscale druk bepalen en argumenteren. De keuze voor een sterke collectieve basis vereist wel een efficiënte besteding van de beschikbare middelen zodat de democratische arbeidsverdeling maximaal wordt gestimuleerd.

Voorts moet de (relatieve) belastingdruk op menselijke arbeid systematisch worden verminderd om vooral in mensintensieve organisaties een positieve dynamiek te creëren in het aanbod en de kwaliteit van volwaardige arbeidsplaatsen. Daarnaast moet de collectieve schade van arbeidsprocessen correct worden verrekend, zowel preventief als correctief. Dit heeft tot gevolg dat een aantal verborgen inefficiënties vermeden en/of gecorrigeerd kunnen worden en dat alle organisaties meer met de reële maatschappelijke kosten en baten worden geconfronteerd.

Het is tevens wenselijk de tariefstructuur van de personenbelasting en de sociale zekerheid te hervormen om zo goed mogelijk de realisatie van het VCM te ondersteunen. Een nieuwe tariefstructuur wordt voorgesteld op basis van vier aspecten van de arbeidsverdeling (Figuren 6.3 en 6.4). Het totale beroepsinkomen van mannen en vrouwen blijft de basis voor het belastingbedrag. Een bijkomend criterium is het gemiddelde reële aantal uren beroepsarbeid per week (of per jaar). Rond het nieuwe referentiepunt van een normale voltijdse baan (bijv. 35 uur per week) is een gradueel tariefsysteem mogelijk waarbij de belastingtarieven (in procenten) toenemen naarmate het aantal uren beroepsarbeid van mannen en vrouwen afwijkt van het referentiepunt. Het derde criterium is het beroepsinkomen per uur als uitdrukking van de verdien capaciteit van mannen en vrouwen en als basis voor de progressieve tarieven. De tarieven nemen bijgevolg toe met het beroepsinkomen per uur. In paargezinnen kan men de procentuele verdeling van de beroepsarbeid onder de partners als een vierde criterium hanteren om de interne gelijkheid te stimuleren: het tarief neemt dan toe naarmate de interne arbeidsverdeling minder gelijk is.

Om rekening te houden met de gezinssituatie wordt een fiscaal tijdskrediet toegerekend voor de aanwezigheid van kinderen. Een fiscaal tijdskrediet houdt in dat de graduele belastingschaal uitgaat van een lager referentieniveau. De bedoeling ervan is dat ouders voldoende beroepsactief blijven maar tegelijkertijd meer beschikbaar zijn voor hun kinderen en voldoende tijd hebben voor sociale en persoonlijke activiteiten. Een bijkomend tijdskrediet is mogelijk voor alleenstaande ouders en voor volwassenen met zieke, gehandicapte of oudere personen ten laste. Een negatief tijdskrediet kan worden geboden aan personen met een intrinsiek omvangrijke baan van meer dan 40 uur per week. Zo zijn enkele varianten mogelijk van het tariefsysteem (Figuur 6.5).

De fiscale hervorming ondersteunt een *dynamisch werkgelegenheidsbeleid* dat moet leiden tot voldoende nieuwe goede banen in alle geledingen van de maatschappij. In een democratisch marktsysteem heeft zowel de overheid als de kapitaalkrachtige particuliere sector de verantwoordelijkheid om dit proces vorm te geven, met het oog op de productie van waardevolle goederen en diensten en een democratische verdeling van de resultaten. Goede werkgelegenheid is gericht op de doelmatige inzet van het menselijk kapitaal in het dagelijkse productieproces in alle geledingen van de maatschappij.

Het VCM wil de *structurele werkloosheid minimaliseren* door de vicieuze werkloosheidskring op een positieve manier te doorbreken. Het recht op voldoende inkomen wordt daarbij gekoppeld aan de verantwoordelijkheid en bereidheid om een zinvolle maatschappelijke taak te verrichten. De vervangingsinkomens worden gebruikt als collectieve input voor de creatie van zinvolle maatschappelijke taken ten behoeve van gezinnen en organisaties (publiek en privé). Deze maatschappelijke taken worden 'brugbanen' of 'tussenbanen' genoemd, d.w.z. banen met sterk verminderde loonkosten die een brug vormen tussen effectieve werkloosheid en (meer) normale banen. Een werkloze persoon krijgt tijdens een korte periode de kans voltijds te zoeken naar een (nieuwe) volwaardige baan. Wanneer dit niet lukt, moet deze persoon een 'brugbaan' opnemen van bijv. 20 à 25 uur per week in een professionele of niet-professionele organisatie, zo dicht mogelijk bij zijn interesses en kwalificaties. Alle organisaties krijgen de gelegenheid om voor een vastgesteld percentage van het arbeidsvolume bijkomende 'brugbanen' te creëren voor werklozen, met een sterk gereduceerde fiscale bijdrage voor deze prestaties.

De brugbaan kan dan worden gezien als de *maatschappelijke basisarbeid* die maatschappelijke participatie en een voldoende hoog individueel *basisinkomen* garandeert voor elke man en vrouw in de beroepsbevolking. De werkloosheidsvallen worden bijna volledig uitgeschakeld. De organisaties worden permanent aangespoord om de brugbanen om te vormen tot normale banen. Bovendien kunnen ze een aantal (ondersteunende) activiteiten ontwikkelen en realiseren die worden uitgesteld of verwaarloosd. Werklozen kunnen altijd kiezen tussen enkele passende aangeboden brugbanen. Zij die een brugbaan opnemen, verdienen een hoger inkomen dan de werkloosheidsuitkering. Iedereen kan een betere baan zoeken en geniet daartoe de nodige opleiding. Mannen en vrouwen die (nog) voltijds thuisblij-

ven (vooral huisvrouwen) kunnen maximaal in het nieuwe systeem worden opgenomen, met dezelfde rechten en plichten. Het systeem van brugbanen activeert het gehele marktsysteem via de hogere en stabielere koopkracht van de geactiveerde werkloze mannen en vrouwen.

Tegenover de 'normale' werktijdregeling (aantal uren, overuren, regeling per dag en per week, pauzes enz.) wil het VCM voor elke persoon en elk gezin een aantal *doelmatige verlofregelingen* plaatsen om tegemoet te komen aan de individuele en gezinsgebonden noden. Het model wil de bestaande verlofregelingen voor en na de geboorte behouden en verbeteren, om de veranderingen tijdens de eerste maanden te ondersteunen voor zowel moeders als vaders. Tegelijkertijd wil het model de gelijke verdeling van beroeps- en gezinsverantwoordelijkheden tussen de ouders maximaal bevorderen. Bijgevolg dient men de lange en volledige verlofregelingen te gebruiken als laatste oplossing wanneer alle andere opties op korte termijn onmogelijk zijn. In dat opzicht dient men de bestaande systemen van loopbaanonderbreking en ouderschapsverlof om te vormen tot een algemeen en soepel systeem van *gezinsverlof* om ouders te ondersteunen bij de dagelijkse combinatie van de beroeps- en gezinsarbeid, als een permanente uitdaging: 'combineren moet men leren'. Dit gezinsverlof kan worden gerealiseerd via een vast tijdskrediet dat aan alle beroepsactieve personen wordt gegarandeerd en een variabel tijdskrediet dat gebaseerd is op de beroepsarbeid in het verleden en/of in de toekomst (een 'tijdslening' die later moet worden afbetaald met bijkomende beroepsarbeid). Zo voor het gezinsverlof een hogere, graduele financiële compensatie worden geboden, die afneemt met de toenemende duur en omvang van het verlof. Op die manier kunnen veel meer gezinnen ervan gebruik maken.

3. *Maatschappelijke voorzieningen voor kinderen en jongeren*

De realisatie van het VCM vereist een aantal maatschappelijke voorzieningen voor kinderen en jongeren, met name een directe collectieve financiële vergoeding, doelmatige externe dageducatie voor alle jonge kinderen tot 12 jaar, bijkomende kinderopvang voor de diverse leeftijdsgroepen en een volwaardig secundair en hoger onderwijs.

In de eerste plaats is er nood aan een doelmatige directe collectieve vergoeding voor de aanwezigheid van afhankelijke kinderen/jongeren. De bestaande collectieve uitgaven ten behoeve van kinderen worden samengevoegd voor een algemene directe *kindervergoeding* vanwege de overheid. Die vergoeding dient om een deel van de gezinsopvoeding van kinderen te dekken, naast de collectieve uitgaven voor de externe opvoeding/opvang. De vergoeding neemt toe met de leeftijd van het kind om de toenemende kosten te dekken. Alle kinderen van een zelfde leeftijdsgroep worden gelijk behandeld. Het is een gecombineerde sociale transfer van gezinnen zonder of met minder kinderen naar gezinnen met (meer) kinderen en van rijkere gezinnen met kinderen naar armere gezinnen met kinderen. Zo'n kindervergoeding

is een basisinkomen voor kinderen en jongeren en dient te worden gefinancierd met algemene fiscale middelen. De kindervergoeding is een aanvullend inkomen dat gecombineerd wordt met het beroepsinkomen van de ouders.

Voorts wil het VCM de externe dagopvang voor de jongste kinderen ombouwen tot een volwaardige dageducatie. Het uitgangspunt is dat kinderen en jongeren zich volwaardig moeten kunnen ontwikkelen binnen diverse leefvormen: gezin, familie, vriendenkring, buurt, dagopvang, school, speelpleinwerking, jeugdvereniging, sportvereniging, sociaal-culturele vereniging enz. Het gezin vormt hierbij vanzelfsprekend een belangrijke thuishaven en draaischijf. De ene leefvorm is een voedingsbodem voor de andere. Samen bieden ze een breed, gevarieerd pedagogisch draagvlak voor kinderen en voor volwassenen. De opvoeding buiten het gezin is geen vervanging van de opvoeding binnen het gezin, maar een essentiële aanvulling en verrijking. De gedeelde opvoeding voor kinderen is in alle combinaties mogelijk en is bijgevolg in overeenstemming met de nieuwe arbeidsverdeling tussen vrouwen en mannen.

De externe dageducatie voor de jongste kinderen wordt dan beschouwd als een belangrijke, positieve pedagogische bron voor de ontwikkeling van het kind, als aanvulling bij en in wisselwerking met de opvoeding binnen het gezin en de andere leefvormen. Dit betekent dat alle kinderen vanaf de leeftijd van 3 à 6 maanden recht hebben op volwaardige externe dageducatie die als basisvoorziening inzake finaliteit, organisatie en financiering wordt gestroomlijnd met het kleuteronderwijs. In Vlaanderen zou deze voorziening evenzeer gratis zijn voor de ouders en worden gefinancierd met algemene fiscale middelen. Degelijke externe dageducatie gedurende een bepaald aantal dagen per week en uren per dag is maatschappelijk altijd efficiënter dan de opvang thuis door een ouder. Het aantal uren en dagen per week wordt begrensd zodat de noodzakelijke beschikbaarheid van ouders binnen het gezin niet in het gedrang komt.

De externe dageducatie wordt dan een maximaal collectieve voorziening: bijna alle kinderen maken er effectief gebruik van, de gelijkheid inzake gebruik is maximaal, de omvang van het gebruik kan doelmatig worden gepland en begrensd zodat overconsumptie en uitsluiting worden geminimaliseerd.

Het Vlaamse 'meersporenbeleid' inzake kinderopvang van de voorbije decennia is in dat opzicht weinig doelmatig geweest doordat het onverenigbare en vaak tegenstrijdige modellen probeerde te verenigen. Het heeft geleid tot een ongelijke behandeling van de betrokken partijen zodat die terecht kunnen klagen over de negatieve gevolgen ervan voor hun dagelijks leven. Dit laat zien dat de externe dageducatie van de jongste kinderen nog niet voldoet aan de basiswaarden van een democratische basisvoorziening.

Ter aanvulling van de dageducatie moet voor alle kinderen/ouders voldoende *bijkomende opvang* beschikbaar zijn voor en na de normale dageducatie, tijdens vakanties, weekends en ziekteperiodes. De bijkomende opvang moet maximaal worden gestroomlijnd met de basisvoorzieningen zodat ouders hun beroeps- en gezinsarbeid beter kunnen harmoniseren.

Het gebruik van bijkomende opvang wordt beperkt tot een pedagogisch aanvaardbaar niveau door middel van een inkomensgebonden ouderbijdrage. Specifieke steun en begeleiding is nodig voor ouders met atypische werkuren die veel bijkomende opvang nodig hebben.

Scholen, grootouders, families, buurten, vriendenkringen en lokale verenigingen kunnen een bijdrage leveren tot een breed aanbod van bijkomende opvang. De bedrijven kunnen hun personeel specifieke faciliteiten aanbieden, bijv. avond-, nacht- en weekendopvang. Om de leemtes op te vullen is dan nog een beperkt georganiseerd aanbod vanwege de overheid nodig.

Ook het *secundair en hoger onderwijs* dient te worden verbeterd om een bijdrage te leveren tot de realisatie van het VCM. Ze vormen een belangrijke schakel in de ontwikkeling van het persoonlijk en sociaal kapitaal van jongeren. Alle jongeren hebben recht op volwaardig secundair en hoger onderwijs als een collectieve basisvoorziening. Bijgevolg dient de eigen bijdrage van gezinnen in verhouding tot de totale kosten gelijk te zijn aan de bijdrage voor het basisonderwijs. Het rendement van deze investeringen is zeker voldoende hoog, voor de jongeren zelf, voor hun gezin, voor bedrijven en voor de maatschappij als geheel.

4. *Maatschappelijke voorzieningen voor volwassenen*

De realisatie van het VCM vereist tevens een aantal maatschappelijke voorzieningen voor volwassenen. In de eerste plaats moeten alle volwassenen voldoende mogelijkheden en stimulansen hebben voor *bijkomende levenslange opleiding of vorming*, om aan de toekomstige noden van een goede arbeidsverdeling te voldoen. Vooral (jonge) volwassenen met een gebrek aan competenties moeten goed ondersteund en begeleid worden tijdens (de eerste jaren van) hun volwassen leven, om later een stabiele arbeidsverdeling te realiseren.

Voorts is er nood aan *doelmatig vervoer* tussen de woonplaats enerzijds en de bedrijven, verenigingen en maatschappelijke voorzieningen anderzijds. De centrale opdracht is het autoverkeer te verminderen en voldoende mensen te overtuigen om een ander vervoermiddel te gebruiken. Een middel hiertoe is een relatief sterke stijging van de variabele kosten in combinatie met het aanbod van degelijk, snel en frequent openbaar vervoer tijdens de spitsuren, tussen en binnen de agglomeraties en voldoende aansluitend bij de grote wegverbindingen. Tegelijk moet het gebruik van de fiets of bromfiets worden aangemoedigd om kleine afstanden te overbruggen, al dan niet in combinatie met het openbaar vervoer. Meer aandacht dient ook te gaan naar de mogelijkheden om gedeeltelijk thuis te werken. Algemeen beschouwd kan men de kosten van woon-werkverkeer opvatten als bedrijfskosten die door de bedrijven worden doorgerekend in hun verkoopprijzen. De bedrijven worden dan aangemoedigd om samen met hun werknemers de meest geschikte en goedkoopste combinatie te zoeken.

Het VCM wil het aanbod van betaalbare *huishoudelijke diensten* stimuleren zodat alle gezinnen een aantal diensten kunnen aanschaffen die zinvol en ondersteunend zijn voor hun arbeidsverdeling en die voldoende overeenstemmen met de voorkeuren en competenties van de gezinsleden. Het nieuw fiscaal systeem hanteert voor deze activiteiten een lage belastingvoet zodat een ruim aanbod mogelijk is en voldoende werkgelegenheid wordt gecreëerd voor lagergeschoolden.

Het VCM streeft ernaar dat de meeste mannen en vrouwen min of meer 'normale' werkuren hebben tijdens de traditionele werkweek, maar met *voldoende flexibiliteit* ten behoeve van het gezinsleven en de organisatie waar men werkt. Tegelijk vereist het model dat voldoende mannen en vrouwen meer dan 35 uur per week werken en/of buiten de normale werkuren actief zijn, als antwoord op de dagelijkse noden van gezinnen en organisaties. In dat opzicht zijn ook voldoende ruime openingsuren nodig buiten de normale werktijd.

Voor *ouderen* beklemtoont het VCM eveneens de evenwichtige combinatie van gezinszorg, vrijwillige zorg en professionele zorg, zowel binnen als buiten de eigen woning. Alle ouderen hebben recht op de juiste zorg maar hebben ook de verantwoordelijkheid om voldoende zorg te verlenen aan andere ouderen, uitgaande van hun zorgbehoeften en hun capaciteit om zorg te verlenen. Het centrale beleidsperspectief is de creatie van brede *activiteitencentra* voor ouderen op lokaal niveau, als brug tussen de thuiszorg en de residentiële zorg. De activiteitencentra moeten een voldoende breed pakket van activiteiten/voorzieningen aanbieden in een adequate infrastructuur, waarbij de beroepsarbeid en vrijwillige arbeid van alle generaties zo doelmatig mogelijk worden gecombineerd. Essentieel is dat ouderen permanent actief zijn in het sociale leven zodat het risico op sociaal isolement minimaal is. De ouderen kunnen zelf kiezen wanneer, hoelang en met wie ze aan welke activiteiten deelnemen. Rendabele sociale organisaties kunnen worden uitgebouwd, grotendeels uitgaande van de bestaande verenigingen (voor ouderen).

5. *Combinatiebeleid in professionele organisaties*

Het VCM wil ook een doelmatig combinatiebeleid in de professionele organisaties tot stand brengen. Bedrijven worden gestimuleerd om hun interne arbeidsorganisatie meer af te stemmen op de noden van het gezinsleven van mannen en vrouwen. Een gender- en gezinsvriendelijke arbeidsorganisatie betekent dat bedrijven meer investeren in hun medewerkers, in de sociale organisatie, in de gelijke positie van mannen en vrouwen en in de combinatie van hun beroeps- en gezinsleven.

Een efficiënt combinatiebeleid op bedrijfsniveau impliceert dat de juiste mix van combinatiefaciliteiten wordt ontwikkeld voor de diverse subgroepen van werknemers, uitgaande van de noden en mogelijkheden van werknemers en de organisatie. Centraal daarbij staat de zoektocht naar win-winsituaties als basis voor effectieve actieplannen. Om zo'n managementproces te realiseren, kunnen organi-

aties een beroep doen op professionele begeleiding, via de toepassing van gespecialiseerde auditinstrumenten die de voorbije jaren werden ontwikkeld. De overheid kan bedrijven effectief aanmoedigen zo'n audit toe te passen als basis voor een effectief combinatiebeleid.

De *Vlaamse Family & Business Audit* (FBA) werd in de periode 2000-2005 ontwikkeld via een aantal casestudies in Vlaamse bedrijven. Bovendien werd een 'Family & Business Quick Scan' (FBQ) ontwikkeld om organisaties vertrouwd te maken met het thema en ze aan te moedigen om de FBA toe te passen, onder begeleiding van een gespecialiseerd extern auditbureau. Eind 2006 kregen twee commerciële consultancyorganisaties een licentie om de FBA in Vlaamse organisaties toe te passen. De FBA kan in alle soorten professionele organisaties worden toegepast. Het instrument heeft als doel de dagelijkse combinatie van het beroeps- en gezinsleven te verbeteren. Het proces en de resultaten ervan worden geïntegreerd in het algemene managementproces van de organisatie.

Aansluitend bij de bedrijfsgerichte instrumenten is het wenselijk dat alle werknemers/gezinnen van bij de start van hun beroepsloopbaan voldoende individuele begeleiding krijgen bij de planning van hun levensloop en hun beroepsloopbaan. Diverse instanties kunnen deze begeleiding aanbieden.

6. *Doelmatige datasystemen over het dagelijks leven van mannen en vrouwen, vanuit een combinatie- en levensloop perspectief*

Wil men op termijn een doelmatig beleid voeren op basis van empirische modellen en normatieve toekomstmodellen, dan zijn *geïntegreerde datasystemen* nodig met betrekking tot de dagelijkse leefsituatie van mannen en vrouwen binnen gezinnen, bedrijven en verenigingen. Uiteraard kunnen de bestaande datasystemen worden verbeterd door ontbrekende aspecten of perspectieven te introduceren, bijv. de tijdsbesteding en het genderperspectief. Bovenal is er in Europese landen nood aan een periodieke geïntegreerde enquête over de leefsituatie en levensloop van mannen en vrouwen binnen de diverse leefvormen. Voldoende aandacht moet daarbij gaan naar de dagelijkse tijdsverdeling van kinderen van 0 tot 18 jaar.

BIBLIOGRAFIE

- ACKERMAN, B., A. ALSTOTT & Ph. VAN PARIJS, (2005), *Redesigning Distribution. Basic Income and Stakeholder Grants as Cornerstones for an Egalitarian Capitalism*, London: Verso (Real Utopias).
- ADAM B., (1990), *Time & Social Theory*, Cambridge: Polity Press.
- ADAM B., (1995), *Timewatch. The social analysis of time*, Cambridge: Polity Press.
- ADAM B., (2004), *Time*, Cambridge: Polity Press.
- ADLER H.J. & O. HAWRYLYSHYN, (1978), Estimates of the value of household work, Canada 1961 and 1971, *Review of Income and Wealth*, 33-335.
- AGUIAR M. & E. HURST, (2006), *Measuring trends in leisure: the allocation of time over five decades*, Federal Reserve Bank of Boston, Working Papers, N° 06-02, Boston.
- ANDERSON, M., (1999), What can the mid-Victorian censuses tell us about patterns of married women's employment? *Local Population Studies*, no. 62, 9-30.
- ANXO D., (2004), Working time patterns among industrialized countries: a household perspective. In MESSENGER J.C., (ed.), (2004), *Working time and workers' preferences in industrialised countries. Finding the balance*. London: Routledge.
- ANXO D. & C. EHREL, (2003), *Irreversibility of time, reversibility of choices? A transitional labour market approach*. Position paper for the TLM.net conference, Amsterdam 25-26 November 2004.
- ANXO D. & J-Y BOULIN, (eds.), (2004a): *A New Organisation of Working Time Throughout Working Life*, Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.
- ANXO D. & J-Y BOULIN, (eds.), (2005): *Working time options over the life course: changing social security structures*, Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, Office for Official Publications of the European Community.
- ANXO D. & J-Y BOULIN, (eds.), (2006a): *Working time options over the life course: new work patterns and company strategies*, Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, Office for Official Publications of the European Community.
- ANXO D. & J-Y BOULIN, (2006b): The organisation of time over the life course: European trends, *European Societies*, (2) 2006: 319-341.
- ANXO D., CEBRIAN I., FAGAN C., MORENO G. & TOHARIA L., (2004b), *Patterns of labour market integration in Europe: a gender and life course perspective*, paper for the TLM.net conference, Amsterdam 25-26 November 2004.
- ANXO D., FAGAN C., CEBRIAN I. & MORENO G., (2006), Patterns of labour market integration in Europe. A life course perspective on time policies, *Socio-Economic Review*, 10.1093/ser/mwl019.

- ARRIGHI G., (1994), *The long twentieth century*, London-New York: Verso.
- AUDENAERT V., (2006), *Besluitvorming bij jonge ouders inzake de combinatie arbeid en gezin*, CBGS-document, Brussel: CBGS.
- BECKER G.S., (1965), A theory of the allocation of time, *Economic Journal*, 75, 493-517.
- BECKER G.S., (1975), *Human Capital. A theoretical and empirical analysis with special reference to education*, New York, London: Colombia University Press.
- BECKER G.S., (1976), *The economic approach to human behavior*, Chicago: Prentice hall.
- BECKER G.S., (1981), *A treatise on the family*, Cambridge: Harvard University Press.
- BECKER U., (1999), *Europese democratieën: vrijheid, gelijkheid, solidariteit en soevereiniteit in praktijk*, Amsterdam: Het Spinhuis.
- BIANCHI S.M., M.A. MILKIE, L.C. SAYER & J.P. ROBINSON, (2000), Is anyone doing the housework? Trends in the gender division of household labour. *Social Forces*, September 2000, 79 (1), 191-228.
- BIANCHI S.M., J.P. ROBINSON & M.A. MILKIE, (2006), *Changing rhythms of American family life*. New York: Russel Sage Foundation.
- BIELENSKI B., G. BOSCH & A. WAGNER, (2002), *Working time preferences in sixteen European countries*. Dublin: European Foundation for the Improvement of Working Conditions.
- BITTMAN M., J. E. FAST, K. FISHER & K. THOMSON, (2004), Making the invisible visible: the life and time(s) of informal caregivers. In: FOLBRE N. & M. BITTMAN, (eds.), (2004), *Family Time. The Social Organisation of Care*, London - New York: Routledge, 69-89.
- BITTMAN M., L. CRAIG & N. FOLBRE, (2004), Packaging care: what happens when children receive nonparental care. In: FOLBRE N. & M. BITTMAN, (eds.), (2004), *Family Time. The Social Organisation of Care*, London - New York: Routledge, 133-151.
- BITTMAN M., J. BROWN & L. CRAIG, (2005), Part-time work and time for care: the consequences of three policy designs, paper for the IATUR conference 'Time use in daily life: the content and context of human behaviour', Halifax, Nova Scotia, Canada, November 2-4 2005.
- BLAU D.N., (2001), *The child care problem. An Economic Analysis*. New York: Russell Sage Foundation.
- BLOOD R.O. JR. & D.M. WOLFE, (1960), *Husbands and Wives: the dynamics of married living*. Glencoe: The Free Press.
- BOURDEAUD'HUI R., F. JANSSENS & S. VANDERHAEGE, (2004), *Informatiedossier. Nulmeting Vlaamse Werkbaarheidsmonitor. Indicatoren voor de kwaliteit van de arbeid op de Vlaamse arbeidsmarkt 2004*, Brussel: SERV.
- BOVENBERG, L., (2003), *Nieuwe levensloopbenadering*, OSA Discussion paper DISP2003-1, Tilburg/Utrecht: University of Tilburg, Utrecht University.
- BRINES J., (1994), Economic dependency, gender and the division of labor at home, *American Journal of Sociology*, 100: 652-688.

-
- BUDIG M. J. & N. FOLBRE, (2004), Activity, proximity, or responsibility? Measuring parental childcare time. In: FOLBRE N. & M. BITTMAN, (eds.), (2004), *Family Time. The Social Organisation of Care*, London - New York: Routledge, 51-68.
- CANTILLON B., (1992), *Nieuwe behoeften naar zekerheid. Vrouw, gezin en inkomensverdeling*, Acco, Leuven.
- CANTILLON B. & I. MARX, (1995), *Naar een sociaal doelmatig tewerkstellingsbeleid*, Verslagboek voor de Koning Boudewijnstichting. In de reeks Arbeid en Niet-arbeid Morgen, Een toekomstverkennde reflectie, Brussel: Koning Boudewijnstichting.
- CANTILLON B., (red.), (1999a), *De welvaartsstaat in de kering*, Kapellen: Uitgeverij Pelckmans.
- CANTILLON B., L. DE LATHOUWER & A. THIRION, (1999b), *Financiële vallen in de werkloosheid en de bijstand*, Eindrapport van het gelijknamige onderzoek, in opdracht van de Vlaamse minister van Werkgelegenheid en Toerisme in het kader van het VIONA onderzoeksprogramma, Antwerpen: UFSIA, Universiteit Antwerpen.
- CANTILLON B., B. KERSTENS EN G. VERBIST, (2000), De verdelingseffecten van het ontwerp van fiscale hervorming (Plan Reynders). Microsimulatie resultaten, *CSB Berichten*, oktober 2000, Antwerpen: UFSIA, Universiteit Antwerpen.
- CANTILLON B., I. MARX & K. VAN DEN BOSCH, (2002), The puzzle of egalitarianism. About the relationships between employment, wage inequality, social expenditures and poverty, *CSB Berichten*, december 2002, Antwerpen: Universiteit Antwerpen.
- CARTON A., (2003), Gezocht: m/v voor gezin en arbeid. Vlamingen en hun opvattingen over de combinatie gezin en arbeid, in 2002. In Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, *Vlaanderen gepeild!*, Brussel: Administratie Planning en Statistiek, 311-344.
- CLIQUET R., (red.), (1996), *Gezinnen in de verandering, veranderende gezinnen*, CBGS Monografie, 1996/2, 181-207, Brussel: CBGS.
- COMMISSIE TOEKOMSTSCENARIO'S HERVERDELING ONBETAALDE ARBEID, (1995), *Onbetaalde zorg gelijk verdeeld*, Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- COMMISSIE DAGINDELING, (1998), *Dagindeling. Tijd voor arbeid en zorg. Eindadvies*, Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- CREIGHTON C., (1996), The rise of the male breadwinner family: a reappraisal, *Comparative Studies in Society and History* 38, 310-337.
- CREIGHTON C., (1999), The rise and decline of the 'male breadwinner family' in Britain, *Cambridge Journal of Economics* 23, 519-541.
- CROMPTON R., (ed.), (1999), *Restructuring gender relations and employment: the decline of the male breadwinner*. Oxford: Oxford University Press.
- CROMPTON R. & C. LYONETTE, (2006), Work-Life Balance in Europe. *Acta sociologica*, December 2006, Vol 49(4), 379-393.
- CSANI V., (1989), *Evolutionary systems and society. A general theory of life, mind and culture*, Durham/London: Duke University Press.

- DANAU D. EN W. VAN DONGEN, (2002), *Algemeen Eindrapport FBA-project*, Brussel: CBGS, Universiteit Antwerpen en ECWS.
- DE BORGER B., (2005), *Mobiliteit en de prijsstructuur in de transportsector*, Beleidsnota nr. 9, Brussel: VKW - Metena.
- DE BORGER B. & S. PROOST, (eds.), (2001), *Reforming transport pricing in the European Union: a modelling approach*, Cheltenham, UK: Edward Elgar.
- DE CEUSTER G., (2004), *Internalisering van externe kosten van wegverkeer in Vlaanderen*, Studie uitgevoerd in opdracht van de Vlaamse Milieumaatschappij, MIRA/2004/04, Leuven: Transport & Mobility Leuven.
- DELARUE S., L. DE WINNE, S. GRYP, J. MAES, S. MARX, A. PEETERS, M. RAMIOUL, L. SELS & G. VAN HOOTEGEM, (2003), PASO Flanders (2003), *Organisatie in bedrijf - editie 2003. Een overzicht van de resultaten van het PASO Flanders onderzoek*. Leuven: Steunpunt WAV.
- DE LATHOUWER L., (2004). Making work pay, making transitions flexible. The case of Belgium in a comparative perspective. *CSB Berichten*, Antwerpen: CSB, Universiteit Antwerpen, juli 2004.
- DEL BOCA D. & D. VURI, (2006), The mismatch between employment and child care in Italy: the impact of rationing. University of Turin, CHILD, n° 08/2006.
- DELEECK H., (1992), *De architectuur van de welvaartsstaat*, Acco, Leuven.
- DELEECK H., (2001), *De architectuur van de welvaartsstaat opnieuw bekeken*, Acco, Leuven/Leusden.
- DEN DULK L., (2001), *Work-family arrangements in organisations. A cross-national study in the Netherlands, Italy, the United Kingdom and Sweden*, Amsterdam: Rozenberg Publishers.
- DEN DULK L., A. VAN DOORNE-HUISKES EN J. SCHIPPERS, (eds.), (1999), *Work-family arrangements in Europe*, Amsterdam: Thela Thesis.
- DEN DULK L., B. PEPPER & A. VAN DOORNE-HUISKES, (2005), Work and Family Life in Europe: employment patterns of working parents across welfare states. In PEPPER B., A. VAN DOORNE-HUISKES & L. DEN DULK, (eds.) (2005), *Flexible working and organisational change. The integration of work and personal life*. Cheltenham, UK - Northampton, MA, USA: Edward Elgar, 13-38.
- DE SMEDT P., (2005), *Verkennen van de toekomst met scenario's*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- DEVEN F. & P. MOSS, (2002), Leave arrangements for parents: overview and future outlook. *Community, work & Family*, 5 (3), 237-255.
- DEVEN F. & P. MOSS, (2005), *Leave policies and research. Reviews and country notes*. CBGS-Werkdocument, 2005/3, Brussels: CBGS.
- DEVEN F. & T. JACOBS, (red.), (2006), *Vooruitdenken over zorg in Vlaanderen*, CBGS Publicaties, Antwerpen-Apeldoorn: Garant.
- DE VOS M. & J. KONINGS, (2007), *Van baanzekerheid naar werkzekerheid op de Belgische arbeidsmarkt*, Itinera Institute Monografie nr. 1, Antwerpen - Oxford: Intersentia.
- DE VRIES J., (1994), The Industrial Revolution and the Industrious Revolution, *Journal of Economic History* 54, no. 2, 249-270.

- DONALDSON T., PRESTON L. (1995), The Stakeholder Theory of the Corporation: Concepts, Evidence, and Implications, *Academy of Management Review*, 20, pp 65-91.
- DUXBURY L. & C. HIGGINS, (2005), Work-Life Balance in the New Millennium. Where are we? Where do we need to go? CPRN Discussion Paper (<http://www.cprn.org>)
- ELKINGTON J., (1997, 1999), *Cannibals with forks. The triple bottom line of 21st century business*, Oxford: Capstone.
- ESPING-ANDERSON G., (1990), *The three worlds of welfare capitalism*. New York: Princeton University Press.
- ESPING-ANDERSEN G., (1996), *Welfare States in Transition: National Adaptations in Global Economies*. London: Sage.
- ESPING-ANDERSON G., (1999), *Social foundations of Postindustrial Economies*. New York: Oxford University Press.
- ESTER P., R.J.A. MUFFELS & J. SCHIPPERS, (eds.). (2006). *Dynamiek en levensloop: de arbeidsmarkt in transitie*. Assen: Koninklijke Van Gorcum.
- EUROPEAN COMMISSION, (2004), *Structures of the taxation systems in the European Union*, Detailed tables, Brussels: European Commission, Directorate-General Taxation and Customs Union.
- EUROPEAN NETWORK FAMILY AND WORK, (1998), *European Audits, New Ways*, 1998/1, Brussels: European Commission.
- EVANS J.M., (2001), *Firm's contribution to the reconciliation between work and family life*, OECD Papers.
- EVERARD M., (2005), Veranderingen en continuïteit in de arbeid van vrouwen, *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geschiedenis* 2, no. 3, 81-102.
- FAGAN C. K., (2006), *Different models of part-time work in Europe and the question of work-life balance across the life course*, paper for the ILP Conference 'Innovating Labour Market Policies', 30 November - 1 December 2006, Amsterdam.
- FERRARINI T., (2003), *Parental leave institutions in eighteen post-war welfare states*. Stockholm: Stockholm University, Swedish Institute for Social Research.
- FERBER M.A. & B.G. BIRNBAUM, (1977), The New Home Economics: Retrospects and Prospects, *Journal of Consumer Research*, 4, 23-36.
- FERBER M.A. & B.G. BIRNBAUM, (1980), Housework: priceless or valueless?, *Review of Income and Wealth*, 4, 387-400.
- FERRE Z., G. PIANI & M. ROSSI, (2004), *El Tiempo en el Hogar: Parejas Desparejas*, Documentos de trabajo, No. 18/04, Diciembre, 2004, Montevideo: Universidad de la Republica.
- FERREE M.M., (1990), Beyond separate spheres: feminism and family research, *Journal of Marriage and the Family*, 52: 866-884.
- FOLBRE N., (1991), The unproductive housewife: Her evolution in nineteenth-century economic thought, *Signs* 16, no. 3, 463-484.
- FOLBRE N., (2004), A theory of the misallocation of time. In: FOLBRE N. & M. BITTMAN, (eds.), *Family Time. The Social Organisation of Care*, London - New York: Routledge, 7-24.

- FOLBRE N., (2006a), Rethinking the Child Care Sector. *Journal of the Community Development Society*, Vol. 37, No 2, summer, 38-52.
- FOLBRE N., (2006b), Measuring care: gender, empowerment and the care economy. *Journal of Human Development*, Vol. 7, No 2, July, 183-199.
- FOLBRE N. & M. BITTMAN, (2004), (eds.), *Family Time. The Social Organisation of Care*, London - New York: Routledge.
- FOLBRE N. & R. E. GOODIN, (2004), Revealing Altruism. *Review of Social Economy*, Vol. LXII, No 1, March.
- FOLBRE N. & J. YOON, (2005), *The value of unpaid childcare in the US in 2003*, paper for the IATUR conference 'Time use in daily life: the content and context of human behaviour', Halifax, Nova Scotia, Canada, November 2-4 2005.
- FOLBRE N., J. YOON, K. FINOFF & A. S. FULIGNI, (2005), By what measure? Family time devoted to children in the United States. *Demography*, Vol. 42, No 2, May, 373-390.
- FORRIER A., V. HEYLEN & T. VANDENBRANDE, (2004), *Arbeidsloopbanen in kaart. Onderzoek op de PSBH-databank*. Onderzoek in het kader van het VIONA Onderzoeksprogramma. Leuven: HIVA.
- FRASER N., (1994), After the family wage: gender equity and the Welfare State, *Political Theory*, 22 (4), 591-618.
- FRASER N., (2006), After the family wage: a postindustrial thought experiment. In ZIMMERMAN M.K., J.S. LITT & C.E. BOSE, (2006), *Global dimensions of gender and carework*, Stanford California: Stanford University Press, 305-309.
- FUWA M., (2004), Macro-level gender inequality and the division of household labour in 22 countries. *American Sociological Review*, 2004, Vol. 69, December, 751-767.
- GALLINSKY E., BOND JAMES T., (1998) *The 1998 Business Work-Life Study: A source-book*, New York: Families and Work Institute.
- GALLINSKY E., FRIEDMAN D. E., HERNANDEZ C. A. (1991) *The Corporate Reference Guide to Work-Family Program*, New York: Families and Work Institute.
- GALINSKY E., (2005), *The Changing Workforce in the United States. Making Work 'Work' in Today's Economy*, presentation for the Founding Conference of the International Centre for Work and Family (ICWF), IESE Business School, Barcelona, 7 - 9 Juli 2005.
- GAUTHIER A.H., (1996), *The State and the Family. A comparative analysis of family policies in industrialized countries*. Oxford: Clarendon Press.
- GEIST C., (2005), The Welfare State and the home: regime differences in the domestic division of labour. *European Sociological Review*, Volume 21, Number 1, Februari 2005, 23-41.
- GEURTS K., (2002), *Minder gezin, meer arbeid? De arbeidsdeelname van de bevolking naar gezinspositie*, Jaarreks 2002 - De Arbeidsmarkt in Vlaanderen, Steunpunt Werkgelegenheid, Arbeid en Vorming, Stuurgroep Strategisch Arbeidsmarktonderzoek, Antwerpen: Garant Uitgevers nv.
- GERSHUNY J., (1978), *After Industrial Society?*, Londen: Macmillan Press Ltd.

- GERSHUNY J., (2000), *Changing times. Work and leisure in postindustrial society*. Oxford: Oxford University Press.
- GERSHUNY J., (2005), *Time allocation and the comprehensive accounting of economic activity*, ISER Working Papers, Nr. 2005/8, Colchester-Essex: University of Essex, ISER.
- GERSHUNY J. & ROBINSON J.P., (1988), Historical changes in the household division of labour, *Demography*, vol. 25, No. 4, November.
- GERSHUNY J., M. GODWIN & S. JONES, (1994), The domestic labour revolution: a process of lagged adaptation?. In ANDERSON M., F. BECHHOFFER & J. GERSHUNY, (1994), *The social and political economy of the household*. Oxford: Oxford University Press.
- GHYSELS J., (2004), *Work, family and childcare. An empirical analysis of European households*. Cheltenham, Northampton: Edward Elgar.
- GHYSELS J. & M. DEBACKER, (red.), (2007), *Zorgen voor kinderen in Vlaanderen: een dagelijkse evenwichtsoefening?* Leuven / Voorburg: Acco.
- GLORIEUX I., (1995), *Arbeid als Zingevoer. Een onderzoek naar de betekenis van arbeid in het leven van mannen en vrouwen*. Brussel: VUB Press.
- GLORIEUX I., J. MINNEN EN L. VAN THIELEN, (2003), *Moeder, wanneer werken wij? Arbeidsmarktconclusies uit het Vlaams Tijdsbestedingsonderzoek 1988-1999*. Brussel: TOR-VUB.
- GOLDIN C., (2006), The quiet revolution that transformed women's employment, education, and family *American Economic Review, Papers and Proceedings*, 96, 1-21.
- GOLDSCHIEDER F., (2002), *Non-domestic employment and women's lives: revisiting the roles of supply and demand*. Paper presented at the 2002 annual meeting of the Population Association of America, Atlanta, Georgia, May 9-11.
- GOLDSCHMIDT-CLERMONT L., (1982), *Unpaid work in the household. A review of economic evaluation methods*, International Labour Office, Geneva,
- GOLDSCHMIDT-CLERMONT L., (1983), Does housework pay? A product-related microeconomic approach, *Signs*, Vol.9, 109-119.
- GOODY J., (ed.), (1986), *Histoire de la Famille*, vol. 2, Parijs : Armand Colin.
- GORDON B., (1975), *Economic Analysis before Adam Smith, Hesiod to Lessius*, London: McMillan.
- GORNICK J.C. & M.C. MEYERS, (2003), *Families that work. Policies for reconciling parenthood and employment*. New York: Russell Sage Foundation.
- GORNICK J.C. & M.C. MEYERS, (2004a), Supporting a Dual-Earner/Dual Carer Society: Lessons from abroad. In HEYMANN J. & C. BEEM, (eds.), (2004), *A Democracy that works: The public dimensions of the Work and Family debate*. New York: The New Press.
- GORNICK J.C. & M.C. MEYERS, (2004b), Welfare Regimes in relation to paid work and care. In GIELE J.Z. & E. HOLST, (eds.), (2004), *Changing life patterns in Western industrial societies*. New York: Elsevier Science.

- GRATTON L., (2004), *The Democratic Enterprise. Liberating your business with freedom, flexibility and commitment*. London, New York: FT Prentice Hall, Financial Times.
- GRAVELLE H. & R. REES, (1987), *Microeconomics*, 7th edition, London, New York: Longman.
- GREENSTEIN T., (1996a), Gender ideology and perceptions of the fairness of the division of household labour: effects on marital quality, *Social Forces*, 74: 1029-1042.
- GREENSTEIN T., (1996b), Husbands' participation in domestic labor: interactive effects of wives' and husbands' gender ideologies, *Journal of Marriage and the Family*, 58: 585-595.
- GREENSTEIN T., (2000), Economic dependency, gender and the division of labor at home: a replication and extension, *Journal of Marriage and the Family*, 62.
- GRONAU R., (1973a), The intra-family allocation of time: the value of the housewives time, *American Economic Review*, 634-651.
- GRONAU R., (1973b), Measurement of output of the non-market sector: the evaluation of housewives' time. In MOSS, (ed.), (1973), 1163-190.
- GRONAU R., (1977), Leisure, Home production and work, the theory of the allocation of time revisited, *Journal of Political Economy*, 6, 1099-1123.
- GRONAU R., (1980), Home production, a forgotten industry, *Review of Economics and Statistics*, 62, 408-416.
- GRONAU R. & D. S. HAMERMESH, (2002), Time versus goods; the value of measuring household production technologies,
<http://www.eco.utexas.edu/faculty/Hamermesh/HPseriously.prn.pdf>
- HAAS L., (2003), Parental Leave and Gender Equality: Lessons from the European Union. *Review of Policy Research*, 2003, 20, 1, 89-114.
- HAGENAARS A.J.M., M. HOMAN EN B.M.S. VAN PRAAG, (1982), *Monetaire waardering van huishoudelijke produktieverschillen tussen één- en tweekostwinnershuishoudens*. Rapport 84, 10, Centrum voor Onderzoek van de Economie van de Publieke Sektor, R.U., Leiden.
- HAGENAARS A.J.M., (1988), *De economie van de huishoudelijke sector. Deel I: De tijdsbesteding van huishoudens, Deel II: Inkomen en bestedingen van huishoudens*, Rotterdam: Erasmus Universiteit.
- HAATAJA A. & A. NYBERG, (2005), *Did the dual-earner model become stronger or weaker in Finland and Sweden in the 1990's?*, Luxembourg Income Study Working Paper Series, Working Paper No. 414, Maxwell School of Citizenship and Public Affairs, Syracuse University, New York.
- HAMERMESH D. S. & G. A. PFANN, (eds.), (2005), *The economics of time use*. Amsterdam: Elsevier.
- HAWRYLYSHYN O., (1976), The value of household services: a survey of empirical estimates, *Review of Income and Wealth*, 22, 101-133.
- HAWRYLYSHYN O., (1977), Towards a definition of non-market activities, *Review of Income and Wealth*, 23, 79-96.

- HAKIM C., (2003), *Models of the family in modern societies. Ideal and realities*. Ashgate: Ashgate Publishing Company.
- HIGGINS C., L. DUXBERRY & K.L. JOHNSON, (2000), Part-time work for women: does it really help balance work and family? *Human Resource Management*, Spring 2000, Vol. 39, No 1, 17-32.
- HOCHSCHILD A.R., (1989), *The second shift*. New York: Viking Press.
- HOOK J., (2004), Reconsidering the division of household labour: incorporating volunteer work and informal support. *Journal of Marriage and the Family*, 66, Februari 2004, 101-117.
- HOOK J., (2005a), Care in context: men's unpaid work in 20 countries, 1965-1998, *Annual meeting of the American Sociological Association*. San Francisco.
- HOOK J., (2005b), Still specialized? Cross-national trends in the division of household labour, 1965-1998, *Annual meeting of the American Sociological Association*. Philadelphia.
- HOPKINS T.K. & I. WALLERSTEIN, (eds.), (1996), *The age of transition. Trajectory of the world-system*, Australia: Pluto Press.
- HORRELL S. & HUMPHRIES, J., (1995), Women's labor force participation and the transition to the male breadwinner family, 1790-1865, *Economic History Review* 48, 89-117.
- HORRELL S. AND HUMPHRIES, J., (1997), The origins and expansion of the male breadwinner family - The case of nineteenth-century Britain, *International Review of Social History* 42 Supplement 5, 25-64.
- HUES T., (ed.), (1976), *Economics and sociology: towards integration*, Leiden: Nijhoff Social Sciences.
- HUNT E.K. & F.S. SCHWARTZ, (eds.), (1972), *A critique of Economic theory*, Hammondsworth: Penguin Books.
- IRONMONGER D., (2000a). Household production and the household economy. The University of Melbourne, Department of Economics, Research Paper No. 759. Melbourne, Australia. 759: 13.
- IRONMONGER D., (2000b). *There are only 24 hours in a day! Solving the problem of simultaneous time*, paper for the 25th IATUR Conference on Time Use Research, 17-19 September 2000, Brussels.
- IRONMONGER D., (2004), Bringing up Betty and Bobby: The Inputs and Outputs of Childcare Time, Family Time. In FOLBRE N. AND M. BITTMAN, (eds.), (2004), *The Social Organisation of Care*, London and New York: Routledge, 93 - 109.
- JANSSENS A., (1997), The rise and decline of the male breadwinner family? An overview of the debate, *International Review of Social History*, 42, Supplement 5, 1-23
- JENNES G. EN G. DIERICKX, (1992), *Het belastingsbeleid in 15 OESO-landen (1955-1988). Alternatieve verklaringen*, SESO-rapport 92/267, Universiteit Antwerpen.
- JENSEN H., (ed.), (2002), *The welfare state. Past, present and future*, Edizioni Plus, University of Pisa.
- JONES S., (1999), *Almost like a whale. The origin of species updated*, London, New York, Toronto, Sydney, Auckland: Doubleday.

- JUSTER E., (1973), *A framework for the measurement of Economic and Social performance*, Mass, 25-84.
- JUSTER F.T. & G.K. DOW, (1985), Goods, Time and Well-Being: The Joint Dependence Problem. In JUSTER F.T. & F. P. STAFFORD, (1985), (eds.), *Time, Goods, and Well-Being*, Survey Research Centre, Institute for Social Research, University of Michigan.
- KAMERMAN S.B., M. NEUMAN, J. WALDFOGEL & J. BROOKS-GUNN, (2003), *Social Policies, Family Types and Child Outcomes in Selected OECD countries*. Paris: OECD.
- KERKHOF M., H. CHUNG & P. ESTER, (2006), *Working time flexibility across Europe*, presentation for the ILP Conference 'Innovating Labour Market Policies', 30 November - 1 December 2006, Amsterdam.
- KIRZNER I., (1976), *The economic point of view*, Kansas City: Sherd and Ward Inc.
- KOOREMAN P. & S. WUNDERINK, (1996), *The Economics of household behaviour*. Houndsmills: MacMillan.
- KORPI W., (2000), Faces of Inequality: Gender, Class, and Patterns of Inequalities in Different Types of Welfare States. *Social Politics*, 7(2), 127-191.
- KREPS D.M., (1990), *A course in microeconomic theory*, New York, London: Harvester Wheatsheaf.
- KRUIHOF J., (1968), *De zingevoer. Een inleiding tot de studie van de mens als betekend, waarderend en agerend wezen*, Antwerpen: Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij.
- KRUIHOF J., (1973), *Eticologie, inleiding tot de studie van het morele verschijnsel*, Boom: Meppel.
- KRUIHOF J., (1980), *Democratie en efficiëntie*, Cursus sociologie van de moraal, Gent: RUG.
- KRUIHOF J., (1984), *Arbeid en Lust, deel I : Theorie*, Berchem: EPO.
- KRUIHOF J., (1986), *Arbeid en Lust, deel II : Empirie*, Berchem: EPO.
- KUHN T.S., (1962), *The Structure of scientific revolutions*, Chicago, London: University of Chicago Press.
- KWON T.H., (2007), *Economic valuating household work in Korea, 1999 and 2004*, paper for the IATUR Conference Work vs. play: competing models of the proper use of time, October 17-19 2007, Washington DC, University of Maryland, USA.
- LEIST A., (2005), Work and family audit (Audit Beruf und Familie), paper for the Founding Conference of the International Centre for Work and Family (ICWF), IESE Business School, Barcelona, 7 - 9 Juli 2005.
- LEITNER A. & A. WOBREWSKI, (2006), Welfare states and work-life balance: Can good practices be transferred from the Nordic countries to conservative welfare states? *European Societies*, 8(2), 295-318.
- LETERME Y., (2006), *Leterme uitgedaagd. Yves Leterme in gesprek met Filip Rogiers*, Tielt: Uitgeverij Lannoo nv.
- LIS C., (1984), Gezinsvorming en vrouwenarbeid tijdens een versnellingsfase in de ontwikkeling van het kapitalisme, 1750-1850, *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 10de jrg., pp 380-405.

- LUNDBERG S. & R. POLLAK, (1996), Bargaining and distribution in marriage. *Journal of Economic Perspectives*, 10: 139-158.
- MACINNES J., (2005), Work-life balance in Europe: a response to the baby bust or reward for the baby boomers?, *European Societies Revision*, 2, 11-10-2005.
- MADDISON A., (2004), *The world economy – Historical statistics*, Paris.
- MADSEN P.K., (2006), *Flexicurity. A new perspective on labour markets and welfare states in Europe*, paper for the ILP Conference 'Innovating Labour Market Policies', 30 November - 1 December 2006, Amsterdam.
- MALINVAUD E., (1972), *Lectures on Micro-Economic Theory*, New York: North Holland Publishing Company Inc.
- MANDEL E., (1977), *Marxist economic theory*, London: Merlin Press.
- MANSER M. & M. BROWN, (1980), Marriage and household decision-making. A bargaining analysis. *International Economic Review*, 21: 31-44.
- MARX K., (1974), *Capital, A critique of Political Economy, Volume III, The process of Capitalist production as a whole*, edited by Friedrich Engels, 5th edition, London: Lawrence and Wishart.
- MATTHIJS K., (2003), Demographic and sociological indicators of privatisation of marriage in the nineteenth century in Flanders, *European Journal of Population* 19, 375-412.
- MCKEE L., MAUTHNER N., MACLEAN C., (2000), Family Friendly Policies and Practices in the Oil and Gas Industry : Employers' Spaces, *Work, Employment & Society*, Vol. 14, N°3, 557-571.
- MICHELLE J.B. & N. FOLBRE, (2004), Measuring parental childcare time. In: FOLBRE N. & M. BITTMAN, (eds.), (2004), *Family Time. The Social Organisation of Care*, London – New York: Routledge, 51-68.
- MINISTERIE VAN SOCIALE ZAKEN EN WERKGELEGENHEID, (1997), *Kansen op combineren. Arbeid, zorg en economische zelfstandigheid*, Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Directie Voorlichting, Bibliotheek en Documentatie.
- MINISTERIE VAN SOCIALE ZAKEN EN WERKGELEGENHEID, (1999a), *Op weg naar een nieuw evenwicht tussen arbeid en zorg. Nota deel 1*, Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Directie Voorlichting, Bibliotheek en Documentatie.
- MINISTERIE VAN SOCIALE ZAKEN EN WERKGELEGENHEID, (1999b), *Op weg naar een nieuw evenwicht tussen arbeid en zorg. Nota deel 2 + bijlagen*, Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Directie Voorlichting, Bibliotheek en Documentatie.
- MINISTERIE VAN SOCIALE ZAKEN EN WERKGELEGENHEID, (2000), *Van vrouwenstrijd naar vanzelfsprekendheid. Meerjarennota Emancipatiebeleid: achtergronddeel*, Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Directie Coördinatie Emancipatiebeleid.
- MIROWSKY P., (1984), Physics and the Marginalist Revolution, *Cambridge Journal of Economics*, 75 (2), 361-379.

- MISPLON S., G. HEDEBOUW & J. PACOLET, (2004), *Financiële leefbaarheid van de mini-crèches*, Leuven: HIVA.
- MORTIMER J.T., (2003). *The handbook of the life course*. New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers.
- MUFFELS R.J.A. & P. ESTER, (2004). *De transitionele arbeidsmarkt: naar een nieuwe sociale en economische dynamiek*. Tilburg: OSA.
- MUFFELS R.J.A., (2006). Het Transitionele arbeidsmarktmodel: theorie, empirie en beleid. In *Dynamiek en levensloop: de arbeidsmarkt in transitie* (9-36). Assen: Koninklijke Van Gorcum.
- MUFFELS R.J.A., T. WILTHAGEN & N. VAN DEN HEUVEL, (2002). *Labour Market Transitions and Employment Regimes: Evidence on the Flexibility-Security Nexus in Transitional Labour Markets*. WZB-discussion papers (Ext. rep. FS I 02-20). Berlin: WZB, Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung.
- MURPHY M., (1976), The value of time spent in home production, *American Journal of Economics and Sociology*, 191-197.
- MURPHY M., (1978), The value of non-market household production: opportunity cost versus market cost estimates, *Review of Income and Wealth*, 243-255.
- MURPHY M., (1982), Comparative estimates of the Value of Household Work in the U.S. for 1976, *Review of Income and Wealth*, March, 29-43.
- NICOLIS G. & I. PRIGOGINE, (1989), *Exploring complexity*, New York: W.H. Freeman & Co.
- NEUBERG L.G., (1989), *Conceptual anomalies in Economics and Statistics. Lessons from the Social Experiments*, Cambridge: Cambridge University Press.
- NEWMAN P., (1965), *Theory of Exchange*, New Jersey: Prentice-Hall.
- OECD, (2003), *Revenue Statistics of OECD member countries, 1965-2002*, New York: OESO.
- OECD, (2005), *Revenue Statistics of OECD member countries, 1965-2004*, New York: OESO.
- OSTERMAN P., (1995), Work/Family Programs and the Employment Relationship, *Administrative Science Quarterly*, 40, 681-700.
- PERRONS D., C. FAGAN, L. MC DOWELL, K. RAY & K. WARD, (eds.), (2006), *Gender divisions and working time in the New Economy: Public policy and changing patterns of work in Europe and North America*, Edward Elgar.
- PEPER B., A. VAN DOORNE-HUISKES & L. DEN DULK, (eds.), (2005), *Flexible working and organisational change. The integration of work and personal life*. Cheltenham, UK - Northampton, MA, USA: Edward Elgar.
- PITT-CATSOUPHES M., BANKERT E., (1998), *The Link: A practical Guide to Conducting a Workplace Work/Life Assessment*, Boston: Centre for Work & Family.
- PLANTENGA J., (1993), *Een afwijkend patroon. Honderd jaar vrouwenarbeid in Nederland en (West-)Duitsland*, Amsterdam.
- PLANTENGA J. & J. SCHIPPERS, (2000), Arbeid, zorg en inkomen. In MINISTERIE VAN SOCIALE ZAKEN EN WERKGELEGENHEID, (2000), *Van vrouwenstrijd naar zelfsprekendheid. Meerjarennota Emancipatiebeleid: achtergronddeel*, Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Directie Coördinatie Emancipatiebeleid, 7-31.

- POELMANS S., (2001), *Family-friendly policies. A concern for Spanish companies?*, technical note, June 2001, Barcelona: IESE.
- POELMANS S. & M. CHINCHILLA, *The adoption of family-friendly HRM policies. Competing for scarce resources in the labor market*, Research Paper nr. 438, June 2001, Barcelona: IESE.
- POELMANS S., P. SPECTOR, L. COOPER, T. ALLEN, M. O'DRISCOLL & J. SANCHEZ, (2003), A cross-national comparative study of work/family demands and resources, *International Journal of Cross Cultural Management*, 2003 Vol 3(3): 275-288.
- POLANYI K., (ed.), (1957), *Trade and Market in the early Empires, Economics in history and theory*, Glacoe-Illinois: The Free Press and the Falcon's Wing Press.
- POLANYI K., (1977), *The Livelihood of man*, New York, San Francisco, London: Academic Press.
- POTT-BUTER H., (1993), *Facts and fairy tales about female labour, family and fertility. A seven-country comparison 1850-1990*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- POTT-BUTER H., (1998), De vereenzaming van de kostwinner. Kostwinnersregelingen en arbeidsverdeling in Nederland. In: VAN DONGEN, VANHAUTE EN PAUWELS, (red.), (1998), 155-180.
- PRIGOGINE I., (1980), *From being to becoming. Time and the complexity in the physical sciences*, San Francisco: W.H. Freeman.
- PRIGOGINE I., (1996a), The laws of chaos, *Review*, Vol. XIX, Nr. 1, Winter 1966, 1-11.
- PRIGOGINE I., (1996b), *Het einde van de zekerheden*, Tiel: Lanno.
- PRIGOGINE I. & I. Stengers, (1984), *Order out of chaos. Man's new dialogue with nature*. London: Heinemann.
- REAMER F.G., (1993), *The philosophical foundations of social work*, New York: Columbia University Press.
- REID M., (1934), *Economics of Household Production*, New York: John Wiley and Sons.
- REID M., (1977), How new is the New Home Economics?, *Journal of Consumer Research*, 4, 181-183.
- REYNAERT E., (1998), *Handleiding Social Auditing. Een stapsgewijze ontwikkeling naar duurzaam ondernemen*, Leuven/Amersfoort: Acco.
- RIEDMAN A., H. BIELINSKI, T. SZCZUROWSKA & A. WAGNER, (2006), *Working time and work-life balance in European companies. Establishment survey on working time, 2004-2005*, Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.
- ROHRLICH F., (1987), *From Paradox to reality. Our new concept of the physical world*, Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- ROMAN A., J. SCHIPPERS & L. HEYLEN, (2006), *Diverging career paths: mind your step!*, paper for the ILP Conference 'Innovating Labour Market Policies', 30 November - 1 December 2006, Amsterdam.
- ROMAN A., (2006), *Deviating from the standard: effects on labor continuity and career patterns*, Amsterdam: Dutch University Press.

- RUUSKANEN O.P., (2005), *Taking the fun out of housework: the effect of including secondary activities in the valuation of unpaid housework*, paper for the IATUR conference 'Time use in daily life: the content and context of human behaviour', Halifax, Nova Scotia, Canada, November 2-4 2005.
- SANCHIS A.G., (2007), *Economic theories about the allocation of time. A survey of the literature throughout time and some contributions*. Master thesis for the degree of Environmental and Development Economics, Department of Economics, University of Oslo.
- SAYER L., (2005), Gender, time and quality. Trends in women's and men's paid work, unpaid work and free time, *Social forces*, Vol. 84, No 1, September, 285-303.
- SCHIPPERS J., (2006a), Labour markets and life courses: theory, empiricism and policy. In VAN DEN HEUVEL N., P. VAN DER HALLEN, T. VAN DER LIPPE & J. SCHIPPERS, (2006), *Diversity in life courses; consequences for the labour market.*, Tilburg: OSA, 19-42.
- SCHIPPERS J., (2006b), The life course approach to the labour market: a new challenge. In VAN DEN HEUVEL N., P. VAN DER HALLEN, T. VAN DER LIPPE & J. SCHIPPERS, (2006), *Diversity in life courses; consequences for the labour market.*, Tilburg: OSA, 191-200.
- SCHMID G., (1997), *The Dutch employment miracle. A comparison of employment systems in the Netherlands and Germany*, Discussion paper ISSN nr. 1011-9523, Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung.
- SCHMID G., (1998), *Transitional Labour Markets: a new European employment strategy*, Discussion paper FSI98-206, Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung, ISSN nr. 1011-9523.
- SCHMID G., (2002a), Towards a theory of transitional labour markets. In SCHMID G. & B. GAZIER, (eds.), (2002), 151-195.
- SCHMID G., (2002b), Transitional labour markets and the European social model: towards a new employment compact. In SCHMID G. & B. GAZIER, (eds.), (2002), 393-435.
- SCHMID G. & B. GAZIER, (eds.), (2002), *The Dynamics of Full Employment. Social Integration through Transitional Labour Markets*, Cheltenham, UK, Northampton, USA: Edward Elgar.
- SCHMID G. & K. SCHOMANN, (2004), *Managing social risks through Transitional Labour Markets: towards a European social model*, working paper for the TLM.net conference, 56-26 November 2004, Amsterdam, SISWO.
- SCHMIDT A., (2005), Vrouwenarbeid in de vroegmoderne tijd in Nederland, *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geschiedenis* 2, no. 3, 2-21.
- SCHULTZ T.W., (1974), *Economics of the Family*, London: University of Chicago Press.
- SCHWARTZ J.G., (1977), *The subtle anatomy of Capitalism*, Santa Monica: Goodyear Publishing Company.
- SECCOMBE W., (1992), *A millennium of family change. Feudalism to capitalism in northwestern Europe*, London, New York: Verso.
- SECCOMBE W., (1993), *Weathering the storm. Working-class families from the industrial revolution to the fertility decline*, London, New York: Verso.

- SEGALEN M., (1986), La révolution industrielle: du prolétaire au bourgeois. In GOODY J., (ed.), (1986), *Histoire de la Famille*, vol. 2, Armand Colin, Parijs.
- SEN A., (1985), The moral standing of the market, *Social Philosophy and Policy*, 2:2, Spring.
- SHAPIRO G., L. VALBJORN & E. OLGATI, (1998), *Developing Innovative work organization with equal opportunities: Self-Assessment Diagnostic Tool, including company examples*, Brighton: University of Brighton.
- SMITH J. & I. WALLERSTEIN, (eds.), (1992), *Creating and transforming households. The constraints of the world-economy*, Cambridge, Paris: Cambridge University Press.
- SOLOW R.M., (1985), Economic History and Economics, *American Economic Review*, 75(2), 328-331.
- SOUZA-POZA A., H. SCHMID & R. WIDMER, (2001), The allocation and value of time assigned to housework and child-care: an analysis for Switzerland. *Journal of Population Economics*, 14(4), 599-618.
- SULLEROT E., (1979), *Geschiedenis en sociologie van de vrouwenarbeid*, Nijmegen: SUN.
- SZALAI A., (ed.), (1972), *The use of time*, The Hague, Paris: Mouton Press.
- TIJDENS K., A. VAN DOORNE-HUISKES & T. WILLEMSSEN, (1997), *Time allocation and gender. The relationship between paid labour and household work*, Tilburg: Tilburg University Press.
- VAN ASSELT, M.B.A, (2000), *Perspectives on uncertainty and risk. The PRIMA approach to decision support*, Boston-Utrecht-London: Kluwer Academic Press.
- VAN BAVEL J., (2004), Beroepsarbeid van vrouwen en de daling van de vruchtbaarheid in het Westen, 1850-2000. Is er een oorzakelijk verband? *Bevolking en Gezin*, 33(1), 61-90.
- VANDEN BOER L., (2006), Tien vragen over zorg. Een ouderenperspectief. In DEVEN F. & T. JACOBS, (red.), (2005), *Vooruitdenken over zorg in Vlaanderen*, CBGS Publicaties, Antwerpen-Apeldoorn: Garant, pp 243-252.
- VANDENBROECK M., (2003). *De kinderopvang als opvoedingsmilieu tussen gezin en samenleving. Onderzoek naar een eigentijds sociaal-pedagogisch concept voor de kinderopvang*. Doctoral thesis, Ghent: University of Ghent.
- VANDENBROUCKE F., (1999), *Social Justice and individual ethics in an open society. Equality, responsibility and incentives*, Doctoral Thesis, Oxford: Oxford University.
- VANDENBROUCKE F., (2001), The active welfare state: a European ambition, Speech at the 'Commission for Social Development' of the United Nations, 13 Februari 2001, New York, *Documentatieblad*, Ministerie van Financiën, 61° jaargang, nr. 3, mei-juni, 3-16.
- VAN DEN HEUVEL N., F. HOLDERBEKE & R. WIELERS, (2001), *De transitionele arbeidsmarkt. Contouren van een actief arbeidsmarktbeleid*, Den Haag: Elsevier bedrijfsinformatie.
- VAN DEN HEUVEL N., P. VAN DER HALLEN, T. VAN DER LIPPE & J. SCHIPPERS, (2006), *Diversity in life courses; consequences for the labour market.*, Tilburg: OSA.

- VANDERLEYDEN L., (2004), *Het Belgische/Vlaamse ouderenbeleid in de periode 1970-1999 gewikt en gewogen*. Doctoraal proefschrift in de Sociale Wetenschappen, Leuven: Katholieke Universiteit Leuven.
- VANDERLEYDEN L., (2006), Gender en informele zorg. Een benadering vanuit het Leefsituatieonderzoek Vlaamse ouderen. In DEVEN F. & T. JACOBS, (red.), (2005), *Vooruitdenken over zorg in Vlaanderen*, CBGS Publicaties, Antwerpen-Apeldoorn: Garant, pp 253-270.
- VAN DER LIPPE T., (1997), Time allocated to paid work by women in Western and Eastern European Countries. In: TIJDENS K., A. VAN DOORNE-HUISKES & T. WILLEMSEN, (1997), *Time allocation and gender. The relationship between paid labour and household work*, Tilburg: Tilburg University Press, 123-143.
- VAN DONGEN W., (1990), *Een geïntegreerde analyse van de individuele en maatschappelijke arbeidsverdeling. Toepassing: theoretisch, empirisch en beleidsgericht onderzoek van de combinatie van de betaalde arbeid en de gezinsarbeid van de vrouwen in Vlaanderen*, doctoraal proefschrift, Gent: RUG.
- VAN DONGEN W., (1992a), An integrated analysis of the internal and external division of labour of the family. Theory and operationalisation. *Population and Family in the Low Countries*, 1992.
- VAN DONGEN W., (1992b), A positive culture towards external day nursery: a dynamic and integrated infrastructure on a local scale, *Population and Family in the Low Countries*, 1992.
- VAN DONGEN W., (1993), *Nieuwe Krijtlijnen voor Gezin, Markt en maatschappij. Een geïntegreerde benadering*, Leuven-Apeldoorn: Garant.
- VAN DONGEN W., (1997), The double day's duty of married men and women in Flanders, *Population and Family in the Low Countries*, 1996/1997, 141-169.
- VAN DONGEN W., (2004a), Van een vrije markt naar een democratische markt?, *Ethiek en Maatschappij, 2004, 1^e trimester 2004, jaargang 7, nr. 1, maart*.
- VAN DONGEN W., (2004b), *Het Combinatiemodel in Vlaamse organisaties. Beschikbare regelingen voor de werknemers*, CBGS-Werkdocument 2004/1, Brussel: CBGS.
- VAN DONGEN W., (2004c), *Kinderopvang als basisvoorziening in een democratische samenleving. Toekomstscenario's voor de dagopvang van kinderen jonger dan drie jaar in Vlaanderen*, CBGS-document 2004/4, Brussel: CBGS.
- VAN DONGEN W., (2004d), *From day care to fully-fledged daytime education for children under the age of three as a basic facility for children, parents and companies in Flanders?*, paper voor Sociaal Wetenschappelijke Studiedagen, SISWO, 22-23 April 2004, Amsterdam.
- VAN DONGEN W., (2004e), *Time use research as the basis for policy models in a democratic society. The case of Flanders*, Paper for the IATUR Conference 'Time Use: what's New in Methodology and Application Fields?', ISTAT (Italian National Statistical Institute), 27-29 October 2004, Rome.
- VAN DONGEN W., (2004f), *The struggle for full employment in a democratic society. The Complete Combination Model as the basis for an integrated policy*. Paper

- for the Conference TLM.NET, Quality in Labour Market Transitions: a European Challenge, 25-26 November 2004, Amsterdam.
- VAN DONGEN W., (2005a), *Development of the Combination Model in EU countries and the combination policies in organisations*. Paper for the TLM.NET-seminar Managing Social Risks through Transitional Labour Markets, 19-21 May 2005, Budapest.
- VAN DONGEN W., (2005b), *The Combination Model in EU countries: actual development, policy models and the Family & Business Audit for organisations*. Paper for the Founding Conference of the International Centre for Work and Family (ICWF), IESE Business School, Barcelona, 7 - 9 Juli 2005.
- VAN DONGEN W., (2005c), *Democracy of daily life. The development of the Combination Model in Western countries for the reconciliation of professional and family life*, paper for the IATUR conference 'Time use in daily life: the content and context of human behaviour', Halifax, Nova Scotia, Canada, November 2-4 2005.
- VAN DONGEN W., (2006a), *Democracy of daily life in the Western World: conceptual approach and actual development*. Paper for the IATUR conference 'Time use in daily life: the content and context of human behaviour', Copenhagen, Denmark, August 16-18.
- VAN DONGEN W., (2006b), *Democracy of daily life in the Western World: the Complete Combination Model as the basis for an integrated policy*. Paper for the IATUR conference 'Time use in daily life: the content and context of human behaviour', Copenhagen, Denmark, August 16-18 2006.
- VAN DONGEN W., (2006c), *The Combination Model as an integrated approach to the daily life of men and women in democratic welfare states. Conceptual approach, actual development and policy models*, paper for the workshop 'Patterns in Everyday Life: understandings of everyday contexts, Linköping University, Linköping, Sweden, September 11-12, 2006
- VAN DONGEN W., (2006d), *Analysemodel en instrumenten voor een doelmatige dienstverlening in een democratische samenleving*. In: DEVEN F. & T. JACOBS, (red.), (2005), *Vooruitdenken over Zorg in Vlaanderen*, Antwerpen-Apeldoorn: Garant, 151-177.
- VAN DONGEN W., (2008), *Towards a democratic division of labour? The Combination Model as the basis for an integrated policy in the western world*, Brussels, to be published.
- VAN DONGEN W. & K. PAUWELS, (1996), *Gezinnen, arbeid en inkomen*. In: Cliquet R., (red.), (1996), *Gezinnen in de verandering, veranderende gezinnen*, CBGS Monografie, 1996/2, 155-179, Brussel.
- VAN DONGEN W. & M. BECK, (red.), (1999a), *Gezinsleven en beroepsleven. Uitdagingen, modellen en perspectieven*, Platformtekst van de rondetafelconferentie 'Gezinsleven en bedrijfsleven', Brussel: CBGS.
- VAN DONGEN W. & M. FRANKEN, (1999b), *Gender equality as a basic value of democracy. An integrated approach*, Paper for the Conference of the Council of Europe: Gender mainstreaming: a step into the 21st century, Athens, 16-18 September 1999.

- VAN DONGEN W. & D. DANAU, (2003), *Maatschappelijke gelijkheid als basiswaarde van de democratie. Actualisering van het Combinatiemodel inzake tijds- en inkomensverdeling van mannen en vrouwen, als basis voor een geïntegreerd beleid*, Brussel: Gelijke Kansen in Vlaanderen.
- VAN DONGEN W., L. DESCHAMPS & K. PAUWELS, (1987a), *De waarde van huishoudelijke arbeid. Deel 1: Beschrijving en praktische toepasbaarheid van de economische methoden voor de waardebeoordeling*, CBGS-Werkdocument, nr. 39, Brussel: CBGS.
- VAN DONGEN W., L. DESCHAMPS & K. PAUWELS, (1987b), *De waarde van huishoudelijke arbeid. Deel 2: Theorie van de waardevorming en de fundamentele problemen van de economische methoden voor de waardebeoordeling*, CBGS-Werkdocument, nr.41, Brussel: CBGS.
- VAN DONGEN W., L. DESCHAMPS & K. PAUWELS, (1987c), (Hoe) kan de waarde van huishoudelijke arbeid worden gemeten?, *Bevolking en Gezin*, 1987/1, 31-64.
- VAN DONGEN W., D. MALFAIT & K. PAUWELS, (1995), *De dagelijkse puzzel 'gezin en arbeid'. Feiten, wensen en problemen inzake de combinatie van beroeps- en gezinsarbeid in Vlaanderen*. CBGS-Monografie 1995/2, Brussel: CBGS.
- VAN DONGEN W., E. VANHAUTE & K. PAUWELS, (red.), (1998), *Het kostwinnersmodel voorbij? Naar een nieuw basismodel voor de arbeidsverdeling binnen de gezinnen*, Leuven-Apeldoorn: Garant.
- VAN DONGEN W., M. BECK & E. VANHAUTE, (red.), (2001), *Gezinsleven en beroepsleven. Het combinatiemodel als motor voor de actieve welvaartsstaat?*, CBGS Publicaties, Leuven-Apeldoorn: Garant.
- VAN DONGEN W., D. DANAU & D. VLOEBERGHS, (2002), *Summary Final Report FBA-project*, Brussel: CBGS, Universiteit Antwerpen en ECWS.
- VAN PARIJS Ph., (ed.), (1992), *Arguing for Basic Income. Ethical foundations for a radical reform*, London, New York: Verso.
- VAN PARIJS Ph., (1995), *Real Freedom for All. What (if anything) can justify Capitalism?*, Oxford: Oxford University Press.
- VANHAUTE E., (1992), *Heiboeren. Bevolking, arbeid en inkomen in de 19de eeuwse Kempen*. Brussel: VUB-Press.
- VANHAUTE E., (1997a), Labour markets and family strategies in Flanders, 1750-1990. A long-term perspective, *Population and family in the Low Countries 1996/1997*. Selected current issues, 171-190.
- VANHAUTE E., (1997b), Between patterns and processes: measuring labour markets and family strategies in Flanders, 1750-1990, *History of the Family. An International Quarterly*, 4, 527-545.
- VANHAUTE E., (2002), Breadwinner models and historical models. Transitions in labour relations and labour markets in Belgium. In: Jensen H., (ed.), (2002), *The welfare state. Past, present and future*, Pisa: University of Pisa, Edizioni Plus, 59-76.
- VAN POPPEL F.W.A., H.P VAN DALEN & E. WALHOUT, (2006), *Diffusion of a social norm: tracing the emergence of the housewife in the Netherlands, 1812-1922*, Tinbergen Institute Discussion Paper, TI 2006-107/1.

-
- VAN VELZEN S., (1997), Economics, strategic behaviour and the intrahousehold division of labour. In: TIJDENS K., A. VAN DOORNE-HUISKES & T. WILLEMSSEN, (1997), *Time allocation and gender. The relationship between paid labour and household work*, Tilburg: Tilburg University Press, 61-78.
- VLASBLOM J.D. & J. SCHIPPERS, (2004) *The dynamics of female employment around childbirth, Paper for the TLM.net conference, 25-26 November 2004.*
- WALLERSTEIN I., (1991), *Geopolitics and geoculture. Essays on the changing world-system*, Cambridge: Cambridge University Press.
- WALLIN S., (2006), *Monitoring families and their management of time and space in everyday life*, paper for the workshop 'Patterns in Everyday Life: understandings of everyday contexts, Linköping University, Linköping, Sweden, September 11-12, 2006
- WILSON J., (2000), Volunteering. *Annual Review of Sociology*, 26, 215-240.
- WILSON J. & M. MUSICK, (1997), Who cares? Toward an integrated theory of volunteer work. *American Sociological Review*, Vol. 62, No 5, October, 694-713.
- WILTHAGEN T. & F. TROS, (2004a), The concept of 'flexicurity': A new approach to regulating employment and labour markets, *Transfer, European Review of Labour and Research*, 10, nr. 2 (Summer), 166-186.
- WILTHAGEN T., F. TROS & H. VAN LIESHOUT, (2004b), Towards 'flexicurity'? Balancing Flexibility and Security in EU Member States, *European Journal of Social Security*, vol. 6, 2, 113-136.
- WINDEBANK J., (2001), Dual-earner couples in Britain and France: gender divisions of domestic labour and parenting work in different welfare states. *Work, Employment & Society*, Vol. 15, No 2, 269-290.
- WOLF D.A., (2004), Valuing informal elder care. In: FOLBRE N. & M. BITTMAN, (eds.), (2004), *Family Time. The Social Organisation of Care*, London, New York: Routledge, 110-129.
- WOOD S., (1999), *Family-Friendly Management: Testing the Various Perspectives*, National Institute Economic Review, 168, April 1999, 99-116
- ZIMMERMAN M.K., J.S. LITT & C.E. BOSE, (2006), *Global dimensions of gender and carework*, Stanford California: Stanford University Press.

